CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.13.

Coll. No. 562

Title Amarakosa with com

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 562 Subject: Grammar

Title: Amarakośa with com.

Author: Kṣīrasvāmī Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.4" by 4.7" Extent: 112 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

श्रीगणेशायनमः॥ श्री श्री

श्री गणेशायनमः॥

श्री

श्री श्री

२सी

क्षीरस्वामीतृतीयकांड

पुस्तमिदंगिरिधराणां

ली॰टी॰ रूढ्यपन्नो कृतलिंगतोऽप्यध्वं। यथागोक्षायुधंजापिक्री। तथापोदानपुंसकमपिक्री। तथाद्यकेयुगसंदेहेनपुं

८१ सकलिंगं प्रयुज्यते। किंतस्यजातं स्त्रीऊमा च। शर्करापृथ्वमांसादिभिरपि उक्तस्त्रितिद्धं। तथातयप्रत्ययोंतं ध

र्मवृत्तिस्त्रीनपुंसकयोः वर्णानां चतुष्टयी वर्णानां चतुष्टयं। वेदानांत्रयी। वेदत्रयं। धर्मवृत्तिवाच्यलिंगा

। नयः स्थितयः त्रयोलोकाः। त्रीणिजगंतितथा। ॥ स्त्रास्मो। एरस्त्वार्थेत्वरीवेनगायत्रे चगायत्रेत्रनुष्टुभेवत्रा

शेषं ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः॥ ॥इति लिंगसंग्रहः॥ ॥इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशा

सने सामान्यकाण्डः स्तृतीयः सांग एव समर्थितः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥ ॥

तुष्टुभंतथा इत्कृत्तिवंतः पुंसि। अघंटाद्विः अयंएवतथा रदेशाकृत्स्विकात्वखियां। इयंदस्त्रादेशगृहस्थं

का। इति त्रिकान्देङ्गिकाजालिका नासिका। तथाप्रमाणाद्यैः अजहल्लिंगवचनाः वेदाः प्रमाणं स्मृतयः

प्रमाणं। भूतमियं ब्राह्मणी। विप्राशिवोरुद्रः॥ ॥इतिश्रीरुद्रजीभिश्रामिश्रविरचितामरकोशाऽऽदीका

नेसामान्यकाण्डः समाप्तम्॥ ॥ रामराम॥ ॥ ॥ ॥

ली॰टी॰ तेनरक्तमितीयर्थे अणादितद्धितांतावाच्यलिंगाः हरिद्रयारक्ता हारिद्री। हरिद्रः हारिद्रं। लाक्षासिर्युक्ता लाक्षिकी

८० लाक्षिकः लाक्षिकं। क्रतिदासिर्युक्तकार्त्तिकीपौर्णमासी कार्त्तिकोदिवसः कार्त्तिकंमहः। इन्द्रोदेवता। एस्याः ऐन्द्री

ऐन्द्रोमंत्रः। ऐन्द्रंहविः॥ अस्मिंस्तायामितिवत्सवणापौर्णमासी श्रावणश्चन्द्रः मा मितिएलप्रा। ॥नानविशेषार्थ

विशेषायथांतेवाच्यलिंगाः। कोषाश्माकं शिरः। नभस्वंहंसाः। श्रावणः नानार्थः विशेषणानिवेत्येके। मूर्खैर्मूर्खः

मूर्खा। विदुषी विद्वान् विद्वत्॥ ॥एतानपदिति षड्सं ज्ञाः तथायुदेश्मेस्मद्वाचाख्यातायथया निवत्रिलिं

आणचेतान्निनरक्ताद्यर्थेनानार्थभेदकाः॥ षट्संज्ञका स्त्रिषुसमाः। युष्मदस्मत्तिङव्ययं। परंविरोधे

ष्यासमानि लिंगकृतविशेषरहितानीत्यर्थः॥ षट्स्त्रियः पंचशराः पंचेन्द्रियाणि त्वंस्त्रीत्वंपुमान्त्वंकुलं। अहंस्त्री

अहंपुमान्। अहंकुलं। इतिस्त्रीर्इतिपुमानइतिकुलं। नानास्त्रियः नानादेशाः नानाकुलानि। उच्चैरस्तुउच्चैर्वृत्तं

उच्चैः स्त्री। तत्रपुनिति नंदेशोतेत्रदेशेतत्ववंनं। पचंकृति जनाः कतिस्त्रियः कतिकुलानि॥ ॥लिंगविशेषविधौ

प्रवीपरविशेषपरंलिंगं भवति। असुरपर्यायायाः पुंस्त्वस्यस्वविषयेनस्तेतः राक्षसाद्यकामसिसुसन्नं

तेस्तीयत्तस्यविषयः इदंतेजःयशाः। इदंभयंप्राप्नोति इदंरक्षः परद्वेत्वारक्तीवे॥ ॥ ॥

वाच्यलिंगस्तदर्थः पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः। ष्पिका। पंचकपालः पुरोडाशः पंचकपालं हविः॥ ॥मांत्यावसर्व
नामवर्तदंताश्च वाच्यलिंगाः एका एकः एकं। तिस्रः त्रयः त्रीणि सर्वाः सर्वः सर्वं सर्वम्। तत्र संख्यातास्तु नाम्नयो यामो
तान्न नतिस्रः अनंतत्रयः कुन त्रीणि सर्वनामानि तानि। इत्थंभूतमयामुत्तरः न्यायत्र॥ ॥ बहुव्रीहिर्वाच्यलिंगः। चित्रागा
वोस्य चित्रगुः सा चित्रगु च॥ ॥गुणादि गुःस्त्री चित्रगुनी। चित्रगुः कुलं च दिग्नाम्नाः इति किंदक्षिणस्याः पू
र्वस्याश्चा दिशोर्यदंतरालं सा दक्षिणपूर्वा सैवोत्तरामा विदिक् च॥ ॥गुणादि सियोगउपाधिप्रवृत्तिनिमित्तं ये

तद्धितार्थे द्विगुः संख्या सर्वनामान्तदंताकाः बहुव्रीहीरदिग्नाम्नामुन्नेयात इत्थं हृत्तिगुणद्रव्यक्रियायो
गोपाधयः परगामिनः। कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्त्रे रिकर्मणि॥ ॥

यं तेपरगामिनो वाच्यलिंगाः गुणोपाधिः शुक्लापटी शुक्लः पटः शुक्लं वस्त्रं। द्रव्योपाधिः दंडिनी स्त्री दंडी पुमान् दं
डिकुलं क्रियोपाधिः पाचिका पाचकः पाचकं॥ ॥कर्तर्यर्थे संज्ञावर्जिताः कृदंता वाच्यलिंगा कर्त्री कर्ता कर्तृ कुंभका
री कुंभकारः कां रे। असंज्ञायामिति किं यहः व्याघ्रः॥ ॥कर्त्रे कर्मार्थे कृत्या वाच्यलिंगाः वास्तव्या वास्तव्यः वास्त
व्यं वस्तव्यः कार्त्तरिणीव। कर्तव्या कर्तव्यः कर्तव्यं। कर्त्रेरिकर्मणीति किं स्नात स्थेयं
स्वहत्या। असंज्ञायामित्येव स्वर्यः सिद्धो ध्यानदो॥ ॥ ॥ ॥

टी. ८. पतेत्रिलिंगाः पात्रीपात्रं। पात्रो भोजनामत्रं। पुटः आच्छादनं। वाटो वृत्तिः पुटः संहतिः परिछदः। शुकुवल्कं कोलियफलं। दाडिमं वि
दलं॥ ॥इति त्रिलिंगशेषः॥ ॥ स्वप्रधाने द्वंद्वेतत्पुरुषे वा। नरपदस्य यल्लिंगं तद्भवति। कुक्कुटमयूर्यो वि
७९ मौ मयूरीकुक्कुटाविमौ। कुलविरोधं विपकुलमिदं। अर्द्धपिप्पल्या अर्द्धपिप्पलीयं। वंद्वाद्वीयं परवल्लिंगं तत्
पुरुषयोः॥ ॥ अर्थशब्दोतान्प्रालमादिशब्दपदाश्च परोपगाः। वाच्यलिंगास्तदर्थः ब्राह्मणाय ब्राह्मणार्थो शिखरी
णि ब्राह्मणार्थे श्रोदनः। ब्राह्मणार्थे पयः अर्थेन नित्यसमासः सर्वलिंगता च। प्रगत आचार्याः स्यात् प्राचार्याः प्राच

त्रिषुपावीदीपुंवाटीपटीकुवलादाडिमौ। पतेत्रिलिंगाः परलिंगं प्रधाने द्वंद्वे तत्पुरुषे पितृष्ठ अर्थी
ताः प्राद्यलप्राप्ताः पन्नपूर्वाः परोपगाः॥ ॥

र्थः प्राचार्यं प्रादयो गता द्यर्थे प्रथमया उत्तरपदलोपश्च प्रादिभ्यो धातुजस्य वा। अपि इति क्रांता खद्वामति खट्वं अ
तिखट्वा अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयया। अवकुष्टा कोकिलया अवकोकिला अवकोकिलः अवकोकिलं। अ
वादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया। परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययना पर्यध्ययनः पर्यध्ययनं पर्यध्ययनेपर्यादिग्लाना
द्यर्थे चतुर्थ्या। निः क्रांता मर्यादाया निर्मर्यादा निर्मर्यादो निर्मर्यादं। निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्या अलं जीविकायै
अलंजीविका अलंजीविकः अलंजीविकं। प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकः प्राप्तजीविकं। आपन्ना जीविका आपन्नजीविका
आपन्नजीविकः आपन्नजीविकं। प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ ॥

सिंह्नावलो।कितेनपुंसीतिवहुयो।सोवेक मर्मणि। नयगंतः स्त्रीनपुंसका लिंगः।यथा उवितस्य भावः कर्म्म वा ब्रासणा
(दिभ्यः कर्म्मणि। विध्यजपवंवै दर्भ्यं वैदस्यी। सामग्र्यं सामग्री। वोरस्यसावः कर्म्म वा वै। रिका।वा रिकंच वि द्रूह्ला।
मनुष्यो।कंवा ब्रासणंवा तुना। मनोज्ञकरा मणीयकं साहाय्यकं शेषो पाध्या यिका। मार्गिका पा विका।। ।।षष्ठ्यंत
पूर्वपदाः सेना स्यस्त्रीनपुंसकयोः ह्रगं। सेनाम्हसेनं।हसेना।श्वनं।निशा।स्व निशंस्व निशा।भूत निशं भूत निशा।

स्त्रीनपुंसकयो। भोव क्रियये ष्यन्नु कवि विवद्ध्यत्रे। विषमो वितो मैत्री मैत्र्यं।व्रप्रागुदा ह्रतः।
षष्ठ्यंतप्राकृपदाः सेनछाया शालसुरानिशाः। स्याह्रद सेनं स्वनिशं गोशाल मितरेव दिक्क।। ।।
श्रावंनंतो नरपदो हिगुस्त्वापुंसि नस्त्व लुप।। ।।

वाशलगोशालंगोशाला। एवमितरे छायकुरे उदाह्रार्यी यथो वह्नस्य वह्नयोर्दो छाया ह्रव छायं ह्रछाया। यम वसु
रेयवसुरा।। त्रिपद्धंवत्रिखद्दीनितिद्वंवत्रितदपि। श्रावंतो नरपदो हिगुस्त्वंतो चरपदा हिगुस्त्वा पुंसि स्त्रीनपुंसक
योः नस्यवलुप्रभवतिइतिप्रसंगा न्नह्लणा उवादः। तिस्ह्रणां खट्वानां समाहारः त्रिखद्धं त्रिखद्धी त्रयाणां तक्ष्णां
समाहारस्त्रितक्षं। त्रितक्षी।। ।।

वा.लि. संग्रामोनह्लादिमिंत्रःशतमानंस्थपलं।यम्भूतिच्छेहकस्त्रतेनृथमा घोषरणं घोउश्रोदते। शतमानंउदमिंइगोः पलमेववा।
७८ श्रमोः त्रिरूक्ता शंवला। पथिश्चयः श्रथयम लिंगमसंख्यो। तोइवंउइतंनृतं। कवियमस्व सुरखवंवनं। कंदमूल विशेषः
।कर्पासंवादेसीरं। पारंनद्याः परपारं। श्रवारमवी कूपाश्चे। युगंधरं रथ काष्टं। यूयं लितिरहक्षा पग्रीवं वनायनं। पात्रीवंपत्र
पकारणं। एसंज्ञा दिनिर्यासः स्व मसंयतेश्वुप्राणयनं। विंक्कासंग्यवसीपिष्टं।। ।।उर्द्धर्वो दिगणेपूर्वे घृताभृता दीनां पुंस्त्व
यडकृंतत्त्रि श्वितं ढांदलं। श्रतरहलो किनोहकं। श्रयप्रमादाक्षे हम्पतेयदितान्नलिंगशेषत्वांदंगी कार्य।। ।। संतिपुंस्त्र
संग्रामंशतमानामेशंवलाश्चयता एवांकवियंकंदकर्पासेपाराव्वारंयुगंधरं।। ३।। यूपं प्रग्रीवपात्रीवेयूषंच
मसचिकसो। श्रर्द्धर्चा दो घृतादीनांपुंस्त्वाश्चेवे दिकंध्रुवं।। ४।। तत्रो कमिहलो कोपितवेदस्तुसुरेशवव।। ।।इति
पुत्रंपुंसकसंग्रहः।। ।।स्त्रीपुंसयोरपत्यांता हिचतुःषट्पदोरगाः। जातिसंदायस्थिसुषिस्वातयः कीस्तश्चिकी।। ७८
सकोश त्वः।। ।।शेषे वचतरतिशेषः।। ।।अपत्यप्रत्ययांताः स्त्रीपुंलिंगाः। वशिष्टः वाशिष्टी। गार्ग्यः गार्गी।। ।। द्विपदाद श्री
यानाति विसिपा स्त्रीपुंसयोः पुरुषः पुरुषी। काकः काकी। कुक्कुटः कुक्कुटी। मृगो मृगी। श्रयं गो। इयं गो। श्रयं कपिः
इयं कपिः। भ्रमरः भ्रमरी। वदः वरवी। उरगः उरगी। श्रयमहिः इयमहिः। प्रमारव्या श्वस्त्रीयोगेः सहमस्त्रकाः ध्वनि
वरस्टकाः स्त्रा तिर्वलुकोकस्तलिर्मचः। मृषाश्चौंपरटीक वैश्यर्यो स्त्रिः साटी। कुरुटी यटी। एतमस्त्रकास्याः शब्दाः
डीयागसहप्रभारक्षा स्त्रीनरलिंगाः इतिज्ञेयः।। ।।इति स्त्रीलिंगशेषः।। ।।

माणिरेवमाणिक्यंसार्थं। नरसिंहसिंहासनं। वीनपिष्टं। वीरं वा स्त्री। वक्री वीरंस्त्रनिवासः पंजरं पक्ष्यादिबंधनगृहं। लोकायतनं ना
मतर्कः। हरितालं धातुभेदः। विदलं दाडिमकणाः। फलस्या सिद्धं स्थालं से जनपात्रं वाल्हवं देशः॥ ॥ इति नपुंसकशेषः॥ अ
थ मिदं वाई वर्षस्त्री ई वा पिण्याकः। खलिः। कंटकं लता रोम। मोदकं भक्ष्यविशेषः तंडकं परिष्कारः। स्तंडको वायः। चैके रूप
रणाः। शाटकं पटः। खर्वटः। चतुःशतग्राम्यानां मध्यस्थानं। अर्बुदः अर्हालिंगः। संख्याविशेषस्य पर्वते तु पुल्लिंगः। पातको गा

माणिक्यराष्ट्रसिंहस्वीरवीवरपंजरं॥ लोकायतं हरितालं विदलं स्थालवाल्हवं॥ ॥ इति नपुंसक
शेषः॥ ॥ अथ नपुंसकयोः शेषाः स्त्रीद्वीपिण्याककंटकाः। मोदकस्तंडकष्टकाः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः॥ ॥
पातकोद्योगचरकतमालामलकानडः। कुष्ठं मुण्डं सीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुट्टिमं॥ ॥ ॥

हत्यादित्या द्वियोगः उत्साहः। चरकोशास्त्रविशेषः। तमालं वृक्षभेदः। आमलको धात्रीफलं वृक्षे त्वामलकी नडो
तःतृण विशेषः। कुष्ठं त्वग्रोगः। द्रव्यं च। मुंडं शिरः। मुंडितं वाद्यालिंगं। सीधुर्मद्यं। बुस्तं मांसस्य शष्कुली। क्ष्वेडितं
ध्वनिभेदः। क्षेमं कुशलं। कुट्टिमं निष्टनं कुट्टिमो मणिः स्तः॥ ॥ ॥ ॥

टी॰ प्रशस्तं सुदिनाख्यं परः कृतसमासांते। अहः शब्दस्तौ पुण्यं तदहः। पुण्याहं। सुदिनशब्दोऽप्यत्र भवती। यः
७१ स्त्रास्तुकार्यमेतत्। पुण्यासुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकता वाच्या नपुंसकत्वात्॥ ॥ क्रियाविशेषणं अव्ययविशेषः
निवर्तंते तीयपकवचनेता निवभवंति। मृदु पचति। शोभनं पचति। एवं स्थो दिशि दिशः काले चापुरस्तादग्रे च।
पुण्यसुदिनाभ्यां त्वह्नः परः॥ ॥ क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोऽस्के। वोनस्तुत्कं गृहस्थू
णांतिरिटं मर्मपोजने॥ ॥ राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः॥ ॥

स्थः शोभनं॥ ॥ एतेश्च क्लीबत्वं जीयो उत्कं सामविशेषः। तोरकं वृक्षभेदो दशनरूपवेदस्य। नो वंशमुक्तो स्त्रियां फलं।
नारिकेरफलस्य फलत्वात्। सिद्धं। उत्कमेकावत्संरंभदा। अत्र उक्तं तद्धत्तरे। गृहस्यस्थूणा गृहस्थूणं। तिरिटं शिरो वे
ष्टनं मर्ममं संधिस्थानं। यत्नेनं चत्रः क्रतो राजसूयत्वादात्नपेये यज्ञविशेषौ॥ ॥ कविकाम्ये गीण एष्टितयं रती
यगद्यं दण्डकविषंधः पद्यं श्लोका वंधः। कृतौ काव्ये इति किं गद्या स्त्री पद्या शर्करा॥ ॥ ॥ ॥

उपज्ञायमानमिति। अयज्ञात् उपक्रम्यत इत्युपक्रमः। तदंतः शब्दः षष्ठीसमासे तदादिकथने द्योत्ये इति। तीये यथा कस्योपज्ञा
कोपयतं संसर्गो। वडीयत्नमसंतत्कं व्याकरणं। पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणं। कस्योपक्रमः। कोपक्रमं सृष्टि
ॐनंदोपक्रमं मानानि। तदादित्वमिति किं। ज्जिह्वोपस्तेरस्थः। वैत्रोपक्रमो घटः। उपयत्तोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया
मिति निपुंसकं॥ ॥उशीनरदेशे या कंथा षष्ठ्याः परासां संज्ञायां गम्यमानायां इति। तीये सौसमीनां कंथा सौसमी
कंथं। आह्वरंथं। उशीनरेति किं। दाक्षिकंथा। नामस्विति किं। वैत्रकंथा। संज्ञायां कंथा उशीनरेन। के भ्यश्च कार
णवं धेभ्यश्च ये चांये भावे अर्थे कृतस्तस्य थासम्र इहेर्थे भावकर्मणोश्चयेत हिताः। तेत प्रत्ययायां घांते उद्घालतीयेन
उपज्ञोपक्रमांतश्च तदादित्वप्रकाशने। कोपज्ञकोपक्रमादि कंथोशीनरनामसु॥ ७॥ सावेनणक
विज्ञायेसम्हे सानकार्मणः। तदंतप्रत्ययाः॥ ॥
मेताद्भवःसंशाविणंवर्त्तति। संरूढिनं वर्त्तते अभिविधौ भावकरणे। अशीत्युण इति स्वार्थे णात्रस्रणेभवनं त्रस
स्वयंगतः धुवेशावेइतिकपर। नणकश्चिद्यमिति किं। प्रश्नयत्नदनं। न्याद। नोणनेतिकः। आस्वनाद्धानमा
रवृत्तः। सुपिस्तुइतियोगविभागात्कः। विशन्न्यनं। स्वयम्भु। हिता पुज्ञा आसतमा। मनाभावना॥ आमयंथा
पुत्र। सम्रह्नादेत। हिताः षत्वेपि मिज्ञाणां समूहो भैक्षयौवनं राजकंगोभीवोगोत्वा। अक्रस्य भावः कर्मवा
लवंमार्दवं। मनोज्ञकस्तेयं॥ ॥

टी॰रू॰ पात्रादिसिस्कारंतेरुत्तरपदेः समाहारे लन्ताउमारेणयो द्विगुः। स इतीयेपंचरात्रं त्रिभुवनं त्रिपुरदाहसभापतिरिति
७६ नः चतुर्युगं पात्रादीक्षि किं त्रिलोकी त्रिवेदी पंकाधरः इति किं पंचकापालः पुरोडाशः लन्ताउसार इति किं। त्रिपुरी पंचप्र
लम्पितं पयः॥ ॥ द्वंद्वस्य यदेकत्वं समाहारोव्ययीभावसमासश्च तीये इदं पाणिपादं। मार्दंगिकं पाणविकं। स्त्रीपु
काधावर्त्तने। इदं अविद्विदंरेतिघञ्जुकालः इदमुन्मुत्वा गंदेशः॥ ॥ संख्याव्ययादिपरः। कृतसमासांतः पथि
शहस्तीये। नयाणां पथां त्रिपथं विरुद्धः पंथा विपथं। कुत्सितः पंथाः कापथं। संख्याव्ययादिति किं धर्मपथः।
पात्राद्यदंतैरेकार्थो द्विगुर्लन्ताउसारतः। द्वंद्वैकत्वव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः॥ पथ्याः छायाव
हुनंबाहिछायं संहतौ सभा॥ ५॥ शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्। दासीसभं नृपसभं
रक्षःसभमिमा दिशः॥ ६॥ ॥
॥षष्ठ्यंतात्परा कृतसमासा छाया इतीये वनानां नेत्पाशविनं छाया विच्छायं शराणां छाया शरछायं आलस्य छायं। छाया
बाहुल्यइति नपुंसकं वनानां मिति किं वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया॥ ॥परासमासे समूहार्थास्सा इतीये दासीनां सभा
दासीसभं दासीसमूह इत्यर्थः। ब्राह्मणसभं। अशालीवेतिनपुंसकं संहतावितिकिं दास्याः सभा गृहं दासीसभा
अन्यार्थे भा अमनुष्यार्थे स्त्रीशब्दे चते भाः परासमूहार्थाच्छालार्थापि सभा इतीये राजसद्भाव्रायसभा।
गगनं पाणसमूहोवायुपसभं रक्षःसभं पिशाचसभं अराजकादिति किं राजसभा राजामनुष्यार्थे चेति नपुंसकं स्मादि
अपि रक्षसभमारातीरथा॥ ॥

लक्षा शङ्खस्तृतीये वाप दो स्त्रियां निर्देशः यथा। कियती पंचसहस्री कियती लक्षा यकोटिरपि कियती। श्रोदायो नतम
नसा रत्नवती वसुमती कियती। इदं लक्षं गदे वमयुतारव्यं इत्यभिधानशेषोपि॥ ॥असंतमिसं तमसं तमनं तवयम
हिमवंतं दंते रत्नं तृतीये दं यशः तेजः पयः सर्पिः वर्हिः यजुः चक्षुः इदं नाम रोम नर्म पर्व॥ ॥अकर्तरि च दनप्रत्यय
तंतस्तृतीये साध्यतेऽनेन साधनं। अधिक्रियते। अन्वित्पकरणो याकः पचनं कर्त्तरि तु मधुसूदनः रमणः मदनः
कथमाख्यानमाख्यानीकरणं। करणी प्रमाणं प्रमाणी॥ अधिकरणमधिकरणी राजधानं राजधानी। ल्युडुष्टि वा

वालक्षानिष्ठांतं वतत्राच्चकमसि दुखतेयदनां तमकर्त्तरि॥ ॥

त्रांतं सलेपवंशिष्टं रात्रं प्राक् संख्ययान्वितं॥ ॥

च किंच। कृत्यल्युटो बहुलमित्यनेन तानां त्रिलिंगत्वं स्वरं ति राजभोजनी चैरेयी राजभोजनः शालिः॥ राज
भोजनं भक्तं। इध्मव्रश्चनी शस्त्री इध्मव्रश्चनः परशुः इध्मव्रश्चनं शस्त्रं॥ पलाशशातनी पलाशशातनः पलाश
शातनं स्वरणी स्वरणः। स्वरणं गोदोहनी घटी घर्मी गोदोहनो घटः। गोदोहनं भांडं॥ ॥केवलं वशद्वांतस्सकार
लकारोपधं। त्रशाह्वांतं च शिष्टं आयुद्धादन्य त्रशाह्वपं तृतीये। पात्रं अमत्रं दात्रं कलत्रं शस्त्रं पत्रं अत्रं वंशि
ष्टमिति किंपुनः औपवस्त्रं। मंत्रः। संख्यापूर्वैरात्रं तं तृतीये रात्राह्नाहाः पुंसि इति पुंस्त्वबाधासंति रूढेणं। रात्रं नां
समाहारः द्विरात्रं एवं पंचरात्रं षड्रात्रं संख्यये ति किं वर्षारात्रः॥ ॥

टी॰३ खादिस्य पर्यायविशेषं तृतीये। खमिंद्रियमाकाशं चोच्यते। खमिंद्रियं हृषीकं करणं। मम आकाशं गगनं अंतरिक्षं अर
७५ ण्यं विपिनं कांतारं। पर्णं पलाशं दलं। श्वभ्रं विवरं सुषिरं हिमं प्रालेयं तुहिनं। उदकं पानीयं तोयं शीतं शिशिरं उष्णं घ
र्मं मांसं तरसं। पललं रुधिरं रक्तं असृक् कुंकुमं। मुखं वक्त्रं आस्यं। अक्षि नयनं लोचनं द्रविणं धनं स्वापतेयं। पलं सैन्यं अनी
कं। फलविशेषाः आम्रं पनसं कपित्थं। हेम सुवर्णं कार्तस्वरं रुक्मं। ताम्रं औदुंबरं लोहं अश्मसारं शस्त्रं सुखं अप
जोषं शांतं दुःखं आभीलं कृच्छ्रं कष्टं भद्रं सुकृतं अशुभं पापं दुष्कृतं। जलपुष्पभेदाः अंबुजं कुमुदं इंदीवरं कल्हारं। ल

खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकं। शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणंबलं २ फलहेमशुल्वलोह
सुखदुःखशुभाशुभं। जलपुष्पाणि लवणं व्यंजनान्यनुलेपनं॥ २ कोट्याः शतादिसंख्यान्या॥ ॥

वणभेदाः सैंधवं औद्भिदं विडं रुचकं। व्यंजनभेदाः व्यंजनं उपसेचनं। दधि दुग्धं उदश्वित् मस्तु। अनुलेपन
भेदाः अनुलिप्यते अनेनानुलेपनं कुंकुमं अग्निशिखं काश्मीरं चंदनं श्रीखंडं। भयाद्यतः शक्त्युक्तचापा भरण
हुणां गजो। दासोपक्षमन्वापत्य हृद्योदक कोकुंदं पद्मनाजिरष्टगात्रद्वारखड्डीबमानुषे। श्रीतं वाप्यस्थालिंगं
पुस्त्वमरितो यत्र प्रयुज्यते॥ ॥कोटेरन्या शतादिसंख्या तृतीये। शतं सहस्रमयुतं नेहा। इह कोटिर्लक्षं शतं शतादी
तिकिं इक्षेयविंशत्यादयः नवतिः॥ ॥

इतिर्भस्त्वास्नंतः फेशसीम्रोऽन्तः शकंध्वादित्वात्पररूपं ॥ मेचिन्नीलोवर्णः ॥ द्विरूपर्यायस्तुस्त्रीलिंगः प्राग्वचनाशोमेयस्त
तिरस्थांवर्तितिवर्णाः ॥ उद्गीथः ओंकारः ॥ बुद्बुदो ॥ बुस्फोटः ॥ कासमर्दो विस्ववारभेदाः ॥ अर्बुदः ॥ द्विव्याधिसंख्याभेदस्तुमु
दामाद्यंपुष्पे फेनो ॥ डिंडीरः ॥ स्तूपो मृदादिकूटः ॥ यूपोयज्ञेपशुबंधनकाष्ठं ॥ ॥आतपोऽर्कोद्योतः ॥ कृत्रियपर्यायो
नाभिर्नेहद्वयंनाभिर्खुंदिः ॥ कणयः प्रासविशेषः ॥ क्षुरो नापितभांडं ॥ केदारो वप्रकः ॥ स्तरस्तोयोल्लासः ॥ कुरङ्कः ॥ कांडभो

इतिस्मीमंतहरितोरोमंथोद्गीथबुद्बुदाः ॥ कासमर्दोऽर्बुदकुंदाः फेनस्तूपोस्थयूपको ॥ २६ ॥ आतपऽस्त
त्रियो नाभिः कणयस्तरकेदराः ॥ स्तरकुरंगकुंडाश्च गोलहिंगुलुपुद्गलाः ॥ २७ ॥ वेतालमल्लभल्लूक
पुरोडाशोऽपिपट्टिशः ॥ कुल्माषोरभसस्त्रैवसक्तुगडुःपतद्ग्रहः ॥ २८ ॥ इतिपुंलिंगसंग्रहः ॥ ॥द्विहीने ऽन्यच्च ॥ ॥

ऽस्त्वक्रोऽस्मत्पांजनेः ॥ गोलो वर्तुलः पिंडः ॥ यथा मृद्गोलः ॥ हिंगुलुः रागद्रव्यं ॥ अकारांतोऽयमित्येके ॥ पुद्गलो जीवः
॥ ॥वेतालोऽधिष्ठितो विष्टः शवः ॥ मल्लो बाहुयोद्धा ॥ भल्लूकः कोडभेदः ॥ पुरोडाशोऽपि यज्ञद्रव्यं ॥ पट्टिशो नामायुधं ॥ कुल्मा
षोऽर्धस्विन्नोमाषादिः ॥ रभसः हर्षोत्पन्नो विचारः ॥ कटाहोऽन्यपचनभांडं ॥ पतद्ग्रहः आवेलकाधारः ॥ ॥इतिपुं
ल्लिंगशेषविधिः ॥ ॥द्विहीने इति येन पुंसके शकादशान्यः शेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ॥ श्रीराम ॥ ॥

टी.र कार्त्तरिल्लुपुंसिनंदयतिनंदनः रमयतिरमणः ॥ नंद्याद्यद्वीतिल्युः ॥ ॥इमनिजंताः पुंसि ॥ पृथोर्भावः प्रथिमा ॥ लघिमा ॥ पृथ्वादि
७४ भ्य इमनिज्वा ॥ भावइतिकिं ॥ नरिमाश्चीव रिमातपस्वी ॥ श्रोणादिकरतिमनिप्र ॥ ॥ सावेकप्रत्ययांतः पुंसि ॥ आत्व
नाखत्वानं आख्वद्रेत्तो वर्ततेसुपिस्थ इतियोगविभागात्कः ॥ घञर्थेकविधानं ॥ प्रस्थप्रस्थः ॥ ॥प्रादितउपसर्गोइत्र
अन्यतपुवंता ॥ वृपरश्चपुसंतकारपरोयकिप्रत्ययस्तदंतः पुंसि ॥ निधिः ॥ अधिः ॥ आदिः उपसर्गेयोकिः ॥ अब्धिः ॥ इषुधिः
कर्मण्यपविकरणेवतिकिः ॥ ॥ ॥समाहाराद्यत्र द्वंद्वे अश्ववडवौ ॥ अश्ववडवाः पुंसिद्वित्ववहुत्वयोरुदाहृतं ॥
नेहा अश्ववडवं ॥ विभाषावृक्षमृगेतिसमाहारविकल्पः ॥ ॥सूर्यादिपूर्वकः कांतशब्दः पुंसि ॥ सूर्यकांतः ॥ भास्वत्कां
तः ॥ कार्त्तरिइमनिष्ठावेकोद्यकिः प्रादितोयतः ॥ २३ ॥ द्वंद्वोऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ॥ कांतः सूर्येंदुप
र्याययपूर्वोऽयपूर्वकोपिव ॥ २३ ॥ वत्सः काश्यादुषाकस्तूरकं कष्टकंककः ॥ पुंस्त्वाःस्त्वसमुद्गसुविट
पट्टवधः खदः ॥ २४ ॥ कोष्ठोरहदृहाश्वापिंडगोडपिंडवज्र ॥ गडुः करंजो लगुडो वरंडश्चकिणोद्गुणः ॥ २५ ॥ ७४
ताः इंदुकांतः वक्रकांतः अयस्कांतः ॥ ॥ वत्सकोवत्सविशेषः ॥ अनकाकाः ॥ सम्पद्मः ॥ सम्रडाः ॥ रल्लकाः पक्ष्मकंबलः ॥ ऊ
जंगको हत्तालता ॥ गहने पुंस्त्वकं ऽस्थलं ॥ स्वर्वः ॥ अंकारः ॥ पोऽश्वा भत्सः कारंडकः ॥ विटः कामुकानुचरः ॥ पट्टज्ञसीसा
दिः ॥ धटोद्राक्षाजा ॥ खटः तृणं ॥ ॥ कोष्ठोदुर्गं ॥ अररहहोमसक्तूपः ॥ हरद्वापणः ॥ पिंडाग्रासः ॥ गोजोयुत्कोदेश
विशेषो वा ॥ पिविंडस्त्रदरोगुडुर्गेज्यकरेजः ॥ समुद्गः ॥ लगुडो यष्टिवरेंडः ॥ सम्पुटः ॥ किणो मांसग्रंथिः घर्षणादरूढिः ॥

श्रीवेष्टः सर्जरसः। कर्पूरः निर्यासो हस्तद्रवः॥ ॥अमंता अनंता अअनापादिता पुंसि। भृंगो ध्वाः उशनाः भृगुः नीहा अवधिता
स्तितिकि। इदंपादो जलवा॥ इदं वयःपती। इदं तो मरुदंसा। म। ह्रस्व अकम मिस्रु सनंत मितपवादोव द्यतो॥ ॥कस
दीति वर्जयित्वा। चेता रुशद्वेता। अपुंसि। अयं वा ब्रुर्गृहद्वारः मधुः सक्तुः ४ धातुः। किंसारुची अप्सकः ४ त्सरुः स्वरु।
भृष्टिः मरुपव्वा। कत्रुः सक्थि॥ नेहइदं कमेरु जलजः कंदः ४। जत्रुलाद्वा वस्तु पदार्थ॥ ॥ककार इहाद आप्न रोप
धा अकारांत अपुंसि। कशाकः। वृकः। श्वेतकः ४ वराटकः पकञः निकषः। गणः। मणः। गणः। भः कुंभः शालमः। कलमः।
आवामः स्तमः रः अंकुरः करः। दरः। समीरः पः। सूपः। वपः कलापः वाष्पः। षः। मार्थः। शपथः। ना। चः। न४ फेनः स्तनः
श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासाः असनंता अवाधिताः। कशेरुजतु वस्तूनि हित्वा तरु विरामकाः॥१०॥ कषणा भ्रमगोपांताय
द्यदंता अमी अथ। पयनयन सरोषांताः गोत्राख्याश्चरणाह्वया॥ ॥११॥ नाम कर्त्तरि भावे च घञजप्रह्वायुत॥ ॥
नाथः तनयः। तेर्जायः व्ययः। संसारः सः। दासः कृतः वत्सः रसः रहः कदः पदः॥ ॥अपत्य प्रत्ययांताः शाखाध्यायिन श्च
पुंसि। गार्ग्यः काशिपादाः ज्ञि कठः बकर। बह्वृचेण॥ ॥अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञं तादयः पुंसि। घन
सप्तीदंत स्मिन्नयनमनं वासी तिप्रसादः। प्रक्रियंते प्रकारः पाकः सर्गः। अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां … ।
नयः पदायज्ञः। एरच् अण्। करः। … लवः … नरः … यवः … यजया वियति विक्षेतिनः। उपलक्षणताः नाम
पर्नेद्र स्वप्राणाः स्पदने नादः नोणवेतिणः … निगमः गोचरः पुंसि संज्ञायां घः अधुवज्ञा ने स्थुः स्वप्न प्र युः हितावु सा॥

तीर्थ० पतेसभेदाः सपर्यायाः पुंसि। स्वर्गः नाकः त्रिदिवः यागः क्रतुः समतं त्रतः तद्विशेषा अग्निष्टोमः … मासः ऋतुः तिथि अयोधीमाः अ
७३ द्रिः पर्वतः शैलः तद्विशेषाः मेरुः हेमसानुः हिमवान् सह्यः विंध्यः पारियात्रः मेघः तज्जिन्ना इध्मकाः तद्विशेषा … कराय
ती अब्धिः समुद्रः उदन्वान्। तद्विशेषः क्षीरोदः द्रुः तरुः पादपः तद्विशेषा आम्रः शालः स्तमानः त्वंपकः। कानसमघतद्विशेषाः स
गाः स्तवः मुहूर्त्तः मासः वैत्रः संवत्सरः असिः करवालः तद्विशेषाः नंदकः चंद्रहासः शरः सायकः तुरष अरिः द्विजः अ
मित्रः करः पाणिः हस्तः गंडः कपोलः ओष्ठः दंतच्छदः अधरः दोः बाहुः दंतः रदनः कंठः गलः केशाः वालः विकुरः नरवः
भ्रमायागाः इमिषाविद्रुकौ ला मिज्ञरयः॥१॥ करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः॥ अन्हांतांता द्व्यजेद्रानौंता
ताः प्रागसंख्यकाः॥ ए॥ ॥

कररुहः स्तनः पयोधरः॥ ॥कृतसमासांताः … पदाः पुंसि। रात्र अन्हाः पुंसि इति रवाह्न मायान्हः मध्यान्हः ४ हा
दशाह्नः उमाहः त्र्यहः परमाहः राजाहः सखिस्प्रष्टः। अह्नो ह्नः एतेभ्यः उत्तमहा दिशः॥ ॥विष विशेषाः पुंसि। कुंठगारलः
कालकूटः हलाहलः पुंसि क्लीवे च प्रायुक्त कृत्वा … प्रसिद्ध प्रायोग्यं विधिः एवं सर्वत्र विषं तु क्लीवे॥ ॥…
पूर्वीः कृतसमासांतात्र … पुंसि। अहोरात्रः दीर्घरात्रः वर्षारात्रः अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्य वर्षा दीर्घा च रा
ति स्वता नेहनिरात्रे॥ ॥ ॥

तिंडुकानामवृक्षस्य फलंच। कर्णिका अल्पका॥ गोह्ममपिहंच। संगिर्वित्विर्विः सुरंगातिर्यग्गता तन्स्यविःसीवनी॥ मा टि
वीमाद्रः कावचं च। विद्या आवामः वितंश्च पत्तस्थापना हीनो विकल्पः। काकिणीनाम मापकचतुर्थभागः॥ पणचतु
र्भागुरित्येके। काकिनीतिसभ्यः चूर्णिर्सोष्ठं। शाणी निकषः शाणइत्येके। कार्षापणोसंकोचार्थः कुणिकर्मजन..
। दवसद्भमातिः॥ ॥सातिप्रावारविशेषः कंथा स्यंदस्तंतवास्ः आसंदी पिठिका। नाभीतुंदिः राजसभा राजसभा
समारजतमतुष्यएवेतिराजनिषेधात्क्लीत्वं। झल्लरी वाद्यविशेषः चर्चरी हर्षक्रीडापारीपानभांडं। होरालग्नं। जातकंच
लकाअलकाः भ्रमरकाश्च। विभालापामामलश्छिवंच॥ ॥लाक्षाजतुः लिक्षायूकागर्भः गंडूषाः आस्यचुलुकं। गंडू
तिंडुकी कर्णिका भंगी सुरुंगाश्च विमा तयः॥१०॥ द्वौपि वितंडा काकिन्य सूर्मिः शाणीदुणीदमेरश स्माति॥
कंथा तथासंदीना सिराजसभापि च॥ ११॥ झल्लरी चर्चरी पारि पारी होरालद्वोचसिध्मला। लाक्षा लिक्षाव
गंडूषधूसी च मसी मसी॥ ॥इति स्त्रीलिंगशेषः॥ ॥पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः॥ ॥
पिराधूसीजतुसंघोवातरुकात्वमसीमसूरादि पिष्टं स्वल्पंचमसीव॥ मसीरंजनी॥ ॥इति स्त्रीलिंगशेषः॥ ॥सुराः असुराश्च
द्विशपत्तद्नुचराश्च पर्यायैः सह पुंसि सुरादिवौकसः ..विबुधाः शक्रः आदित्यः सूर्यः रविःब्रह्मस्वयंभूः विष्णुः शौरि
रुद्रः शंभुः विश्वतुचराः वंशः प्रचंडः जयादिजयाः विघ्नः स्कंदः सेनानीः रुद्रानुचराः नंदीमहाकालः भृंगी गणाः प्रमथाः एवं सर्वत्र। असुराः
पूर्वदेवाः दैत्याः दानवाः तद्विशेषाः विरोचनः बलिः नमुचिः प्रह्लादप्रभृतयः। नपुंसकात्तु लिंगाधिकारः॥ ॥

ज्मनि

टी॰ अणादेर्श्वचअंतउदंतश्च स्त्रियां। अरणिः धमनिः ह्लानिः क्लानिः अलाबुः जंबूः लक्ष्मीः तंत्रीः॥ ॥अंतेअत्रंतं कुरुं तत्र सिंधयाति
१२ गंइत्युलिंगंच स्त्रियां। पुसहयुंपो लीच्छि हिमानी। अज.. ..ाका स्त्रियः। ब्रह्मबंधुः॥ ॥मुष्टिः प्रहरणं यस्यां क्रीडायां
मौष्टा। पल्लवाः प्रहरणमस्यां पाल्लवा। तदस्यां प्रहरणं क्रीडायां णः। णादिकं। अत्रयोदडः गमितपर्थ्यः॥ ॥दे
डपातमस्यां फाल्गुन्यां वर्त्तते दंडपाताः स्यान्मृगयायां वर्त्तते तिलपातः स्यात्स्वधायां वर्त्तते यस्तस्यां क्रियेतिरंग
नतिलयाः पातेत्र ह्रतिमुक्ताश्चवाप्सस्यां स्वधाश्राद्धं॥ ॥अपचर्ये अल्पत्वे यदिचक्तुमिच्छातदा सूर्ण स्त्या दयः स्त्री लिं
गणादीषु निरदीयश्च उक्तंतंचलं स्त्रियां तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टापाल्लवाणादिकं॥ ५॥ घञोञ्जः सा क्रिया ६
घ्यां विद्यात्रणपाता ह्रिफाल्गुनी। दंडपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक्॥ ६॥ स्त्रीस्यात्का विन्यासात्या दिविंदं
त्रापश्चयेयदि। लंकाशफा लिकाटीका धातकीपंजिकाटकी॥ ७॥ सिध्रकारारिका हिक्का प्रावि का का पिपी
लिका॥
गास्तुः अपचयो पचयश्चानलक्षणानि स्त्रीपुंनपुंसकानि। अदिश्चात्र प्राणाली। जटी मवी। कुमिंबिका। गराट्वा
रीकादि हितिपत्रलोकेपुंनपुंसकयोः स्त्रीत्वं स्वरूपतानमुख्यादेः॥ ॥लंका राक्षसपुरी। शेफालिका पुष्पविशेषः। टीका
वृत्तिः धातकीनामपाधिः पंजिका व्याख्या। आटकी व्रीहिभेदः स्वल्पारकंवा। सिध्रकाशारिके तद्भेदौ। हिक्का अंधूः उत
वद्धलारद्धः प्राविकापहिचिविशेषः उच्चा कुलाल। पिपीलिकाव ल्मीककृमिः यायनाप्रसिद्धः प्रामस्तच्छो कसप्रातिपदिकानां
चितश्चनानत्वानियतिपीलकाः इति स्त्रीमनि षिद्धं नपुंसकर्त्तवं॥ ॥

वैरयथ्र्थबभ्रवालंकायनिका। इहद्वन्द्वात्। वैरमैथुनिकयोः अश्वमहिषयोर्वैरं अश्वमहिषिका। काकोलूकिका। अत्रिभरद्वाजयोर्मैथुनप्र
यो जनेन विवाहः वैरं अत्रिभारद्वाजिका। वशिष्ठकौशिकिका॥ आदिशब्दात् दशतर्ष्यसंख्या॥ देवीभार्यां द्रुतलेपश्च दर्शयेत्स
र्गयाश्च। इष्ठो पादो दुपादिकां ददाति। इत्यत्र तदेवं इतिः द्विपदिकां ददाति। उपलक्षणत्वात् भुनक्ति। पि। हंठ मनोज्ञादिभ्य
श्चेति वुञ् शिक्षो पाध्यायिका। गोत्रचरणाच्छ्लाघादौ वुञ् गार्गस्य भावः कर्म वा गार्गिका। श्लाघ्यते। काठिकया श्लाघ
ते॥ ॥ स्त्रियामित्यधिकृत्य भावे वा कर्त्तरि ण्वुल्। कारके। धात्वादिप्रत्ययांताः स्त्रियां। आक्रोशेऽनञ्यनिः अजननि स्ते वृषलस्य

वैरमैथुनिकादिवुन् स्त्री भाववादावक्लि निश्चणवुल्लुणन्तणवुञ्च्वस्युक्तवस्त्र अस्त्रणा४॥५॥ ॥

पाद्यः अकरणिः स्त्रियां क्रियाकृति॥ भक्तिः। गोगस्वायां खुलवज्जलं। प्रवहिका विपादिका। धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः
कारिका जीविका। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां। अन्योन्यं व्याक्रोशनं व्यावक्रोशी वर्तते। छाववभाषी। णच्। स्त्रियामञ्
धार्थ पर्याया इण्। तत्रिषु ण्वुच् भवतः आशिका। स्तु भक्षिको वर्तते। व्रजयजोः क्यप्। व्रज्या। इज्या। संज्ञा समजति
क्यप्। समज्या निषद्या। हनस्त चेति क्यप्। ब्रह्महत्या। पासस्त्रेवा युच् मंजना। आसमोना। प्रश्नाख्याने इञ्। कां का
रिं कार्षीः सर्वां कारिमकार्षीः। षिद्भिदादिभ्योऽङ्। घरा। जरा। भिदा। अप्रत्ययात्। चिकीर्षा। ऊर्णीया। क्रतुरवण। क्रिया
रुद्धा॥ ॥

ली॰टी॰ ईदंतं ऊदंतं चैकस्वरं स्त्रीलिंगं भवति। इयं श्रीः। ह्रीः। धीः। भीः। भूः। सुभ्रूः। अलिंगात् क्लिस्त्रियोः। लक्षणाधिकारोऽयं। स्त्री
७१ बेंन पुरुषभोग प्राणिनां संज्ञा च स्त्रियां। इयं माता स्वसा दुहिता। योषित्। इयं गौः सुरभिः। इयं वडवा नरी। इयं महिषी जं
गौ। इयं करेणुः हस्तिनी। दारा दारा भर्त्री। वां। भर्तृ स्त्रिदारशब्दत्यादपवादार्थं वाध्यते। एवं सर्वत्रोत्रेयं॥ ॥ पर्या नाम पर्या
याः स्त्रियां। इयं विद्युत् तडित्। आरायं निशा। अयं वल्ली वीरुत्। इयं वीणा परिवादिनी। इयं दिक्। ककुप्। इयं
स्रक्। इयं नदी सरित्। इयं ह्रीः लज्जा॥ ॥ अकारांतैः शब्दैः संख्या पूर्वः समाहारोऽयं द्विगु स्त्रियां। यदिष्टि। अका

सिपामीहद्विरोमेका भूसयो निशादिनामच॥२॥ नामधिपुन्निशावल्लीवीणादिभूनदी स्त्रियां। अ
दंतैर्द्विगुरेकार्थो नसः पात्रयुगादिभिः॥३॥ तनूरंश्येपनिकर्षणा॥ ॥

रांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते। त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी। पंचमूली। स्तंभयः॥ ॥ स द्विगुः पात्राद्यु
त्तरपदैरदंतैर्न स्त्रियां॥ पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति अतः स नपुंसक इति स्त्री वो। पंचपात्रं। चतुर्युगं। त्रिभुवनं। त्रिपुरं
भाष्ये तु त्रिपुरी॥ ॥ तलप्रत्ययांता स्त्रियां। तस्य भावस्तत्वं तलो। गोर्भावो गोता। अश्वता। ग्रामजनबंधुसहायेभ्य
स्तल्। ग्रामाणां समूहो ग्रामता। जनता। देवात्तल्। देवपदं देवता॥ ॥ समूहेऽपि इनिप्रत्ययांता स्त्रियो। पाशादिभ्य
श्च पाशानां समूहः पाश्या। खल्या। खलगोरथात्। इनित्रकट्यचश्च। कारणदत्रिखालिनी। गोत्रा। रथकट्या॥ ॥ ॥ ७१

इह लिंगसंग्रहवर्गे वक्ष्यमाणलिंगशासनसहितैः सुप्रक्षात्तद्धस्तादिजातैः प्रागनुक्तैर्लिंगमुन्नयेत् ऊहेत। लन्नस्य
न तलन्तोऽन्नानार्थे सन्नाद्युपादानं निंगशास्त्रेण यथा। स्त्रियामीदूद्विरामे काव्य सुप्रक्षात्तद्धितैर्यथा। अप्रत्यया
श्च्यासत्र्यो। सुष्ठुक्रुद्वृत्तिजैर्यथा। स्त्रियां क्तिन्। पुंसि संज्ञायां घः। नपुंसके क्तो वक्तः। वगोवलीवर्दश्चायनाम्
न सुप्रक्षात्तद्धितैर्यथा त्रिरुदाह्यार्था। तद्धितवृत्तिजैर्यथा। तत्स्त्रीसंयोप्रकरणं वेभ्यो ध्यादि। समासवृत्तिजैः
यथा। अदंतोत्तरपदो द्विगुरेकार्थे इत्यादि। कथमुन्नयेदित्याह। प्राग्युक्तसंकीर्णवर्गवद्वचनमात्रेण तर्थः। अनुक्तं

सलिंगशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः। अनुक्तैः संग्रहे लिंगं संकीर्णवदिहोन्नयेत्॥ १॥
लिंगशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः॥ ॥

यथा क्वा प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णे लिंगमुन्नयेत् प्रकृत्या यथा। अर्द्धर्चाः पुंसि चेति। प्रत्ययेन यथा। स्त्रियां
क्तिन्। अर्थद्वारेण यथा। मानवचक्षुरादीनां। आश्रयाद्वा क्रिया विशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिंगता च वक्त
व्येति। तथा। अर्थस्य निःसमासत्वेन सर्वलिंगता वेत्यादि॥ अयं लिंगानां प्रागुक्तानां शेषविधिः संक्षेपतो वर्गः।
उत्सर्गतो व्यापको भवति अपवादैर्यद्यबाधितः स्यात्। यथा अस्मनंतो न बाधितः पुंसि तथा नांतं सलोपभेदिष्ट
मिति यथा। चंद्रमाः पुरुरवाः सर्वनामाः प्रसवः कामो वायुः। अपवादः। यकृत्कमसिसुसंततरतीयेष्वंधप्रमं
जः नामधाम॥ ॥

वीर॰
७० अतीतेऽह्नि ह्यः ह्यो शोकरोगः॥ ॥श्वो गतः॥ ॥श्वो दिनात् परमहः परश्वः परश्वस्तादित्वादपुरः पुरस्तादि च सुन्नः॥
तस्मिन् काले तदा। तदादावितिदादानीं च॥ ॥एतौ तुल्यकालार्थौ। युगपत् युगपत्। एक स्मिन् काले
एकदा। मिलितिपकापद्वेव यथा। अयमेकपदे तया वियोगः॥ ॥सर्वस्मिन् कालेऽर्थे सर्वैकाद्यकिंयत्तदः
कालेदा सत्यसेऽन्यतरस्यादि॥ ॥अस्मिन् कालेऽर्थे इदमो र्हिल्। अधुना इदानीम्। एतौ तरथ्योरित्यादि याः

ह्यो गतेऽनागतेऽह्नि श्वः परश्वस्तु परेऽहनि॥ तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा॥ २२॥ एतर्हि संप्रतीदा
नीमधुना साम्प्रतं तथा। दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः॥ २३॥ ॥इति अव्ययवर्गः॥ ॥

भवंतमितर्हितिनप्रिय हितिविवर्त्तमानेन स्वेच्छवर्तीनि। संप्रत्यैव सांप्रतं। अधुना सांप्रतं घार्थे ऽन॥ ॥प्राच्यां ७०
दिशि दिशि निर्देशे काले वा प्राग्भ्यमति प्राच्या दिशा। त्क प्राग् गतः प्राची दिक् प्राग् देशः। कालो वा प्रग्र रम्यं दिक्
शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमासु दिग्देशकालेष्वस्ताति। अञ्चेर्लुक्। आदिशब्दात् उक्तः। आदिशब्दात् उदक्
वाग्निरिपर्वं प्रतीदिभ्यः पुरस्ताद् अधस्तादादि॥ ॥इति अव्ययवर्गः॥ ॥

रूपेत्यिव कुंनज्ञाना सिद्धार्थः॥ ॥अथ थिसाहसकारि रिणि॥ ॥स्याद्वादिनो जैनाः॥ ॥उपातनो वायुः॥ ॥नमोदेवेभ्यः॥
॥ ॥स्वर्वेऽपि नाव मंतव्याः किं मंगविद्वाश॥ ॥इषुवादी खलः॥ ॥सुप्रूर्छ॥ ॥सीयति ज्ञीयते सायां निशा सुरवंघन्न॥
सायंतनो वायुः साममासीनः संध्यां वंदेत॥ ॥प्रगेजगेनो वायुः प्रातः संध्यामुपासीत॥ ॥मित्रं निकषात्रे॥ ॥पू
र्वी वर्षे चिरुड। पूर्वतरे वर्षे परारि यतिगच्छति। वर्त्तमाने वर्षे एषमः। सद्यः परुत् परारि तिसा ववः। एवमग्रिमाः॥

स्वप्नेऽनुमयेत्वयि। तर्हि ह्यो आश उषाम रात्रेरवसाने नमो नतौ॥ २७॥ पुनरर्थेऽङ्ग निशायां दुःस्वप्नं प्रशंस
ने सायं साये प्रगे प्रातः प्रसाने निकषांतिके॥ २८॥ परुत्परार्यैषमोद्ब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति। अद्यात्राह्नि अथ पू
र्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात्॥ २९॥ तथाधराद्यान्यतरेतरात् पूर्वेद्युरादयः। उभयद्युश्चोभयेद्युः परेऽह्निप
रेद्यवि॥ ॥

अस्मिन्नहनि अद्य वर्त्तमानता मानेथाङ्गः। नरोलाकेऽद्य ... तदद्य चेन्न तथा॥ ॥पूर्वेऽह्नि पूर्वेद्युः आदि
शब्दात् उत्तरेद्युः अपरेद्युः अधरेद्युः अन्येद्युः अन्यतरेद्युः इतरेद्युः॥ द्युर्दिनमिति श्रीभोजः। यथा द्युम्बंद्रो
द्योततिकथं॥ ॥उभयोरह्नोः उभयेद्युः उभयद्युः॥ द्युश्चोभयान्हरूच यः। स्मार्त्तं। पक्षिणीपरा विरुदितः॥
तदहं त्वा लिपरेद्यवि॥ ॥

द्वी०
६९

द्वेषोऽयो मिथ्यावादी॥ ॥तथेति सत्यमनतिक्रम्य यथा तथ्यं वक्ति सत्यासु विद्वान्॥ ॥एवमेतत्॥ आत्मा सर्वं जप
श्चाति ... आत्मनेवदे वमसर्वज्ञोऽनासि॥ ॥प्राकृकृतं॥ ॥त्वमं हंतास्मि वारणाय वश्यं
यातारशिवितरमुषित्वापि विषया॥ ॥संवत्सरः संवत्सरीये॥ ॥अवरः परादन्यः वर्षातीतोऽत्र मादर्शक्र॥
अर्वाकीलीनः॥ ॥अंगीकारार्थे आम कर्म्मणि एवं कर्म्म॥ ॥स्वयंमः आत्मने तिस्तीयां तार्थे॥ ॥नीचैः

मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थे तु यथातथं। स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः॥ ३० प्रागतीतार्थकं
नूनमवश्यं निश्चये द्वयं। संवद्वर्षेऽवरे त्वर्वागामेवं स्वयमात्मना॥ ३१॥ अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो
भूम्न्यद्रुते शनैः। सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने॥ ३२॥ अस्ति सत्वे रुषोक्तावु ॥ ॥

रुष्यति॥ ॥उच्चैस्त्वरुत्तविर्॥ ॥संतः प्रायो विवेकारः। भूम्नि वाक्यार्थे॥ ॥अशीघ्रार्थे शनैर्याति पिपीलि
का। क्रमेण यद्रुतार्थे द्वयाशः शनैः शनैर्धुपरमेश॥ ॥सनातनः॥ सनत्सनात्सनत्कुमारः सनात्कुमारः॥
॥बहिर्भूतः॥ ॥बहिःस्थ व्यासः॥ अन्येषां दित्यर्थः। अस्तंगतः॥ ॥अस्ति क्षीरा गौः अस्ति परलोकः। मतिरस्या
स्तिकः॥ ॥कोपने उ कोऽसौ वास्मितव प्रिया॥ ॥ ॥ ॥

संतस्त्वेदमृतेन किं। यदि खल्वास्य कालकूटं मृषा॥ ॥अरे अहो पुत्तपः अजसा वाङ्मिसाधु॥ ॥प्रादुरासीत्‌ आवि
र्भूत॥ ॥मतमभ्युपगमः त्वक्रुत्वपदे कृतः परमंतत्रावसे। एवं वाहमित्यादिवत्‌॥ ॥एतत्‌ सर्वतो दिक्काथी। समंततो
धावति। परितः प्रपतंतिडः कृतो विपदः सर्वतः संपदः सतो विघ्नगं वेति दिघ्न यद्‌। इति शद्धात्‌ समंततो दिसा दिस
मंताद्भवः सामंतः॥ ॥आदाव निवार्यं पश्चादंगीकारे कामं करोमि॥ ॥अनुग्रहे ऽस्य पादर्वेऽंगीकारः अनुका

पत्नांतरेऽवेद दिवतत्वितवद्धांजसाद्यां प्रकाशे प्रादुरुवि स्यात्‌ अपवर्पपरमं मतो॥२२॥ समंततस्तु परितः सर्वतो
विघ्नगित्यपि अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽस्तु च॥२३॥ नचवस्या हिरोक्षीहेके काश्चे वित्को मप्र
वेदने। निषमं दुःषमं गर्हायां यथास्वं तु यथा यथा॥ ॥

एषममसु कोदिषः वयद्वाइवतनाम॥ ॥भनत्ववकः शहः॥ ॥कामप्रवेदनमिच्छापरिप्रश्नः। कच्चिज्जीवति मे माता॥ ॥
निष्क्रांताः समाद्रुष्टाः। समावत्सरायत्वेतितिघ्र जुष्मतीनां वितस्यपीभावाथलं। गर्ह्यमात्रे च वारात्र। समेनसम
सोवा निःषमं वक्रिमसर्वः कालात्र वितमित्यर्थः॥ एवंडाःषमं वर्त्तेते॥ ॥सर्वे पात्रयथायथं। यथात्मीयमित्यर्थः
यथास्वं पथथा यथामिति साधु॥ ॥ ॥ ॥

द्वि० टी० पवतीतिदशाण निवाच्यत्तपा। यथावैत्र सुथमेत्राः स्यादाघ्रमिवपेलवमायुः। यथार्पपर्वं कार्म्मः॥ ॥अहो आश्चर्ये यद्धतवि
६८ विलुलिता नां ह्रीविविद्धावि पाकः॥ ॥मुनिहं लक्ष्मीमास्मा। अकरणे लक्ष्मीमः कवव स्कव्यः स्तयस्तातातः चे विडिष्ये
मानतक्ष्मीकामे नमामि लक्ष्मी॥ ॥सद्यः पतंमितिमोसेवा। सपदि प्रदहत्स्तु पेदितो ऽग्निः॥ दिष्ट्या पुत्रो जातः॥ समुपजो
षं वर्त्तते। आवयोर्जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः॥ अंतरा त्वां च मां कमंडलुः॥ यतो भवंतं मंतरेण। न्यथा नान्यथा व

वद्यायथा तथैवेवं साम्ये ऽहो ही इति विस्मये॥ मौने तु तूष्णीं तूष्णीकं सद्यः सपदि तत्क्षणे॥ दिष्ट्या समुपजो
षं चेत्यानंदे ऽथांतरे ऽंतरा। अंतरेणाव मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकं॥२०॥ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने ऽस्तं गो
श्च स्वागते। अत्यावेनद्यनो नापि मामममाते च वारणे॥२१॥ ॥ ६८

स्पतिर्यहितः। भव स्मर्येनेत्यर्थः॥ ॥प्रसत्यविच्छा निहरंति चोरः॥ ॥नूनं प्रसीतं घत धीनेत्री। हंतस्थाने प्रसन्नः॥ ॥
अचीक्लिवहि। शास्व धाति अविरतमित्यर्थः॥ ॥नहि प्रेमप्रयो जनापेक्षं। अविप्रस्च साषसे। विप्रवच तूषे
स्तस्यर्थः। नोजानीमलं कः सुख सुनागपात्र॥ ॥मास्म कोरः मा कार्षीः अलं वालरोदनेन॥ ॥ ॥ ॥

दिवातनं रतिशब्देन सम्बध्यते। दिवाथैः या मितियोत्यते। अग्रे थैवं॥ ॥दोषामध्य महः न क्लैवरतस्थाउपा। विश्वपातनोवा। प्रू॥ ॥सा विलोवनयुगं नमयती। तिरः कार्धं कृत्वा॥ ॥ थाइपाव का:पाइपांथ्या। अथ अंगनं रगइ च्छा। कोवेतश। इंचेत्र। हैवा त्वा। सोसार्गव। हंहो अरेरे अयि। हंहो कामेस्वोर अरेरे द अयि प्रिये॥ ॥ पतेम मी पार्थेन्स्यो न्यपर्यायाः समया ग्रामं

। दिवाङ्गीत्यधदोषानक्तं वरजनाविति। तिर्थ्सा वितिरो थयसंवोधनार्थकाण॥ ६॥ म्युः थाइपा उंगहहसो :समया। निकषा हित्वक्त। अतक्तिति विमहसा स्या। खुरःपुराणो ग्रतः॥ ७॥ खाहा दे वह विहीने श्रोपइ वोष इवषइ स्वधा॥ किंविदीयन्मनागल्पेप्रेत्य मुत्रेभवांतरे॥ ८॥ ॥ राम॥ ॥

लंकां निकषा इनिष्यति सम्याः इष्टिक्रा॥ ॥ सहसा विदवीजतनक्रियं॥ ॥ अग्रार्थ्य एते पुरः सराः नासीरश्चानि ध्ववना पुरतः प्रयांति। अग्रतो धावतिश्च॥ ॥ सोमाय स्वाहा। अस्तु श्रौ षट्। वीही वौ षट्। वषडिंद्राय। पितृस्य: स्वधा॥ ॥ किं विरक्तं वितमर्ईज्ञाः ईषत्स्मेरैः कृतेमनाक्रुसमार्दवं॥ ॥ अन्यो धनं प्रेत्य गत। त्यभके। अमुत्र भ वितायत्नेत विंतयश्रु भास्तु मे॥ ॥ राम॥ ॥

श्री·रा· यत्मसामुश गाक्षोमातत्स्योमिायतो विड्ढंसः कोमाय्यः यनतेना। दिवाथया। वितरोमिरमुद्राःयं येनमृका:। पिका सुःनदीवेन गत।
८२ ॥मनेनदीहत्र:क्षितियालस्या:। येनदातातेनश्लाघ्य:॥ ॥किंविदूते। पद्मया। तिक्ततश्वनः। प्रायः किं हसातः। वृपि त्वकदाविरकाथविश॥ ॥अन्योर्यपर्यादेते। कदाविश्मरतोंयोति मरणे कृतनिश्चयः। नडाभकामः कामाना मुपयोगेनशाम्यति॥ ॥माई धनैर्महाप्रभुवेत्रणमाकयातिमत्राकलत्रैर्गाईस्थ्ये। भ्रात्रा सममंयुद्धानं तेषुवैः सहोभि संगोहि

यन्नद्यतसतोहृतोऽश्रमाकल्येत विद्धना॥ ३॥ कदाविडाचुस्सा कांमत्रासममंसहाश्रातकृत्यार्थकं प्राथंयूर्थ केतद्वृथा मुधा॥ ४॥ आहो उताहो किमुत विकल्पे। किं किमूत नाडि स्विस्मे हवै पादपूरणे पूजनीस्वती॥

मिश्चैःमज्जातितिमजर्गति प्रतिरूपको निपातः॥ ॥प्राध्वं कृत्वधं वधा:॥ ॥वृथा दुःस्पोरनद्भावासुध्येसुधातान्यासि॥ ८२
॥विकल्प:पक्षांतरे। श्वा गरा हा युत्त्वयः। उताहो विश्वेराजा। नलःपरवरंजयः। किमुत रकृतः किमुतसर्थ्यः किं रुतः किंमार्पश। किमुत वैदयेरः किमुमानयेतः। पक्षमेवववरं पुंसा मृतरज्यस्त्रताश्रमाः॥ ॥आरव्यामित्रनत्वंतो न हिंन हिमहिमानं प्राप्यत्रयंति भूपाः। भीमः पार्थस्तथैववा। इतिहस्मादुक्तराचार्यो योवेयुवा यथवीयानखचा दर्यी पितृश्रोहान खलुसोः॥ ॥सुख्तुतं अतिसुतं॥ ॥ ॥ ॥

विरायनिर्ईनोस्त्वा।भवत्सद्भायमहाधनः।। विरराज्ञायजायंते।विरस्य स्रतलेषावति।आद्याशब्दाद्विरा।विरा
।विरमपि।विरज्ञी।वीविरंतनः।। ।।कीतो मुहुर्ध्यायति।पुनःपुनर्वीरिपिवेद भूरि।।आस्वहु क्रिकविज्ञितः।अभीक्ष्ण
मास्फालयतीमकुंरं।असकृदह्नि।। ।।स्वाकमरत्यसिमासिका।झगितिकुर्वतटादोनमोमन्मथायच्चाजसाजय
तिवसलो कं।अभ्यासस्य।नियमजंलमपुत्समर्ज।मपदिईंतपेद्वितोऽग्निः।ज्ञाग्निडतंकातरेः।मंत्रदपातिपरिता:
पटलेश्लीलां।झटिताश्रुतरसादिषु।झटितिघटयति विधिरसिमतमसिसुखीभूतः।आस्वपद्ऽिममसीधुमान
विरापारिविरराज्ञायविरस्याद्याश्विरार्थकाः।मुहुःपुनःपुनःशश्वच्छ्वद्वीक्ष्णमसकृत्समाः।।१।।स्वाक्
गितंजसाह्नायस्रपदिद्राक्रमंक्षुवहु ते।वलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीववनिर्भरे।।२।। पृथग्विनांतरेणर्ते
हिरुङ्नानावर्जने।।
नाशानाश।तरसादिताम्जमजे घ।नृसंभुतविप्रंशीघ्रलघ्विति क्रिया।विशेषणं।। ।।वलवत्सिपासितोभिसुघुरत्वि
दमुच्यते।किंमुतद्रुव्यसविन्निमि।मुसिकृस्नैस्नैअसः फलति।अतीवत्र्जनसिपासितः।। ।।पृथग्येदवदत्तादयं
।विनाग्रामंदृष्टोदेवा।अंतरेणपुत्तषकाखनकिंविलिष्यती।सतेकृत्वानोर्नहिमंत्रणं।हिरुक्कमणामो
तरु।कार्मत्रयेमोत्ररेत्सर्थः।नानानारीनिष्फलालोकाया।अत्राअंतरायनाविदित्वामंतरानामसायतादि
आरोगिभावादयत्र।। ।।

हीन्त्र निषेधोरवलुकृत्वानिषिद्धंकरणमित्यर्थः।वाक्यालंकारे।अथोदब्लाद्भःलितासायं।मरवलुअर्पतिनेदं।अनुनये
६६ ।नरवलुनादलुद्देसाइसंकापभेतत्र।। ।।अभितोथमंवमति।समीपेअभयत्रवेत्यर्थः।शीघ्रेगच्छामितः।माकदेस
व्याप्रोत्पसितोरजःसमंतादित्यर्थः।।अभिमुखस्य।आपतंतमभितोऽरिमपश्यत्।। ।।नाम्निविस्मोदेशप्राडुर्भावाच
मन्यक्रमीदिद्राननामानीत्यर्थः।प्रकाशप्राडुरासीत्।। ।।अन्योन्यार्थे मिथःप्रहरतस्थ।रहसिमिथोमंत्रयते।।
निषधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेखलु।समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेभितः।।१७।। नामप्रा
काश्यपोः प्राडुर्मिथो।योयंरहस्यपि।तिरोंऽतर्द्धौतिर्यगर्थेहा।विषादशुगर्तिषु।।१८।।अहदेत्यद्भुते
खेदेहिहताववधारणे।। ।।अव्यायेष्वनेकार्थवर्गः।। ।। राम।। ।। ६६
।।अंतर्द्धौनितिरोहितः।परिभूतेअंतर्द्धिपवाराइ।तिरस्कृतोरिःतिर्यगर्थेतिरःकाष्ठंकुरु।। ।।विषादेहारमणीनांगतः
काल।शोकेहाप्रियजनकराजपत्री।अर्त्तौहाहतोऽस्मि।निंदायांहोत्रियाश।। ।।अद्भुते अहह प्रज्ञाप्रकाशेरिज्ञः
खेदे।अहहहतविरहिणीवाला।दीर्घोत्तोपिनिहितापि।कुमुहितापयदहह।। ।।अयिरेवत्रमोहिहृश्यते।
अवधारणे।कोहिस्वर्गतंपादगतंकुर्यात्।। ।।अम्यायेष्वनेकार्थवर्गः।। ।।

वितर्केविभ्रेोऽडूमन्नोक्तेपरिप्रश्नेऽङ्गसातंवुन्नत्त। सयादोव।ऊंग।त्ससेयां।सत्सने।ऊंनिर्लज्जैः।अनिच्छायांऊंऊंस्ववा॥ ॥वांसमया
सावत्समीपेसत्सर्थःग्रामंसमयाग्ने।ग्राममध्यस्सत्सर्थः॥ ॥अथप्रथमेपुनरुक्तं।विरोधेयथा।किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याःभक्ता
राजर्षयस्तथा॥ ॥निश्चयेनिषेधनःनिषेधेनिर्मर्यादः॥ ॥प्रबंधे।उपाध्यायेनस्मापुरा।धीयते।अविरतमपाचीत्य
र्थः।विरा।तीते।पुरा।पिननवंपुराणं।निकटागामिकेसविष्यदासने।गच्छपुरादेवोवर्षति।यावत्पुरानिपातयो

ऊंवितर्केपरिप्रश्नेसमयांतिकमध्ययोः २४ पुनरप्रथमेस्वेदनिर्निश्चित्यनिषेधपोऽस्या।तत्प्रबंधेविरातीते
तेनिकटागामिकेपुरा॥२५॥ जरयूरिवोररीवविस्तारें।गीकृतोत्रयं।स्वर्गेपरेखलोकेस्वाव्वान्तेसंभा
व्ययेकिल।

लङ्गासमनंतरंवर्षिष्यतीत्यर्थः॥ ॥उररीकृत्यपटंविस्तार्येत्यर्थः।आज्ञामुररीकृत्पयाति।अंगीकृतेत्यर्थः॥
॥स्वर्गेपदिजायेस्वरारोह।रेपलोकेस्वर्गेनस्यदूषकस्य॥ ॥वार्त्तायांलयानकंसंकिलवासुदेवः।संसाध्येय
था।अर्जुनःकिलविजेष्यतेकृत्रहत्वादोवासकिनकविरेवमुक्तेवाश।अलीके।गोत्रस्खलितकिलाक्रे
तंकृत्वात्रुवो।त्वंकिलयास्यसि॥ ॥ ॥

टी० कि सद्दूर्थपुत्रेणामस्तुंकेसमीपे।अमाभवे।अमात्यः।जलेर्कजंपर्यस्स्टूर्दिकंनाः।केशाःनिंदापुरवयोश्चा।कंर्दर्थःकंपुः
८५ ॥ ॥इवार्थे।अग्निरिवंविप्रःस्त्वमर्थे।एवंवादिनिदर्वसे।उपलाशादोवा॥ ॥एवंपग।निर्देशेएवंतावउनिरत्स्येय
था।एवमितग्निअंगीकारेएवंकुर्म्मः॥ ॥तर्कत्तूनेकारस्तञ्जाहिकाशाः।अर्थनिश्चये।त्वनंहंता।क्षिराणं॥ ॥नु
श्रीमर्थेजोषमास्वामुखेजोषमास्तेजितेंद्रियः॥ ॥प्रश्नेकिंगतो।सि।त्सुयुष्मुने।किंराजायेनरक्षति।किमास्
पेरुतिममासोता।भावः॥ ॥प्राकाश्येहिमालयोनामनगाधिराजः।संसाध्येकथंनामसमेष्यति।स्वतिःसंसा

आमासदूसमीपेत्वकंवाविगिरिवमूर्द्धिव।स्वेच्छमर्थयोरेवंस्वनंतर्कः।अर्थनिश्चये॥२७॥ नूक्षीमर्थेप्र
विज्ञायांकिंपृच्छायांजुगुप्साने।नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमाकुत्सिने॥२८॥ अलंभूषणपर्याप्ति ८५
शक्तिवारणवाचकं॥ ॥ ॥

वेनेवसिनामर्थेवखुःक्रोधेममापिनामदशाननस्यपरैःपरिभवःउपगमःसास्वेयंपीकारःएवमस्तुनाम।कु
त्सनेको।नामायंमविउरुदयः।अलीकविस्मययोश्चदिष्टेक्षसौदितिनाम।तच्ची।अंधोनामपर्वतमारोह
ति॥ ॥भूषणे।लंकारःपर्याप्तौ।अलमथनंवक्षितपर्थः।स्वक्तोअलंमल्लोमल्लाय।अलमतिप्रसंगेन।अलंरु
दोःप्रतिषेधयोरपिनिश्चयेवा।आलथालमिदंवचोऽर्यःसदारानपाइस्त्रामवक्तव्यमतास्तित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

पश्चाद्दर्थे। तमन्वधावति। सादृश्ये अनुरुक्तं कारः न ह्यगणादोनानुहृत्य मनुविद्धो ततो। तत्सादृश्याने स पश्चद्भ्यो मातरमनु। भा
गेयत्स्वमा मनुस्यात्। वीप्सायां वृक्षं वृक्षमनु सिंचंति। दैर्घ्ये अनुगंगं वाराणसी॥ ॥प्रश्ने ननु वक्ष्यसि। अवधारणे
ननु वेद्मि गच्छाम। अनुज्ञायां ननु दिशा। अनुनये ननु मंत्रणे ननु वं। दृप्रसीद मे। वाक्यारंभे ननु प्रस्त्यु
ते। आक्षेपे ननु किमर्थमागतो सि। प्रत्युक्तौ अकार्षीः कटं ननु करोमि भोः॥ ॥गर्हायां अपि सिंचेत्पलांडु
समुच्चये। सीतायां अपि वने। प्रश्ने अपि सा। स्विदिष्टा प्रश्ने पि। अपि क्रियार्थे समस्तमिदं कुरु। शंकायां। अपि

पश्चात्सादृश्ययोरनुः प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु॥ १०॥ गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्व
पि उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्धे जुगुप्सिते ११॥ ॥

प्रसिद्धसंभावनायां पर्वतमपि शिरसा विभिंद्यात्। अपेक्षा दोषे। अपि गर्हायां चिदे पदार्थे। सर्पिषोपि स्यान्म
त्रास्ताकं वा॥ ॥उपमायां आशीविषोवा संक्रुद्धः सूर्यो वा विनिर्गतः॥ भीमोऽतको वा समरे गदापाणिरत्रप
त। विकल्पे यवैर्व्रीहिभिर्वा यजेत। इहैव समुच्चये वा तपवसावा शंस्त दोषाभ्रं निर्मल मयी मम। नरत्तौ सेत
र्थः वायुर्वा वायुना त्वा॥ ॥अर्धे सामिसंमीलितात्वी जुगुप्सिते सामिकृतमकृतं स्यात्॥ ॥

टी॰ टि॰ प्राच्यां। पुरस्मात्सूर्य उदेति। प्रथमे पुरस्तात्। इंद्रो पुरार्थे इति। ते पुरस्ता स्थितः। निद्रामोभ्रूशः अग्रतोर्थे पुरस्तात्तेन नीयाति
६४ ।अपि शाह्वाशीकाले वपुरस्ता इष्टास्ते पुरस्ताश कृतं॥ ॥साकल्ये यथा पावत्कर्यतां च रुद्रं। सकलं कुर्वित्यर्थः। अवधौ
यावत्तावद्गतामार्त्तिप्राप्नोति यावत्सहुर्ते। अवधारणे। यावदमंत्रं ब्राह्मण। नामंत्रयस्व॥ ॥मंगले अथ परस्मै पदा
नि। अनंतरो स्नात्वाथ भुंक्ते। आरंभे अथ शब्दानुशासनं। प्रश्ने अथ शक्तोसि वोढुं। कार्त्स्न्ये अथ धर्मं ब्रूमः॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि। यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे॥ ॥ मंगलानंतरारंभ
प्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ वृथा निरर्थकाविध्योर्नानानेकोभयार्थयोः ११॥ उपच्छायां विकल्पे वं ॥ ॥ ६४

अविकारोपि अथ स्नान विधिः प्रतिज्ञायां गोगोभवानथ वेति क्रमः। अथवा देशोयं स्थोऽजमवेदमध्यापय। अथो प
वंदृशोपि। समुच्चये द्वौ। अथो रथाश्च। भीमोथार्जुनः॥ ॥निरर्थके वृथा दुःखाऽनड्वान्। अविधौ प्राप्ति सा
धं वृथा दानमाहिकं सोऽग्निं वृथा॥ ॥अनेकार्थे नाना विधा जनाः। उभयार्थे नाना पदार्थव मर्शाः संशयः। विना
र्थे पि नाना नारी निष्फलालोकयात्रा॥ ॥प्रश्ने। कोनु धावति। विकल्पे अपि त्रिमो तु फाल्गुनो भयमाद्य। वितर
कौऽपि हि तेरनु॥ ॥ ॥

खेदे॰ अहो बत समहत्कष्टं॥ अनुकंपायां बत निर्खोसि संतोषेन तत्र प्राप्तासीत॥ विस्मये अहो बत। सिस्मृहाणि यदी
यः॥ आमंत्रणे। बत वितरस्ततोयवा हि निर्मांत्वं॥ ॥ हर्षे हंत जीवितः स्म॥ अनुकंपायां। पुत्रक हंत ते धावकाः॥ वाक्या
रंभे हंत ते कथयिष्यामि। विषादे हंत नष्टता॥ पश्चिकागेहि त्यः दाने निश्चये च हंत कारः॥ हंगद्रामः॥ ॥ प्रतिनिर्धी आ
सिमन्यु रर्जनः प्रति॥ वीप्सायां हक्षं प्रति सिंचति। लक्षणे हक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। आदिशब्दादित्थंभूताख्याना
विदानुकंपा संतोष विस्मयामंत्रणे बत॥ हंत हर्षे नुकंपायां वाक्यारंभ विषादयोः॥ ६॥ प्रति प्रति निधौ
वीप्सा लक्षणादौ प्रयोगतः॥ इति हेतु प्रकरणं काशीदिसमाप्तिषु॥ ७॥ ॥ ६॥

दो॥ माषमस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति सांगः यदत्र मां प्रतिस्यात् सदीयतां। प्रतिदाने माषात रस्मै तिलेभ्यः प्रतिप्रयच्छति॥ ॥
इतो हंतीति प्र प्रतिप्रकरणं प्रकारः गौरश्वो हस्तीति जाति॥ प्रकर्षे इति पाणिनि पाणिनि। निरातृश प्रकर्षी त्व
सिद्ध इत्यर्थः॥ अत एव प्रकर्षो दीप्ति पेतु॥ आदिशब्दाद्देवमयी क्रमाद्युमिनारद इत्यंवो भिसः मेतः॥ इत्यापि शालिः
विवक्षा नियमत रस्या स्वपक्षिमिन्निति मनुष्य स्वरूपो प्रहिरित्येवया ज्ञादिः॥ समाप्रेय व्याख्या अइति। प्रत्येक त्रिधा
वधारणे च॥ ॥

धीर० तसीत्य विनाशिना माव्यक्तिति खुल यासहद्ध॥ इमे स्वास्तिप्रज्ञा॥ पुण्ये कामभिदं तथा॥ आदिशब्दाद्गोगजादो
६३ ॥ लवित्रिकीकमपुरात्र॥ ॥ प्रकर्षे अति हद्धः लंघनमतिक्रमणं। सर्वोत्र गुणेति भाति। अतिक्रमसातीत्यर्थः॥ ॥ का
चिदेका पीवरति। वितर्के नानापक्षावमर्शः॥ अथवा खिदासीद् परिखिदासीत्॥ ॥ से रो विशेषवीः धीरान्मां संतु
तुपुरिक्त्रा अवधारणे। सीमस्तु पांडवानां रोरः॥ हेतु मा हनीत्यनयो भेदो गच्छीयां वेदोदुर्जनत्वं अकिंचनि
त्वस्ताश्री॥ त्रेमपुण्या दो प्रकर्षे लंघने ऽथति॥ ३॥ खित्सन्नेव वितर्के चतुस्त्यादि देव वारणे। सद्धन्तसहैको ६३
त्यारव्यायाशहरसमीपयोः॥ ४॥ प्रतीच्यां चरमे पश्चाद् तात्यर्थ विकल्पयोः। पुनः सहार्थयोः शश्वत्। सा
नौमन्त्रत्यन्त्ययोः॥ ५॥ ॥ ॥
व्यति॥ ॥ सहायेसक्न्यंतिपकवारं सकृद्दंशो निपतति। अपि शब्दात्सदार्थेसकृद्धुवीनोगिर्वारता॥ ॥ दूर आव्हर
वासदावमेत्र। समीपासंप्रीतामच्छापयेदाश्च॥ ॥ पश्चादस्तादिश्वरमेपश्चात्यापीति॥ ॥ अर्थ थर्थः समुच्चयप्रश्नो
समुच्चये गतसीमतातर्जनः प्रश्ने अतदंगःपतिष्यती। विकल्पे अत पर्वतं सिंसिंहात्। उत नुव्यं इन्द्रः। वितर्केपि।
भ्राणुरुत पुरुषः॥ ॥ पुनरर्थे पोनः पुण्ये। शश्वदयाति। सहार्थे शश्वदुंजाते। नित्ये पि शाश्वतं वरं॥ ॥ प्रत्य स्मा
त्वादृष्टामाली। तुल्य रयं साक्षात्॥ ॥ राम॥ ॥

स्मृतिः स्मरणं यथा॥ आ एवं किलैतत्। वाक्यस्मरणे पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे द्योत्ये। आ एवं तु मन्यसे। पूर्वं नैव मया संस्मृतः॥ अ
तु मन्यस इत्यर्थः। निपात एकाजनाङ् इति प्रगृह्यत्वात् स्तु॰ न प्रगृह्या अस्तीति प्रकृतिभावः। यदाऽऽङः। ईषदर्थे क्रिया
योगे मर्यादाभिविधौ वाव्ययः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ समुच्चये। पिशाचाः। देवेभ्यश्च पितृभ्य
श्च॥ ॥ कोपे आ रत्नस्ति ष्ठ तिष्ठ। आः पीडायां विद्धो मातरमाः प्रदर्पितः पशुः सिन्नामद्रे निकृत्या॥ ॥ पापप्रश्या
पापीयसा कुत्सा। कुत्सायां कुपुरुषः ईषन्मधुरं कामधुरं॥ ॥ निर्भर्त्सने यथा धिक् क्रूतं किंकारं। निंदायां धिक्कृत

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये प्यास्तु स्यात् कोपपीडयोः। पापकुत्सेषदर्थे कु धिङ् निर्भर्त्सननिंदयोः॥ २॥ चान्वाचयसमाहारेत
रेतरसमुच्चये॥ ॥ ॥ ॥

यं॥ ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धौ गौणप्रधाननिष्पत्तिः। भिक्षामट गां चानय। समाहारे संहतिप्राधान्ये। पाणी च पादौ च पाणि
पादं। इतरेतरयोगे संहत्यमानप्राधान्ये। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च। समुच्चय एकत्रानेकप्रत्ययः। गां चापत्यं चाश्वांश्च गतो। पचति
पठति च चैत्रः। विनियोगे तुल्ययोगितायां च॥ विनियोगे आ इदं त्वं च हरिं संपुज्य वसनिष्पन्ना। तुल्ययोगितायां आ
तिष्ठापरस्थितश्च। हेतौ ग्राममश्च गंतव्यः। शीतं च शीतात् कथं गम्यत इत्यर्थः॥ ॥

टी॰ का॰ प्रगृह्यतेऽनेन प्रवणिजां रश्मीवेति वा घञ्॥ ॥ परिगृह्यते परिग्रहः। गां च परिग्रह गां च परिग्रह स्वामी स्वाम॥ परिगृह्यतीति स
६२ ङ्गार्पः॥ ॥ तां स्तुत्वा इव ग्रहा हेशा निगृह्यते निग्रहः। निस्व वज्जत्वे गहे वक्ता॥ ॥ यथा॰ वराः। अपिशाद्वे
लाद्यारोहणे मन्य वा एव। अधिकरणे घञ्। वेव घञ्। कार्तयेऽत्र॥ ॥ ब्रूहीति रथ्यनेत्र ब्रूहः। अपिशहहा लेह्य विद्यासे यथा।
नक्षत्रयुहा॥ ॥ अं हत्य हि। अपिशहा त्वर्पेव चप्रेव॥ ॥ अपहंते ऽङ्। नृपाई स्वनवा मरादो अर्थे। वस्तु निखनेव॥ ॥

तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च। पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः॥ ३६॥ दारेषु च गृहाः श्रो
ण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः॥ व्यूहो वृन्देऽप्यहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः॥ ३७॥ परिबर्हः परिच्छदे परिवर्हो
॥ ॥ इति नानार्थवर्गः॥ ॥ अव्ययापरो आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे॥ ॥ रामः॥ ॥ ६२

इति नानार्थवर्गः॥ ॥ अतऊर्द्ध्वं अव्ययवर्गो वक्ष्यते। ततस्तावान्नानार्थाव्ययवर्गमाह। ॥ ईषदर्थे पिंगल आ पिंगल आ
भिव्याप्तौ अभिविधिः आ कुमारं यशः पाणिनेः। सीमार्थे मर्यादायां यथा आ उदकांतात् प्रियं प्रोषितमनुव्रजेत्। धा
तुयोगे नक्षीश्वत्वर्थे नक्रियया गजे। संवेवधात्वर्थे घात वा ते यथा। आरोहति। उपसर्गः परिवारनत्वन्याये नात्रो
क्तः॥ ॥

विदः शत्रुः वसुः वशात्सर्वं जितात्मजो॥ ॥माववेतिसं नस्मासदीर्घश्च।तनोः प्रत्ययात्अवीसत्मोअस्याप्तीति विमत्तः वक्तृ
तुगुप्सितोच्छ्वनश्च॥ ॥वक्षमाणाश्चत्वारस्यसुन्नंताः॥ ॥प्रशस्यस्यश्रः वृद्धस्य वज्यारतिसादेशः॥ ॥युवाल्पयोःयु
वाल्पयोःकनयतरस्यां॥ ॥अतिशयेनोरुर्वरश्च वरीयाश्चप्रिय स्थिरस्फिरोर्विस्तुरोर्वरिदेशः॥ ॥अतिशयेनम्मा
धुर्वाढंवसाधीयः अंतिकवाढयोर्नेदसाधौ॥ ॥इनोहांताः॥ ॥दलेपर्णपरिवारश्च।अपिशब्दान्मयूरपिच्छे।२३३

विहायश्चविहंगश्च किंतोहिंसोपिश्चातिशयेत्वमी॥३५॥वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायान्कनीयांस्तुयुवाल्पयोः। वरी
यांस्तूरुवरयोःसाधियान्साधुबाढयोः॥३६॥उतोहांताः॥ ॥दलेपिवर्हंनिर्व्यूहोपरागो।द्वीदियोग्रहः।दा
र्यापाञ्जिकाघरसेनिर्व्यूहोनागदंतको॥३७॥ ॥

वृद्धोवर्हप्राधान्येव।उपरागोराहुग्रहणं।सावेग्रहद्वन्द्वानिविगमश्चेत्यशाकर्त्तरिविभाषाग्रहइत्यवृभृतोपि॥ ॥आ
पीडोवहिर्निःसृतंदारु।निर्यातनेननिर्यातिनिर्व्यूहः।यूहिर्नोकिको धातुर्वी।नागदंतकोसिन्निस्थःकीलकः॥ ॥

त्री॰ २ छंदतिछंदःपद्यंगापत्र्यादिः।असिलाषेश्रकारैःतोपियथाछंदानुवर्त्ती।वकारादेदे।यथायुक्तकृच्छ्रंदाम्यधीय
ता॥ ॥आदिशब्दोद्वैद्रायणादिनशाद्वतपामाघः अवतोपियो स्मर्थाःयथातथनवर्षाः।उरलहिमागमः॥ ॥
६१ सहतेसहामार्गोमार्गशीर्षो।द्विःपाको लिंगभेदार्थःपवंनभसोः ओकसोःपयसोस्त्वेकोलिंगंत्रीरंसमो॥ली
वत्वाश॥ ॥नवसस्त्विनभाः।पकोस्मायात्वादयोमेघध्वनत्वाश।नभाहिंसायांवा॥ ॥उत्समवायेश्च।काःउवः

छंदःपद्येऽभिलाषेवतपःकृच्छ्रादिकर्मच।सहोवलंसहामार्गोनभःखंश्रावणोनभाः॥३३॥ओकः
सद्माश्रयश्चौकाःपयःक्षीरंपयोऽम्बुच।ओजोदीप्तौवलेस्रोतइंद्रियेनिम्नगारये॥३४॥तेजःप्रभावे
दीप्तौवलेशुक्रेपिअतस्त्रिषु॥ ॥राम॥ ॥ ॥ ६१

कदशात्रिदंतोपि॥ ॥पीऽपानेपयगतौवा॥ ॥उच्चैरसुनिसाध्यांविषमसंख्यावावीत्योजेःचंतः।ओजोनोजः।स
मक्षपादेयुग्पुनाईसमस्यत्र॥ ॥स्रवतिस्रोतःइंद्रियमिथद्वारंरयःप्रवाहोजलवाणया॥ ॥निजनिशानेअपिश
दादअसहनत्वादयद्वरतः।अधिक्षेपावमानादिःप्रयुक्तस्यपरेणयश्चप्राणात्ययेथसहनंततेजःसमुदीरितं॥
सातापावहाद्यलिंगाः॥ ॥ ॥६॥ ॥

ललईशायांइत्यस्माल्लसेर्यङ्‌ताह्यालालसः॥ ॥बशाद्घाड्दधः॥ ॥बड्वाश्वा। अपिशाद्यान्माता॥ ॥गोत्तोत्पिदित्यत्रा
तोदितिपाशाद्यशव्दस्यसर्वनामस्थानेड्धिःआम्‌घस्रेंदंतोभुविदिविववर्त्तते। अन्योन्यसंतलक्ष्मीचेद्वयमाह।
यथारोदोरंघ्रमजिह्मदृशारुणाद्विसर्ववरोदःरोदसीत्यव्ययमप्यस्ति।यथाह्यावापृथिव्योरिदस्योरोदसीरोदसी
तिव॥ईदमिथंवाअर्च्यतेअर्चिः॥ ॥द्योततेज्योतिः। संतारकाः। द्योतःप्रकाशः। दृष्टिःकनीनिकामध्यं। यन्मातुः

लालसा प्रार्थने औत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च। प्रसूरश्वापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते॥३०॥ ज्वाला। भा
सौ न पुंस्यर्चिर्ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु। पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः॥३१॥ तेजःपुरीषयोर्व
र्चो महस्तूत्सवतेजसोः। रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः॥३२॥ ॥ १॥

तारोनेत्रिविंबस। गृह्यस्यडुसोतिष्ठत्यंवमीशकां॥ ॥आगच्छतागः॥ ॥वयतेयातिवावयः अमुशनुमात्स्रीवे॥ ॥
तृपपिमत्तवेअकारांतोऽपिमहइप्रजायां॥ ॥गुणेसत्वाद्येरे। यथाडपध्वंमकंवनं वरक्तःस्वशाद्दूलौ। स्त्रीपु
ष्पेयथारजस्वला॥ ॥गुणेयथायुक्तकरणाकमेवतमः। ताम्यंत्यनेनतमः॥ ॥

नी·र इतोसाताः॥ ॥हंतिगच्छतीतिहंसः। आद्यदेहहानाभ्यनरदेहसंयहाव्हंसः प्राणोघतिविशेषश्च॥ ॥विभाति
६० इवसुयस्यविभावसुः॥ ॥वसतिवसंत्यस्मिन्वत्सः वत्संतुवत्सः॥ ॥सरंतिसारंगाः। महआरंगेनगत्या। वर्षेनव
वर्त्ततवा॥वत्रहन्मृगा स्वातकाहस्तिनोभ्रमराश्च॥ ॥आदिशब्दात्करणादेः। विषयेयथातीक्ष्णरसः। सिद्ध
कीरव रिपायुंजीत। वीर्येयथा। रसस्पातिरसस्पातिरसःसर्पिः गुणेयथा। रसाःस्वादुरम्ललवणतिक्तोषण
कषायकाः। रागेयथा। रसिकः। द्रवेयथा। इवेयथा। हरीतकीरसः॥ आद्यदेहधातोवयथा। रसात्सृक्तरोसमेदो।

रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू। वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारंगाश्च दिवौकसः॥२७॥ शृंगारादौ
विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः॥ पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेऽपि शेखरे॥२८॥ देवभेदेऽनले रश्मौ व
सू रत्ने धने वसु। विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः॥२९॥ ६०

ह्रिमस्तोश्रुकाणिधातवःपारतेवयथा। रसवादीरसाः भुभूमिः॥ ॥तंसिसीतोत्रो भूषयेवतंसौपि॥ ॥देवभेदेय
था॥ अष्टौवसवः अनलोग्निः। रश्मिस्त्वजःवसुः तिसर्वेनोष्यतेवातेजस्त्ववसुः॥ आज्ञस्था। वसुरत्नं वसुधनंवसुतेजो
निगद्यते॥ ॥वशद्दस्तोत्रोःविधातिविदधातिवावेधा॥ वेधाश्चहिंसामाङ्कः॥ ॥आशासनमाशीः। आशंसतिहि
नस्तिवा। यद्वाङ्कः॥ आशीस्त्वाभुगतादंष्ट्रातया विद्धोनजीवति। अशीविषः। पृषोदरादित्वात्सलोपः॥ ॥रामः॥ ॥

पुरस्य सार्वः कर्म्मवेतिभाषीणि वयो वचनेत्पण ॥ ॥ विष्टव्यासो वशाद्दासूरले ॥ ॥ अपादाधुकाव: अपिशाह्नात्मांसादो ॥ अभिष्यते आमिषं ॥ ॥ अपिशाह्वात्पापे किल्बिषं ॥ ॥ लोकं पनेलोवषात्तुर्जन्तुहुपिस्तस्यो शो भूखंडो नवषेलात्वृत्तादि: वर्षाणां वर्षः अविशेषात्पादीनाउपसंख्यानं ॥ अन्यत्र वर्षयत्यायतीति वर्षः ॥ दुर्गखु ॥ वर्षा सित्मानो कलाधाअःशंदवेत्सरहृदयःशंदो वर्षधरः ॥ ॥ इत्यादिमन्त्रणकंप्रेस्तत्रतिप्रेन्ता प्रसतेः नयेतिप्रज्ञाधीःप्रज्ञाणेवआतो

पुंसावेतरक्रियायोग्यपौरुषं विषमसुवा ॥ उपादानेप्यामिषं स्यादपराधेपि किल्बिषं २४ स्याद्धृष्टो लोकधात्वंशेवत्सरेवर्षमस्त्रियां ॥ प्रज्ञान्तेन्ह्लाणप्रज्ञासिद्धासिवार्थनाम्नपि तिः ॥ २५ ॥ त्विड्‌शोभपित्रिष्टुपरेयशंकाक्ष्निहृष्टयोः ॥ प्रत्यक्षधिकृतेध्यक्षोनद्दान्तप्रेक्ष्मिचित्राणे ॥ २६ ॥ ॥

तेन्नाणप्रज्ञासोतियुक्तःपाग ॥ ॥ अपिशाह्नाहीसिः ॥ ॥ पोतायावद्धाच्यलिंगाइत्यर्थः ॥ ॥ नियताद्दंनिष्ठुशात्तवचनं ॥ ॥ अधिगतोवरथन्तोघटादिअतन्नायस्थाने चाधिकृतोध्यक्षः वैश्विधिकाद्यक्षीणयस्यायक्षोतिवाध्यक्षोनियुक्तः ॥ ॥ इन्तन्नपान्नपोः अविक्तः पाणिम्नेहे ॥ तथाव्याजसंरव्यासरव्येपु ॥ लक्षंघोषारवध्वनीमोत्तनं ॥ कपिशीर्षे सिलिष्टेगेअवतर्थ्यश्च धवाः धुमुरा ॥ दोषावाता ॥ दिकेदोषारात्रोदन्तोपिकुकुटो ॥ अंसंग्रप्रभागेगंडुषः दृयोश्चक्षुरवंशराणां ॥ ॥

दी०३
५९

र्शषतं ह्रेशःग्रहो वला ॥ दि:रश्मिर्मरीचिः ॥ प्रैषेष्वघोरितिष्टद्धिः ॥ पत्स्पपरियदे ॥ अपिशह्नात्केश [illegible] हार्थः ॥ पद्मसूक्ष्मविरोधयो: ॥ वलेकालपतत्रे वरुचोपार्श्वविकल्पिते ॥ ॥ उष्पतेउष्णीषः ॥ ॥ शुक्लोले हृष्पाः वयोगाः सूषकेयथा ॥ हृषदंशः ॥ भेषयथापुत्तुषदृष्य: सुक्तेतेयथाहृषो हितगयानुधर्म्मः ॥ वर्षतिवर्षयतेवहृषः ॥ ॥ कुष्पतिकृष्ला ॥ तिचकोषःकुड्मलेकलिकामध्ये ॥ अर्थोघोलांडागारं ॥ दिव्यंशयथः ॥ योध्यांपात्रविशेषेयथा ॥ मूत्रकोषोलो

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २० ॥ पक्ष्मः सूत्राद्यंशुके उष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ शुक्लेमूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २१ ॥ कोषोस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने ऽर्थौघदिव्ययोः ॥ द्यूतेक्षे सारिफलकेप्याकर्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ॥ २२ ॥ नाद्यूतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥ कर्षूर्वार्त्ताकरीषाग्नि

केतालव्यः शां तोयं ॥ अपिशह्नादाकर्षणे ॥ आकर्षणमाकृष्यते आकर्षत्यस्मिन्नाकेर्षोर्षः ॥ ॥ आक्षोत्पक्षचक्षुरादि ॥ द्यूतांगेयथाक्षियाः स्त्रामृगयापाने ॥ कर्षयथा अक्षःषोडशमाषकाः ॥ चक्रंरथकाक्षोपलक्ष ॥ व्यवहार ॥ आयव्ययादि न्यायोयथा अक्षपटलं ॥ कलिद्रुमो विभीतकः ॥ आत्तो मूलेपि ॥ ॥ कर्षणांकर्षतिकृष्यतेवाकर्षूः ॥ वार्त्ताकृषिः ॥ करीषस्तुष्कगोमयं ॥ कुल्यायथा ॥ चतस्रः कर्षूःपितृभ्यःकुर्यात् ॥ ॥ ॥

राम
५९

वशाद्दाहर्ध्यावीसुतावश्याच॥ वशःस्वायत्तःश्लाघ्यंचएणषमुत्वंच॥ लावेकरणेकर्त्तरिचक्विप्रदर्शनेक्विच॥ह
एतेतिकर्कशःअमसृणःपरुषः॥ प्रकाशतेप्रकाशनंच प्रकाशः अपिशद्दात्प्रकटेउद्योतेच॥ ॥वालतेबालिश
ःवाइआज्ञावे॥दुर्गस्तुकोशोस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानार्थोघदिव्ययोः॥ नाशःक्षयेतिरोधानेजीवतेशःप्रियय
मे॥ त्वशंसखड्गोनिस्त्रिंशोअंशुःसूर्यशवःकराः॥ आखाव्यशालिघार्थेपाशोवंधनशस्त्रयोः॥ लक्ष्पंच॥ अथ

॥वशास्त्रीकरिणीचस्याद्दृक्ज्ञानेज्ञातरित्रिषु॥ स्यात्कर्कशःसाहसिकःकठोरामसृणावपि॥२८॥
प्रकाशोतिप्रसिद्धेपिशिशावज्ञेचबालिश॥॥ अथषांताः॥ सुरमत्स्यावनिमिषौपुरुषावात्ममा
नवौ॥ १९॥ काकमत्स्यात्खगौध्वांक्षौकक्षौतुतृणवीरुधौ॥ ।= ॥=

तोवाङ्गपाशेनकेशपाशेनदृष्टवतः॥ पार्श्वयोःकर्णपाशेनसर्वतोवंधनंप्रिया॥ इतेषांताः॥ ननिमिषत्पनिमि
षः॥ परिपुरिशयनात्पूरणात्पालनाद्वपुरुषः॥ मत्स्यानत्तिमत्स्याद्वकः ध्वांक्षिकांक्षायां॥ कषतिकक्षःवी
रुत्॥ वशद्दात्पापेपार्श्वस्थितेनोच॥ यथाकक्षायतेक्रमतेकक्षायतेकष्टकेदगहनेत्यःपादेकमलेकाउः
पाक्षयशा अंगाविशेषेवहक्रोकितपालिकरुधिरक्लिन्नायपुंखशरं॥ स्थितोसमकेशांतराराजधारी॥ ॥

हीरा
५८

अतितिष्ठतितितिमरः॥ शाणनिरपेक्षस्ती क्ष्णास्वः योद्धव्यहेतोः व्याडंहस्तिनंचयोधयतिरोतिमिरस्तेके॥ स्पशवाधनस्प
र्शनयोः॥ वंधेतुघञ्॥ यथासयमुभयतस्पाशारज्जुः॥ ॥ राशिराशयतेराशिःपुंजेयथाधान्यराशिःमेषहषाद्याद
शराशय॥ ॥वक्षतेवंशःमस्करोवेणुःसमूहस्तूपचारात्॥ ॥विकाशनंवीकाशःउपसर्गस्यघञीतिदीर्घः॥ वि
विगतार्थेविशेषार्थेवा॥ ॥निर्वेश्यतेभुज्यतेनिर्वेशः॥ भृतौयथाप्रतिग्रहनयविक्रमनिर्वेशाधिगतरर्थः॥ लो

॥द्वौचराशितिमेरोस्पशौ॥ द्वौराशीपुंजमेषाद्यौद्वौवंशौकुलमस्करौ॥ शंप॥ रहःप्रकाशौवीकाशौनिर्वे
शोभृतिभोगयोः॥ कृतांतेपुंसिकीनाशःक्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु॥ १॥ पदेलक्ष्येनिमित्तेऽपदेशःस्यात्
कुशमप्सुच॥ दशावस्थानेकविधाप्याशातृष्णापिचायता॥२७॥ =

ऽयथास्यान्नपानंनिर्वेशः॥ ॥कुत्सितंनाशयतीतिकीनाशःकीशकीकटकीचकाद्यर्थःकीनिपातइतिश्रीस्तोत्र
ः मर्कटेपि॥ ॥अपदिश्यतेऽपदेशःपदंस्थानं॥ यथात्यक्तापदेशायतिः॥ लक्ष्येयथालब्धापदेशः॥ ॥कौशेतेकुशप
तिचकुशं॥ चशद्दाद्धर्लेःफालेत्वकुशी॥ जानपदकुंडेत्ययोविकारेङीप्॥ ॥दशतिदश्यतेचदशा॥ अपिशद्दाद्धर्तिः
पाटांतेउदशाःपुंवद्भावे॥ ॥आशासनमाशा॥ महातृष्णाद्वैःअपिशद्दादिक्॥ ॥= ॥=

स्त्रिया: कटीवस्त्रस्य बंधने॥ यत्कात्य: नीविरायं ग्रथनं नार्या जघनस्थस्य वाससः॥ परिपणो राजपुत्रादिवं धकः॥ अपिशब्दाद पण्यपविशुद्धं धनं॥ कारा च॥ ॥शिवो तिशिवा फेरवा॥ हरीतकी आमलकी च॥ शिव सुख द्वंद्वः॥ शिवं तद्वं॥ द्वौ द्वौ द्वंद्वं॥ द्वंद्वं रहस्य मर्यादा व्युत्क्रमण यज्ञपात्र प्रयोगा तिव्याप्ति ष्विति साधुः॥ मिथुने च॥ ॥द्रव्यं पारितोषिकं विशेषाख्यं॥ यदाह द्रव्य रूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते॥ द्रव्यमित्युच्यते सोर्थो भेदत्वेन व्यवस्थितः॥ यथा सत्वे निविशते पैति॥ असुप्राय

॥ स्त्रीकटीवस्त्रबंधेपि नीवी परिपणेपि च॥ शिवा गौरी फेरवयोर्द्वंद्वं कलहयुग्मयोः॥ २३॥ द्रव्यासु
व्यवसायेपि सत्वमस्त्री तु जंतुषु॥ क्लीबं नपुंसके षंढे वाच्यलिंगमविक्रमे॥ २४॥ अथ शांताः॥
॥ ॥द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ॥

था॥ उत्क्रांत सत्वः व्यवसायो तिशयवद्वीर्य यथा॥ सत्ववान् शीलसंपन्नः॥ जंतौ यथा॥ सत्वहितः अपिशब्दात् कोबले स्वभावे पिशाचे॥ आत्मत्वाते सन्नायां सारेव॥ यत्कौटिल्यः सत्ववंतो दृष्टा गाः॥ क्लीबं आर्थे॥ षंढे उभय व्यंजने नपुंसक लिंगे क्वापि च॥ अल्पधनातिसूक्ष्मतो वा धौत्राधं चबंधने॥ ॥इतो शांताः॥ ॥यथा वि प्रस्त्रवियविश्रु ॥ विशा प्रतिविष्टरता जमाह विद्भूरथषांतस्त्येके॥ ॥१८

टी-३ ५० प्रसवनं प्रसूयते प्रसवः॥ ॥ अपत्ये च॥ ॥ उत्सेकः उद्रेकः इच्छायाः प्रसवउत्पत्तिः॥ मह इति सप्तमी॥ मह प्रसवे ऐश्वर्ये। पोषे पूपरणे च॥ यथा महानुभावा वशङ्गा वसूचके॥ यदाह अनुतापः स्खलितेनयः पश्चादर्थ प्रकाशनात्॥ ॥ जन्महेतुः पित्रादिः प्रभवत्यस्मात् प्रभवः॥ प्रथममुपलब्ध्यर्थो देशश्च प्रभवो यथा हिमवान् गंगायाः॥ ॥ सविशेषेयथा॥ श्रोत्रानपा।

॥ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने॥ अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः॥ १९॥ उ
त्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः॥ अनुतावः प्रत्यये वसतां च मतिनिश्चये। २०। स्याज्जन्महे
तुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये॥ शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवः पुमान्॥ २१॥ ध्रुवो नत्ते दल्लो
वं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु॥ स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने॥ २२॥ ॥१८

दि निश्चिते क्लीबं यथा ध्रुवं मूर्खो यं॥ शाश्वते यथा जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च॥ कीले निश्चये चक्रादि ध्रुवा गाने च॥ यदाह ध्रुवादिना यस्य प्रथमे षाणाः॥ ॥ आत्मात्मीय ज्ञाति धन वचनो हि स्वशब्दः स्पति सीयते वा स्वः ज्ञातौ य था उत्सुका नीवमस्वाः आत्मनि यथा॥ स्व दिस्वमवलोकयत आत्मीये यथा॥ स्वदारनिरत॥ धने यथा प्रभूताः स्वानदीयते ५

मन्त्रबुद्धिसचिवःसहाश्रयतेसहायःकर्मसचिवःसचतमवेतिसचिवः॥पतिर्नेता।श॥स्त्रीसङ्गविशेषःभवतिश्रूयते
नाक्षवः॥॥ ॥अवत्पविः॥ ॥क्ष्पनंहवः॥तावेउपसर्गस्यतिद्धःसंप्रसारणमघ॥हूयतेऽस्मिन्हवोऽध्वरः॥ ॥परस्पर
कर्त्तरिस्तावेचार्थान्तुगुणात॥सन्नायांयथाकालस्तावयोःसप्तमी॥गोषुदुह्यमानासुगतः॥स्वस्तावियथा॥तावान्तरक्तव
निगताःस्वरतेःशपेयं॥अत्तिप्रायेयथा।तावान्तुवर्त्तीश्वत्पःतात्पर्यमतएवअयमत्रत्तावार्थः॥चेष्टाक्रियायथा॥धात्व

॥मंत्रीसहायःसचिवौपतिशाखिनराधवाः॥७॥अवयःशैलमेषार्काआज्ञाह्वानाध्वराहवः॥
तावःसत्ताखभावात्तिप्रायचेष्टात्मजन्मसु॥८॥

र्थःकेवलशुद्धोतावहत्यसिधीयते।लीलापिचेष्टैवातावालसाविलासिन्यः॥आत्मनियथाखत्तावंत्तावयद्योगीति
जन्मनियथा॥नासतोविद्यतेतावोवस्तुनिवयथातावास्विनजयात्तवंशति।सवतातच्यंश्रूयतेयथा॥रतिवेगचयथा
प्रमाणकालस्तावेस्पारतावस्थापनंपहतिनिष्टतेवसवतोऽस्मादसिधानघत्पयाविति॥तावः॥विभूतियानीत्वप्रसिद्धेऽस्ता
यादौवयथाङ्गः॥विभावःस्थायिसंज्ञस्वसानुत्तावोथसात्त्विकः॥व्यभिचारीयंत्तवंचेतेतावलेदाव्यवस्थिताः॥मूढेपयथा
मान्योभावेतिवक्तव्यः॥किंचिद्दूनसुमारिषः॥

ना॰२ पर्याप्तिःसामर्थ्यंयथाकुशलःकष्टकरणे॥क्षेमेयथाकुशलंतेभूयात॥पुण्येयथाकुशलहेतुपाजःकुशात्लातिति
५६ ॥शिक्षितेदिननेपुण्पेलस्पते॥॥पवतेप्रवालं॥वातेर्वारूपं॥अंकुराऽऽऽकिशलयः॥अपिशङ्खादिदुमेर्वाणादंडेव॥॥स्थू
लपरिंहहतो॥जडस्थूलाःतीक्ष्णपङ्गत्वात्अपिशङ्खात्पीवरे॥॥करोतिकृणोतिवकारालः॥॥वशङ्खाभृदो पीडपान
पिशअवयववा॥॥अपिप्रद्युत्केश।ह्रीवेरवालधौव॥वाइआध्मावे वलसंवरणेव॥॥लुडविलोडने॥सतरङ्गालोल्य

॥पर्याप्तिक्षेमपुण्येषुकुशलंशिक्षितेत्रिषु॥प्रवालमंकुरेप्यस्त्रीत्रिषुस्थूलंजडेपिच॥२४॥करालोदंतुरेतुं
गेवारोदक्षेवपेशलः॥मूर्वेऽलंकेपिवालःस्यात्लोलश्चलसतृष्णयोः॥२६॥ ॥इतोवान्ता॥ ॥दवदावो
वनारण्यवह्निजन्महरोतव॥

त्तकालंग्रहपिता।लांकेकुवेरेवेककुंडलः॥स्त्रीसावावज्ञयोर्हेलाहेलिहःसर्यरलोहिलिःहालासुराश्चपतोमत्वो॥श
कलंकृदयोर्हलं॥हलिश्चित्रोपकरणेशलाकस्रलशल्ययोः॥तुमुलंशदव्याकुलेव॥शष्कुलीकर्णपाल्पापि॥॥अ ना॰२
थवाताः॥॥द्वयंऽनेनेति॥दुःआविनाषेति॥घश्च॥यत्कात्पःदवोवनयोगतोवह्निर्दावश्चवनमुच्यते॥ ॥हरोरुद्रः ५६
तावुत्यादानेवश्रय॥प्राप्तिसंसारसरोत्कसपत्ति...

सस्यं यथा ओषधिः फलपाकांता हेतुना कृतं यथा । अविश्रयणादेः पाकः फलं । आयुधाग्रे फलके आम्रादौ धान्यादिका ।
फलादौ रूपवारात् ॥ छदिर्नेत्ररुजा छादनं । नेत्ररुजि यथा । तिमिरं काचतां याति पटलं तदुपेक्षया । समूहे यथा पयोदप
टली । पदं विस्तारं लाति पटलं ॥ अधो यथा पादतले । स्वरूपे यथा । तन्तुललोदरि । एषापि यथा । भूतले । चपेटे यथा
तलप्रहारः । वितस्तौ यथा धनुष्मकस्तलस्तालो वितस्तिः शंकुराननं । तलं चर्मका ज्याघातरक्षार्थं चर्म च शब्दात्त्सरु

॥ सस्ये हेतुकृते फलं ॥ छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबे समूहे पटलं न ना ॥ ३ ॥ अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्याच्चामिषे पलं
और्वानले पि पातालं वेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ ३ ॥ कुकूलं शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले । निष्णाते केवलमिति
त्रिलिंगं त्वेककृत्स्नयोः ॥ ४ ॥

चतुष्टये ॥ आमिषे मांसे पलं क्षरणे ॥ अपिशब्दाद्रसातले पि पातालमालाति च ॥ अधमे चेलः पचादिः यथा चैलाश्
चेली ॥ कौः कूलं कृतितं वा कूलं कुकूलं ॥ इति शब्देन मीतत्वं यं घ्नन्ति । यथा साधुश्चैत्रः केवलं मूर्खः केवलं सचेतन ए
॥ कोऽत्र सहायः कृत्स्ने यथा ॥ न केवलं सुदोर्भूतो ॥ १८

॥ [illegible] ॥

बहुलाः कृत्तिका नक्षत्रं बहुत्वे तारकाणां बहुलत्वात् । शितौ कृष्णवर्णे बहुलानि द बहुलिद्धं बहु
लाः पिः । बहुलं तु प्रभूतं प्रायिकं च । बहलशब्दोऽपि दृश्यते घनतार्थो बहुलार्थश्च ॥ लीङ् श्लेषणे । विलासश्च
शालिका सोपलक्षणं । इत्यनेन स्यानुकृति । नरतोक्तौ तदा नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परिस्पंदः ॥ उपलाति
उपात्ते वा उपला शर्करा । अश्मखण्डिका वा । अपिशब्दाद् दृष्टो विकारः यथा सितोपला । उपलस्त्वश्म ॥ कील्यते बध्य

॥ बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्निः शितौ त्रिषु । लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ २०० ॥
शोणितेऽस्त्रि कीलालं मूलमाद्ये शिफा स्त्रियोः ॥ जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥ शीलं
स्वभावे सद्वृत्ते ॥

ते कीलालं ॥ मूल प्रतिष्ठायां मूङ् बंधने ॥ आद्ये यथा मूलप्रकृतिरविकृतिः । मूलं बध्नं शिफा हस्तादिजटा । सेनतत्र राम
शिखात् अंतिके पि यथा । हस्तमूलं ॥ जलधान्ये ॥ आनायो रज्जुवितानः । गवाक्षे यथा । जालांतरगतेर्भानोः ॥ ५८
क्षारको यथा मुकुलक्षारं । अपिशब्दाद्दंभे इंद्रजाले च ॥ शील समाधौ स्वभावे यथा हरणशीलः । शोभने वृत्ते शीलध
नः साधुः ॥ ॥ १८

ऽपि विषमालमनर्थोऽस्मादालः ॥ अडंध्येऽमेचव्याडोपि ॥ स्त्रियांतुव्याली ॥ ॥ मलतिमलते देहं वा मलः विट्‌ शूर्थं किट्टं कं लंकः
अतोऽन्नं बसाशुक्रमसृग्मज्जमूत्रं विट्‌कर्णविट्नखाः ॥ श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदाद्वादशैते मलानृणां ॥ ॥ शूलं रुजायां ॥ रु
वातनीरः यदाहुः शूलेनन्नेति निलात्‌ ॥ ॥ शंकाकीलके ॥ अपिशब्दाच्छूलायां ॥ कीलबंधरताच ॥ घटरणा विशेषकीलायद्वा
सापनः कीला उरसिकृत्तरी शिरसि विद्धाकपालयोः ॥ पात्यतेनयापालिः स्त्रीलिंग ॥ अस्त्रि द्वारा ॥ अंके यथा कपालपा
लीकपोलोत्संग इत्यर्थः ॥ अंकपालीत्यत्र कोव इयः यच्छाश्वतः ॥ मुखांकना स्मिमउद्यत्पतालमानेति ॥ पंक्तौ यथा पालीयं

तेध्यलिंगा ॥ शवेव्यालः पुंसिश्वापदसर्पयोः ४७ मलोऽस्त्रीपापविट्‌किट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधं ॥ शंकावपि द्वयोः
कीलः पालिः स्त्र्यश्रयंकपंक्तिषु ॥ ४८ ॥ कलाशिल्पेकालभेदेऽप्याली सख्यावलीअपि ॥ अब्ध्यंबुविकृतौ वेला काल
मर्यादयोरपि ॥ ४९ ॥

चंपकानां ॥ अंते यथा कर्णपालीतथा सितपटलच्छन्नपालीकपालीं ॥ लोकाः कल्पितसोऽजनेप्याङ्कः ॥ शिल्पगीतादा
कालविशे यदवोचत ॥ अष्टादशनिमेषास्तुकाष्ठात्रिंशत्तुताः कला ॥ वशब्दादंशे यथा चंद्रकला निष्फलः ॥ निष्क्रांताद्य
आषट्‌त्रिंशत्कला ॥ तालेन्तु गुरुः कु ॥ अलतिभूषयत्याली ॥ आलातिव ॥ अपिशब्दादालिरनर्थकः ॥ जलधिजलविकार
वेला ॥ तटाम्बुवारात्‌ ॥ वेल्लत्यनेन ॥ कालोऽवसरः मर्यादायांयथाउद्वेलः ॥ ॥ ३८ ॥

टी·३
४
शोलांताः ॥ ॥ संयतावद्धाः केशा मौलिः ॥ मूलप्रतिष्ठायां मुड्‌बंधनेवा ॥ ॥ द्रुमविशेषः पीलुः मातंगो हस्ती पीलुगैतो
॥ अनेहाः ॥ ज्ञानुद्यादिः कलयति भूतानि कलयत्यायुर्वा कालः महकालः तृतीयो युगभव दर्शी च ॥ ॥ अपिशब्दात्कलहे निरर्थके
वरोऽरपरारात्‌ ॥ कालिदृप ॥ ॥ अपिशब्दाच्चामलोतसोः कमालान्नश्रीः ॥ कमलते कुत्सितमलतिच ॥ ॥ अपिशब्दात्सा

इत्यलांताः ॥ ॥ चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ॥ द्रुमप्रभेदे मातंगे कांडपुष्पे च पीलवः ॥ ५४
कृतांतानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥ स्यात्कुरंगेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कंबलः ॥ ५५ ॥ करोपहार
योः पुंसि बलिः प्राण्यंगजे स्त्रियां ॥ स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ५६ वातूलः पुंसि वात्याया
मप्यवातासहे त्रिषु

स्यायां नाम विशेषच ॥ काम्यते कुत्सितं वलति च कंबलः ॥ ॥ ॥ करो राजग्राह्यः पूजोपकरण मुपहारः प्राण्यंगजस्त्वक्से
कोचः ग्राह्य ग्रीवादिरित्यादंत्यादिरिति विशेषानगणितः ॥ बलप्राणन ॥ बलसंवरणे दत्यपि बलिः ॥ स्थूल्यादौ तु
पाली वकारे हलधरयोस्तु नापुल्लिंगः ॥ ॥ वातसहतत्र सहइति वलः उत्वं चउन्मत्तव्याद्रुः ॥ वातलवासहे तु लो च दृश्य
ते ॥ ३८ ॥ राम
४४

अपिशब्दाद्व्यवहिते। एकग्रं चिंतनीयमस्यैकाग्र्यः॥ विविधमग्रमस्य व्यग्रः विशेषणगतिर्वा॥ उपर्य्युपरि यथा इत्त उत्तरं। उदीच्ये
यथा उत्तरे कुरवः॥ श्रेष्ठे यथा लोकोत्तरं। अपिशब्दात्केप्यथा। निरुत्तरीकृतः। प्रतिवाक्ये यथा प्रश्नः श्रोऽद्य। क्षियाप्रश्नात स्यं
जनमुत्तरं। अतिशयेनोत्कृतमुत्तरं। नास्त्युत्तरमत्रानुत्तरं एषामुपर्यादीनां विपर्यये वु क्षेदक्षिणाधमेव वनास्ति वत्र॥ अना
त्मा आत्मनोऽन्यः उत्तमो रोत्तरः॥ पूर्वादन्यः शत्रुश्च। पिपर्त्तीति परः॥ मधुमाधुर्यमस्यास्तिमधुरः ऊषसुपीति रः॥ क्रूणोति

अनाकुलेपि चैकाग्र्यो व्यग्रो व्यासक्त आकुले। उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः॥ ८२॥ एषां विपर्यये
श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः॥ स्वादुप्रियौ च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ॥ ८३॥ उदारो दातृमहतोरितर
स्त्वन्यनीचयोः॥ मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीप्तशुक्लयोः॥ ८४॥ ॥

क्रूंततिवा क्रूरः॥ ॥उद्वैरारात्युदारः अनाकुलेपि॥ ॥इतंरात्यतिवा इतरः॥ ॥स्वेन ईर्त्ते स्वस्य ईरोत्र वा स्वैरः स्वस्मैर
रिणपारितिहि छोकादेशौ॥ ॥शोत्तते शुभ्रं आसारो वा वहुर्षो सोन्यपसरणे तथा। धारा वृपाते वोल्कषे स्त्रोकटोद
नुकंपरः। वसुरं सुदरन मेगिरिगंडुकशैलयोः॥ चतुष्कोल्यां हृदि पंक्तौ अधीरः कातरचले॥ ॥

टी॰ ३
८३

अंतरमंतो तरं अवकाशे यथा। अंतरं देहि। अवधौ यथा। मासांतरे देयं। परिधाने यथा। अंतरे शाटकाः अंतः परिः परिधानी।
याश्त्यर्थः। अंतर्द्धौ यथा। पर्वतांतरिताः स्त्रियः। तद्भेदो विशेषः यथा अंतरज्ञो भवसदाधनस्य वनस्य च। तादर्थ्ये यथा
आदत्तांतरसं दुलः। छिद्रे यथा। अंतरं लब्ध्वा प्रहरति। आत्मीये यथा। अयमस्पंतरो मम। विनार्थे यथा। अंतरेण पुरुषं
कारं नकिंचित्सिध्यति। वहिरर्थे यथा। अंतरे चांडालगृहा वा ह्याइत्यर्थः। अवसरे यथा। अंतरज्ञः सेवकः। मध्ये यथा। आ

अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येंऽतरात्मनि च॥ ८५॥
मुस्तेपि पिठरं राजकसेरुण्यपि नागरं। शार्वरं त्वंधतमसे घातुके भेद्यलिंगकः॥ ८६॥ गौरोऽरुणे सिते
पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः। जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधरः॥ ८७॥ ॥

वयोरंतरं जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः। अंतरात्मनि यथा। अंतरात्मा तथा च। दृष्टांतरं ज्योतिरुपरराम वशब्दादन्यार्थे
यथा वक्त्वंतरं॥ अपिशब्दात् स्थाल्यां पिठश्च वपचे। राजकसेरुर्जलकंदविशेषः अपिशब्दात् शुंठ्यां नागरं च॥ शर्वर्यां
भवं शृणोति वा शार्वरं। घातुके आसां विनापि हंसीव॥ गौरश्चायं गौरः॥ अपिशब्दाच्छ्वेतकः॥ ॥जनति जवरं। अपिशब्दात्
उकुशो॥ अपिशब्दादोष्ठेहीतिरुदूरस्च॥ ॥ ८२

रजतेराष्ट्रं॥विषयोजनपदः उपद्रवेयथापरराष्ट्रभये॥ डमरेडिंबविद्रवणो॥ श्वभ्रेदर्यापि॥ दरेत्वीषदर्थेऽव्ययं॥ शेषंपदं वा
ःयथादरदलितहरिद्राभ्रपि संगतानिपंगकानि॥ वज्रस्येवनप्रतिहन्यतेवज्रं॥ हीरकोमणिश्च पवयंकरत्नं॥ वज्रोऽशनिश्च॥ तन्यते
तंत्र्यतेवातंत्रं॥ प्रधानेयथाद्वित्वमतंत्रं॥ सिद्धांतेयथा॥ चतुःपीठमिदंतंत्रं॥ सिद्धांतेयथा॥ चतुःपीठमिदंतंत्रं॥ सूत्रवायेयथा

थरा शस्त्री विषयेस्यादुपद्रवे॥ डमरोऽस्त्रियां तंत्रेश्वभ्रेवज्रोऽस्त्रीहीरकेपवौ॥ ८६॥ तंत्रं प्रधानेसिद्धांतेसूत्र
वायेपरिच्छदे॥ औशीरं चामरेदंडेऽप्यौशीरंशयनासने॥ ८७॥ पुष्करंकरिहस्ताग्रेवाद्यभांडमुखेजले॥ व्योम्नि
खड्गफलेपद्मेतीर्थौषधिविशेषयोः॥ ८८॥ क्लीबंरेतसिशुक्राेनाल्ताऽगवज्रपक्षवक्लिष्ट॥ ॥१८

तंत्रवायः॥ परिच्छदेयथातं त्रपतिः॥ अत एवस्वमंडलादिचिंतातंत्रं॥ आयत्तेपियथास्वतंत्रः॥ शास्त्रप्रक्रियाशब्दव्युत्पत्ति
श्चयथासाधारणंसर्वतंत्रंयथाश्चेतः शावातं॥ उश्यतेकाम्यतउत्पत्वगमाद्ध्ं ऽडायष्टिः॥ शयनासनयोः समुदितयोःसंज्ञे
ये॥ अपिशब्दाद्दुशीरस्येदं॥ वाद्यतांडेमुरजस्यमुखे॥ तीर्थविशेषयथा॥ पुष्करंद्वष्करंगंतु॥ औषधविशेषेयथा॥ पुष्करमू
लानि॥ ॥१८

पी॰२ क्रोडभूप्रलयस्तमुखाग्रेघोणा॥ पुनंत्यनेनयोपत्रं॥ हलभूकरयोःपुवःखुरः॥ भूयतेशब्दुतेऽनेनगंजापतेवगोत्रं॥
५२ वंशद्दायकुलेशैलेच॥ गोत्राचभूर्गोसमूहश्च॥ ॥सीदंत्यत्रसदेत्रं॥ देहेसाधनेवशब्दात्॥ ॥अजंत्यत्राजिरं॥ विषयेरूप
पादेोअपिशब्दात्यांगणे॥ ॥आम्यतेऽवृतेवावरं॥ सुगंधिद्रव्यतद्देपि॥ ॥करोतेअकतश्चरूपं॥ अपिशब्दादायुधेरथा
गमेयराष्ट्रेतैलिककुलालाद्युपकरणेच॥ चक्रंस्वरचक्रवाकेद्वुद्धयेघाघुणावर्तेयोश्वक्रिका॥ ॥नक्षरत्यद्धरंत्र

मुखाग्रेक्रोडहलयोःपोत्रंगोत्रंतुनाम्निच॥ ८१॥ सत्त्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेपिच॥ अजिरंविषयेकायेऽप्य
वरंद्योम्निवाससि॥ ८२॥ चक्रंराष्ट्रेप्यक्षरंतुमोक्षेऽपिक्षीरमप्सुच॥ स्वर्णेऽपिभूरिचंद्रौद्वौद्वारमात्रेपि
गोपुरं॥ ८४॥ गुह्यादंभोगह्वरंद्वेरहोऽंतिकमुपह्वरं॥ पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगारेनगरेपुरं॥ त्यमंदि
रंचा

पिशब्दाद्भ्रस्तपरब्रह्मणोः॥ ॥घस्यतेक्षीरं॥ चशब्दाद्दुग्धे॥ अपिशब्दात्प्रभूतेद्वौर्थेस्वर्णवतिभूरि॥ ॥अपिशब्दा
त्पूर्वद्वोर॥ गोप्यतेपुगोपुरं॥ गुह्यतेगुह्य॥ स्तिदादिःगह्वनंगाह्यतेवागह्वरं॥ निकुञ्जेपि॥ रहोनिर्जने उपह्वरंतेनो १.म
पह्वरं॥ पुरोयथाग्रेसरः अधिकंयथासाग्रंशतं॥ उपरियथाहह्दाग्रं॥ अगान्यगंस्तिस्मात्तेदेऽपियस्मृतिःश्रासप्रमाणं ५२
लिप्ताप्रासादग्रंग्रामवत्तृष्यं अग्रंचतुर्गुणंप्राक्कहंतकारंद्विजात्तमाः॥ मुखान्यपवारान्यथाग्रहास॥ चशब्दात्पुराय
द्धःसर्वतोगृहादियोगदेहेपिपुरं॥ पिपर्त्रिपूर्यतेपिच॥ मंदंतेत्रमंदि

धयति धत्ते च धात्री ॥ उपमाता क्षीरदात्री ॥ ६६ ॥ त्रिषु क्रूरे अधमे अल्पेपि क्षुद्रं ॥ क्षुद्यते च क्षुद्रं ॥ व्यंगा हीनांगी वेश्या शीलहीना ग्रह-
णं ॥ सरघा मधुमक्षिका ॥ अधनो निस्वः अपि शब्दात् कृपणः ॥ परिच्छदे यथा ॥ महामात्रः अल्पे यथा मात्रयोपलेप-
न ॥ ययुः तांबूलं तापयुक्त्या ॥ परिमाणे यथा ॥ मात्रा मणिकुंडं ॥ अवधारणे यथा शीसर्वे काले स्यात् ॥ अनेक संभूषणे इति
निमिषकाले तालाग्रे च काष्ठ्य यथा हस्तमात्रं मणिकुंडं ॥ अवधारणे यथा ॥ न स्नानमात्रं गमनोत्सव भूषणानां स्वार्थे,

धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ ६६ ॥ क्षुद्रा व्यंगा नटी वेश्या सरघा कंटकारिका ॥ त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पे
ऽपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ ६७ ॥ अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे ॥ आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणि भा-
र्ययोः ॥ ६८ ॥ योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ निदेशग्रंथयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ ६९
स्यात् जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥ ॥ ॥=

गपि यथा तावन्मात्रं ॥ चीयते चित्र्यते वा चित्रं । नानावर्णो वर्णश्च । चित्रकं तिलकं चित्रा तु सुलडानक्षत्रयोः ॥ कलं दु-
र्बलं त्रायते कलत्रं वेलयति वा ॥ पाति पीयतेऽनेन वा पात्रं । नदीकूलांतं यत् स्थलं नाद्यानु कर्तरि ॥ पतंति यांत्यनेन
पत्रं । पर्णोऽपि ॥ निदेश आज्ञा शासनं । शास्यतेऽनेन शस्त्रं ॥ जगाह क्षमूलं च शुक्रपत्राणि । नयति नीयतेऽनेन नेत्र-
मेथा नरज्जो वस्तिनाड्यामक्षि च ॥ क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रं । केदारे सिद्धस्थाने गणितव्यवहारे च ॥ ॥= ॥=

क्षी॰३
५२

माद्यति परवृद्धे मदात्सरति वा मत्सरः ॥ तद्वान् मत्सरवान् ॥ देवादिस्थापितेया चितेरूपात् पुंसि ॥ यदाहुः तपोति ।
रिष्यंत यस्तु देवम्प्रक्ष सवेराम तः ॥ श्रेष्ठे यथा वररुचिः ॥ त्रिषु ईषत्प्रिये यथा ॥ वरं कूपशताद्वापी ॥ अव्ययमित्येके । विवा-
होपि वरः ॥ करोति कीर्णामीरयति क्रियते वा करीरः ॥ वंशाद्यादि हस्तविशेषपिना ॥ चमूजघनं सेनापश्चाद्भागः ॥ हस्त-
सूत्रं विवाहादौ कौतुकमंगलार्थं मूर्णामयं मणिबंधसूत्रं प्राग्गादौ दूपवारात् नियोज्यपि ॥ कपिलपीतवर्णे पुमा-

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ ७४ ॥ देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये ॥ वंशांकुरे
करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ ७५ ॥ ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियां ॥ यमानिलेंद्रचंद्रार्कविष्णुसिं-
हांशुवाजिषु ॥ ७६ ॥ शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिलो त्रिषु ॥ शर्करा कर्परांशेपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥
७७ ॥ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् तंद्री निद्राप्रमीलयोः ॥ ॥ ॥=

त ॥ तद्वति त्रिषु ॥ हरति हरिः ॥ शीयते शर्करा शे ॥ मृत्कपालखंडः ॥ अपि शब्दात् इक्षुविकारे ॥ शर्करिला देशे च ॥ या-
प्यते अनया यात्रा ॥ यापनं तो जनादि वार्तनं ॥ यथा प्राणयात्रा गतिर्यानं यथा विजययात्रा ॥ देवोत्सवेपि यांत्यत्रेति ॥ राम
इणाश्चतेश्च रूपं ॥ इरा त्रमलमन्नरसश्च ॥ दुर्गाश्च ॥ इरा भूवाक्सुराप्सु आपः ॥ तननं तंद्रा त्यस्यां तंद्री तंद्रापि प्रमीला इदि- ५२
याग्लानिता ॥ ॥=

आडंब्यंतेतीरवोऽनेनेत्याडंबरः संरंभेपियथा ॥ आडंबराणिपूज्यंते स्त्रीषुराजकुलेषुच ॥ परिवार्यतेऽनेनेतिपरीवारोऽपिपय
रिछदः परिजनादिः ॥ ॥ विस्तीर्यतेविस्तरः हस्तासनयोर्विष्टरः साधुः ॥ दर्भमुष्टिरूपासनयामस्तस्यविष्टरत्वे श्राद्धादौ ब्रा
ह्मणासनत्वेनानाम्नानाश्च ॥ पीठाद्यमासनविशेषणं ॥ ॥ प्रतिक्रियते निवार्यते प्रवेशोऽत्रानेनेतिप्रतीहारः अनंतरद्वा

॥ आडंबरस्तूर्यरवे गजेंद्राणां च गर्जिते ॥ अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये सन्नहनेपि च ॥ ७० ॥ स्याज्जंगमे परीवा
रः खड्गकोशे परिच्छदे विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनं ॥ ७१ ॥ द्वारि द्वास्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनं
तरे विपुलं नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिंगले त्रिषु ॥ ७२ ॥ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ दुरोदरो
द्यूते द्युरोदरं ॥ ७३ ॥ महारण्ये दुर्गपथे त्रिषु कांतारः पुन्नपुंसकं ॥ ॥

स्त्रियां प्रतिहारी ॥ अपिशब्दाद्द्वास्थापेक्ष ॥ ॥ विष्णुर्विबभ्रुः ॥ ॥ स्थिरेति कर्त्तरि घञ् ॥ बले यथा ॥ सुसारः घृतान्मांसं
तु सारस्तु ॥ स्थिरांशे यथा चंदनसारः मज्जासारः न्याय्ये यथा नैतत्सारं ॥ वरे यथा जये धरित्र्याः पुरमेव सारं ॥ ॥ ६४
मासमं आदुरस्यदुरोदरं ॥ ॥ कस्य स्याः समाः तेनाशब्दछतिकांतारः कांताश्राराधाराः चैव ॥ ॥ १॥

सी.२ कालेपीति ॥ विनस्तिका काष्ठितद्याउय ॥ तनोतीति तूः लक्षणं भ्रमश्रु उर्वाकुलकारूं इत्यगोतिक्ष्यतिस्तूबरः ॥ ॥ रोते
५. देः ॥ अपिशब्दाद्दित्ते मेघच ॥ परिक्रियते परिकीर्यते वपरिकरः ॥ समूहार्त्तयोः प्रगाढगात्रिकोवंधेच ॥ ॥ मुक्तानांशु
द्धिस्तेरोनामगुणः लक्षणयाशुद्धमौक्तिके ॥ चशब्दात्कनीनिकांतारकयोश्चतारावत ॥ अत्युग्रस्वरेप्यपिच ॥ ॥ स्वा
सुवर्णा निद्रां क्षिति कर्त्तरिघञ् ॥ कर्बुरोनानवर्णः ॥ ॥ प्रतिज्ञायांयथा ॥ सत्यसंगरः आजौयथा संगरो विक्रियाकरः ॥

॥ अजातशृंगो गौः काले प्यश्मश्रुर्ना च तूबरौ ॥ स्वर्णेपि राः परिकरः पर्यंकपरिवारयोः ॥ ६१ ॥ मुक्ताशुद्धौ च
तारः स्यात् शारो वायौ स तु त्रिषु ॥ कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ ६२ ॥ वेदभेदे गुप्तिवादे मंत्रो
मित्रो रवावपि ॥ मखेषु परखड्गेपि स्वरुर्युर्हेप्यवस्करः ॥ ६४ ॥

संविदि यथान्योन्यं तत्र संगरो ॥ आपदि यथा संगरे शरणं सुहृच्च ॥ संगरसैणगारं ॥ नेत्र च संगरः ॥ शमीफले तु संगरं ॥
॥ मंत्रबाह्मणात्मकोहि वेदः गुप्तिवादो रहसि कर्त्तव्यावधारणमाया बीजादिश्च ॥ ॥ मखादिषु चतुर्ष्वर्थेष्विति अपिश
ब्दाद्वज्रेः स्वरति स्वरु अन्यत्र सांत माऊः शासनान्यत्र पियस्पति खडस्लोनेरवड्ग पठः ॥ ॥ अपिशब्दाद्वर्चस्कः अवकीर्य
ते इति ॥ ववर्चस्कः अवस्कर इति साधुः ॥ ॥ ॥

इतोरंतो॥ ॥निवहोयथायामवारः। अवसरोयथावारं वारसुदास्संगरमुखो क्रमोपियथावारस्त्री। वारः सूर्यः॥
संस्तीर्यतेसंस्तरःशय्यासंस्तीर्यतेदर्त्तात्रअसंस्तरोयज्ञः॥ ॥गृणातिगुरुःगीष्पतिर्जीवः॥आद्यशब्दात्सगुरुर्यःक्रियांकृत्वावेदम
सेमध्यापयति तथागुरुरुदुर्ध्वेदंअलघुवा॥ ॥द्वासांकृतेत्रेतास्यापरंयुगं॥संशयः॥द्वापरोमुख्यविकल्पस्तयकोटिस्थकात्र॥ एवादि
तादिवाराते तेदोविशेषःयथापलं उपकारार्थंजनारयः॥ सादृश्यंयथाविषमकारः पिशुनः॥ ॥इतितंसावसूत्रकंचेष्टितं

निवहासंवैरौ संस्तरौप्रसुराधरौ॥ २३॥ गुरूगीष्पतिपित्राद्यौद्वापरौयुगसंशयौ॥ प्रकारौतद्वसादृश्ये
आकारावींगिताकृती॥ २४॥ किंशारूभाच्यशूकेशूमरुधन्वधराधरौ॥ अद्र्योद्रुमशैलार्कोःस्त्रीसूनाद्यौ
पयोधरौ॥ २५॥ ध्वांतारिदानवाश्त्रावलिहस्तांशवःकरः करः॥ प्रवरांतंगनारीरूपाणाः श्रमाःकेवाप्रपि

आकृतिर्वर्णपादिःसंनिवेशश्चआकाराद्वाकुंजेमेघेव॥ ॥किंचित्कुत्सितंश्रृणातिकिंशारुः इषुःशरः॥ ॥म्रियंतेऽस्मि
न्नद्रुगमत्वान्मरुःधन्वानिर्जलोदेशः॥ ॥अद्यतेऽग्निवाक्षि॥ अद्रीमेघ॥ ॥भृणातिवृत्रः॥ ॥किर्यतेकरोतिवाकः॥ वालीरा
जग्राह्यं॥ मेघोपलस्तुकरकः हस्तिशुंडापिकरःउपचारात॥ ॥प्रदीयतेऽनेनेतिप्रदरःनारीरुग्गतिरजोवा॥ ॥श्रम्यंतेश्रमा
ःअपिशद्वाद्वाप्येःस्वर्कवास्त्र॥ ॥१८

टी॰न जनस्थाऽजल्पाजल्पःमतजनहलात्करणाजल्पकर्षेषुयत॥अपिशद्वादुत्पातः॥ संग्रामोऽपिजननीयःपितरौवययथासंज्ञा
४९ यावा॥ जल्पा॥ जनीवहतीति॥ ॥अपिशद्वात्कघनस्तवेशरीरावयवाद्यत॥ ॥ वशद्वाद्वाप्यःवाप्यशद्वोपिगर्हार्थवाची॥
॥ ॥कलासुसाधुःकल्पःसक्तोऽत्रनवःदक्षोपि।प्रस्तनंश्वस्तनंवाहःकल्पंतुप्रभातं॥कल्पाकादंवरी॥आत्मवानर्थ
नीयोर्थसाधुर्वाआत्मवानितिपागे॥धार्मिकोर्थ्यःअर्थादनेपतोर्थ्यः॥धर्मपथ्यर्थतियत॥ ॥पुणातिपुण्यं॥अग्न्यादिःअ
पिशद्वात्सुकृतंधर्मश्च॥ ॥अपिशद्वादाहतेहेमरूप्य॥रूपदाहतप्रशंसयोर्यत॥ ॥वदतिवदान्यःवदेरान्यःअपिशद्वाद्वा

जल्पंस्यात्कृतवादेऽपिजघन्योऽत्येधमेपिच॥ गार्धाऽधीनोचवकल्योकलोसःकृत्निरामयो॥ २७॥ आत्मवानन
पेतोर्थादर्थ्यौपुण्यंतुचार्वपि॥ रूप्यंप्रशस्तरूपेऽपिवदान्योवल्गुवागपि॥ २८॥ न्याय्येपिमध्यःसोम्यंतुसुंदरेसोम
देवते

तावदन्यश्च॥ एकदेशविकृतेः॥ ॥यथामध्यस्थः अपिशद्वादंतरेयुक्तप्रमाणेवलग्नेव॥ मन्यतेमध्यः॥ ॥सोमोदेवं
तास्यातिसोम्यं॥सोमाद्यण॥सुंदरेउपचारात॥ तंउजेवद्रुगंस्तुसर्वसिषक्तोचेद्यो आत्माकामश्चहृच्छयो॥ फलकल्याणया
र्तव्यंयाऽपसांप्रतिकत्रिषु॥क्रियाचाराःतिक्रमेपिजलाधारपिचाशयःदैत्याचार्यापिधिष्ण्यानाकाषायःसुरतावपि॥
वंशादयाविताने पिस्यादाम्नायाश्चयेश्रुतो॥शिताशितनिशात्पजातंघलजकात्यया॥ ॥व्यवायोव्यवधोवस्पात्कल्याकु
लवधूःसरित्॥ ॥१८

उपायो यथा॥ सामादिकाः क्रियाः॥ कर्म्म यथा पाकक्रिया॥ चेष्टा यथा स्तंभे स्पन्दिः क्रियोजंतुः फलयगतचेतनः॥ चिकित्साय थापुनर्हरिमसुत्पन्नेक्रियापूर्वद्वारानुगाः॥ धात्वर्थोऽपि यथा क्रियाख्या वा धातुः आख्यातं रूपवाचात॥ यथा क्रियाताबाधा ॥ आख्यातंरूपवाराणत॥ यथा क्रियावाकारकाचिता॥ गर्भाधानादि संस्कारोऽपि यथा॥ सगुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्र यच्छति॥ ऊर्द्ध्वदैहिकं यथा॥ अतो नरादितर्प्यं हि क्रियाः प्रयत्नतः॥ छ्यति संतापं छाया॥ छो छेदने॥ छाया स्यादर्कभार्या॥ कां तो यथा विछायः पुत्रुपोतवत॥ प्रतिबिंबे यथा॥ संक्रांतछाया आदर्शः आतपाभावे यथा न एछायामध्याह्न॥ राजगृहा

॥ उपायः कर्म्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः॥ छाया सूर्यप्रिया कांतिर्विं प्रतिबिंबमनातपः॥ ५७
कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः कांच्यां मध्येभबंधने॥ कृत्या क्रिया देवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः॥ ५८॥

देः प्रारंतकोष्ठके यथा॥ सप्तकक्ष्या अतिक्रम्य॥ कांचीबंधनदाम यथा॥ परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरीनवेत ॥ मध्ये इभस्य बंधने॥ यथा हेमकक्ष्या गजाः॥ उद्योगे लक्ष्यण्या यथा॥ परार्थबद्धकक्ष्याणां त्वादृशां मुद्वबकातः॥ ॥ क्रि यायां करणं कृत्यामकार्षीत॥ वस्ना ख्यानयोरिछावा॥ देवता मारीनामा यथा॥ निकृत्या हतानीव धानादिनायः शत्रोर्निह तेसकृत्यः यत्नो स्त्रिल्पः॥ क्षुद्रलुब्धती तावमानिताः परेषां कृत्याः कार्यकृत्या॥॥

टी॰२ बलेप्राणसामर्थ्ये॥ यथा सत्ववाचीर्यसंपन्नाः॥ प्रतावोद्व्यशक्तिः॥ यथा रसवीर्यविपाकाः॥ वशाद्वाड्गो वीरकर्मेव॥
४८ तत्व्ययामपड्व्यं च तत्व्यमाधुर्यो यथा॥ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यं॥ गुणाश्रये यथा॥ क्रिया गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यं ॥ पृथिव्यादिधनमोक्षयंज॥ ॥ विषशाद्वेतेन हन्त्रं॥ अग्निविशेषेषु मात्र॥ ॥ नागायत शुलमंशुलंशुताशुलं पुराकृतं कर्म्म॥ ॥ राजर्कसतुर्जिलजः कंदोऽन्नपार्श्वास्थि॥॥ दंती नामौषधी॥ अपिशाद्वाल्लां गली विगतशल्या च॥ ॥ वृषाक पः स्त्री वृषाकपायी वृषाकप्यग्नीतिडीपएत्वं स्वाहा शचीमप्याहुः॥ यथा वृषाकपायी मापतिसत्र पः किन्नगोत्रलि

॥ वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं तत्वं गुणाश्रये॥ ५४॥ विष्णं स्थाने ष्टहेतमौ ताग्यं कर्म्म शुभाशुभं॥ कसेरुहेम्नोर्गौरोयं
विशल्या दंतिकापि च॥ ५५॥ वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः॥ आरंभो निःक्रतिः शिक्षापूजनं सं
प्रधारणं॥ ५६॥
त॥ ॥ अभिख्या यतेऽनया अभिख्या॥ संज्ञा यथा वेत्रा अभिख्या शोभा यां यथा॥ काप्यभिख्या तयोरासीत्॥ कीर्तौ च॥ ॥ १
तावादाभिः शच॥ आरंभो यथा॥ सर्व्वाः क्रियाः मंत्रमूला नृपाणां॥ निःकृतिर्यथा॥ महापातकिनां पुंसां भवेत्सा राम
णांतिका क्रिया॥ शिक्षा यथा॥ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यं॥ पूजनं यथा॥ गुरुदेवक्रियारतः॥ संप्रधारणा विचा ४८
रः यथा क्रियां विना कोऽपि ज्ञाना नाति कृत्यं॥ ॥ ॥ ॥

समुन्नतो।

विरोधोवैरंअपिशब्दादुन्नतौसमुच्छ्रयःयथा प्राणामूर्द्धसमुच्छ्रयणं॥ समुच्छ्रयः उदिश्रयतिजिश्रञ्॥ वाकुलकान्नाक्ति॥ ॥ विषिणोति
व ज्ञातिविषयःयस्यमत्स्यादेर्योजलादिर्ज्ञातः॥ प्रसिद्धस्तत्रवर्त्तते॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्चेतिविषयाः॥ अपिशब्दाद्
मसमूहेगोचरदेशेच॥ ॥ निर्यासःक्वाथरसःयथात्रिफलाकषायः अपिशब्दात्कषायस्तुवराख्योरसः॥ रागविशेषेपि
यथा॥ परिपक्वकषायोमुनिः॥ रक्तपीतवर्णयोगेच॥ यथाकषायवस्त्रः॥ ॥ आस्वादेच॥ ॥ भूम्निवाङ्कुल्ये॥ यथा॥ प्राय

॥ विरोधेपिसमुच्छ्रयः॥ विषयोयस्ययोज्ञातस्तत्रशब्दादिकेष्वपि॥ पश॥ निर्यासोऽपिकषायोस्त्रीस्यात्सत्तायां
प्रतिश्रयः॥ प्रायोभूम्न्यन्तगमनेमन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधि॥ पञ॥ रहस्योपस्थयोर्गुह्यंसत्यंशपथतथ्ययोः॥ ॥८ ॥८

णाकृतकृत्यत्वात्स्यात्योरुद्दिजतेजनः॥ अंतगमनेऽनशनेयथा॥ प्रायोवैपेशनमतिर्द्दपतिर्वम्नव॥ तुल्पेचयथाम्
र्खप्रायः॥ अत्रापिवामूर्खः॥ प्रायेणोत्पत्तिः॥ ॥ मन्यतेमन्युः क्रतौयथा॥ शतमन्युरिंद्रः॥ ॥ रहस्यंगोप्यं॥ उपस्थो
योन्यादिः॥ गूहनीयंगुह्यं॥ शंसितुद्धिम्पंवावक्तव्यः॥ ॥ सतिसाधुसत्यं॥ शपथेयथा॥ सत्येनशापयेद्विप्रं॥ ॥
तथ्येयथासत्यवादी॥ ॥ ॥८

टी॰३ शपथेयथासत्यसमयः॥ आचारेयथासमयाश्चावेयेक्षिप्यं॥ कालेयथासंध्यासमयः॥ सिद्धांतेवौद्धसमयःसंविदियथा॥ अन्यो
४७ न्यसमयः॥ संकेतावसरौनियमश्चोपचारात्तयथानसमयात्परिरक्षणंक्षमंते॥ ॥ विशुद्धोनयोव्यसनं॥ षाड्गुण्यस्यायथा
वत्प्रयोगात्तनअयोऽशुभंकूलंदैवमनयः विरुद्धनयनंविपत्॥ ॥ अतिक्रमउल्लंघनं॥ यथाधर्मस्यात्ययःकृच्छ्रेयथाप्रा
णात्ययः॥ दोषेयथा॥ गुणिनांनात्ययंकुर्यात्॥ दंडेयथावाक्पारुष्येअत्ययः॥ शतं॥ ॥ सम्यक्परायःसम्यक्परा॥

॥ समयाःशपथाचारकालसिद्धांतसंविदः॥ व्यसनान्यशुभंदैवंविपदित्यनयास्त्रयः॥ ४९॥ अत्ययोऽति
क्रमेकृच्छ्रेदोषेदंडेप्यथापदि॥ युद्धायत्योःसंपरायःपूज्यस्तुश्वशुरेपिच॥ प॰॥ पश्चादवस्थायिबलंसम
वायश्चसन्नयौ॥ संघातसन्निवेशौचसंस्त्यायःप्रणयास्त्वमी॥ पर॥ विश्रंभयाच्ञाप्रेमाणो॥ ॥=

मनंयत्रेति॥ यथासांपरायिकंदुर्गंकुर्वीत॥ ॥ श्वशुरःपूज्यइतिस्मृतः॥ सर्वस्यैवहिदानस्यग्रहीतायुद्धरूप्यते॥ कन्यायाश्चै
वविद्यायाःप्रदातापूज्यतेगुरुः॥ अपिशब्दान्मान्यः॥ ॥ पश्चादवस्थायिबलंअनुबलाख्यं॥ समवायोमेलनं॥ सन्नयतिस राम
न्नयनंचसन्नयः॥ ॥ स्थसंघातेत्वशब्दादृहयथा॥ विश्रम्भणोकिकात्संस्त्यायात्प्रविशेयुः॥ ॥ परिचयोऽपि॥ ॥= ४७

श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः क्रमाद्दंपत्योः ॥ ॥ भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः भ्रातुर्व्यच्चेति व्यत्सपत्ने योगविशाल्प्रात्रजेः ॥ ॥ पिपर्त्ति जनं पर्जन्यः
परो पूरो जन्यते ऽनेन वा ऽसदृक्षो गर्जन्मेघः ॥ आगर्जत्यपि योगपत्वात् ॥ ॥ अरणीयो ऽर्यः ॥ ॥ चष्पतीति तिष्यः त्विषदीप्तौ ॥ अस्मा
दि ॥ ॥ परावनुपात्यय इत्यणाऽइति घञ् ॥ ॥ यथायं यथंकर्त्तुलावकरणेषु च ॥ अधीन आयत्तः यथाराजस्पत्यमाः प्रजाः ॥ वि

श्वशुर्यौ श्यालदेवरौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ पर्जन्यौ रसदब्देंद्रौ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ४६ ॥ तिष्यः पु
ष्यकलियुगे पर्यायोवसरे क्रमे ॥ प्रत्ययो ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ ४७ ॥ रंध्रे शब्दे ऽथानुशयो दीर्घ
द्वेषानुतापयोः ॥ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ ४८ ॥

श्वासे यथा न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत् ॥ हेतौ यथा स्त्रीप्रत्ययः कलहः रंध्रे यथा ॥ रिपोः प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् ॥ शब्दो ऽच्चहक्र
त्तद्धितादिः ॥ प्रथितत्वे वा ॥ ॥ देशविशेषे पि ॥ ॥ स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासंग्रहात् स्थूलावलोकनेनेत्यर्थः
हस्तिनां मध्यगतौ ॥ यत्पालकाख्यं नीवैर्गतं स्थूलोच्चयो वीथिमार्ग इतीति स्वोमतप्र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टी०२ लडति लालयति लल्पते वा ललामं ॥ अश्वस्य खेलत्ववर्णो ॥ चिह्नं ॥ अश्वभूषा ललामाख्या ॥ प्रधाने पि प्राधान्यान्वयात् ॥ यथान्यप
ललाम: केतौ यथा कपिललामो ऽर्जुनः स्वभाविष्टेगेच ॥ नांतो ऽप्यस्ति ॥ यथा कन्याललामकमनीयमनीयमजस्यालिप्साः ॥ ॥
सुष्ठुस्यते सूक्ष्मं ॥ आत्मनि अधि अध्यात्मं ॥ अपिशब्दादल्पे पि त्रिषु ॥ ॥ प्रथते स्मात्प्रथमः ॥ ॥ वमेर्वा ते र्वा रूपं ॥ यथा वामलो
चनाविधौ ॥ वामा रंते ॥ शब्दाद्वामं दक्षिणेतरत् ॥ वामा स्त्री अश्वा नु मीअधोतवोधमः अधोवसा ॥ सलोपस्त्र ॥ तु छेछो

ललामं पुच्छपुंड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ ४३ ॥ सूक्ष्ममध्यात्ममप्यादौ प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ॥ वामौ वल्गुप्र
तीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ ४४ ॥ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयं ॥ ॥ इति यांताः ॥ ॥ तुरंगगरु
डौ तार्क्ष्यौ निलयापचितौ क्षयौ ॥ ४५ ॥ ॥

ऽपि ॥ ॥ जीर्णं यथा ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितं च यत् ॥ परिभुक्तं यथा ॥ दर्भाः कृष्णाजिनं मंत्राः ब्राह्मणा हविरग्न राम
यः ॥ अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ यातायामाः ऽपि शाखस्येति ॥ दुर्गाश्चाहश्रमो म्रक्षोऽक्ष भांडं अजिराखु ४६
विनिर्गमाः ॥ ध्यामो धूम्रस्फुटो भीमा रुद्रभीषण पांडवाः ॥ ॥ इति मांताः ॥ ॥ तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः ॥ ॥ क्षिनिवासे ॥ क्षिपु
हिंसायां यक्षमाकल्पांतश्च ॥ ॥

नियम्यते निगमः शोवरसंवरेति साधुः ॥ निगमेस्त्वयो नैगमः द्वावितिब्राह्मणस्य नैगमत्वेनिषधः ॥ वले हलधरे ॥ रमतेतंरं
रामः ॥ रणः ॥ त्रारीवेकाकुत्स्थेच ॥ ॥ यथाशाद्र्ग्रामोगुणग्रामः ॥ अपिशब्दाद्विषये कदेशषड्ग्रामादौच ॥ यदाहुः सप्तस्वरास्त्रयो
ग्रामाःमूर्छ्ना स्त्वेकविंशतिः ॥ गिरंतियुणंतिवयंमग्रामः ॥ क्रांतौ पादादितिराक्रमणं ॥ चशब्दाद्धैर्यैकचित्त ॥ ॥ हुत्रमुतौ ॥
परित्तापास्तु श्याम ॥ ॥ जहातिसतीह त्रिंजिह्मः ॥ उद्धेपिधर्म्मः घृणुदीप्तौ ॥ वेष्टालकारे श्रांतौ च विश्रमः ॥ ॥ गुडरक्षणे गु

[वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः नागरो वणिक् ॥ नैगमो द्वावलरामो नीलवा रुसितेत्रिषु ॥ ४० ॥ शब्दादिपू
र्वो हदेऽपिग्रामः क्रांतौ च विक्रमः ॥ स्तोमः स्तोत्रेध्वरे हदे जिह्मस्तु कुलिटिलेलसे ॥ ४२ ॥ गुल्मा तु कस्तंवसेनाश्च
जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ॥ क्षितिक्षांत्योः क्षमायुक्ते क्षमं शक्तेहितेत्रिषु ॥ ४४ ॥ त्रिषुश्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा
शारिवा निशा ॥ ४३ ॥]

द्यते ऽनेन गुल्मः ॥ रुक्प्रदर्योव्याधि ॥ स्तंवो ऽत्र लतातृणादिसमूहः ॥ सेनाक्षौहिण्यं गंवशब्दाद्दुर्गादौ रत्नारत्नाने वला
नां ज्ञानं वि रुपसंघातोपि ॥ ॥ जमतिविंतुहंजामिः ॥ यथाजामयोयानिगेहानिशयंत्यप्रतिपूजिताः ॥ क्षमते क्षमणं
दाम्यते च ॥ ॥ श्यैङ्गतौ ॥ ॥ हरित्रीलोवर्णः शारिवानामौषधिर्गंधप्रियंगुश्च ॥ ॥ ॥ ॥

टी॰२ अपिशब्दाद्दिजिगीषो राज्ञि ॥ नापुमान् ॥ चक्रमध्यस्थं दो वृह्यल्लसतेन स्पतेवानादिः ॥ ॥ सुष्ठुरक्तेसुरति ॥ चशब्दसंतेयु
४५ मारे ॥ सुगंधो च त्रिषु मनोज्ञे स्त्रपचारात् ॥ ॥ सहत्तौ त्यस्यांसता ॥ सत्यास्तुता ॥ क्लुष्ताते ॥ समूहे शालायां घृतेच ॥ ॥ अध्यक्षे
ऽव्रणो ध्यक्षः अपिशब्दाल्लिये ॥ करलोकस्पार्श्वयो ॥ ॥ इतोमांताः ॥ ब्रघ्नहौवल्मादिः रश्मिः सो ऽत्र ॥ ॥ द्धवनगच्छतीति
गमध्रतिखंश ॥ ॥ काम्यपि ॥ काम्यपि ॥ काममनुवारार्थे ॥ ॥ शक्तिरत्रप्रभुमंत्रोत्साहलक्षणा ॥ उद्योगोऽ त्रप्रतिबलोत्साहः

[लिये ऽपि वनाल्लिनो सुराः स्त्रीगिविवस्त्रियां ॥ मनाः संमदिसत्येषु त्रिषुध्वजे ऽपि वल्लतः ॥ ३० ॥ इतोमांताः
किरणप्रग्रहौ रश्मीकपिलेकोलवंगमौ ॥ इच्छा मनो लवौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ ॥ ३८ ॥ धर्म्माः पुण्यय
मन्यायस्वभावोऽचारसोमपाः ॥ उपायपूर्व आरंभ उपधाचाप्युपक्रमः ॥ ३९ ॥]

॥ ॥ धरतेधर्म्मः ॥ पुण्यं यागादि अहिंसा च ॥ यमो धर्म्मराजः ॥ धर्म्मस्तुतीमवतः ॥ न्याये यथा धर्म्माधिकरणं ॥ स्वभावो यथ
कूरधर्म्मा ॥ आचारे यथा धर्म्मशास्त्रं ॥ सोमपे यथा एष धर्म्मः सनातनः ॥ युधिष्ठिरपिता च ॥ वेदधर्म्मसा धनेनु यागादौ च जी राम
वे ॥ यज्ञुतिः ॥ यानिधर्मांतिप्रथमान्यासन ॥ ॥ उपधा मात्यपरीक्षा ॥ अपिशब्दात्तदाद्याविख्यासायथानंदोपक्र ३५
मंमानान ॥ विकित्सा उपायपूर्वारंभत्वाच ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वावाच्यलिंगः प्रागिति दिशि देशे काले चाह ॥ तस्थ च वसु ॥ पूर्वजा आदिपुरुषाः ॥ आद्यर्थे तु क्लीबे यथा स्वरत्यानां कृतं
पूर्वं चित्रं सुखं पि कादंबोनितं वोडितटेकरौ। दर्वीफणापिविंचो स्त्रीमंडले चाहतौ फले॥ ॥ अथ भांताः॥ ॥ स्तंभस्य मूर्द्ध
शः शिरोस्ताराः॥ ॥ डयंते डम्पते वाडिंस्तः॥ बालिशो मूर्खः॥ ॥ स्तब्धपति वंधे॥ स्तंभुः स्तोत्रो वा॥ स्तभ्राति श्रद्वेष्टितं वस्ततं
॥ ॥ शंभुर्ब्रह्मत्रिलोचनौ॥ अर्हत्यपि॥ ॥ गुणाउदरस्थ जंतुः कुक्षो यथा॥ गर्तस्वित्थेन समस्ततां॥ अंतर्ले चेत्स्वपचाराज्य

पूर्वोऽन्यलिंगः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान ॥ ॥ इति तांताः ॥ ॥ कुंतला घटेस्तम्भूर्द्धांशाडित्तोतु शिशुर्बा
लिशौ ॥ ३४ ॥ स्तंभौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भाः विश्रंभः प्रणयेऽपि च
३५ ॥ स्यात्कश्यां दुंदुभिः पुंसि स्याद क्षे दुंदुभिः स्त्रियां ॥ स्यान्महारजने क्लीबं कुसुंभं करके पुमान् ॥ ३६ ॥ ॥

धारे तागर्तस्थ दुःख्रणे यथा तर्तगर्तदुहां चैव ॥ अर्भके पथा गर्भस्त्वपः गीर्यते गरणाति च गर्भः ॥ ॥ प्रणयः स्नेह प्रार्थना
अपि शब्दाद विसंवादे विश्वासे च ॥ ॥ दुंदुभ्ता पते दुंदं दत्ति दुनोति ती तृतीति नैरुक्ताः। स्त्रीयां यथा दुंदुभिस्ताडितायं अक्ष
त्पाशकः ॥ दुंदुभ्यां किल ततहलं पतितया पद्योपदी हारिता ॥ महारजनं पद्मकं ॥ करकः कमंडलुः ॥ कुं सुत्तानि कुं सुं
तिष्ठत्याति च कुंसुंभं ॥ शुंभस्तापणे हिंसायां च ॥ ॥८

टी॰३
॥
४४ तलप्रतिष्ठायां॥ अट्टोतुर्णाकाकारः रणमएउपश्नत्पेको। यथा विशीर्णतल्पट्टः शय्या। यथा तल्पं स्मरणं दाणानिदा
गयथा गुरुतल्पगः॥ ॥ स्तंबे गुल्मः अपि शब्दाच्च स्कंधाह वैताराः शाखा कल्पे विस्तारे स्पचाराज्ञ। विटञ्याकोशः॥ ॥
बुधैलस्तणाय॥ ॥ कूर्मीकमठीवीणाविशेषः सारस्वत्याख्यः कच्छेन पिबति कच्छपाति कच्छपी। कुतपो मृगरोमोत्थ
पटवाडीः स्तंभशके। खवर्सपुरिति रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिंगकः॥ शिफा॥ शिखायोस्तरिति मांसिकायां च मातरि। श

तल्पं शय्याट्टदारेषु स्तंबेऽपि विटपोऽस्त्रियां ॥ ऊर्णाप्रस्वरूपस्वरूपाभिरूपाबुधमनोज्ञयोः भेद्यलिंगा
कूर्मी कूर्मवीणाभेदेऽपि कच्छपी ॥ ३२ ॥ इतो पांताः ॥ ॥ अंतराभवसत्त्वेऽश्वे गंधर्वो दिव्यगायनेः
कंबुर्ना वलये शंखे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ ३३ ॥ ॥

फंस्त्वलितरणं स्यात् ह्लादीनो खुरे पिच। गुफः स्यात् कुफनेवाहोरल्लंकारे च कीर्तितः॥ ॥ इति फांताः॥ ॥ इतो वां
ताः॥ ॥ अंतराभवः जन्ममरणयोर्मध्यभवे सत्त्वं यात नो शरीरे यदा ऊः अंतराभवदेहो हि विंध्यवासिना। तच्च सवि ४४
धर्वरूपस्तु भेदोऽपि॥ ॥ काव्यते कंबुः। शंबुकपि॥ । जिह्वाद्वयवचनस्तु पद्याराज्ञ॥ ॥

हीयते हीनः ऊनपरिहानो ऊनोऽल्पः गर्ह्यस्त्वपवादस्त्र ॥ ॥ तरो जवो बलं वास्यास्तीति तरस्वी ॥ ॥ अपराद्धुत्पप
राद्धः अभिद्रुतोपि दुर्गस्थ्रु ॥ लेख्यं संपादि दानार्थं यातनाज्ञा वशासने ॥ निदानमवसाने ऽपि सार्थे वा द्वे विकोध
नी । कर्त्यापटपि कौपीनं न नाखेदे षि वेद्दना ॥ धुम्रं वलेऽथ भार्या पिज्ञनी दोषपिलोच्छने । इतो पांता ॥ ॥ ॥ कल
आप्नोतीति कल्प्यते व कलापः भूषणे कांच्यादौ संहतेय था केशकलापः तूणेपि ॥ ॥ परिच्छदः परिवारः पर्युप्तिः पृरिता

हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरौ तरस्विनौ ॥ २८ अभिपन्नोपराद्धो भियस्तव्यापन्नतावपि ॥ अथो पांताः ॥
कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च । २९ परिच्छेदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ । गोधुक्गोष्ठप
तिर्गोपो हरो विष्णुर्वृषाकपिः ॥ ३० ॥ बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयं ॥ ॥

वीजत्पागा ॥ क्षितिरवलत्वं सलिलक्षितिर्जलाधार इत्येके ॥ ॥ गोष्ठपतिर्गोष्ठाऽध्यक्षः देशकुलस्वामी वा
गाः पाति गोपायति वा गोपः ॥ ॥ वृषेण दांतेन धर्मेण वा कातियाति वृषाकपिः ॥ अग्निश्च ॥ ॥ वाष्पयते शोषय
ति वा पिज्ञवति वा बाष्पः ॥ ॥ कसति क्लेशं कशिपुः ॥ इयं युगपत् पृथक्न्नैव कशिपू इत्यपपाठः ॥ ॥

ही॰ उ॰ सावेस्तुद्व ॥ ॥ वर्षतीति हृष्यतेव वर्ष्मी प्रमाणमत्रेत्रतीर्यथा व्याघंथ्रव्योमनिवर्ष्मणा ॥ ॥ त्विष्ठतेजः । क्षीयेतेजः । क्षी
४३ यंतेत्र वर्तते वा धाम जन्मापि ॥ ॥ संनिवेशो रचना ॥ आकृतौ मूर्त्यो च ॥ ॥ लसतेऽनेन लक्ष्म लक्ष्मेव ॥ ॥ आच्छाद
नेदेहसंपिधानमिति द्वयमस्य पावः अपवारणं लुगनं वस्त्रं नूपवाराः ॥ ॥ करणे सावेवल्गुद्व ॥ ॥ अधिकरणे

क्रंदने रोदनाह्वाने वर्ष्म देह प्रमाणयोः गृहदेहत्विट्प्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ॥ २४ ॥ स
न्निवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे २५ आराधनं
साधने स्यादवाप्तौ तोषणेपि च ॥ अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि । २६ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठे
पि वनं सलिलकाननो तलिनं विरलं स्तोकं वाच्यलिंगास्तथोत्तरे । २७ समानाः सत्समैकेषु
पिशुनौ खलसूचकौ ॥ ॥

भावे वल्गुद्वा वक्रेरथांगं ॥ अपिशद्वादारोपणे व्यक्तस्थापने च ॥ यदाऊः ॥ ज्ञातो ज्ञातो पदुक्तार्थं तद्दलमभिधी ४३
यते ॥ अपि शद्वात् मणौ रमंते तस्मिन् रत्नं च ॥ ॥ वने हे वत्रया वने ॥ ॥ तलमस्यास्तीति तलिनं अथ धृस्तनेपि ॥ ॥
पोतेभ्यः प्राकृत्रिलिंगाः ॥ ॥ सहमानेन वर्तते समानं मानं वास्य समानं ॥ ॥ अपि श्यतिति ज्ञातिपिशुनः पिश
अवयवेवो ॥ ॥

व्यस्यति श्रेयो मार्गाद् व्यसनं। व्यक्तिष्व। कामजो दोषो मृगयाद्यूतपानस्त्रियः। क्रोधजो वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यार्थ
दूषणं। निश्रुभे पापे दैवानिष्टफले। अशाक्तौ वोपचारः॥ ॥पक्ष्म पक्ष्मेहेतं उत्पलादीनां सागे अल्पतरे गकतिस्व॥॥
तिथि विशेषः षष्ठ्यष्टमीअमावास्यादिः। यथा पर्ववर्जं व्रजेद् वै नो प्रतिपत्सं बुदरपाः सविस्वा क्षणः प्रस्ताव उत्स
वश्चाग्रं थोव रितेच यथादिपर्व॥ ॥वर्त्म तिव त्मी। वर्त्मनि पात्यनेन च। नेत्रच्छदोऽक्षिपुटः॥ ॥कूपं च वेषु महतीति

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे। पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि॥२१॥ तिथिभे
दे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि। अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते॥२२॥ प्रधानं परमात्मा धी
ःप्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः। प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः॥२३॥ ॥ ॥

कौपीनं। शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरितिसाधु लक्षणया लिंगं तदाच्छादनं च॥ ॥मिथ मैथुनं युग्मं स्त्रीपुं
सौ वत एषदं मैथुनं॥ ॥प्रवीयते स्मिन्प्रवर्त्तते च। प्रधानं अजहल्लिंगं प्रकृतिर्महामात्रो मुख्यश्च॥ ॥चावे
कारणे वस्तुदः॥ ॥प्रसूयते प्रसूनं॥ ॥नियतं धनं यत्र निष्ठ निश्च धनस्य नियतं अंतोऽपि॥ ॥

वीरु
४२ व्यज्यते नेन व्यंजनं निष्ठानं सत्ताद्युपसेवनं दध्यादि विद्ध। अपि शब्दाच्छ्मश्रु वाराहादि॥ ॥कुलीने भवं कौलीनं। कुलमेष्ठेदं
वा लोकवादोऽपवादः। यथा मा कौलीनाद् दसी तनयने मप्यदिक्ष्वा सिनीम्॥॥॥ साधनेधिकरणे करणे वस्तुदः। वन
से द्वपत्तनं॥ ॥अधिकरणे भावे वल्गुः॥ ॥आदिशब्दात् द्विजिगीषादौ। अपिशब्दात् सदेवने द्यूते च॥ ॥पौरुष

व्यञ्जनं लांछनं श्मश्रु निष्ठानावयवेष्वपि॥२६॥ स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणां। स्यादु
द्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने॥२७॥ अवकाशे स्थितौ स्थानं क्रीडादावपि देवनं। उत्थानं पौरुषे तं
त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च॥२८॥ व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च। मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योप
पादने॥२९॥ निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनं। निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ४२
॥३०॥ ॥

युधो गात उद्योगः तंत्रं सैन्यं स्व मंडलान्तं ता वा। सन्निविष्टोद्गमः उपविष्टस्योत्थितिः। अपिशब्दात् मनोत्सर्गे वि
त्यगर्हैवादै षवा तस्व॥ ॥प्रतिरोधे पि गत सुच्छानं अपेत्येति। अपिशब्दात् अस मक्षिनिर्हतो॥ ॥यथायथं
सा वा दोल्मुद्रका शब्दा लिंगे कारके सेच्यम् पद्धरणं उपाये सिद्धौ मेघेन॥ ॥न्यासार्पणं निक्षेप प्रतिदानं। अ
पिशब्दात् हरणादि संक्रो॥॥ ॥

अपिशब्दात्स्त्रीविशेषः॥ ॥अपिशब्दस्य कृशाल्पविरलेषु। तनयति तनुः॥ ॥सूक्ष्मे रणे। अपिशब्दाइस्स क्राणि
वधस्थाने। पंचलक्षनागस्कंधेति नृपचारात्र (पुच्छ्यं तु लक्षनं)॥ ॥वितन्यते वितानं विगतं ननं वात्र शून्ये च क
दर्को वा॥ ॥केत्यते ऽनेन केतनं कितज्ञाने। कृत्ये अवश्यकार्ये। यथा कार्यकेतनं केतौ ध्वजे यथा। मी
नकेतनः। उपनिमंत्रणे यथा। ब्राह्मणनिकेतनं नातिक्रामेदागच्छेत्॥ ॥तत्त्वं ज्ञानं ब्रह्म वेदो ब्रह्म तपो ब्र

क्रादिष्वेव व्रतिनी वशायामपि कामिनी। त्वे ऽदेहयोरपि तनुः सूनाधो जिह्विकापि च॥२३॥ क्रतुवि
स्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके। मंदे ऽथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमंत्रणे॥२४॥ वेदस्तत्त्वं त
पो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः। उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गंधनं॥२५॥ आतंचनं प्रतीवा
पजवनाप्यायनार्थकं॥ ॥ ॥

ज्ञानं च शास्त्रं तां हृहृष्टो। विप्रो यथा ब्रह्महत्या त्रिष्वर्थेषु स्त्रीवोद्रूयोः पुंसि॥ ॥ हिंसार्थे सूचनं गंधनमर्द्दनं। यदा
ह्नः गंधने हिंसायां हि पुत्कं। सूचनं हिंसायामित्येके पेठुः। अपिशब्दात्प्रकाशने॥ ॥ तंचु गतौ प्रतीवापः स्वर्णादेर्द्रुते
स्वद्रव्यांतरेण। वर्तनं विपरीतावपनं॥ ॥

विश्वस्य कर्म्मास्मात् (विश्वं वा कर्म्म) अस्य विश्वकर्म्मा॥ ॥यत्ने
हीट॰ अपिशब्दाच्चर्म्मपापयोः॥ क्लीवे वर्त्मतस्ति वृजिनं॥ ॥ब्रह्मणि यथा आत्मैवेदं सर्व्वमिदं नेह नानास्ति। न वा वर्ष्म शरीरं यथा
यथा महात्मा। स्वभावे यथा दुष्टात्मा। ब्रह्मणि यथा आत्मैवेदं सो मन्ये सा वर्षतीति तच्छीलो वार्षुको घनाघनः॥ हंतीति
४२ शूरा। मावदनाहृद्रद्वेत्रत्तः॥ ॥हंतीति तच्छीलो घातुकः स्ववासोमस्त्रे सा वर्षतीति तच्छीलो वार्षुको घनाघनः॥ प्रणयः प्रार्थना मानेऽर्थ्यते च सा वेदं
घनाघनः॥ वलिवरीपदीनां वद्धेश्च वास्याश्चेहंतेर्घत्वं वेति निसिद्धिः॥ ॥

कौशेऽप्यृत्विजिनो विश्वकर्म्मार्कसुरशिल्पिनोः॥२०॥ आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म
च। शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो घनाघनः॥२१॥ अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणये हिंसयोः
॥ घनो मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरंतरे॥२२॥ इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगांको क्षत्रिये नृपे। वाणि
न्यौ नर्त्तकीदूत्यौ स्रवंत्यामपि वाहिनी॥२३॥ ॥

हिंसायां तु मीनाते तु प्राकृ। मीनाति मीनो तिदीशमित्यात्वं॥ ॥ हन्यते ऽनेनहंति च घनः। संस्त्रेत्वे घनः इति सा
धुः। मूर्त्तिगुणः काठिन्यं असर्व्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः सैव गुणो वा दर्शनं च मूर्त्ते निरंतरं नि विडं स
त्वोलोहमुद्गरे वाद्यकल्पे च घनः॥ घनं तु कांस्यवाद्यं॥ ॥ एतीति इनः प्रभुः स्वामी॥ ॥ सोमो राजा द्विजाती
नामिति श्रुतिः॥ ॥वहतीति तच्छीला वाहिनी। वाद्द्रस्रयते॥ ॥ ॥

प्रसिद्धा सिप्रसाध्यते न प्रसिद्धाः। तेनोऽपि गंधसंबाधो गुह्यसंकटयोरपि। बाधा निषेधे दुःखे च। द्वास्थो द्विसुराङ्गा ध्या
॥ ॥अथ नांताः॥ वित्रासान वो रश्मयो॥ ॥सातिसातु॥ ॥भूतानामात्म भूताश्चैव आत्मा आत्मा अर्थ
स्त्रा भूतात्मा॥ ॥पृथक् कार्य्ये जात्यत्वज्ञानः असम्बन्धत्वात्पृथग्जनः॥ ॥गिरति गणाति वा। पत्राणि पक्षाः सत्य
स्यां पत्री स्त्र्यपि नापि॥ ॥वृत्त कुधुटो वड्गंश्च शिखा अस्त्यावह्निवर्हिद्विदि ऽ जकुकुट शार्ङ्गकाः। शार्ङ्गो काम

प्रसिद्धो ख्यातश्च पितृौ॥ ॥इतो नांता॥ ॥सूर्य्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ॥१०५॥ भूता
त्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचौ पृथग्जनौ। ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ॥१०६॥ तरुशैलौ
शिखरिणौ शिखिनौ वह्निबर्हिणौ। प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ॥१०७॥ द्वौ सारथिहयारो
हौ वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः॥ कुलेऽथाभिजनो जन्मभूम्यामथ हायनाः॥१०८॥ वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च
चन्द्राग्निः चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः॥ ॥

रूपालसुता पक्षी॥ ॥उपग्रहो वंदिग्रहणादिः संतोष गुणांतराधानं संस्कारश्च॥ ॥सीदंत्यश्वपंसादयति वा सा
दी॥ ॥वाजाः पक्षाः संत्यस्य वाजी। अश्वाः पूर्वे सपक्षा अभवन् इषुः शरः॥ ॥अभिजायतेऽस्मादभिजनः। ज
नि भूतस्थतिकुलस्व॥ ॥वर्षे चिषि वक्तां वे। आकृष्ट्रीहि विशेषः पष्टिकाख्यः जहाति जलं हायनः। दृश्य ब्रीहिका
लायिजैस्तौ॥ ॥विरोचते विरोचनः। अनुदात्तेतश्चेति युच्॥ ॥

सां० विशेषार्थेनेप्रकारे मध्या॥ द्विविधाः वशवृत्त्वा हविः तिम्रश्चाद्विसजनैवेतनेवा॥ ॥साध्नोति साधुः। अतिपिंश
४० द्वांशुज्ञानमुक्तेः मध्यत्वात् यथा साधु रथ्यायरः इत्य॥ ॥उह्यते वध्नाति मदद्यः स्त्रीति स्त्रिमन्त्र॥ ॥सुष्ठ्वधीयते
वयं ति वेनामुधी॥ लिप्यतेऽनेनेति लेपो मद्धोलादिः। सुद्दी वज्रकंदः। यथा सुधासुधध्दीर्भूर्वीति॥ ॥यथा
सत्यसंवसंधारणं च॥ ॥संप्रत्ययो लक्ष्या तिशयो यथा। अवदेऽध्यापरये पेतः। स्पृहा यथा। सोऽजनेश्रद्धालुः॥

विधा विधौ प्रकारे च साधूरम्येऽपि वच्छिषु। वध्वौ जायास्नुषा स्त्रीषु सुधा लेपोऽमृते स्नुही॥१०२॥ संधा प्र
तिज्ञा मर्य्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा। मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्यन्धं तमस्यपि॥१०३॥ अतस्त्रि
पुसमुन्नद्धे प्रकृति मध्यगा धिनी। ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे निर्देशोऽथावलम्बितः॥१०४॥ अविदूरोऽप्यवष्टब्धो॥ ४०

॥मायत्यनेन मद्यते न मधु। तुद्राति क्षतं क्षौद्रं। तुडाश्चमरवदरेत्यण। अप्यंधं शब्दोऽत्यवैव मथ्नके वसंते वपु
लिङ्गः॥ ॥अधिशब्दस्य जुषि बलन्धिः॥ ॥इतो थांता वाच्यलिंगा॥ ॥वर्द्धवद्धोपि॥ ॥ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वंधुः
कुत्सितस्त्वधाना भावा ज्ञाति ब्राह्मणाः। एवं क्षत्र बंधुः॥ निर्देशो यथा। अवलम्बिता त्यानेब्रह्मणा बंधुर्योतिरिति
॥॥अवलंबितो वस्त्रादौ। रुद्धः॥ अविदूरे यथा। अवष्टब्धे शेते। आ वा अवलंबना। विदूरयोस्तुल्या अपि शब्दा इत्यपि॥।

दोषोत्पादे यथा॥ अनुबंधमवज्ञाय वज्रं त्वा दंडं निपातयेन्न। प्रकृतिप्रत्ययागमो देशनो य: कार्यार्थमासज्यते। विनश्व
रं प्रवर्तितप्रवृत्तिसक्तिसो ऽनुबंधा मुख्यानुयायी यथार्थोऽनुबंधी। शिशुस्नेहेनानुबद्धामीति। प्रकृतानुवर्त्तने। यथा वेदानु
बंध:॥ विधुर्विष्णौ विदधातीति वा विधु:। विधिर्विधाने। विधीयते सुरै: पीयते वा। धेट्पाने॥ ॥ पर्यंतेऽवधीयतेऽवधि:। अपवा
रणे अवधाने कालेऽपि॥ ॥ सावकरणादौ कि:। अपिशब्दान्नकालेऽवधानं तरिक्ति अल्पे प्रकारे विधाय के चवाके॥ ॥भा

दोषोत्पादेऽनुबंध: स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे। मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने॥ विधुर्विष्णौ
चंद्रमसि परिच्छेदे बिलेऽवधि:। विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधि: प्रार्थने चरे॥ बुद्धोद्धद्देपं डितो ऽपि स्कंध:
समुदयेऽपि वा देशे नदविशेषेऽब्धौ सिंधुर्ना सरिति स्त्रियां॥ १०२॥

वेकर्म्मणि वा कि:। अवधानेऽपि॥ ॥ अपिशब्दान्नियोक्तरिऽपि च॥ ॥स्कंधति स्कंध:। समुदये यथा। स्तसवातस्कं
धा:। अपिशब्दात्सैन्यभागे यथा। स्कंधावार: अंशे राशिसमूहे प्रकांड घायां। वोढे यथा। संज्ञारूपसंवेदनासंस्का
रसमुदायाख्या: पंचस्कंधा:॥ ॥देशे यथा। सिंधुर्देश:। स्यंदते सिंधु: सरित्सामान्ये। विशेषे च। यथा सिंधो: पारे महत्सूपं॥

श्री·२· विशत: प्रारब्धो प्रतिभात्व दोषोऽस्य विशारद:॥ ॥इतो धांत:॥ व्याम स्तिर्यक्कृतं वा हस्तं तरं न्यग्गुणा ह्रिन्यग्रोध:॥ ॥न्यग्रोह
३९ तिर्यंक्कात दि:॥ ॥ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेनोत्सेध:। ऊर्द्ध्वसेवनं च॥ ॥ परितश्चारणं त्रीह्रित्तृणादे: पर्याहार: स्वारोहा स्व्य: वि
वधा विडि। ष्टविवोगमनमात्रं विवक्ष: वा कूलकाद्या दीर्घा:॥ ॥परितो ध्रियत्ते विद्धं धीयते। वहिस्तरणा वन्ता रिधि:
यदा वटप्रमाणा परिधिरविच्छिन्ना ग्रोतिपन्नज: उपसूर्यकं सूर्यमंडलं प्रतिसूर्या स्येवक्राग्रं तोपि॥ ॥बंधकं यदुत्तम

विहङ्गमप्रगल्भौ विशारदौ। ॥धांत:॥ व्यामो वटश्च न्यग्रोधा उत्सेध: काय उन्नति:॥ एद॥ पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ
वीवधौ च तौ। परिधिर्यज्ञियतरो: शाखायामुपसूर्यके॥ ए॥ बंधकं व्यसनं चेत: पीडाधिष्ठानमाधय:। स्यु
: समर्थननीवाकनियमाश्च समाधय:॥ ९०॥ ॥ ३९

वर्ण्यायमर्ण्यायन्यस्याधीयते। यथा अधि:। बिन श्वेर्हिनश्चे। गुणे धने यद्दिनमोऽस्ते। व्यसनं यथा। आधिपाशोये
नस्तुत्ये त्स धीर:। आध्यानमाधि: मानसीपिडा। आधीयते। स्मिन्ना धिरा धार:॥ ॥ असमर्थनं वोद्ध्वपरिहार: यथा
त्रायेसमाधि:। नीवाको वंचना माव: समा धिरिवा वशाद्वाच्चित्तैकाग्र्यं समाधीयते। मनोऽस्मिंश्च
समाधि:॥ ॥ ॥ ॥

उपरिनिषीदंत्यस्मिन्नुपनिषद्। वेदांतोपिद्रहस्यत्वात्। तत्त्वेपि यथा। धर्म्मस्योपनिषत्परा॥ ॥ ऋतुरत्नाभ्युपजकार्त्तिकेषु
वत्सरे यथा। जीवेच्छरदः शतमिति श्रुतेः। स्यान्मोषधययप्यरत्नी॥ ॥ भाविकर्म्मादिरेखलनमगः। पदस्वैतिव कृत्यात्प्रक्षः। व्य
वसितिर्व्यवसायः। यथा। लब्धपदः। त्राणं शरणं यथा। पदमापदि माधवः। स्थानेयथा। स्वर्योऽपावः। श्रीनिलयपदाम
थेवालक्ष्मयथा। नवनरवपदलेखालांछितं वाङ्मूलं। अंघ्रिर्यथा। पादाग्रपदं। वस्तुयथा। पदार्थः। पादन्यासे पादस्तु
श्रायांपांसुष्विंगितेवा। यथाकतुघनीस्पपदादिशनैः शनैः पदंत्वथारभ्यतिचेतनीस्त्वं। पदस्सूत्रेणावाक्यं॥ ॥ गोसिसेपि
धर्म्मरहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरेऽध्वरे त्वा। स्त्री। पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु। गोः। पदंसेवि
तेमाने प्रतिष्ठाकृत्यमास्पदं। त्रिविष्टमक्षरोपाद्गमस्त्वाती क्रूकामनोमृदा। स्वल्पापटुनिर्भाग्यमंदास्तु
कृत्वाशारदे॥ ७४॥ प्रत्यग्राप्रतिभौ॥ ॥
तगो। पदगोपदं सेवितासेवितप्रमाणसंस्थितिसकः। मनिगोर‍खुरस्थभ्रोगोपदप्रसृष्टो देवः। आस्पदं प्रतिष्ठायां सा कायं
स्थाप कारागा॥ ॥ दृष्टो मूढः। मकरो रवः। पथा रसा। ४ स्वारंहूप्त वणातिक्लो पणकषायकौ। स्वदते स्वादुः॥ ॥ मूढते
मुग्धःप्रतीक्नो ज्ञाद्वितः॥ ॥ स्वल्पयथा मंदाकविषशः प्रार्थी। अल्पः। यथा। मंदोदरी। अपटुः सरुक्नु। मंदं चिकित्स
तिभिषक्। निर्भाग्ये। मंदभाग्यः। स्वैरित्यत्वाः। यथा। मंदचारी मद्रो मंदो मृगाश्चेति हस्तिविशेषः सोस्य॥ ॥ शारदि
भवः शारदोनवीनयामिनवः। अधृष्टो ऽप्रतिभः। शुद्धो वर्षेवा॥ ॥ ॥ ॥

नी॰रु॰ कर्त्तरि पदरुत्वतिघञ्। कर्म्मकरणादौ वा। तु धर्म्माः। रूपकादेस्तुवर्गः। कुलादेः प्रत्यूतपर्व्वतोऽपि पादः॥ ॥ अपिशब्दाद् द्वादशा
३८ शांशोनिश्चितवाक्यं॥ ॥ शौर्यंत्ता वसीदंत्येन नमोदः। पंकः। साद्यते छिद्यते सीदंत्यस्मिंन्॥ ॥ आक्रंदत्यनमाक्रंदयतेऽत्राक्रं
दत्यस्मिंन्वाक्रंदः। त्राता पार्ष्णिग्राहात्परस्य विजिगीषोस्त्वातारविस्मिता। आक्रन्दपार्ष्णिग्राहस्त्वयोऽक्रंदः॥ ॥ यथा अस्मा
देववर्त्तप्ता अपिशब्दैर्मर्त्यप्रीतिदानेषु। कार्य्ययुगेन्नृपवागरः॥ ॥ सूद्यते पद्यते सूदयति वा सूदः। व्यंजने स्यात्
अपिशब्दात् सूपकारे॥ ॥ अपिशब्दाद् द्विपार्णांविदंति गोविंदश्च तुपसर्गाल्लिंपविंदेति शः॥ ॥ अपिशब्दाद्रंध्रेप्यामो
पादारघाम्यं विक्लितुर्येषां अग्रीहक्लिस्तमोनुदाः॥ निर्वादोजननादेः पिसादौ जिपालशाघ्ययोः॥ ७०॥ ॥
सारविरुक्तित्रातयोः क्रंदो दारुणारणो। स्यात्प्रमादेऽनुरोधेऽपि सूदः स्याद्व्यंजनेपि वा॥ ७१॥ गोध्याक्षे
ज्ञा गोविंदो हर्षयोमोदवन्मदः। माध्यक्षेरक्तलिके वष्टषाड्गे ककुदोऽस्त्रियां॥ ७२॥ स्त्रीसंविद्ज्ञानसंभा
षाक्रियाकारजिनामसु॥ ॥ ३८
दः। गर्वेत्त्वोग जदानेमदः। मदोऽत्रपसर्गोऽस्त्यपि॥ प्रधाने मेवत्राधार्यां राजलिंगं छत्रादिकंकृतं। ककोतिवाककुत्
देशो लक्ष्णो। ककुत्स्थे। व्याप्तिः। यथा ककुभनाश॥ ॥ संवेदनं संवेदः संज्ञा संविदेत्यनयानर्म विज्ञानं यथा यथापका
प्रवेदं संविद्रूपा। संभाषा संकेतः यथा प्रवृत्तो वनिर्दृत्तो वसं विदंस्तु पापपदं। क्रिया कारोऽव्यवस्थापनयथा
संविदं नयपेत्वया। आजिर्युद्धं। नामसंज्ञा वा। त्मेषणां लाघवप्रतिज्ञा स्वषोऽन्वं॥ ॥ ॥ ॥

निपानं जलाशयः॥ आगमः शास्त्रं॥ ऋषिजुष्टं ऋषिसमुत्पन्नादियद्ध्यासितमहाहिततिर्थं॥ अर्थमित्ति॥ गुरौ यथा तीर्थमनित्यः जलावतरणमार्गे मंत्राद्युपादशस्वपि पुण्यक्षेत्रे पात्रेपि॥ यथा तीर्थं तीर्थकपाव्ययोः तरत्यनेनतीर्थं॥ ॥समर्थं संगतोर्थेपि स्याति समर्थः॥ ॥इशम्यो कामावस्थायां वयोवस्थायां वातिष्ठती दशमीस्थः॥ क्षीणरागे क्षीणराग॥ मरणावस्थौ प्रा प्रानपवीजोव॥ ॥वेति वैयिश्व वीथीपद विमार्गः अपिशाह्वह्रुगतः पंक्तिस्त्र॥ ॥आतिष्ठंत्यस्यां आस्थानी॥ आलंवन॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ। समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हिते त्रिषु॥ ८७ ॥ दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि। आस्थानी यत्नयोरास्था प्रस्थस्तु मानयोः॥ ८८ ॥ अथ दंताः॥ अभिप्राय वशौ छंदावब्दो जीमूतवत्सरौ। अपवादौ तु निंदाज्ञे दायादौ सुतबांधवौ॥ ८९ ॥ ॥

आस्था॥ ॥प्रतिष्ठः क्षितिनप्रस्थो गिरिः समाभूः मानमात्रकावतसर्गोत्रशास्त्र दविणयोः अर्थेषु संस्थाधारे स्थितो॥ ॥इतोदात॥ ॥यथा छंदा व्रतस्थर वच्छंदः छंदे रूपं॥ ॥अपोदद्यात्यवहः आप्नोतिवा॥ ॥आज्ञामपवादमाहुः॥ ॥दायरिक्थं आदत्ते दः॥ बांधवः सपिंडः॥ ॥

टी·८ शिब्रूनिशामने॥ मेघकालक्षः॥ अस्तेः शतृप्रत्ययः सद्वेचसत्॥ ॥पुरोव्ययमितिगतिलाभसंवो अरातिनाभियुक्तो ऽभि

३० प्रणीतः अभिषिक्तोपि॥ ॥निवार्यते गम्यते निवातः॥ निवृत्तो वातो यत्र॥ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्तन्निवातकवचः॥ ॥ अर्थक

उक्तः॥ ॥श्रोद्यतः सोद्यमः॥ ॥कष्टे कर्मणिः कृतः॥ दुर्गस्थाहाः कर्मविपाकेपि गतिरुक्षुद्रगतौ॥ सत्तरस्य शिलेशोभ

नेपिविवक्षितः॥ आहारवनयोः भक्तिर्गौणपा दत्तौ च सेवने॥ आप्तो लब्धप्रत्ययितौ नप्तापौत्रश्च पुत्रयोः॥ भ्रातपुत्रो स्वस्र

शितौ धवलमेचकौ ८३ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सन्। पुरस्कृतः पूजितेरात्याभियुक्तेग्रतः कृ

ते ८४ निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्। जातोन्नद्धप्रवृद्धास्स्युरुच्छ्रिताः उच्छ्रितास्त्वमी ८५ हादिमत्यो

द्यतोत्पन्नावाहतौ सादरार्चितौ॥ ॥अथ थांताः॥ ॥अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु। ८६ ॥ ॥

दुहितृभ्यामित्येकशेषात्॥ सम्बद्धोन्योत्पन्नयोर्जातमाहि निष्ठीपतिं इयोः॥ लोकेपि अपातोथ्याच पातावततावटौ। ३०

समित्संगरणेपि स्त्रीव्यवस्थायामिति स्थितिः॥ उदास्थितः प्रतीहारश्चर भेदे समाहितः॥ ध्यानस्थेवाप्यनीकस्थो गजल

रुणवेदिनि॥ ॥इतः थांताः॥ ॥अर्थ्यते अर्थ्यतेवा अर्थः अभिधेयः शब्दार्थः वैधनं वस्तुनि पदार्थे निवृत्तौ यथा

मशकार्थोयं धूमः॥ इंद्रियविषये कारणे च॥ ॥

श्वेतते श्वेतं। अपिशब्दाच्छुक्ले॥ ॥रज्यते रजतं हेम्नि महारजताख्ये॥ ॥इतस्त्रीता वाच्यलिंगाः॥ ॥गच्छति जगत् शाइंगे जंग
मे अपिशब्दाद्भुवने॥ ॥नील्यादिरागोऽस्यास्य वशब्दाद्रक्तकुंकुमैता प्रमत्तरक्तं च॥ ॥दैप शोधने॥ ॥अर्जुनाच्छु
क्लः पिञ्ज बंधने॥ ॥मर्षिणि पक्षे॥ ॥संस्कृतमनित्यसाधुः संस्कृतं लक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धं यद्वेसंप
र्युपेभ्य इति सुट्। अपिशब्दात्ततो गुणाधानेपक्के च॥ ॥अपिशब्दान्नागराजे पि विष्णोर्व्योम्नि च॥ ॥अनंतोऽन्तः॥ ॥प्रतीय

श्वेतं रूप्येपि रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु। त्रिष्वितो जगदिंगेऽपि रक्तं नील्यादि रागि च। ८० अवदातः सिते पी
ते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ। युक्ते ति संस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ संस्कृतं। ८१ कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनंतोऽनव
धावपि। ख्याते हृष्टे प्रतीतोऽभिजातस्तु कुलजे बुधे। ८२ विविक्तौ पूतविजनौ मूर्छितौ मूढसोच्छ्रयौ। द्वौ चा
म्लपरुषौ शुक्तौ॥ ॥

तिज्ञायते इति वा ज्ञातेऽपि॥ ॥सुकुमारेऽन्याय्ये वोपचाराद्॥ ॥विचिर् विरेचने॥ विजितः एकांतवासे। असंयुक्तोऽपि॥ ॥मूर्छा
मोहसमुच्छ्राययोः॥ ॥अम्लं तु शुक्तं। यदाह यन्मद्यादि शुचौ भांडे सकंदादि गुडान्वितं। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चु
क्रं तदुच्यते। परुषः शुक्तः उपचाराद्॥ यथा शुक्ता वाचं न वदेत्॥ वशब्दात् पूतिगंधे ईशितिविनाशनिर्गतावे॥ ॥

टी॰ अ॰

३६ कलकालिका धौतं॥ ॥निमेद्यति निमित्तं हेतुः कारणं लक्षणं च शकुनस्पंदनादि॥ ॥श्रूयते श्रुतं श्रवणं श्रुतं अवधा
तमाकर्णितं॥ ॥युगं कालभेदः पर्यासं यथा कृतमतिविस्तरेण। क्रियाशब्दस्तु कृतस्त्रिलिंगः॥ ॥अतीवाप्तिं तं वा
हितं वाप्त्याहितं। जीवानपेक्षी कर्म साहसाख्यं॥ ॥युक्ते पर्याय यथा भूतवादी वामा शिकास्ता त्रा त्म्या दौ। यथा
महाभूतानि वृत्तं सत्यं यथा भूतमप्युपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः। पाणिनियया। भूतयामः। अतीते यथा भूते लि

कलधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः। श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः कृतं। ७७ अत्याहितं
महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च। युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु। ७८ वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते
दृढनिस्तले। महद्राज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु॥ ७९ ॥ ॥

ष्टसममस्तु लोपा यथा सुदृढं वृत्तोयं। ष्टमित्येतेपि यथा भूतमियं ब्राह्मणी। प्राप्तौ यथा द्रष्टं भूतः भवति स्म भावे येस्मेति। स्त्र ३६
षातो॥ ॥पद्यं पादवद्धं श्लोकादिः। चरित्रं शीलं। अतीते यथा। वृत्तोत्सवं पुरो दृढे यथा। वृत्तदेहः प्रायुसागः निस्त
लं वर्तुलं। अधीतेपि॥ ॥महत्तिमस्यते वमहन्न्व वशब्दात् बृहदु हितं च॥ ॥विगर्हंगीयते अवगीतं जननी योजन्यः
। जन स्थल्पोवा। मतं जनहलात्कारणं जल्पकर्षेपि तियत्रा मुखर्ईष्टेऽपि॥ ॥

।सिच्यंते।सिकताः।नित्यंबहुत्वे।यं।अपि।शब्दात्सिकतिले देशे।देशेलुबच्युचौ चेत्पणौ लुप्॥ ॥श्रवः श्रोत्रं।वशब्दात्किं वदंत्यं।रवद्वारंभिकायां।आकर्णनेवा।श्रूयते श्रणोत्यनयाश्रवणं श्रुतिः॥ ॥बत्रयावने।वशब्दात्स्त्रीमात्रे॥ ॥गोप्यतेगो पनं चगुप्तिः।छिद्रति छिद्रा सोम्हगर्त्तः अपिशब्दात्कारायां रक्षायां च।यच्छाश्वतः।गुप्तिः।कारा चरक्षा च जीर्णेच विवरे भुवः ॥भावेकरणेवक्तिच्।सोख्येषुपवादाच्॥ ॥कुडवार्ता कीकंटकारिका।छंदो विशेषो नवाक्षरपादः॥ ॥काम्पतेवर

सिकताः स्युर्वालुकापि वेदिश्च वसिचक्रतिः।वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ७४ गुप्तिश्छिति क्षुदासेपिधानिर्बारणधैर्ययोः।बृहती क्षुद्रवार्त्ताकी छंदोभेदे महत्यपि ७५ वासिता स्त्रीकरिण्योश्च वार्त्ता वृत्तौ जनश्रुतौ।वार्त्तंफल्गुन्यरोगे च त्रिषु स्युच घृतामृते। ७६॥ ॥

शेष्यात्प्यतेवास्यतेचवासिता।वशितेतिगौडाःपेठुः।छन्नवासेतिच व्याख्यानाच्॥ ॥वर्त्ततेऽनयावर्त्तते वा।वृत्तिः जीविका।वार्त्ता स्यस्य वार्त्ता।वृत्तिः।कृषिपशुपाल्यवणिज्याख्या।अभेदोपचारान्।जनश्रुतिः।वीर्त्तेति।फल्गुतुच्छंच याचार्त्ता।णत्वम्॥ ॥वशब्दात्स्त्रि[illegible]षिघृतं।पीयूषे।उक्त शेषा।या।चितेभेदे।सोमोरसेचामृतं। ॥

टीरू॰
३५ वासो निवासः।अपिशब्दात्।छिद्रये।छितिर्वा।समगत्या॥ ॥शाखरशामायुधं।छिन्नेति।छे।छतियुक्तीति माधुः॥ ॥गच्छतिजग तीछंदोहादस्याक्षरपादं॥ ॥ठक्रात्र्क्रमच्याप्रतिष्ठाप्रुप्रतिष्ठा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पंक्तिस्त्रिष्टुविति दशामं।व शाक्षरपादस्वा।अपिशब्दाल्ले(ि)दंत्रासंख्यायां।पंचतो वर्गोपंक्तिः।पंक्तिविंशतित्रिंशतिः।साधुःपंचतत्व॥ ॥अपिशब्दात्प्रा गामिनिकाले।ध्वि।आयतंते।आपयेतिः।आप्यमनेव॥ ॥पद्यतेपद्यतेवपत्तिः।वज्राद्यान्ते नोप्रेपदातौच॥ ॥पततीत्रिपि

त्रयवाताव पिक्षितिः। वैरे वर्त्तिश्वशब्दं नवरिक्तिकाल्पहेतयाः ७७॥जगती जगति छंदो।विशेषेपिक्षितावपि। पंक्तिश्छंदोपिदशमं स्यात्प्रभावेपि नायति॥७८॥पत्तिर्गतो च मूले तु पदातिः पत्तिभेदयोः।प्रकृतिर्योनिलिं गेचकेशिकाद्याश्वृत्तयः॥७९॥ ॥ ३५

यः मूलंप्रतिपदादिः।पदंगान्म्व पदातिः।पदातिः॥ ॥योनिरुपादानकारणं यथा स्तल प्रकृतिरविरिति।।लिंगमध्य कंस्त्रीरनपुंसकं नाय यारतीयारती याप्रकृतिः शेदः।वज्राद्या स्त्रीस्म मात्यादिः।प्रत्ययात्पूर्वरूपा वज्र॥ ॥कै शिकीचारती सात्वतारभद्यःवज्राद्यादाम्याः पराः रूपोपना गस्फोटकःप्यादि जिविकावृत्तिश्च॥वर्त्तनं वृत्तिः।वर्त्ततेऽ नयावा॥ ॥ ॥

कार्ष्णमित्युर्ध्वसर्वला॥ख्यांशा कमत्तोः नपातित्त्वंश क्षिः आकनंगत्साह्लादोषा॥ ॥ मर्त्त्यनंमर्त्त्यतिवम्रलिः॥ ॥ चतीर्वैतीततिर
स्यावृततिः॥ चतत्रातवतत्सा॥ दिक्षिद्धर्थवृनिर्द्दा उरुचेयरतिश्रीतेजः॥ ॥ वसत्पत्सां नमतिः क्षितावा॥ ॥ विरश्चापेश्वक्षिनि
नित्यंक्षिसो वो पतिश्रोत्यन्न वक्तव्या निकृतो व्यत्ययेव॥ ॥ सनोतेः क्षिनि। जनसनेत्सोत्वं स्पतेः यतिवृतीतिसा भुः। अर्दनं
आर्दिः अर्दतेअनपात्कनेवा॥ ॥ जायतेः नया लिन्ने घनप्रत्ययो नातिः। जननंवा क्षेदोऽल कार क्षिशोषयोः। मालती गात्रपो
कालता मर्ष्णयोश्च क्षिमर्ष्णर्हिः का विच्यकायथ्योः॥ वि स्तारत्सर्व्वाज्ञेत तिर्वसती गन्निवेश्मनोः॥ ८७॥ त्वया
वेयोरपिवि॥ दिः स्मातिर्हि नावसानयोः॥ अतिः पीडा वक्ष्यउः कोद्याजीतिः सामाख्यन्नमनोः॥ ८८॥ प्रचारः पु
त्यंदयोरीतिरी तिर्विप्रवासपर्योः॥ उदयः क्षिगमेषा स्निग्धता॥ ग्निजितये स्तुगेपदव्यं॥ वीणासेदेऽपिमहती
श्रुतिर्गस्त निसम्पादि नदीनार्योना तोमावतस्थसंगरे॥ ९०॥ संगेसत्ताधासमितिः॥ ॥
श्रा॥ ॥ प्रचारः शेली रीगतो रीत्यवणाःआरक्तटेम पदार्थोयां वेदस्मांदो॥ ॥ इगतो क्षिवगपस्त्व। यथाऽऽ॥ ८ आति
ह्रतिरना ह्रतिर्हपिका। खलसाइका। अत्तासत्ताश्वरानानः॥ वेताईतयः स्तता॥ ॥ उदयोलासः॥ अधिगमः आस
दनं॥ ॥ पृषोदरादि॥ ॥ सततंत्रीविणामहतिः अपिव्राह्वहृत्तं॥ ॥ भवतिभूयः नयानि वस्मातिः सवेनेवा॥ ॥ भोगोपु
योगः सर्थ्यो कोश्रास्त्स्या॥ ॥ समयनं संपतिसंगछतिवासां समितिः॥ ॥

ज्ञा॰ टी॰ हृदतिज्ञत्वाह्लाम्बुः प्रतीक्षा ऋदधिपायां मृदाथज्ञाः ज्ञाता नियमागधंवैश्य कृदार ज्ञात्वा रमेच वम्हतो ज्ञराद्वोः श्र
३४ क्षि॥ ॥ हतेतेऽस्यव्रनांतः वत्तस्थांतस्त्र॥ तथाप्रकरि। विशेषः वाली जनस्कृतिराख्यायिकाना॥ ॥ अत्यंयत्रानर्त
श्नीदह्निशेषोजनपदाः जलेऽपि॥ ॥ कृतो ताऽनेनकृतोतः सिद्धो निष्ठा घस्यकृतस्य तिस्त्रा शास्त्रे पुपवारात्र॥ ॥ स
भावापित्विवक्षा रणाअनुपातकाः॥ अस्थिरक्तादी निरसास्त्रकृमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्र णिक्षातवः॥ मतारूता
त्वात्या त्मारथैहास्छेत्तनिषामांवमूहजे॥ ९३॥ हेतंतः स्यात्मकरणे प्रकाशेवार्तयोः॥ आनर्तः सम
रेहक्स्छानदहिंशेपयोः॥ ॥ ९४॥ कृतोंतोयमसिद्धं तदैवाकृतशजनकर्मसुश्लेष्मादिरक्षिरक्तादिर्मु ३४
हाश्रतानितअनुणाः॥ ९५॥ इंद्रियाणप्रश्नविकृतिः शाह्वयो निष्ठधातवः॥ कालांतरेपिशुद्धो तोऽन्यपस्योः
सर्वगोचरे॥ ॥
निशथिवादीनितअनुणाः शअनुणाः शहादय। अश्म विकृतिर्ह रिताला दिश हृयोनिर्वीदिः। वरा हाह्रीरिकं मनः
शिलादिर्हेमादिश्च॥ ॥ कलांतरेपि जक्षानीस्छानिवि शेषोसमग्नाख्यो। अपिशाह्नोश्नदारेषु आशो वपत्रामे
वास्वहार स्तितोऽतोल्यद्वांतः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यमयतीत्यंतसौ। वित्तपपथ्येयिमिः स्तः स्मारविंधिः॥ ।।यज्ञस्यसर्त्रीः स्त्रियाभर्त्री॥ ।।पवतेकुमातिनपोताः॥ ।।प्रेतिम
स्मप्रेतः। प्राप्तपतरंनारकः॥ ।।अहसोदोनवमः॥ कितज्ञाने॥ ।।स्वुप्रसवैश्वर्ययोः॥ ।।स्वापयतिस्थपतिः। स्थश्वासोप
पतिर्वा तिष्ठंतस्मिन्नार्यताः स्थघञर्थकः कारुविशेषो ब्येसुतज्ञा। अपिशल्पगोष्ठतीष्ठ्यास्थपतिः कंचुकीव॥
वारणात्मोषणाद्व॥ ।।अपिशद्वाद्धिप्राग्ज्ञात्रिधायांजातेकुव्वेपि॥ ।।त्नबत्नायतिन्नतः श्रीणामार्त्तवं रजः

यंताहस्तिपकोल्लतेसत्रीधातरिपोघ्छरीयानपात्रेश्चिशीपोतः प्रेतश्चप्राण्यंतरेमृते॥५०॥ग्रहसेदेवजेवात्र
!पार्थिवेतनयेसुतः॥ स्थपतिःकारुभेदेपिभूत्नभृद्भूमिधरेनृपे॥५१॥ मूर्द्धाभिषिक्तोभूयेऽपिचनुःसखी
जस्त्रमेपिच। विश्वावशजितान्यक्षोसतस्वष्टरिसारथौ॥५२॥ चक्रकुमारोपिट्टष्टातांबुभेदराग्रनि
दर्शनि। ॥ ॥

अपिश्राद्दसंतादे॥ ।।अपिमद्वाद्विजितोः परिभूतोबुद्धश्चास्यव्यक्तोऽस्फुटः मूर्खश्चप्रकृतिस्वर्थेकः॥ ।।भूप
रणोत्वइरथकारः तथाब्राह्मणपात्रक्रियासूतः प्रजापतेपारतेवा॥ ।।वनक्रियाज्मतेवा अपिशब्दात्सुरावु
ष्ठानिश्चितः पथ्यापकन्स्रवाग्यं॥ ।।दृष्टांतोनिश्चयोऽस्यदृष्टांतः। निदर्शनमुदाहरणं। यथाग्निरत्रधूमात्
महानसवत्॥ ॥ ॥

त्री.छ. कार्मणिसावेल्तुट्ट। अन्नयअईनयनेकूपादिभ्योजलादिः॥ ।।सूतोनपुंसकवाच्यलिंगतया वेदेष्टिविषाणं॥ ।।प्रव
णातिप्रवणः अनुकूलेवणः शब्दार्थः त्रिषिस्यैकोसंकीर्णयावत् क्रमेणनिम्नायं भुवि। यथाश्राद्धेदति
३३ णप्रवणाभूः। प्रह्वेयथा भक्तिप्रवणः अनुकूलेतृष्णाशगतः। वत्र्चपथेप्रवनन्नेनेनप्रवणः॥ ।।निर्वितंसंकीर्ण
व्याप्तंअशुद्धेसंकीर्णयतोमिश्रीभवतीति। ईरितीरणंस्तगतोस्त्र्यांनिरुश्रदेशः अघःज्ञारस्मृतिकामत्तीत्र

अथवांतान्निर्मसुहरणमुन्नये। वतविषुविषाणंस्यात्पशुशृंगेभदंतयोः॥५६॥ प्रवणंक्रमनिम्नोर्व्यां
प्रह्वेनाउवत्रचपथे। संकीर्णोनिचिताशुद्धौईरिणंशून्यमूषरं॥५७॥ अथतांताः॥ देवसूर्यौविवस्वंतौस
रस्वंतौनदार्णवौ पक्षितौतौगरुत्मंतौशक्रंतेभासपक्षिणौ॥५८॥ अग्र्युत्पातौधूमकेतूजीमूतौमे ३३
घपर्वतौ। हस्तौनुपाणिनक्षत्रेमरुतौपवनामरौ॥५९॥ ॥

पराः उपसुपीतिराः मितौनवरणौ बाणिनदीवाहेकाबोध्यौ। अथतांताः॥ ।।विवस्तेद्वादयतिविवस्वांतोस्यास्निदि
वस्कश्च। ।।सरःस्वान्नामनदाः॥ गरुतःपक्षाःसंत्यस्यगरुत्मान्॥ ।।भासविजिविशेषःकीटोपि। शक्तेतित्रा
कुंतः॥ ।।धूमःकेतुर्लिगमस्यधूमकेतुर्वाह्निः धूमप्रधानश्चकेतुरुत्पातग्रहः॥ ।।जवनस्यांश्चभसेमूत्तःपुटवधः
॥ ॥जहातिहस्तः पाणिः हस्तितिर्यग्निहस्ताम्तोनक्षत्रं मक्षांसार्थश्चकेचादस्तः॥ ।।भ्रियंतोनेनमरुत्॥ ॥ ॥ ॥

पुरा वरुणादंबुदेर्जाता ॥ प्रत्यक्प्रतीची दिक् तत्र वरुणस्येयमिति ॥ ॥ करेणुरिति करेणुः इभ्यां हस्तिन्यां स्त्रीरभेदेन
पुमाश ॥ ॥ इत्यनेन ह्रस्वत्वादिवाड्विणं ॥ ॥ शीर्यते शृणाति वा पर्णं शरणं श्रयंति तदिति नेतुरूः ॥ ॥ श्री पर्णोत्र स्यात्
यं सेतीहरणारिति कोटिल्यः ॥ तिष्यते तीक्ष्णं अतिक्षणोतीति नेतुरूः ॥ ॥ यथा योगं यथायोगं करणा दोल्भुत्हेतुर्जा
यं पिपर्ति वसुधीपर्णं अपिशब्दाद् अग्निमंथे ॥ ॥ अभिमरो मरणं युद्धं वा लोहं स्तवं वायेद्ध्यहेतो वीर्यं हस्तिनं वा यो धयेत्

पुराप्रत्यक्चा वारुणी ॥ ५१ ॥ करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभेड्विणं ड्वलंघनं ॥ शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेपिच ॥
५२ ॥ विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीवे खरे त्रिषु प्रमाणं हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृषु ॥ ५३ ॥ करणं
साधकतमं क्षेत्रगात्रेंद्रियेष्वपि प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ॥ ५४ ॥ घंटापथे ॥ ॥ ॥

निमित्तं यथा आदेर्ग्रहमादि ॥ मर्यादावधिः यथा वौ दिल्मः ॥ राजानमांव मांवप्रमाणं कृत्ता यद्यस्याः ॥ कशालं पश्यती
तिस्यत्तापरिछेदः यथा कियत्प्रमाणं छंदः ॥ प्रमाता याथार्थ्य प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणं ॥ ॥ गात्रे यथा उपमानममादि
ना सिनां करणं यत्तवक्तो तिमत्ते याः अपिशब्दात् कारणे कोनां कायस्थो व्यक्तादीनां समूहे कृतो क्रियाभेदे का
शाशास्त्रेनास्ययात्रेकेवा ॥ ॥ प्राण्युत्पादे आजीवं त्रिभिर्वा वाः संसार इत्याः ॥ असंबाधेनासंकटेन सेना गमनाघंटा
पः उपसमीपविशामन्नरूपनिष्करा इत्या ॥ ॥

ना॰ तृ॰ निर्यापा रासने यथा ॥ क्षणो नास्ति रहो नास्ति कालविशेषेनाड्किाषंधाशाः ॥ उत्सवे यथा क्षणोत्सवेणोरक्षा ॥ कुलस्त्रियः
३२ चनित्त्स्वत्वा वर्वे यथा ॥ क्षणाघरपुरजिद्धंतसूलप्रहरान क्षणोति क्षणः ॥ ॥ वर्णोति व्रियते वा न्याएँ ते वर्णेनं च व
र्णः ॥ षड्भादिगीतो तालविशेषे गुणायशो विलेपनस्य वर्यै ध्यापि ॥ ॥ आमः खिट कोट्ठं देव ॥ अर्णतरू सौ आ वर्त श्र
क्रवर्त्तिविद्धं यथा स्येयथो स्येयमंत सुर्वो ॥ अंतरा धुवा विस्तं तरतीतेरेण युक्ते हतीमा ॥ ॥ हरतिहरिणी स्वगीह

निर्व्यापरस्थितो कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाक्षरे ॥ ४८ ॥ अरुणो भास्क
रेपि स्यादवर्णो संदेह पुंसत्रिषु ॥ सुम्हतुः शंवेयथाड्रोण कोकयथरनरा ॥ ॥ ४९ ॥ आमणीनीपिते पुंसि श्रे
ष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्याद्वर्त्तेर्नंतराधुवो ॥ ५० ॥ हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता ३२
वया ॥ त्रिषु पा(ठे) वद्धरिणः स्थूणा स्तंभेपि वेश्मनः ॥ ५२ ॥ तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्सा करुणे घृणे ॥ वणि
क्पथेपि विपणिः ॥ ॥ ४ ॥ ॥

श्रोवा ॥ हरिं पीतं वर्णं नयती ति हरिता नीला ॥ वर्ण्मादकदाता तोपधा तो नस्ति पाई प्रथिका पांडुरीव ॥ ॥ वत्रा
द्वान्हगे ॥ ॥ तिष्ठतिस्थूणा ॥ अपिशब्दात् लौहप्रतिमाव्याधिविशेषायोश्च ॥ ॥ तर्षणं तृष्णा स्पृहा ॥ निन्दलक्ष
णत्वा ॥ अपवंदत्तषीवपिस्पृहापिपासार्च ॥ ॥ जिघ्रति जिघ्रति मानवोऽनया घ्राणा ॥ घ्राणादीन्यो वा ॥ ॥ वणिक्
पथो हट्टः अपिशब्दात् पण्यवीथ्यां विपणापणे तस्यां विपणिः ॥ ॥ ॥ ॥

अथदांताः॥ वडः स्त्रीकृत्ववश्रोतघांतेतिसाधुः प्रतिमानेंगीकारेऽव्ययं॥ ॥ दृढेपियदाढःप्रगाढं कृच्छ्रमित्वंतिप्रगाढं वल
वदृढं॥ ॥ दृढदृढौक्तेदृढः॥ स्थूलवलयोःसाधुः अथपर्थेनयथादृढंशांतो स्मि॥ ॥ त्रिष्विति व्यूढ विन्यस्तरचितं य
थाव्यूढंदुपदभ्त्रेण॥ संहतोघनोयथाव्यूढोरस्कः॥ ॥ अथणांताः॥ स्त्रीभ्रियंते भ्रूणः॥ ॥ वलिसुतो वाणासुर
दासी कुर्यंरकोपिवाणशद्बार्थः॥ ॥ अतिसूक्ष्मे सूक्ष्मादिगुलकेधान्यस्यांशः कणीकायथाकणादो मुनिः॥ ॥
अथढांताः॥ भृशप्रतिज्ञयोर्वाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः॥ शक्तस्थूलौ दृढौ व्यूढो विन्यस्तसंहतौ ४५ ॥
अथणांताः॥ भ्रूणोऽर्भको स्त्रैणगर्भेवाणो वलिसुतेशरे॥ कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गण-
णः॥ ४६॥ पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेपि च मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्वशौर्यसंध्यादिके गुणः॥ ४७॥
गणएवतेगणःसंख्यायांसैन्यांशेपि॥ ॥ नित्यंपणः परिमाणेसाधुः॥ द्यूतादावुत्सृष्टे पणमथ्यत्वेस्थापितं अत्र॥ दिक्शब्दात्स
माकय पणादौ भृतिर्वेतनं॥ अपिशब्दात्कार्षिकलाविकाः पणाःयद्वा अर्वतःस्मृहेमानेश्वेतकानाम्नस्येकार्षापणो
धनेद्यूतादौकाष्ठितेवैववडमुष्टोभृतोगुणः॥ ॥ द्रव्याश्रितस्यपदादेःशुक्लादिर्गुणः॥ आत्मनोवुद्धिसुखादि
रूपादिवंश्चविंशतिर्गुणत्वात्॥ सत्वेनिविशंतेयेतीतिव सत्वादीतिसत्वरजस्तमांसि शौर्यमौदार्यंदयोगुणःसंधि
विग्रहस्यानामनद्वैधीभावसंश्रयाः षड्गुणाःतेजोवलवीर्यैश्वर्यवैराग्यप्रमुखाः पराश्रितत्वात्तेनगुणाः प्रधानमि
त्यमिनवाद्यं॥ शौर्यादायत्त्रत्कर्षाद्गुणाःरज्जुप्रधानस्तथैद्रियसर्गेघ्वपि॥ ॥

तीट.
३१
अथडांताःदंड्यतेऽनेनदंडः अपिशब्दाच्चतुरंगवलं चतुर्थोपायोदमोमंथश्च॥ ॥ गोलोवृत्तेपदार्थे गुडःयथाचक्षितान्नथयो
गुडलत्वेनगुलिका अत्रगुडीगुलिका॥ निशासन्नाहस्थगुडश्चसर्पमांसात्यश्चव्याडो॥ मांसमत्तीतिमांसात्यसिंहादि व्याडःव्याडति
हंसव्याडः॥ अथधमेविविक्षमाजमसाद्वाव्याडः॥ ॥ इलक्षेपणेवृक्षसार्थोपिडहायस्यापत्यामेडः पुत्रश्चवा इडा इडश
ब्दवर्थेत्र्नेय॥ अपिशब्दात्सिंहनादो दंतोघ्नवाद्यं॥ क्ष्वेडस्तुविपंधनिश्च॥ ॥ चक्रिद्वगणेश्वचड्डुःणाःरतिनाडीविना
लिकाना अपिशब्दाश्वस्थिरं द्वज्ञादिषमनिश्च॥ नाडःनालोऽसुजलनिर्गमःउलयारेकपत्वात्प्रणालोनालःकंदः
अथआडांताः॥ दंडोऽस्त्रीलगुडेपिस्यादुगुडोगोलेक्षुपाकयोः॥ ४२॥ सर्पमांसात्यप्रव्याडोगोभूर्वावस्त्वि
डाइला॥ क्ष्वेडोवंशशलाकापिनाडीकालेपि षड्गुणे॥ ४३॥ कांडोऽस्त्रीदंडवाणार्ववर्गावसराविधा
स्पाडीडमस्तंबसरणा मत्रेमूलवतिश्चने॥ ४४॥ ॥
पञ्चादिस्त्रीजांवा॥ ॥ दंडनालंयथाउत्स्टेपुंडरीकोः अर्धःक्रुत्सितंयथाकांडपृष्ठः वर्गीयूथावालकांडः अकांडिका ३१
कांडस्यावसरस्यभावोःकांडलताहेतलक्षयोस्त्रप्रकांडंउद्ध्वादिस्कंधःप्रशंसार्थंनयथाप्रवप्रकांडः॥ ॥ अ
स्वस्थानरणंमांवार्नपायणादिनयथा तांडवामीद्यः अमंत्रेयथाप्रकीर्णभांडमनवेश्यकारिणीस्त्रलंकार
भांडवाणिज्यक्षनेयथा सांस्पतिः॥ संघातप्रासयोःपिंडःद्विहयोःकुक्षिकलेवरागंडोकपोलुविस्फोटोमुंडकेमुंडितो॥ रत्न
संदपितंडो॥ स्त्रीचित्रिंवंडो वर्द्धस्ड्योः॥ ॥

व्युष्टिर्व्युषितं स्त्री विपाके फलं प्रयोजनं वा यथा ब्राह्मणे॥ ॥भावे करणे च क्तिन्॥ यजेरिष्टिश्च क्तिन्॥ ॥सृज निर्मि
त्तयोश्च॥ ॥कषिष्यतीति कष्टं यथा कष्टप्राप्तः क्लेशमित्यर्थः। कष्टानि सामान्यानि गहनानीत्यर्थः। कृच्छ्रगहनयोः
कष इत्यपि निरु॥ ॥दक्षोऽनलसः। अमन्दो दक्षः। अगदो नीरुक्। कटुश्च शक्तौ लवणे रसः। पटुः शोके च पटुः। पोगदासी द्विलि
ङ्गा बधस्त्री धर्षणे तस्करौ। घनागोच्छा हस्तिपङ्क्तौ कपीतस्नुवरे जले॥ ॥स्थितः ठाता। अर्पिशिख्यान्मयूराकुण्पते कोघो

व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेऽक्ष्णि दर्शने। इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टिर्निश्चिते बहुनि त्रिषु। ३९ कष्टे तु कृच्छ्र
गहने दक्षामन्दागदेषु च। पटुर्द्वौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च॥ ४० पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं त
था। निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि॥ ४१ त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः॥

जठराभ्यन्तरं यथा स्याद्दुकोष्ठः। कुसूलो धान्याधारः। कोष्ठागारं गृहस्याभ्यन्तरमपवरकाख्यं। निर्वृत्तं निर्वृत्तं नियतं
वस्थानेन निष्ठा। क्लेशतपोयाज्ञा। निर्वहणे परमगतयोऽपि॥ ॥काशनेकाशते वा काष्ठा स्थितिर्मर्यादा कालविशेषो
पि अष्टादश निमेषाः काष्ठेति काष्ठेदाङ्॥ ॥इष्टनिप्रशस्यस्य श्रः। ज्य च। अपि शब्दाद्धायं ज्ये वृद्धेऽपि॥ ॥युवाल्प
योः कनन्यतरस्याम् निष्ठ युवाऽल्पयोश्च॥ ॥

दी॰ २ कटत्यावृणोति कटुः दुर्गन्धे वा प्रिये चोपचारात्॥ रिषु हिंसायां॥ ॥नास्ति रिष्टमशुभं क्षेमं च रिष्टं आज्यस्यातके
मरणादि रिष्टं चैव फेनिले। स्तुरायां च स्तनेऽपि स्यात्काके निर्वेचपुंस्ययं॥ ॥मायायां इन्द्रजाले निश्चले यथा
३० कूटस्थोऽक्षरमुच्यते॥ निश्चलं व्योमेति गौडः। यन्त्रं स्तम्भादि वधार्थं छलं। यथा छित्वा पाशमपास्य कूटं रचनां कैतवं
व्याजः। राशिः शृङ्गाद्युन्नतः प्रदेशः। अयोमयो घनः। आघातार्थमयःसारं भाण्डे कूटं नाराचो वा। कूटशाल्मलिरप्येको॥

रसे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः। रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे॥ ३६ ॥मायानिश्चलयन्त्रे
षु कैतवानृतराशिषु। अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियां। ३७ सूक्ष्मैलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे सं
शयेऽपि सा। अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा॥ ३८ ॥ ॥

सीराङ्गं फलाधारः कुटाख्यः। यच्छृङ्गं कूटं घटहलाङ्गयोः॥ त्रुटति त्रुटिः। कालेऽल्पे क्षण इत्याख्यं संशये यथा त्रु ३०
टिं याऽसौ रोगी॥ ॥अर्तिश्चापकोटिः। अ ५८ निर्यथा धनुःकोट्या उद्धृतिः उत्कर्षो यथा परां कोटिमारूढाः। अश्रि धा
रा कोणो वा यथाऽथ तकोटिर्वज्रः॥ संख्यापि कोटिः। यदाशुरिः। अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः स्त्री वा अर्थे इमाः॥ ॥वृक्षादि
मूलं जटा लग्नाः श्लिष्टाश्च कचा जटाः। जटसंघाते॥ ३८ ॥ ॥

अनिश्रोत्रतोम्रमागोरणश्चाजिः अजपतेश्चाजिः अपिशद्वात्ररूणेपियदुर्गः युद्धमागरूणेप्याजिः॥ ॥यथाशोच्यं
मिथुनमप्रजं। जनोलोकोयथाप्रजापतिः॥ ॥चक्रात्परं॥ ।नियतेजायतेनिजो अयज्ञो विप्रर्षिजा वितिदुर्गः।
इतखांताः॥ क्षेत्रं शरीरंपात्रंजानातिक्षेत्रज्ञः आत्मापुरुषश्च॥ संज्ञानंसंजायतेऽनयेवआ अपशद्वादक्लिनिको
वनाद्येर्यप्रयोजनं॥ ॥इतष्टांताः॥ केतिरटतिकरोतिमंदंचकरटः॥ ॥कटतिवर्षतिमदंकटः श्मशानेकलि

समेस्तांशेरणेप्याजिः जज्ञास्यात्संततोजनो अज्ञो शंखशशांकोचस्वकेनित्येनिजंत्रिषु॥ ३२ ॥ अयज्ञो
ताः॥ पुंस्यात्मनिप्रधानेक्षेत्रज्ञोवाच्यलिङ्कः॥ संज्ञास्याच्चेतनानामहस्ताद्येश्चार्थस्त्रना ३३ दोषज्ञो
वैद्यविद्वांसौज्ञोविद्वान्सोभज्ञोऽपिच॥ इतष्टांताः॥ ॥काकेभगंडोकरटोगजगंडः कटिःकटौ॥ ३४ शिपि
विष्टस्तुखलतौदुश्चर्मेणिमहेश्वरोदेवा शिल्पिन्यपितृष्टादिष्टंदैवेपिनद्वयोः। ३५ ॥ ॥

ज्ञोपिः कटत्पारणोतीतियथावर्जयेत्कटघूमंत्रकटेश्वासे॥ ॥शिपिश्चर्मप्रविष्टेदोषव्यातमस्येतिदुश्च
र्मा॥ विष्टः॥ आऊश्चशिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मोखलतिस्तथा॥ ॥देवा शल्पीविश्वकर्मा॥ अपिशद्वात्रस्त्रयेत
क्लिवत्वस्तुतित्वस्यतेखमणेस्तेजः शातनान्त्वष्टा॥ ॥दिशतिशुभाशुभंफलंदिष्टंदैवंपुराकृतंकर्मअपि
शद्वात्रकाले। ३५ ॥ ॥

टी.ट.
२९
श्रुतिः शोधकोग्निविशेषः यच्छुतिः अग्नयेचशुचयेद्वितीयायां। मासोऽत्राषाढः यच्छुतिः शुक्रश्चशुचिश्चग्रैष्मिका
वृतू। उपधा धर्मार्थकामभयमुखेनसचिवपरीक्षा नामतिक्रांतोऽनुपधः यत्कौटिल्यः उपधाभिः शौचाशौचप
रिज्ञानममात्यानां॥ ॥अभिघंगोरागः गभस्तिर्दीप्तिः॥ ॥इतःजंताः॥ मयूरगरुजे॥ ॥विप्रःक्षत्रियवैश्यपोप
लक्षं। यत्स्मृतिः विप्रक्षत्रियविट्शूद्राववर्णाद्यास्त्रयोद्विजा॥ ॥अंडजाःपक्षिसर्प्पाद्याः॥ ॥नजायतेअजनतिवा

पावकेशुचिः २८ मास्यमात्येचाप्युपधेपुंसिमैक्ष्येसितेत्रिषु॥ अभिषंगेस्पृहायां गभस्तौचरुचिस्त्रियां।
२९ इतःजंताः॥ ॥किकिताक्षोवद्विशुद्धोदंतविप्राएउजाद्विजाः॥ अजात्रिषुहरछागाः गोष्ठाध्वेनिवहाव्रजाः
३० धर्मराजोजिनयमौकुंजोदंतेपिनास्त्रियं॥ वलजंक्षेत्रपूर्द्वारेवलजावल्गुदर्शना॥ ३१ ॥ ॥

अजः॥ ॥गावस्तिष्ठंत्यस्मिनोष्ठाव्रजंत्यस्मिन्व्रजोऽध्वागोवर्संस्वरेतिसाकः निवहासमूहः यया द्वि २९
जव्रजः॥ ॥समवृत्तिलाशा॥ ॥दंतेहस्तिदंतः यथाकुंजरः अपिशद्वाहस्तादिपिहितोदरे॥ ॥वलंतेऽनेनवले
जायतेवावलजं। क्षेत्रंपुरद्वारंचवल्गुदर्शनोभद्राकृतोत्रिलिंगं॥ ३१ ॥ ॥

भज्यते सेव्यते मर्द्यते वा भगं स्वलं भयगः पदं चेति वक्ष्यमाणः । कामोऽयोनिः स्त्र्यां विशेषो भगः । पुंसि मित्रवत्सधर्मो
मोक्षश्च भगाः यदाहुः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स्मृतिः ॥ ॥ अथ
घांताः ॥ परिहननं परिहन्यते परिघः परो घः इत्यत्र प्रत्यये हन्तेर्घत्वं करणे यो विदुर्घितः करणे मुद्गरत्वाभावादो
नेकं तिष्ठस्यतेऽस्त्रमायुधविशेषः अपिशब्दादर्गलेपि ॥ ॥ उह्यते वहति वा ओघो ओघोऽर्थ हन्त्यर्थे कादि वाल्कुवं ॥ ॥ इष्टे यथा

भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु । २६ स्वथातो घांताः ॥ ॥ परिघः परिघाते स्त्रेप्योघो वृं
देऽभसां रये । मूल्ये पूजाविधावर्घो ऽहो दुःखव्यसनेष्वघं २७ त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः अथ चांताः काचाः शि
क्यमृद्भेददृग्रुजः विपर्यासे विस्तरे च प्रपंचः ॥ ॥

दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः । अपिशब्दात् हिप्राल्पायुरुनिःसारेषु । निदाघस्त्वात
पस्वेदे ग्रीष्मे च ॥ ॥ इतः चांताः ॥ काममंचति कचति वा काचः शिक्यं रज्जुयंत्रं मृद्भेदो धातुविशेषः यथा काचः काचो
मणिर्मणिः ॥ काचो दृग्रोगः ॥ कादाख्यः ॥ ॥ विपर्यासो माया ॥ विपर्यासे चा विस्तारे इति पाठो युक्तः । प्रपथ नेवाऽवश
हे इत्यपपो निवेधात् ॥ ॥ श्रीरामराम ॥ ॥

टी·३ भुजेरस्य वह्वारार्थात् कौटिल्यार्थाद्वा घञ् । फणपृथ्वी फणं मूर्तिर्भोगिः आदिशब्दात् कर्मकृत देतंत यच्छाश्चतः पालने भ्य
वहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रियाः ॥ भोगः सुखे भुजंगानां शरीरफणयोरपि ॥ ॥ वातकस्तोककाख्यः पक्षी । सरति सारंग
२८ च्छति सह रंगेन वा वर्त्तते वा सारंगः मृगभेदौ । सवलः सारंग इति व्याख्यातः ॥ ॥ वशाहे केपुरुषिमेदे च ॥ ॥ शापो मिथ्या
मिथ्याभिशंसनमनिष्टावधारणं वा आक्रोश अभिषंगाख्याः शापाः सोऽयं पराभवः कर्मणि भावे घञ् ॥ ॥ यानं रथश

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः । चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिषु । २३ कपौ च प्लवगः
शापे त्वभिषंगः पराभवे । यानाद्यंगे युगः पुंसि युग्मं युग्मे कृतादिषु । २४ स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभू
जलेलक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिंगं चिह्नशेफसोः । २५ शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च वरांगं मूर्द्धगुह्ययोः ॥ ॥

यनादि आदिशब्दात् हलांतः अंगं दांतदियोजनकाष्ठं पुंसि यथा नो युगः शकट युगः आदिशब्दात् तादिह स्त्रच
तुर्कं च । यथा विचरे युगमात्र दृक् ॥ ॥ इषुर्वाणः वाग्गादौ स्त्रीलिंगो गौः स्वर्गादौ पुल्लिंगः पशौ तु उभय यथा उक्षगौ २८
धेनुश्चायं गौ वीतः इष्ठं लाक्षाः क्लीवे इत्येके ॥ ॥ लीनं गमयति लिंगं तिष्ठि चीकरोति च लिंगं विड्रूक्ष्मादिः शे
फः साधनं ॥ ॥ श्रीयते श्रणोति च शृंगं प्रधानमेव प्राधान्यं यथा शृंगग्राहिकया । सानुरत्रागि शिखरं कल्पवृक्षाशिख
रं कात्यख्नुशिखरं सात्वपीत्या हा च शब्दा हिमा एणं क्रीडंनुपार्वंव ॥ ॥ गुह्यं योनिः ॥ ॥

विगन्ध्रं तिस्वगाः॥ ॥पतंगच्छति पत ति वा पतंगः पक्षी सूर्यश्चं अंशमाली विशेषश्च॥ ॥पूयते पूगः क्रमुकाः पूगवृक्ष
॥ ॥अपि शब्दात् हरिणेषु विशेषमृगशीर्षमार्गणा च॥ ॥वेति वेगः विजते नेन वा वेगः प्रवाहे यथा नदी वेगेन
उच्छ्वसिति जवे यथा वायुवेगः। अपि शब्दात् मल्लादि प्रवृत्तौ। यथा वेगान्न धारयेद्धारयेद्धात विणमूत्र
क्षुधा॥ मलोत्सर्गे प्रभावे शृंगार भावे च यथा वेश्वैंगो मंदवेगः॥ ॥परागच्छति परागः स्नात्यनेन स्नानीयं च
र्णरेणुर्धूलिः॥ ॥अपि शब्दात् नूकाद्वेयसी सेनागकेसरे नागदंतं गजा ... चारीयं। जलदे रंगे च। नन्त्रगोन

शरार्कविहगाः खगाः॥ १९॥ पतंगौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृंदयोः। पशवोपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि॥ २०
रागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि। गजेपि नागमातंगावपांगस्तिलकेऽपि च॥ २१॥ सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्च
याध्यायसृष्टिषु। योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु॥ २२॥ ॥

गः चंडाले पि मातंगः मतंगच्छति मनंगापत्यं वा॥ ॥अपगतोंगादपांगः अपि शब्दान्नेत्रांते॥ स्वभावे यथा निसर्गः
निर्मोक्षे त्यागे विसर्गः मोक्षाभावे वा सर्गः संसारः निश्चये यथा गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते अध्यायो यथा महाका
व्यादौ विश्रांतिस्थानं सर्गबंधो महाकाव्यं सृष्टिर्यथा सर्गश्च प्रतिसर्गश्चेति उत्साहेपि सर्गः॥ ॥सन्नहनं कवचादि उ
पायः सामादिः संनहनांगं कवचादि इत्येके ध्याने चित्तवृत्तिनिरोधः संगतिः श्लेषः युक्तिर्योजनं। अपूर्वार्थप्राप्तिर्योगक्ष

टी० सलाटं कोपप्रसादचिह्नं पश्यति। ललाटमेव वा दूरात्कार्ये च सक्तः स न पश्यति लालाटिकः॥ सालं ललाटं भावद ...
२१ केपर्च॥ पाकोपलक्षितं स्थूलमध्यरत्नेनेत रिनायकः। पर्यंकः स्याच्छ्यास्फिरथ्यार्द्रयामपिल्वकः। पेटकस्त्रिषु वृंदे पि
गुरौ देशिकः। खिदकोप्यमफलको वीवरे पिवग्मालिकं। प्रष्ठ्यगो वर्किंगजः संको। श्रीवीधने पि च। स्यात्कला
लपुष्ठ लिका। वार्हिकं सार्वहंदयोः। कणिणं वापि गणिकापरको वालसदको। अंशे स्थने उत्तकः। स्याद्दंको दर्थी।
प्रदारणे। मृणांड थकुत्तिका मंथे खजको स्मदर्शकः॥ ॥इति खांताः॥ ॥मिनोति श्रेष्ठकारं मयूखस्त्विट्दीप्ति

लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः॥ १७॥ अतः परं खांताः॥ मयूखस्त्विट्करज्वालास्वलिबाणौ
शिलीमुखौ। शंखो निधौ ललाटास्थ्नि कंबौ न स्त्रीन्द्रियेपि खं॥ १८॥ घृणिज्वाले अपि शिखे। अथ गांताः। २२
शैलवृक्षौ नगावगौ। आशुगौ वायुविशिखौ॥ ॥ ॥ राम॥ ॥

करश्मिः॥ ॥अल्पं स्वल्पं स्यात्॥ ॥शंखनति शाम्यति शिरश्च शंखः पद्मो वेश्रवणनिधी ललाटप्रांतास्थि शंख कः
कंबौ त्वर्द्ध ची वि॥ ॥खन्यते खं अपि शब्दात् खंर्धान ... शून्येष्वपचारात्र॥ ॥अपि शब्दात् भूषणा खा प्रमात्रे।
मयूरचूडावा शिनोति शीयते वा शिखा। उपलक्षणेपि सामोमखं॥ ॥अथ गांताः॥ न गच्छति नगः। नगो प्राणि थान्य
तरस्यामिति नञ् प्रकृत्या॥ ॥ विशिखो बाणः॥ ॥ ॥

दंसेपि। काच्यते काच्चः। स्वार्थेकन्। मलं विनीयात्। अमलं विधत्ते येके। पनः पापं। यथा तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः॥ ॥अ
पिद्यं नेते पिनाकं त्रिशूलं शांकरमेवात्र॥ ॥वकारान्त प्रस्तावं गवादे। इक्ष्विन्धान नामे तत्र रूपाणी क्षेत्रसमा
भवानीभ्रुव॥ ॥बानत्रुवर्त्मी देदीप्यसुरापान॥ कालो वर्म्मः समयो आत्मस्पाः सालिका। कृष्णाद् द्विष्व॥ ॥६द्रु
अहिंसायां कारिका नारकी व्यथा। कारण कृतिश्च कारिका। पर्यायाईर्मो थत्यह्निषु वेति ण्वुल्। कारिका यातना

कल्कोऽस्त्री शमलैनसोः। दंसेथ पिनाकोस्त्री शूलशंकरधन्वनोः॥ २४॥ क्षेत्र काउ करस्मांवमेघजाले
वकालिका। कारिका यातना कृत्योः कर्णिका कर्णभूषणे॥ २५॥ करिहस्तांगुलौ पद्मबीजकोश्यां
त्रिष्ठ त्रोतहारकौ तु पिष्टे स्वाविके सुखान्यके नला॥ २६॥ स्यादांचिकः कौक्कुटिको यश्चादूररि
तेक्षणः॥ ॥

इत्यो रित्यके। वृत्तिः श्लोकैर्विवरणं। कारिकेद्वत्तियातने इति दुर्गः॥ ॥कर्णस्यालंकारः कर्णिका। कर्णलता वरक
न त्रैलंकार इह यो निवार्थो॥ ॥ स्त्रांते सप्राप्याच लिंगाः॥ ॥ इंद्रस्य स्यपि स्तिशृंगन्धस्यो सोमारकेतु। त्रपमल्प
सन्तृप ह्वा पुपवारन्ता॥ ॥संस्त्रायां वा यत्को त्यः प्रवानाध्यामहायेषु संख्यायां विकरप्यते॥ ॥दंसप्रयोजनम
स्यदांसिकः। यतः कुक्कुटीपादपातश्च। तौ पश्यतीति कौक्कुटिकः। संतायां लता दत्तं कुक्कुटी पश्यतीति वा॥ ॥

ली॰ त्व कुशिकाख्या पर्यंकोशोवा प्रयोजनमस्य कौशिकः॥ ॥तकित्व कुजीवने। बस्त्रः स्वलः अपिशाद्वाद्वरिंद्रिकनिषे
२६ पिशोदानुतन्तुदंतु पंचलातिजल्लकः॥ ॥जीवेरान्तकद्वस्त्रिद्वि। अपिशब्दादाप्रमति॥ ॥अपिशब्दात्रिविशेष
॥ ॥पुणाः पुंडश्च वपे। अविशद्वाहिगजे। सितं भुजसितछ्वयास्तनपुंसके॥ ॥यवाद्यन्तमादः। अपिशब्दाद्दीपि
लंकारे जीरिकापि॥ ॥स्यंतिमालाः आद्यस्वेत्ति वा॥ ॥धातुविशेषोपिशद्वात गिरौ भवं गैरिकं। गिरिणा विध्यते गि

मद्दंद्रुगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः। रुक्तापशंकास्वातंकः स्वल्पेपि क्षुल्लकं त्रिषु॥ १०॥ जैवातृकः
शशांकेपि श्वश्वत्यवर्त्तः। व्याघ्रोपि पुंडरीको नायवान्याम पिदीपकः॥ ११॥ तालांहकाः कपिक्रोष्टु
श्वानः स्वर्णेपि गैरिकं। पीतमोषांपि हाकं स्याद्दलीकं त्वप्रियेनृते॥ १२॥ शीलाचया वन्न के हेशंके २६
शाकलवक्काजो सार्ष्टिशतं सुवर्णा नं हेम्मुरोभ्रपणे पले॥ १३॥ दीनारेपि च निष्कोस्त्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ग्यमितिवमाला॥ ॥अस्यति वा लीकं। नलीयते वा। अलीकमहितं विदुरिति कात्यः। ललाटे यात्कुः॥ ॥अ
ह्यातिसमवेत्तन्तकांन्वसमवायेन्चं कादि॥ ॥हेरस्तेप। अत्तृतिष्ठ्ययचतिशा कंरवंडाः। वचकलंवार्क्षी त्वकः॥
सहाष्टभिर्वर्क्षतिसार्ष्टं वकुबीहासंख्येये उज्वडगणान्तसुवर्णषोडशमाषकाः॥ पलं सुवर्णाश्चत्वारः दीनेरर्यते
दीनारं ह्रपकं। निःओषणा कामयते निष्कः। आकर्षेपि॥ ॥ राम॥ ॥ ॥

आम्रयपिकः पुरवेपिव। कायतिकाप्यतेकन्वति॥ ॥पुलंविस्तारमकतिपुलाकाःयथापुलाकाःखवान्येषुसंक्षेप
त्विषु। पथापुलाकाकारी विपुलाशयःस्यात्। सिक्थेयथाक्षुल्लीपुलाकयायेन॥ ॥रिपिगतो।पिविर्वी॥ ॥च
शद्वंपोपलेदंशिमेव।क्व वित्तेपे॥ ॥वअग्राहाग्रणपतौचमर्गागेव विनेदत्वात्॥ ॥कीयतेज्ञायतेनेनकिष्कुःच
तुर्विंशत्यंगुलंहस्तांगुलंवमानं॥ ॥वृतीतिवृश्चिकावाकीटःकंटकीवकृमिःवाद्यारोमदनिकायांच॥ ॥प्रती
मारुतेवेधसिव्रध्नेपुंसिकःकंशिरोंबुनोः।स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्येसंक्षेपेभक्तसिक्थके॥५॥उलूके
करिणःपुच्छमूलोपान्तेचपेचकः।कमण्डलौचकरकःसुगतेचविनायकः॥६॥ किष्कुर्हस्तेवितस्तौ
चशूककीटेचवृश्चिकः।प्रतिकूलेप्रतीकस्त्रिष्वेकदेशेतुपुंस्ययं॥७॥स्याद्भूतिकंचभूनिम्बेकट्फ
लेभूस्तृणेपिचज्योत्स्निकायांचघोषेचकोशातक्यथकट्फले॥८॥ सितेचखदिरेसोमवल्कः
स्यादथसिह्लके।तिलकल्केचपिण्याकोबाह्लीकंरामठेपिच॥९॥ ॥

पमेपितिप्रतीकः।एकदेशेतुअग्रःयथासप्रतीकःश्लोकःदीपेपि॥ ॥एतद्वनौषधिवर्गेव्याख्याताः।तथाचभूनिं
बकिराततिक्तःकट्फलःश्रीपर्णी।भूस्तृणांछत्रा।पचान्यावं॥ ॥ज्योत्स्निकापटोलिका।घोषोऽपामार्गः॥ ॥पी
यतेपिण्याकः।बाह्लीको।मितंके।अपिचाहिंगुदेशोत्पन्नेऽस्यादोहिंगोकुंकुमेच॥ ॥ राम॥ ॥

ना॰टी॰ रुदता वर्णकोतब्वांताादिवर्गेषुचनानार्थाःकीर्तिताः।तन्मध्यात्केचित्केपियेषर्थेषुभूरिप्रयोगाःप्रचु
रव्यवहारास्तेतत्पर्यायेष्वपिकथिताइतिपोनरुक्त्यादिदोषानोद्भावनीयः।कोताःइतोवक्ष्यंतइतिशेषः।ए

२५ वंस्वांतगोतादोऽद्रष्टव्या॥ ॥थोत्रिःस्वर्गेविनाकोवर्त्तते।नास्त्यकमस्येयत्रेति॥ ॥लोक्यतेलोकः।यथा
ब्रह्मलोकःयथगताउगतिकोलोकः॥ ॥पद्येपदवद्धेवृत्ते।श्लोक्यतेश्लोकः।श्लोकसंघाते॥ ॥स्याति

नानार्थाःकेपिकांतादिवर्गेष्वेवात्रकीर्तिताः।भूरिप्रयोगायेयेषुपर्यायेष्वपितेषुते॥१॥आकाशे
त्रिदिवेनाकोलोकस्तुभुवनेजने।पद्येयशसिचश्लोकःशरेखड्गेचसायकः॥२॥जंबुकौक्रोष्टुव
रुणौपृथुकौचिपिटार्भकौ।आलोकौदर्शनोद्योतौभेरीपटहमानकौ॥३॥उत्संगचिह्नयोरंकःकलंको
ऽकापवादयोः।तक्षकौनागवर्धक्योरर्कःस्फटिकसूर्ययोः॥४॥ ॥

अंतेकरोतिमाया काः॥ ॥जंबुश्रृगाले॥ ॥पर्थतेवर्द्धेपृथुकः।चिपिटआर्द्रसम्भ्रस्थोषः॥ ॥सावेकरणंवघश्च॥ २५
अवलोकनाप्रकाशार्थी॥ ॥अंतस्तिभ्रीकाढक्का भेरी।पटहोडुंडुभिः।समंतादणत्याणकः।अमंत्यासित्रको
लायइत्संकः।अंकयतेऽनेनवा।अकिलक्षणयथामृगांकः॥ ॥कल्प्यतेक्षिप्यतेकलंकः।अंकोऽत्रचिह्नं॥
नागानाविशेषःवर्द्धकिस्तक्षा॥ ॥अर्च्यतेऽर्कःत्रक्षेपि॥ ॥ राम॥ ॥ ॥

अपगवानांसमूहः ॥ आदिशब्दात् गार्गकं दारुकं गोत्रोवेदोइतिबुञ् ॥ ॥ तस्येदमित्येवा आपवर्गसमासेः अपूपानां
समूहः आपूपिकं । अविनांहस्तिषेनोष्यकां आदिशब्दात्पावडिकादि ॥ ॥ ब्राह्मणमानावबाडवा यत् ॥ ॥ ग्रामजनबंधुस
हायेभ्यस्तल् ॥ ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ ॥ पर्शूनांसमूहः पार्श्वं । पर्श्वा अण्वक्तव्यः । एषां तु पसंख्यानाद्यच्चाय ज्ञविषयो दः
स्मरंति ॥ ॥ खरगोरथ्यात् इनिकष्यचश्चेति इनियंत्र ॥ ॥ मनुष्याणांसमूहः गोत्रो वैष्टितिबुञ् ॥ प्रकृत्याके राजन्यम
नुष्ययुवानइतियलोपाभावः ॥ ॥ ग्रामादिसमूहे एते वर्त्तंते । ग्रामजनेति तल् । पाशादिभ्यश्चेति यः ॥ भिक्षादिभ्योऽण
गोत्रांतेभ्यस्तस्येदमित्यौपगवकादिकं । आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाघमवेतसां ४० माणवानां तु माणवं
सहायानां सहायता । हल्याहलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनां ४१ द्वैपस्त्रैकाणां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठमन्तु क्रमा
त् खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं च यणां ४२ ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्पृथक् । अपिसा
हस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकं ॥ ४३ ॥ संकीर्णवर्गः ॥ ॥
यष्क्रियाणां पृथग्गति परस्परं पर्यायवाभावः वर्मिणां समूहो वार्मणं आदिशब्दाद्वार्मणं गारादि । वाचं वाचा परभा
गासुणोत्कर्षप्रतिपत्तिः प्रगल्भता । अथ नंग्रंथनं गुंफसंदर्भौ ग्रथनानि ना ॥ प्रतिपातस्तु भनयः प्रणयः सोत्कनान्मा ।
स्वसुः परितापस्यादन्तापो विस्तरितं । कीर्त्तविनोदः खेदस्यनिर्वेद आवसन्नता । आस्रवः सवनं गर्हाक्षा नाया
कृतमाशयः । अंगपालीपरिष्वंग आसारेत्वाप्सर इत्यं । विगानं वाचनीयत्वमत्पाक्षीनमति क्रमः । हानंत्पागस्तु
लोकरूक्रियावेष्टा विकलपनं । वितर्कस्तर्क आलस्यं कौसीद्यमजिगीषुता ॥ ॥ इति संकीर्णवर्गः ॥ ॥

दा°३ उद्धन्यतेस्मिन्नद्घनोत्पाधानमितिसाधुः ॥ ॥ स्तंबेघेतिकः ॥ अथ स्तंबघ्नाणं वीरुध ॥ ॥ व्यधेर्यञ्जर्यैकविधानं ॥ ॥
२४ समंतात्समो समस्तुल्पारोहपरिणाहः । नियतं हन्यते निघः ॥ निघो निमितमितिसाधुः ॥ ॥ कृधान्य इति घञ् ।
दुपोरित्यप्त्युद्दते ॥ ऊर्ध्वंदपोरामीकरणं वा ॥ ॥ निगरणेध्रुकरणे च । उद्घ्योर्ग इति घञ् । विस्राव काकासे । विरु
श्रुव इति घञ् । तद्ग्रहणं नदिग्रह इति घञ् ॥ ॥ निष्टत्पर्यै । नोदात्तोपदेशस्यमांतस्यानाचमेरिति हाद्विनिषेधो
नास्ति । अत्रुदात्तोपदेशत्वात् । यमउपरस्त इति निपातना रूपरम ॥ ॥ षिवसिवोसुदिवादी घः कृति इति ऊ तिसा
निधायतस्तेयत्र काष्ठिकाष्ठमद्घनः । उपस्तंबघ्नस्तु स्तंबघनः स्तंबोयेन निहन्यते । आविधो विध्यते येन
तत्र विष्वक्समेनिघः ॥ ३६ उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ निगारोद्गारविस्रावोद्गाहास्तु
गरणादिषु ॥ ३७ आरत्यवरति विरति घउपरामेऽथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥ निष्ठ्यूति निष्ठेवन निष्ठीवनमित्यभि
न्नानि ॥ ३८ जवने जूति सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरेज्वरः । उदजस्तु पशुप्रेरणमकरणिरित्यादयः २४
शाये ३९ ॥
तिहतीतिसाधुः ॥ जवन इत्येके ॥ ॥ पोतकर्माणि ॥ ॥ ज्वरत्वरस्त्व्यवीत्यूत्वं ॥ समुदोरजः पशुषित्यप् । अथ
जूयोरितिवीनास्ति ॥ ॥ नकरणं । यथा । अकरणिरिहन्मयादस्त्र शस्तस्य पक्षा ॥ तस्या जननिरेवास्तु । आक्रो
शेनञ्यनिः । तद्यथा । आक्रोशवन्यार्थ इः । नियाहस्ते चपलमयात्त्र अवयाह ॥ ॥

संश्लेष उपगूहनं। रभेरुपसर्गात् इति घञ्। आलिंगनार्थे॥ ।निर्निराकरणार्थे॥ ॥उपयोःशेतेपर्यायः इति घञ् प
र्यायः क्रमः। तत्र वायरजोपशायः॥ ॥ऋतिःसौत्रोघृणार्थः ऋतेरीयङ्। हृणीङ् कंड्वादिः यक् आपात्स्या चा ॥व्य
तिक्रम्पासनेव्यत्यासः॥ विपरीतासने विपर्यासः। अस्यते घञ्। विपरीतायनमितिण्यत्ययः विपर्ययः। परावउपात्यय

परिरंभः परिष्वंगः संश्लेष उपगूहनं। निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणं ३१ प्रत्याख्यानं
निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः। उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थको ३२ अर्तनं च ऋती
या च हृणीया च घृणार्थके। स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ३३ पर्ययोतिक्रमस्तस्मिन्न
तिपात उपात्ययः। प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनं। ३४ स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमि
र्द्विजन्मना॥ ॥

इणइत्यपि विपर्ययः॥ ॥परिज्पायनं पर्ययः। परावउपात्ययः इणइतिउपात्यये क्रमोल्लंघने घञ्॥स्ति॥
अतिक्रम्यपतने यथा कालातिपातः। उपपञ्चस्यात्ययोतिक्रमण उपात्ययः॥ ॥आकारकेष्वाय इत्यानां
कार्येषु विसर्जनं तत्प्रतिशासनं॥ ॥समं स्तूयते स्मिन् छंदोगैः संस्तावः यज्ञे समिष्टवइति घञ् क्रतुविषये॥

टी.र. आभिमुख्येनादानमभ्यादानं। उद्धननमुद्घातः उपोतः उपोद्घातोपि। यदा कुःकिंतां प्रकृतसिध्यर्थी उपोद्
घातं प्रवक्ष्यते॥ ।लरेर्घटादित्वात् मित्वादह्रस्वः॥ ॥प्रतिष्टंभनं रोधः प्रतेस्तंभेरिति षत्वं॥ ॥अवनयनं अवनायः॥
२३ खली कारः अवोदोर्नियइति घञ्। नियातनं तत्र निकारोपस्कारयोः॥ ॥उपलब्धिरुपलंभः उपसर्गात् खल
घञोरिति नुम्॥ ॥समाङ्भ्यां लभेरर्थे॥ ।विरहो विसंवादो वा॥ ॥दानार्थे॥ ॥वौ क्षुश्रुव इति

स्यादभ्यादानमुद्घात आरंभः संभ्रमस्त्वरा॥ प्रतिबंधः प्रतिष्टंभोऽवनायस्तु निपातनं। २७ उपलंभ
स्त्वनुभवः समालंभो विलेपनं। विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वतिसर्जनं २८ विश्रावस्तु प्रविख्याति
रवेक्षा प्रतिजागरः। निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने २९ आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलके संगसं
गमौ। संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ३० ॥ ॥

घञ्। आस्रवि ह्यर्थे॥ ॥अवधानेऽर्थे॥ ॥नौगादनदेतिवाय च॥ ।तिमष्टिमष्टीमाई भावे तंदीक्लेदने॥ ॥दीङ् २३
क्षये। आस्रवंतीन्द्रियाण्यनेन आस्रवः। यज्जैनाः जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमुक्तयः सप्तपदार्थाः॥ ॥मिलने
मेलः मिलिल्लो किवा संज संग घञ्। संगतिः संगमः। ग्रह इह निष्ठिग गम घोत्प अप्॥ ॥संवीक्षणमन्वेषणं मि
त्यकपेकुःमार्गअन्वेषणे ल्युट्। मृग अन्वेषणे युच अदंतत्वात्। भावः मृगः परत्र। परज एपतानामित्यस्याप्रि
कल्पात्ययसर्गः॥ ॥

संवाहनं स्पर्शसुखमिति तु तत्त्वं ॥ ॥संगतिः स्तवनं संस्तवः। धातोरनेकार्थस्य चोपसर्गेणैषोर्थो द्योत्यो। समंतात्सरणं परिचयः॥ ॥प्रकर्षेण निकटे सरणं प्रसरः वाङ्कलकादश्॥ ॥नियतं वचनेनीवाकः। तुल्ला कृतं न्यूनाधिक्यं प्रयाद्रोणा॥ ॥संनिपूर्वो धाञनेकार्थे॥ ॥निरभ्योः पूल्वोरिति घञ्॥ ॥धान्यादेर्निर्बुसीकरणं॥ ॥प्रसंगेन स्तवनप्रस्तावः। पेदुसुसुवइति घञ्॥ ॥त्रस्यति च जति त्रसरः। सूत्रं वेष्ट्यतेयत्रवानार्थे॥ ॥प्रजायते ऽस्मिन्प्रज

संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनं। संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणं २३ नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणं। लवोभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः २४ प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनं। प्रजनः स्यादुपसरः प्रश्रयप्रणयौ समौ २५ धीशक्तिर्निष्क्रमोऽस्त्री तु संक्रामो दुर्गसंचरः। प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः॥ २६॥ ॥

नः पशूनां गर्भग्रहणकालः। जनिवध्योश्चेति वृद्ध्यभावः। प्रजने सर्तेरप्॥ ॥प्रीत्या प्रार्थनं॥ ॥धीशक्तिः प्रज्ञासामर्थ्यमेवा॥ ॥संक्रामत्यनेन संक्रामः संक्रम इत्येके। सर्त्रादिष्वलौ। टिल्पः। सुखसमः संक्रमः। दुर्गे संचरंत्यनेन गोचरसंचरेति साधुः। यस्मिन् संचारः॥ ॥प्रयुक्तिः कर्म्मारंभे प्रयोगः। प्रकृष्टार्थे प्रत्युद्देशार्थौ प्रत्युत्क्रांतिर्वा॥ प्रोपोष्ठारंभार्थौ॥ ॥

टी·टी·

२२

विहंत्यस्मिन्निति विघ्नः घञर्थे क विधानं। विहन्यते कार्यमनेन वा। अंतरायनं कार्यव्यवधानमंतरायः। प्रतीपमूहनं प्रत्यूहः॥ उपसमीपे हन्यते गम्यते। अस्मिन्नुपघ्न आश्रय इति साधुः॥ ॥निः पूर्वो विशिरुपभोगार्थे सर्वत्रात्र घञ्प्रत्ययोंऽतं यो। निर्वेशनमुपभुक्तिः। उपसर्पणं परिकर उत्पाद्यते यं॥ ॥समंतात्सर्पणं परिसर्पः॥ ॥विघ्नरित्यादुः कार्यमारोऽत्र विधुरमिति व्याः। विश्लेषधानमित्युदीव्या॥ ॥प्रीङ् कांतौ छंदयति आह्लादयते छंदः। छंदश्च। आशेरतेस्म

विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये। निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया २० विधुरं तु प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छंद आशयः। संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनं। २१ परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः। विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः। २२ ॥ ॥

भावाज्ञात्पाशयः॥ ॥संगृहीतो विक्षेपो विश्वकीर्णत्ता संक्षेपणं एवं समसनं॥ ॥पर्य्यवस्थानं॥ ॥पर्यंतात्समंताद्वा सरणं परिचर्य्या परिसियो स्त्रियां याद्या भावुपसंख्यानात्क्यप्॥ ॥वासस्त्वपलात्त्वयत्र। उपासनं यो युत्र॥ ॥ २२
प्रथने वावशाब्दे घञ् विस्तीर्णग्रहणं विग्रहः। विविधं समस्यमेनं व्यासः॥ ॥घञः शब्दे निषेधात्॥ ॥ ॥ ॥

विकारेऽथैत्त्रयोवर्त्तनेद्वयोस्तुसामंथ्यथीवात्र॥ ॥हानिरित्यर्थःउपसर्गवैविष्यादर्थभेदः॥ ॥अनेकस्यैकत्राभ्यावापः
एकत्रदेकनेश्रवादेविषयेभ्यःइंद्रियाणामाकर्षणंम॥क्रीडासंसार॥आभिमुख्येनहरणं॥ ॥यत्क्यानिःसाराकर्ष
णं॥अत्रसाहश्पे॥ ॥क्रयविक्रेतस्तुसर्गे॥ ॥प्रारंभोवहनमस्यप्रवाहःकार्यारंभःअविछिन्नाप्रवृत्तिर्वा॥ ॥गोचरसंचरेति

परिणामोविकारोद्वेसमेविकृतिविक्रियो।अपहारस्त्वपचयःसमाहारःसमुच्चयः। १६ प्रत्याहारउपादानं
विहारस्तुपरिक्रमः।अभिहारोऽभिग्रहणंनिर्हारोऽभ्यवकर्षणं। १७ अनुहारोऽनुकारःस्यादर्थस्यापगमेव्ययः
।प्रवाहस्तुप्रवृत्तिःस्यात्प्रवहोगमनंबहिः। १८ वियामोवियमोयामोयमःसंयामसंयमौ।हिंसाकर्मा
भिचारःस्याज्जागर्याजागराद्वयोः॥ १९ ॥ ॥

साथ्रुःवाऊलकादेबा॥ ॥द्वौद्वौभिन्नार्थौ।विविषयमनंवियामःउपरतिमात्रंयमःसंयमनंसंयमःयमःसत्वपनि
विष्टेतिवाघात्र॥ ॥अभिभवितुंवरणंमारणोच्चाटनादिरूपासाधनं॥ ॥इह्वेत्पत्रजागर्तेःकारकोवापकेक्वप्
जागृविविस्त्रिक्षितिणःपवित्रजागरः॥ ॥

सी·टी ऊठादित्वादुराणमाऊःबुरादेर्गोरिणामपिश्रउघमइतिनिपातनाडघमनः॥ ॥ऊर्ध्वन्नयनमनुमरणंवोः
२१ न्नायःअवोदानिपिरतिश्रूश्रावाऊलकादरवा॥ ॥श्रेणीधूल्योन्नयमगेयिश्र॥ ॥व्याधिनयोरनुपसर्गेपि
॥ ॥स्फूटकथ्यतेमोगदनदेतिवापश॥ ॥मदोनुपसर्गेण॥समादछायारक्रूदपीतिनिपातनाद्घश्र॥ ॥श्रोवि
नीनयचलमनयोः॥ ॥पश्रूसज्ञामतीयंकृत्वाइरहासावध॥ ॥अर्थुपात्पदिद्दानादिनिःश्रीकारिवन्नेनाग्रहेगृ
हरहत्पश॥ ॥नियमनायग्रणंनिग्रहःनिरोधइतिपावाविग्रहोविरोधइतिवा॥ ॥आनिमुख्येनोघमनः॥ ॥आति

स्तरणप्रश्रमे।उन्नायउन्नयेश्रायंप्रणयनेनयः २२ निगादोनिगदेमादोमदउद्वेगउद्भ्रमे।विमर्दनं
परिमलोभ्युपपत्तिरनुग्रहः २३ निग्रहस्तुनिरोधःस्यादभियोगस्त्वभिग्रहः।मुष्टिबंधस्तुसंग्राहो
डिंबेनमरविप्लवौ २४ बंधनंप्रसितिश्चारःस्पर्शःस्प्रष्टोपतप्तरि।निकारोविप्रकारःस्यादाकारस्त्विं
गइंगितं॥२५॥

मुरव्येनोघमः॥ ॥मृमुष्टाविनिघश्रासंग्राहोमल्लस्य॥ ॥डयतेविड्वोडिंबांडीडगते॥श्रशस्त्रकलहःत्वघादित्वे
कोडमनेडमर॥ ॥चित्रूवंधने॥ ॥प्रसीयतापनापग्रंदःप्रतिसारःपदत्तुजेत्यत्रस्पशत्र पतापएवेतिकर्त्तरिघ २२
श्र॥वामसपश्रश्र॥ ॥निहूष्टंकरणंनिकारःखलीकारः॥ ॥तावघञ्ञ॥कोइंगितान्कारास्तांसा बज्ञाननिम्पादो राम॥
॥वलीवर्द्दन्यायेनेंगितंचेष्टितोआकृतिग्रहणमाकागेमुखरागादिरिंगितोरित्या ख्यायु॥ अयत्वनयो
राग्ययणकल्वादिकंसस्पते॥ ॥

व्यधनं व्यधः। व्यध जपेस्त्रुपसर्गेऽस्य प्रवेधनं वेध्यवि विक्षविधाने॥ ॥पचनं पचा। षित्वादङ्। पक्तिर्वा ङ्कुलकाश॥ ॥ह्वः संप्रसा
रणं मित्यप्॥ ॥वरणं वरः। वृ वृयते वा। यत्कात्यः तपो मिरिष्टोतेयमुदेवे भ्यः स्मवरो मतः। वृङ्। वरणे ह्यत्र संसक्तो वा॥ ॥
उषदाहे॥ ॥श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे इति घञ्॥ ॥ग्लाज्यहास्यो निः नरणं जीर्णिः श्रुकारत्या॥ निस्तक्तिश्च निश्चावस॥
॥घञ्॥ ॥भ्रमणं भ्रमिः। इकुजष्या। दिस्यः॥ ॥स्फायी वृद्धौ॥ ॥प्रथनं प्रथा। घटादयः षित इत्यङ्॥ ॥ शक्तिः शवीमंपर्के॥ ॥

व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ। ओषः प्लोषे नयो नाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रमो भ्रमे। ८ स्फाति
र्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्रवे। एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा। ९ प्रसूतिः प्रसवे
श्च्योते प्राघारः क्लमथः क्लमे। उत्कर्षोऽतिशये संधिः श्लेषे विषय आश्रये॥ १०॥ क्षिपायां क्षेपणं गी
र्णिर्गिरौ ॥ ॥

सुप्रस्नवने विधा विधावित्येके पेतु॥ ॥एधनमेधा। पिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ ॥स्फुरणं स्फुरणं स्फुरस्फुवलने कुङ्हादि॥ ॥मा इम्म
न क्तिः श्युति स्पतीत्वा। आतश्चोपसर्गे इत्यङ्। षुङ् प्राणगर्भविमोचने षू प्रसवे वा॥ ॥ श्च्युतिरक्षरणे घृक्षरणदीप्तयोः॥ ॥
आणादिको घञ्। क्लमश्च्युषु रित्यप्पाठ॥ ॥ऊर्ध्वं कर्षणं॥ उपसर्गे घोः किः॥ ॥विषयेऽ त्र विसयः विषिणोति वा आश्रयः
स्थानं॥ ॥सिदा दित्वादङ्॥ ॥गिरणं गिरः। इणजादिभ्यो दिभ्यः॥ ॥

टीट० प्रस्तुत्य यतस्य हस्त धारणं रोधर क्षस्य प्रहेह हस्तक्षापनावा॥ ॥शिविञ्चि घ्यो दीर्घश्चेति वा दीर्घः सेवनं स्यूतिः छोघूडेत्यूठ्॥
२० ॥दृविदारणे स्मदोरप् स्फुटः कुटादिः भेदनं भिदा षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ ॥असिषंज ने परासिश्च स्येनवा घञ्यो तनमसीषंगः॥ उप
सर्गस्य घञीति दीर्घः॥ ॥विदवेतनेति णिच्। एषा मन्त्रं चायोयुच्। वेतेर्वा। घट्टिवंदि विदिभ्य उपसंख्यानात्। ज्युस्त्रिवेदनं संज्ञी
तिादीर्घः॥ ॥मूर्छा सम्मुच्छ्राये। असिव्याप्तं सर्वतो व्याप्तिः॥ ॥याचनं याञ्चा यजयाचेति नङ्। अर्दयाभने स्मास्याघो

पर्याप्तिः स्यात् परित्राणं हस्तधारणमित्यपि॥ ५॥ सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा॥ आक्रो
शनमभीषंगः संवेदो वेदना न ना॥ ६॥ संमूर्छनमभिव्याप्तिर्याञ्चाभिशस्तिरर्दना॥ वर्द्धनं छेदनेऽथ
द्वे आनंदनसभाजने॥ ७॥ आनच्छन्नमथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षया॥ ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षस्त्राणे
रणः क्वणे॥ ॥

णिचवृद्ध॥ ॥वर्धि छेदनपूरणयोः॥ ॥मसानन्दी ति दर्शने। आङ्पूर्वः प्रश्चि रालिंगना दिना नेदनार्थः॥ यथाश्र
श्य च प्रियमलस श्रु॥ ॥स्वल्पा रे वर्षेण आम्नानं। क्षिक्षये पेरेरच्चिभ्यो हिंसामङ्॥ ॥ग्रह श्चित्यप् शनाऊलका
चञ्च॥ ॥वर्त्मिरणो रूपसंख्यानादप्॥ ॥यत्रयाचितिस्त्वा वेन श्वर क्षइन्पपपावङ्दुरोयइत्यइत्यड्स्याज्ञा॥ राम
रणनं रणः। अश्व॥ क्वणि वीणायाचा॥ ॥ २१

परमयंतेयेन सकालंध्याप्नुवंति पारायणं प्ररणं तरणं वास्तुःतयोहेतुमूतयाअयंतेघेतअसक्तंगम्यंतितित्तुरायणं॥ ॥ययाऽ
इायदृच्छा यदृच्छा शक्तिरनाउकारणे तिवाक्यलिंगात्साधुः स्विनरस्वैतिच्छीलः स्वैसा वेतल्स्वैरस्य सावेवा॥ ॥आसनमा
स्याएपासश्रेयोप्नुविशाप्रेवासत्रूपेत्रहलोएपेश्राआप्रियामितिनिषेधोद्वयोरेवोत्सर्गापवादयोनात्वेकस्य।विगमंलं
ज्ञणमानोचनंयत्रेतिविलज्ञणंअप्रतिपत्तिरित्यर्थः॥ ॥औणादिकोव्यत्र(घञिमुनो)दात्तापदेत्रास्यतिविद्याचावः

साकल्यासङ्गवचनेपारायणपरायणे॥ यदृच्छास्वैरिताहेतुशून्यायस्याविलक्षणं॥ ५॥ शमथस्तुशम
शांतिर्दांतिस्तुदमथोदमः। अवदानंकर्मवृत्तं काम्यदानंप्रवारणं॥ ६॥ वशक्रियासंवननं मू
लकर्मतुकार्म्मणं। वशक्रियासंवननं मूलकर्मतुकार्म्मणं॥ ७॥ विधूननंविधुवनंतर्पणंप्रीणना
वनं। ॥

वनमक्रोधाद्यसावःशांतिःतपःक्लेशसहिष्णुतादांतिः॥ ॥अपिदीयतेऽनेनेपदानंसोत्कर्षवरितं हत्तंपरिशुद्धंनिर्दृष्ट
मित्येके॥ ॥कामनापूर्वंदानंस्वेच्छात्यागइत्यर्थः। काम्यदानमितियुक्तःपाठः॥ ॥वशीकरणंवशवनोच्चत्ररतिपिने
कार्यात्वात्संवननंविनुयावनेवा॥ ॥मूलेरोषधिभिर्यद्वशीकरणं। कार्म्मवकार्म्मणंतद्धुष्टाचारकर्म्मणि॥ ॥धू
ञ्शुणिवृत्तत्रपीजोर्धुक्राल्यद्ग्राविधुवनमितिश्वविधूननंक्रुद्यद्दित्वाशऽङ्गः॥ ॥अवधीतो॥ ॥

श्री.टी. आतियेनवारं सधिषिषंअतिकवास्योर्नदसाधो। पर्वदीर्घोडाधिष्टःस्फिरोवडुःस्केघागुरुर्गरिघाःक्रस्वोक्रमिषश्च हंदा
१८ रकोवृंदिष्टः प्रियस्फिरेत्यादेशाः॥ किंवाग्राम्यंग्रामेयपकग्रामणीणे॥ आद्विनोवल्लाद्वृत्ते। वरीतिप्नुवितेमुखंमुखपुरंपुन
तोन्नते। अत्यादितोन्तनितार्थेशुह्हतोन्महलितोहेटं। आविर्तेनिवितंप्रशितेनिभृतेभृतौ पतच्छितंपतीघुस्या दंतगंडुनि
रर्थकंभ्यवितंस्यादयःत्रिधप्रलिप्तह्ईसुवेविते। घुष्टेवितेतेर्थंउत्तरीयेतुच धर्मास्थिते। आकारेश्चिष्टसंघट्ट
खवितेश्रुरितम्रवितेप्रवर्तितंप्रतीघंदेघ्यारुघ्याद्विगतोसमो। अपानंशीनवितेवीतंप्रकाशप्रकटोस्तुटेप्यघा

माविघुष्टशघिषस्येपुगारिधडमिष्टद्दंदिष्टाःवारद्घायतवडुगुरुवामनदंदारकात्रियि ११२
इति विशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैःसंकीर्णेलिंगमुन्नयेत्। कर्म्मक्रियातत्सात
त्येगम्यस्युरपरस्पराः १ ॥ ॥ ॥राम॥ ॥

संग्येनश्लोकदूयंयेोग्यं॥ ॥इतिविशेष्यनिघ्नवर्गः॥ ॥प्रकृत्यादौप्रकीर्णेकनर्गेत्रिविलिंगमुत्प्रेक्षेत। प्रकृत्या १८
ऽपरस्पराःसार्थायांतिअपरस्परापिञ्जणानिवहंतिप्रत्ययेनक्रिय। शांतिःनपुंसकेवावेक्तःस्तुद्दवा। आसितंतर्थ्
णंअर्थेनतुकर्म्मवकार्म्मणं। आद्यशङ्पुसिदसाहयर्थीदिनायदृच्छास्वैरिता शमथस्तुशमः॥ ॥भावकर्म्मणोर्म
निरूत्तरावः॥ ॥क्रियामंतमन्नेगम्यमाने अपरेवपरेचअपरस्पराःसार्थायांति। अपरेवपरेयत्रतदपरस्परं हात्वा
वाअपरस्पराःक्रियासातत्यइतिसाधुः॥ ॥राम॥

.लिप्तस्थानेलीढंपेयुः।। प्रत्यवसितं स्यात्स्त्रियोजनेवन्नतिगनिगरणे।। अविविसा षेतिलत्वं भ्रम अवहरणे अभ्यवहृतो हृतोऽन्नतो ऽ
यते स्मादन्नं अदोनन्नेऽदतिविपातननात्साधु।। अवाक्षेका अपि निपातनान्निर्देवंतितिप्सेजधिवात्सुंवात्व ग्रसु ग्लसु एषा ग्रसगा
हितो वीतदंप्रसत्त्वकल्मषः अत्स्मातः।। प्राणाद्युः स्यात्वत्तु उध्यः।। पियसंनः।। वैरूंणको विराग ईहः सं शितसुत्तु निश्चितेता रो
द्भलंकृहनोगोवक्षो ग्राहेघत्स्वगे हगः।। अवत्त्वेति साधुः।। तीव्लोपालेनयो विच्छेत्ता आयः स्त्र निकोऽजनः गोरुस्परो

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातं। अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते।। ९९।।
क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः। क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुलप्रकर्षार्थाः।। ।।

र गृहीनर्हीपिएई ईप्सरो यसंस्कृत।। कुत्यनः प्रहतः संत्यागी वेष्टत्रुपदीसमे।। निलीशगरुखिरस्ते हस्त्रिष्ठारागनंधि
या आमीनि। उपविष्टः स्याहृर्धुस्थितादसमे। स्थिते। उत्पराफजन्मलविगृह्य। पदेन्नुज्ञ स्वधोत्कुर्वि।। ।। अतिशयेन क्षिप्रः
क्षेपिष्ठः एवं क्षुद्रः क्षोदिष्ठः स्थूलस्थ विष्टः लहरगुवेति पणादिर्षु थंते दूर्दत्यगुणः अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः एवमुरु
वरिष्ठः बहुलो बंहिष्ठः प्रियस्थ विरेति स्थिरो वेंतिप्रवबंहा दिष्ठः।। ।। रामा।। ।। ।।।

दि०३ अवेति विपर्यये ऽर्थे अवमतं मनज्ञाने अवमानितं मनश्रूरादिः मानपूजायां वा अनाहतं च।। ।। हीयते हीनं ओहा
१८ गत्यागे निष्ठानत्वं धूमा ध्यागेती लं।। क्लेव विवेदा। संप्रसारणं अभिष्टौ धात्कं वत्स्यर्थः दधातेर्हिः।। ।। बुध अवगमने
अनिट्। बुधिर बोधने सेट्। मनु अवबोधने। स्मान्मनितं। क्लतिस्त्तति रतीना। भिदीत्करणे नसेक्लिविरुतरुतरुत्सृष्ट उ

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानिते च परिभूतं।। त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे। ९५ उक्तं
भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितं। बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितावगते।। ९६ उ
रीकृतमुररीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातं। संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतं ९७ ईलितशस्त
पणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि। अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि।। ९८ ।।

उरूतरङ्गतिविकल्पे स्पयस्यदिमा षेक्षस्पानित्पलव ज्ञापनान्नुः। भतंमस्पतेः। वेत्तेस्तु विदितं निष्ठा। प्रतिपन्नं पद गतौ। सर्वे १८
गत्यर्था ज्ञानार्थाः उररी उररी अवविस्तारे अंगीकारे च गतिसंज्ञाः। तनोररीकृतमपि। समः श्रुति ज्ञाने गिरिं अंगीकृतार्थेऽग्रश्र
हे।। ।। ईलितमी डस्तुतौ डलयोरेकत्वं शंस स्तुतौ पण व्यवहारे स्तुतौ च पनच। आयादयो सार्वधातुके वा अपिश्च
र्यं उपसर्गा इत्येके। गीर्णं गृ शब्दे।। ।। श्रीराम।। ।।

वक्षादतेस्मक्षादो निष्ठायामिति।क्ष्वः।। ।।ल्वादिभ्यश्चेति नूत्वेल्लूनं।श्छोच्छेदने शगञोरन्यतरस्यामितीत्वं वा।दा
शूलवने दैशू शोधने अस्मादाप्तं।दोवखेऽन्ने।अस्मा द्यतिस्यतीत्वेदितं ह्यतेस्म द्यूनं।वश्छेदने हृष्टोर्निष्ठानत्वं
।। ।।प्रासंकर्म्मणिप्रासप्रणिहितेसमे इतिज्ञकर्तरि विनिं।विहलाभेभावितं भ्रमासो।आप्नुपांहेत्पस्येवाणिनचप
स्य्भूतं।यथाईषद्भूतं।आसादितंआङ्सदःपद्यर्थेणिच्।। ।।अन्वेषितंन्वेषणे गतोऽन्विष्टमिषेःतीष

ह्षोमन्नस्तूहः पक्षतः सुप्रदितः प्रीत।।८१।।छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णं।।स्रस्तं ध्वस्तं
भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितं ८२ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च।अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गि
तं मृगितं ८३ आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च।त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं गुप्तं। ८४।

मृहेतिवेट्।गवेषमार्गणे मार्गअन्वेषणे मृगअन्वेषणे।। ।।आर्द्रर्धतेआर्द्रः पवादिःसार्द्रस्तुसहार्द्रेण गुणेनव
र्ततेइतिसार्द्रःतिमिष्टिमआर्द्रभावे जीक्लेदने अस्य त्वदविरोदेतिवानिष्ठानत्वं।। ।।त्रैङ्‌गोत्वदविदोदवोतिवान
त्वंगुपेरायादयोऽस्मावंधातुकेवा।। ।।

टी॰३ विषविधाने ऽनेकार्थे।छिद्यतेस्मछितं।शछिद्रसंजातं वास्यव्यधेःक्तः।विद्धः।। ।।विदविचारणे उदविदो वेतिन
१७ त्वं।यदा हवेत्तेर्विन्नश्च विन्नश्च।। ।।नात्तिरोको रोचनमस्यारोकः।। ।।लीद्रवीकरणे।। ।।भिदिः रुधादिस्त्वे
तिवेट्।। ।।कृतमस्पीतंतुसंतानेक्तःलोपोव्योर्वलिस्पूतं षिवुतं उसंताने।छोःशूडिति वस्योत्वं।उतं वेञ्तंतुसंता

नेष्पितछिद्रितौविद्धविन्नविचौ विवारिते।निष्प्रभे विगतारोको विलीनेद्रुतविद्रुतौ ८८ सिद्धे निर्वृत्तनि
ष्पन्नौ दारिते भिन्नभेदितौ।ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तंतुसंतते ८९ स्यादर्हिते नमस्यितनमसितम
पचायितार्चितापचितं।वरिवसितेवरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च।। ९०।संतापितसंतप्तौ धूपितधूपा
यितौ च दूनश्च।। ।। रा॰म॰ १७

नेक्तःसंप्रसारणंतेउभिष्टसंतते विस्यूते।। ।।नमोवरिवश्चित्रिङ इतिनमसःपूजायांक्यस्य विभाषेतिक्यस्य वालोपः।अपचि
तश्चेतिवाचैर्वासाधुःए जितंच।। ।।करिवसःपरिचर्यायां क्यच्।। ।।तपिस्वरादिर्भ्वादिश्च।गुपूधूपेत्पायः।आया
दयःसार्वधातुकेवा हृदूपरितापे स्वादिः हृयतेस्म।ओदितश्चानिष्ठानत्वं।। ।।

।निर्वातिस्म निर्वाणो वातादन्यत्र शांतपर्थे साधुः। आदिराद्य निर्वाणं मुक्तिर्निर्वृतिश्च। यथा प्रियदर्शनमेवास्तु किम
न्यैर्दर्शनांतरैः। निर्वाणमाप्यते येन स्म रागेणादिवृतेन सः॥ ॥निर्वातिर्निर्वातः गतो वात इत्यर्थः॥ ॥परिणमते स्म चस्कं
तरं प्राप्नोतिस्म। यथा परिपक्वधीः॥ ॥गुरुदरीषोत्सर्गेः दुग्धो दीर्घश्च हदधते हन्नं हदपुरीषोत्सर्गे॥ ॥मिहस्सेच
ने इलोपे पूर्वस्य दीर्घेण॥ ॥पुष्यतिस्म पुष्टं पोजते स्मस्तुषितं॥ ॥सह्यते स्म सोढं। सहिवहोरोच्च॥ ॥दुवम्

निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेऽनिले॥ पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते॥ पुष्टे तु पु
षितं सोढे क्षांतमुद्वांतमुद्गते ८५ दांतस्तु दमिते शांतः शमिते प्रार्थितोऽर्दितः। ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते छन्नः छादिते
पूजितेऽचितः॥ ८६॥ पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः। प्रुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनू
कृते। ८७ ॥

उद्गिरणे॥ ॥वांतं तशांत इति दमस्य एषु द्वन्द्व मा इति एषं पताः केवा साधुः एवं शंगतादयः॥ ॥अर्दगतौ
याचने च॥ मारणादन्यत्र॥ मितेऽपि ज्ञ मो वा मान्ये न निपातनात् पथ्या आज्ञापितं आज्ञप्तः॥ ॥छदेः पूजा
यामिति इन्लोपाभावश्च॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वेट्॥ ॥षोंतकर्म्मणि घतिस्पति मास्थेति तीत्वं॥ ॥प्रुषप्लु
षउष दाहे॥ ॥तनूलक्षतत्करणे॥ ॥

टी·ह·

१६ पच्यते स्म पक्वं। फलादिपक्वो वह्निति। निष्ठावत्वं आद्गुस्य ओ आघ्रस्य फलपाकोंताः॥ ॥ज्ञिक्ष्वेति स्म तु द्विदां वेति नत्व॥
॥व्रियते छन्नः वर्त्यते वृत्यते वा वृत्तः वा वृत्तो वा वृत्तवरणे स्त्र मवृध्वान्त्र व्याहन्ना विति पिवुः। लक्षेऽपि वतातावा
त्मानो मा वितिमिह्निः॥ ॥उपाधीयते स्मोपाहितः॥ ॥स्पंदू सुवर्णोरीन सुवर्णोस्वादयश्च आदितः प्रुउद्गिरणे॥ ॥विरु
हमवगीयते ऽवगीतः॥ ॥विविधा विधा प्रकारोऽस्य विविधः वहुत पृथग्रूपो नाना विधश्च॥ ॥अवेति विरुद्धा

स्याद्दिग्धो ऽनुस्वंपक्वो ऽक्षीणक्षीतो विलज्जितः। हूतेऽनुहूत वाहूतो संयोजित रूपाऽनीहितः। ८०
प्राप्तं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं। संगूढं स्यात्संकलितो ऽवगीतः ख्यातगर्हणः। ८१ विवि
धस्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः॥ अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः। ८२। अ
नायासकृतं फांटं स्वनितं ध्वनितं समे। बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं॥ ८३ निःपक्वं क्वथितं
पाके क्षीराज्यहविषां श्रृतं॥ ॥ १६
दियेऽस्मिन्नीवक्तोऽवचूर्णितः सत्यापपासेति णिज्जुन्नाः॥ ॥हुतत्वांतत्वम् श्लिष्ट व्रिविद्युफांट वादानीति फ
फाएसाधुः। विफला कषया हिंसारो॥ ॥मनस्तमसोरवत्तेट्॥ ॥दानत्रवक्वंजनं मृत्त्वक्षने ऽद्यति स्यती चेअदितं
संदितं च। सितं विजवचनं॥ ॥निःपक्वेणपक्वं निःपक्वं॥ ॥श्रानेः श्रपेश्च श्रृतं पक्कर तिसाधुः॥ ॥ ॥

उद्विदिं वेतिनिष्ठानत्वे अस्यते स्मास्तं । निष्ठीव्यते स्म निष्ठ्यूतं । आविध्यते स्मा विद्धं ॥ ॥ परिक्षिप्यते समंतादिष्यते स्म परिक्षिप्तं । नियतं ज्ञितेयेस्मनिवृतं परितं परिवेष्टितं वलितं परिक्षिप्तं वा ॥ ॥ मुषिः क्र्यादिः स्तेये मुषितं ॥ ॥ वृद्धं प्रवृद्धं । आहन्यते स्मेकादि स्वेकांकांतरेण स्यस्यते आहतं । गुणितं गुणं विमाङ्कः रूषितं लोकिको आस्यर्थः यथांतर्भि रिरगुणरूषितः प्रवर्द्धितेप्रसरमितिच्यस्यते निसृज्यते । आहन्यते निदिग्धं तेउपचीयते गृह्यते गुप्यते गुप्तं ॥ ॥ वर्धते

नुन्नतुन्नास्तनिष्ठ्यूता विद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ परिक्षिप्तं तु निवृतं मुषितं मुषितार्थकं ७६ प्रवृद्ध
प्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुंडितरूषिते ॥ ७७ द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णो
द्यते काचितशिक्यितं । घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते समे ७८ वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रु
द्धमावृतं रुग्णं भुग्नेथ निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ॥ ७९ ॥ ॥

गृह्यते ह्रियते अवदीर्यते उद्गूर्यते । उद्गूर्णगुरी उद्यमे काच्यते शिक्यं कारितः घ्रायते स्म घ्राणं घ्रातं । दिग्धं लिप्तं वेनि निघ्नानत्वे समुदच्यते समुदक्तं । वानपादानदृतिरूनास्ति ॥ ॥ वलयसंजातो ऽस्य ॥ ॥ व्येञ् संवरणे ॥ ॥ रुजो भंगे भुजो कौटिल्ये ॥ ॥ शो तनूकरणे शातस्य तरयतस्मात् मितिवेत्तं । उपसर्गाद्धाधात्वोः द्वित निशातो वा । क्ष्णुतेजने तिजनि शाने ॥

दीपि० १५ निःक्रांतमर्गलया निरर्गलं अनिर्यंत्रणं । उद्दाममक्षुद्रं वल्लंबं ॥ ॥ प्रगतमपगतं स व्यासादि समर्थः ॥ सव्यशब्दः स्याराद्व वक्र
वाम दक्षिणार्थः प्रतीपं कूलात्प्रतिकूलं लक्षणया विरुद्धार्थप्रतिलोमवक्र । अपरिष्टुत्य पष्ठु डःस्तुमादित्वात्पत्वं वि
परीतं विलोमं च ॥ ॥ वम्यते वा मं कूयते सव्यं । षुञ् प्रसवे ॥ ॥ शरीरस्त्येव । अपक्रांतं सव्याद पसव्यं दक्षिणं दक्ष वृद्धौ
शो ॥ ॥ संकटस्त्याच्छणोतिकटे । संबाध संकटं । विशेष्यलिंगं । पुल्लिंगस्तु संबाधो दृढ । वा ध्यंतेस्मिंस्तं वाधः ॥ ॥

अवाग्रं तु निरर्गलं । प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ठु च ७२ वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु द
क्षिणं संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ७३ संकीर्णे संकुलाकीर्णे मुंडितं परिवापितं ।
ग्रथितं संदितं दृब्धं विसृतं विततं ततं । ७४ अंतर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे । वेल्लितप्रेंखिता १५
कंपिताधुते ७५ ॥

कल्पते क्लिश्यते कच्छ कोरे किलिल गाह्यते गह्वा गहनं ॥ ॥ संकीर्यते संकीर्णं निरंतर संव्याप्त संकोलति निरंतरी भवति संकुलं पत्ता इत्यर्थः सं वधांति व्याप्त्यर्थत्वात् ॥ ॥ मुंडि खंडने पश्चिर वौ वपि मुंडितार्थं मद्रात परिवापणं ॥ ॥ संदितं दृतं यत्रेतिसंदितं । दृभ ग्रथने संदानितं संयमितं बद्धं निगडितं बद्धं निगलितं बद्धं सं दृब्धं ग्रथे ॥ ॥ वि सरति स्म विस्तीर्यते स्मा तन्यते स्मेति च ॥ ॥ स्मृतं तस्मिन्नवहितं अंतर्गतं ॥ ॥ प्रणिधीयते स्म ॥ ॥ वेल्लकंपने प्रेंखगत्यर्थः क्षेत्रं वेतु भयपाम ॥ ॥ प्रेंखालितं प्रेखलितो वल्लितां दोलितावपि ॥ ॥

कुर्व्वंतत्यमिति मोघः यं का दित्वात्कुत्वं॥ ॥स्पष्टवाचनस्पर्शनं नीः स्फुटं॥ ॥प्रकृष्टं व्यक्तं प्रव्यक्तं उल्बतस्तु उल्बणं॥
वृषादरादित्वाल्लत्वः पतोऽपूर्व्वत्र संबध्यंतिउद्दतमुत्कटस्तु इकिंश्व॥ ॥समानसाधारणमस्य साधारणंसमानं सामा
नमस्य सामान्यं सावि ष्यञ्॥ ॥एकदाकिनिद्या सहायेवा का कारल्लुकौ वा॥ ॥भिन्नस्तत्पस्यार्थत्वः अन्यार्थः स
र्वनाम। यथा गतत्वः प्रपन्नद दर्श्वावं रत्पे कः पर्स्य यथा स्तेको मत्यंता यत्कात्यः प्राधान्या सहायेषु संख्यायां वेक

मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणं। साधारणं तु सामान्यमेकाकी त्वेक एककः ७० भिन्नार्थ
का अन्यतर एकस्त्वन्येतरावपि। अवलंबं नेकभेदं उच्चंडमवलंबितं ७१ अनंतं तु दंतुममर्म्म स्पृक्०

ष्यते। अनित्यथ्यः अन्यादितरत्र न्यार्थे अल्यात्तरवरः। पतिस्तरः॥ ॥उदहृत्य बाह्याक्र्वंजन्तंवाकनंवतामयूरादि
नेकशहत्पुस्कुपेति समासान्नानाप्रकारमित्यर्थः॥ ॥उच्चं इतिउवंडं अवलंबते वलंबितं न्नतप्रवड उच्चंडं नात्र
लंबिवितिपेडः। कोविलत्व विलं बित मित्याकुकार्यमाङ्गः उच्चं डस्तुतालमिति हिंससाः॥ ॥अरुंपितुदंति अ
उउदं। विधरुपोऽस्तुदरतिरवश्वा स्पृराउपता पेमर्म्म अथवात्स्पर्शः॥ ॥ ॥ ॥

अक्षिणीप्रतिगतं प्रत्यक्षं। अतादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीयये ति समासं इंद्रियेषु सर्वं मैं द्रियकोऽजते ष्टधिश्क्तमध्यक्षं
दी०ट० अक्षिणीप्रतिगतंप्रत्यक्षं। अत्यादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः इंद्रियेषु भवं ऐंद्रियकं। अतिक्रांतमध्यक्षं
तदतिक्रांतमतप्यक्षं॥ ॥एकं ततननमविच्छिन्नो विस्तारो यस्य एकतानः अनन्यैकरूपाद्धति लिर्थ्यो पाशेः स्यध्यक्षनयन्द्धति
१४ ।एकामयंपुरोगतं तेयमस्पैकाग्रं। व्यार्थः एकाएकामयनं गतिरस्येकायनः एकसगो निश्चयो यस्य एकसर्गः ।एकाम
यनंगतः॥ ॥आदीयते प्रथममित्यादिः धर्म्मिविरह लिखोऽयजहल्लिंगं यथा आदि गर्गकुलं। धर्म्मविरह चिति भवे

प्रत्यक्षं स्यादैंद्रियकमप्रत्यक्षमतींद्रियं ६७ एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि।
अप्येकसर्ग एकाग्रोऽप्येकायनगतोऽपि च ६८ पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रि
यां। अंतो जघन्यं चरममंत्यपाश्चात्यपश्चिमं॥ ६९ ॥ मागम॥ ॥ १४

द्यर। आद्यो वाच्यलिंगः अंतात्यवभूरुः पूर्वतिपूर्व्वः पुरोभवः पौरस्त्यः दक्षिणपश्चात्पुरस्त्यः। प्रथते प्रथ
मः। आदिमोऽग्रिमश्च॥ ॥अमत्यंतः धर्म्मविरह त्रित्व यद्वीलिंगा यथा कुलस्यांतः पशुः स्त्रियः। जघने भवो ज
घन्यः। रिगादिसोपत्त्य॥ वरतिचरमः। पश्चाद्भवः पाश्चात्यः पश्चिमदक्षिणपश्चात्पुरसत्यक्। अग्रपश्चादिमश्चेति मोपि॥ ॥राम॥ ॥

अतिरिच्यतेऽतिरिक्तः समपराभ्युपरिसर्वसमधिकः॥ ॥संहन्यते स्म संहतोऽस्थिदृढः॥ ॥खक्खटमहनो कक्खटमित्य
कोकटकठनुजीवनेस्यादिवगरखो णादिको कृणोतिक्रूरं। नियतं तिष्ठति निष्ठुरं। दृह्यते दृढं। कठेटंटा बलपतिस्त
बुजीर्यातिरवे॥ ॥मूर्छतिस्म मूर्तं निवैकौ घोऽनुत्यके॥ ॥प्रोक्षते स्म प्रोढं। प्रवृद्धो प्रौढो। एधादि धितिरिह्टिः। एधवृद्धो
एधितं॥ ॥पुरापि नवं पुराणं। नव पुराणे पुरानतनो प्रादेश्च इवार्थे पुराभवं चिरं सर्वे सायं चिरमिति चुस्तुट्नि ल्हा

अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः। खक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं ६४ जरठं मूर्ति
मन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितं। पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ६५ प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो
नूतनो नवः। नूत्नश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु॥ ६६॥ अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययं॥ ॥

ःतत्वं॥ ॥प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः अभिनूयतेऽभिनवः। णुस्तुतौ नव एव नव्यः। नवस्य नूतनावेत्न प्रत्नखाश्च। प्रत
पायश्च समघश्च॥ ॥सुष्ठु कुमारं प्रियत्वं स्नायति वा सुकुमारं कुमारक्रीडायामित्यस्मात् अम्यते स्मृ डा युग
मान्त्रत्ति विलम्ब अवंतस्य वक्ता तो कयत्ता गादिव अव्यस्य पुष्ठादवर्ठ। अनुहेण गधो लक्षतेप
दस्य पश्चात् अनुपदं पश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनुगच्छति अनुगः तत्रैतत्त्रयमव्ययं वर्तते क्लीबत्वं तु रूढ्याः॥ ॥ ॥

टी॰ठ॰ शश्वद्भवः शाश्वतः अश्रय स्यतमात्रेटिजो पः। अशश्वद्भवतो नेय्यते शाश्वतिकोऽपि। ध्रुवो ध्रुवस्थैर्ये नियतं सर्वं नित्यं। स
प्रने ... वसतिस्य प्र। सदा भवः सनाभवश्च वितिसायं चिरमिति चुस्तुट्॥ ॥तिष्ठति तच्छीलः स्थास्नुः स्नाजिस्थश्चस्नुः अ
१३ तिशयेन स्थिरः स्थेयान् शब्दिप स्थिरे तिस्थादेशः॥ ॥एकरूपेण निर्विकार निरवधिकालं व्याप्नोति स्थिरत्वात्। कूटे ना
लत्वेन तिष्ठति कूटस्थः आत्माकाशादिः॥ ॥तिष्ठति तच्छीलः स्थावरः ऊँलादिः स्थिशलासेतिं वरच्। जंगमोस्तु प्राणि

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः। स्थास्नुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ६१ काल
व्यापी स कूटस्थः। स्थावरो जंगमेतरः। चरिष्णु जंगमचरं त्रसमिंगं चराचरं ६२ चलनं कंपनं कंप्रं
चलं लोलं चलाचलं। चंचलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे॥ ६३ ॥ ॥ १३

नोन्यः॥ चरं स्याच्छीलं चरिष्णुः। भृशं गच्छति जंगमः अकौटिल्ये यङ् सिधानाच्चरध॥ चरेरचिरखिलिपते तिवा द्विर्भा
वोऽगागमश्च। त्रस्यति वजत्वात् त्रसं स्वमिंगति इंगं इंगगतस्पर्शः॥ ॥चलति तच्छीलश्चलनः र्थत्वाद्युच्। कंपते तच्छी
लः युव। नमिकंपीतिरस्था लुडविलोऽस्नेस्मात् लोलः चरस्थिलीतिद्विलमगा गमश्च। चंचति चंचलं। तरति तरलं। परि
प्लवते परिप्लवः स्त्वात् ध्येवाण। चपलः चटुलश्च चलश्च॥ ॥ ॥

वर्त्तते नमति वर्त्तुलं निर्गतं तलं प्रतिष्ठा निस्तलं मूलो नास्ति तत्र वा रन्धो न स्थितिरिति॥ ॥वध्नाति गतिं बंधुरं अवनतं सदुपाधि वन्धा
सीयन्नतं। यथा कंगस्य तस्याः स्तनवंधुरस्य॥ ॥उद्वयते उद्धं उन्नतं वेसा नयत्रादिवन्नम्र रूवं सकादिवी प्रायुतप्रं।
शुत्रनमति स्मोन्नतं सर्द्धं नग्नमस्योद्यर्द्धं श्रयति स्मोच्छ्रितं तुंगत्याद् वेतेंग उत्तं गगतुङ्गुरंव॥ ॥वमति वामो स्य
स्यकं वामनः। नियतम स्वति न्यक्रू निम्नं। नीयते नीचै विधिस्त्रतिस्य वा खर्व्वतिर्वर्द्धः। ह्रसति ह्रस्वः॥ ॥अवनतम

वर्त्तुलं निस्तलं वृत्तं वंधुरं त्वन्नतानतं। उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुंगेथ वामने॥ ५८ न्यङ्नीच
ह्रस्वखर्वास्युरवाग्रेवनतानतं। अरालं वृजिनं जिह्मम् ऊर्म्मिमत् कुंचितं नतं ५९ आविद्धं
कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि। ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ॥ ॥

यमस्य असंरम्भो वाग्रे अधोमुखमीत्यर्थः॥ ॥अवनमति स्मावनतं आनमति स्मावनतं आनमति स्मानतं॥ ॥स्य
ति अरा अस्त्यस्य वा अरालं। वर्जति वृजिनं जीयते जहाति वा जिह्मं ऊर्म्मयो भंगाः सन्त्यस्य ऊर्म्मिमत् कुंचत्यगात्ति वे कुल्यनम
ति स्मनतं। आविध्यते आविद्धं कुज्यते कौटिल्ये भुग्नं। वेल्लति वेल्लितं। वंचकं रकं मगुरंव॥ ॥ऋर्जीपंजजनेवाऋजुः।
प्रकृष्टो गुणोऽस्य सदृशो गुणे नमोर्घा वा प्रगुणः॥ ॥व्यस्यते विपर्यस्यते स्म व्यस्तं। आकोलत्येकी भवत्याकुलः॥ ॥

नीरू०

१२ मूर्त्तयत्नःसाद्रुनिर्गतमंतरं यश्च व्यवधानमस्य निरंतरं सहइ अस्यते वध्यते सान्द्रं निमिविडं निविरीशंगाटं निरंतरं॥ ॥पेल्यते लि
य्यते पेलवं। विगतमंतरं विरलं। तच्यते तनु। शिथिलं श्लथं च॥ ॥सं भूता आपोत्र उपपत्नाशात् समीपं क्ष्यत रूपसर्गस्योपईऊ
निवध्नाति निकटं सस्तुदश्चाति कटः। आसीदति स्मासन्नः। सन्निकृष्यते स्मात्सन्निकृष्टः समानं नीडमस्य सनीडं। सा विषसनी
डम मर्यादा सवेशसंदेशः पूर्णसामीप्य इति सामीप्ये लक्षणाया तु समानो देशोऽस्य सदेशः अस्सपाते अबाधते ऽस्मा सस

घनं निरंतरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु॥ ५४ समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्। सदेशाभ्याससम
विधसमर्यादसवेशवत्॥ ५५ उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययं। संसक्ते त्वव्यवहितमप १२
दांतरमित्यपि॥ ५६ नेदिष्ठमंतिकतमं स्याद्दूरं विप्रकृष्टकं। दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं दीर्घ
मायतं।

माना विधा मर्यादा वेशश्चास्य। कंठस्य समीपमुपकंठं। अंतो स्यास्तीत्यन्तिकः। अभ्यर्ण्यते अभ्यर्णः। अभ्यग्रा विहृद्यौ॥
इति भावः। अलिमुखलमयश्रास्य। अभित इति निपातः। नेषु सर्वे॥ ॥नास्ति पदेन तिरस्कृतमापातरं व्यवधाना अप
दांतरं॥ ॥अतिशयेनांतिकं नेदिष्ठं नादीयापि अंतिकवाटद्युतिर्नेदसाधो॥ ॥दूयते दूरं॥ ॥अतिशयेन दूरं द
वीयः स्थूलदूरेतियणादिपरे लुप्यते। शर्व्वस्य वगुणः॥ ॥दृणाति दीर्घं। आयम्यते आयतं आयतंतो वा॥ ॥ ॥४॥ ॥

अतिशयेनाल्पं इष्ठेयसुनिवा। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां। अतिशयेनाणुरणीयः उगिदेमयसुः इष्टमिति इरलोपः॥ ॥ प्रभवति प्रभूतं। प्रचीयते प्रचोर्यते वा प्रचुरं। प्राज्ञते प्राज्यं। प्रकर्षेण आजीयते वा। न दभ्रमदभ्रं। बंहते बहुलं। बहु। अग्रन्मत्वर्थीयो लः। पूर्यते पुरु॥ पुरु हूयते पुरुहूः। अतिशयेन बहु भूयिष्ठं। बहोर्लोपो भू च बहोः। इष्ठस्य यिट् च। इति भूरादेशः। पिद्रागमश्च। स्फायते स्फिरं। भवति भूरि॥ ॥शतात्परं परःशतं। मयीत्त्रिश्रेषु। सर्षयोधवमहिताय तत्त्वापरं सहस्रः। आरदक्षपं मिपारस्क्रादित्वात्सुट्। श्रीत्राजसुपरः। अहं निपातं मन्यते। यथा परः सहस्रः परःशतं॥ ॥गणादोगणयः॥ ॥कर्मणि क्तः॥ ॥समग्रस कलारं वहंपूर्वादी

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६१॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु। पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ५२ परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्। गणनीये तु गणेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वं॥ ५३ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं॥ ॥ ॥

ग्ययत्तनकां। सममतिममं। सर्वो र्थे सर्वनाम। यन्नवास्मर्यस्य समर्पमसमः। सर्वति सदति वा सर्वं। विशति विष्टं वे विश्वं। नास्ति शेषमस्या शेषं। कृतविष्टनकृत्यतेव्याप्यते। अनेन कृत्स्नं। समस्यते एकीक्रियते समस्तं। निवृत्तं खिलात्। अभूर्व्याप्ते निखिलं। नास्ति खिलमस्या खिलं। निःक्रान्तं शेषात् निःशेषं। संगतमग्रमस्य समग्रं। समं ग्रसते वा। सह कलाभिः। भूर्भागैर्वर्तते सकलं। न रवं रं स्थितमरवं। अपि पर्शिः वेति वा एर्व पूर्स्म मिति पके। आदिशब्दादविन्नादि। नास्ति न्यूनमस्मात्संनं।

ह्रीनं॰ ११ पुरुषो व्याघ्र इव व्याघ्रः। पुरुषव्याघ्रः। गोनागः। आद्य शब्दात् मुखं चन्द्रः। पादपद्माः। उपमितं व्याघ्रादिभिः। इति समासः। श्रेष्ठस्यार्थो गोचरो विषयपर्षा॥ ॥उपसृज्यते नियुज्यते उपसर्जनं। आविष्टलिङ्गत्वात् स्त्रीलीबुंयथा उपसर्जनं सर्वा अप्राग्र्यस्तु वाच्यलिङ्गः। उपाग्रं वा॥ ॥विशायते विशं कटं वेश। अलस्त्रं च कटेवा। प्रथते पृथ पृथुः। गुणमात्रवृत्तेर्वा। हिंस्ते ह्रस्वः। महति महत्। वर्त्तमाने पृषत्। बृहन्महदिति पात्यते। वलति वंड्रा। अवते ऊरु। ऊरुशाद्वे विपोलति विपुलं। पुल महत्त्वे। कः। विकटं च॥ ॥प्यायते पीनः। क्तः। प्यायः पी। आदित

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ४८ अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने। विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ४९ वड्रोरुविपुलं पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे। स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु॥ ५० स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः॥ ॥

श्व्येति निष्ठानत्वं वकनिश्चकरश्च। स्थूलपरिवृहणयर्ना वहलम्ब॥ ॥स्तोति स्तोकं अल्प्यते अल्पं। क्षुल्लः। पुषु छत्ते आथाप्य तेस्त्रक्ष्णो दस्यते दभ्रं। कृशत्यकरणे तत्र्यते तनु॥ ॥मीयते अन्या वा मात्रा। त्रुटति त्रुटिः। लूयते लवः। लिशअल्पीभावे लिशः। कणति निमीलति कणः। अणत्यणुः॥ ॥ ॥राम॥ ॥

फलतिविशीर्यतेफल्गु। निष्फलाविशरणे॥ ॥शुनेहितंशून्यं शुन्यंवत्गवादिभ्यो यदित्यश्रुनःसंप्रसारणं वात्रदीर्घत्वं। अप
तेकाम्यते। न्याहतत्वाद्वशिकं। तुच्छ्यतेस्मतुच्छं। रिच्यतेरिक्तं रिचवियोजने॥ ॥प्रधीयतेप्रधानं प्रकृष्टमुखमस्यप्रमु
खः। प्रकृष्टोविवेकःपृथक्त्वमस्यप्रवेकः। नोत्तमोऽस्मादनुत्तमः। अतिशयेनोद्गततउत्तमः। अतिशयेनोद्गतमः। मुखमि
वमुख्यः। शाखादित्वाद्यः। वरणीयोवर्यः। व्रियतेवरेण्यः। वृञ्एण्यः। प्रकृष्टं। श्रेष्ठावर्हः। परिच्छेदोऽस्य प्रवर्हो वर्हप्राधा

असारंफल्गुशून्यंतुवशिकंतुच्छरिक्तके॥४५॥क्लीवेप्रधानंप्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः॥
मुख्यवर्यवरेण्याश्चप्रवर्होऽनवरार्ध्यवत्॥४६॥परार्ध्याग्र्यप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियं॥श्रे
यान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्सत्तमश्चातिशोभने ४७ ॥ ॥राम॥ ॥

न्येवाप्रवर्हःमुख्यत्वंतेप्रवर्हः। तुयष्टतिप्रवर्हः। वृहउद्यमे। अनवरार्ध्यमुख्येसाप्तेभवोऽनवरार्ध्यःस्वपरार्ध्यः। परावरार्ध्यमो
त्तमप्रकृष्टावीदितियत्। अग्रेतिगच्छतीतिवा। अग्र्यंप्रकृष्टमग्रंहरः। प्राग्रेसरःप्राग्र्यः। अग्रेभवः। अग्रीयः। अग्रणीःग्राम
णीःग्रालीवस्थ॥ ॥अतिशयेनप्रशस्यःश्रेयः। श्रेष्ठः। पुष्णातीपुष्कलः। अतिशयेनसत्सत्तमः॥ ॥राम॥

रा·रु० अभिमुखेनेष्यते। भीष्टं। आप्तुमिष्टमभीप्सितं। हृदयस्यप्रियंहृद्यं हृदयस्यप्रियेयत्। हृदयस्यहृल्लेखेतिहृद्। हृ
१० दयतिवित्तमास्वेदयितं। वल्लतिसौत्रःप्रीत्यर्थः। प्रीणातीतिप्रियंकः॥ ॥निकृष्यतेनिकृष्टः। एवंप्रतिकृ
ष्टः। अर्वतेअर्वा। रिफतिहिनस्तिरेफः। यापितागुणाअस्माद्याप्यः। ञपादिवाद्वेपाप्यो पि। अवोमवोवमः। अधोम
वोधमः। अवोधमोलोपश्चेतिमःसलोपश्चेतिकुत्सितंपूयतेकुपूयः। नोद्यतेऽवद्यः। अपद्यपण्यवर्या गर्ह्येतिसा।
अभीष्टेभीप्सितंहृद्यंदयितंवल्लभंप्रियं ४२ निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः। कुपूयकुत्सिता
वद्यखेटगर्ह्याणकाःसमाः ४३ मलीमसंतुमलिनंकच्चरंमलदूषितं। पूतंपवित्रंमेध्यंचवीध्रंतुविमला
र्थकं ४४ निर्णिक्तंशोधितंमृष्टंनिःशोध्यमनवस्करं॥ ॥

१० धुःखेटतिखस्यतीतिखेटः। खिटत्रासे। अणतिरटतीतिअणकः। अत्रञ्। कुत्सायांकन्। कद्वरोपि॥ ॥मलोस्यास्ती
तिउपोद्यातमिस्येतिस्मा धुः। कुत्सितंचरतिकच्चरं म्लानंकल्मषंच॥ ॥पुनातिपूतं। पूयतेअनेनपवित्रं। मेधनीयंमेध्यं। मे
धायांसाधुर्वा॥ ॥विशेषेणेद्धेवीध्रं रक्तं॥ ॥णिजिरशौचेनिर्णिक्तं पुष्टं द्वौ निष्क्रांतं शोध्यान्निःशोध्यं। अविद्यमानोऽव
स्करोवर्चस्कोऽस्यानवस्करं॥ ॥ श्रीरामरामरः॥ ॥

आदिशब्दात्तृणाद्याः॥ ॥उद्भिनत्ति भुवमुद्भित्। ततामिदं च किब्बूकस्यात्उद्भेदनमुद्भित्ततो जायते उद्भीज्जो डाद्दृत्थ
मयोनिजं जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन पंचधा भूतसर्गः। एषामेवावांतरभेदाः स्वत्रदेश्याविधेयं। यदाहुः अष्ट
विकल्पो दैवस्तैर्यग्योनिश्च पंचधा भवति। मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः। पैशाचो राक्षसो याक्षो गांध
र्वः शाक्रस्तथैवच। सौम्यप्राजापत्यश्चब्राह्मोष्टौ देवयोनयः॥ ॥सुंदरं सुष्ठु नंदयतीति नैरुक्ताः। रोचते रुचिरं रुचिरा तिच॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदं ४२ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनं। कांतं मनोरमं
रुच्यं मनोज्ञं मंजु मंजुलं। ४३ तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यंतो यस्य दर्शनात्॥ ॥

चरति मनोऽस्मिंश्चारु। सुष्ठु समं शोभना समा नेति वा सुषमं लक्षणया च तु साध्नोतीति साधु शोभते शोभनं युच्।
काम्यते कांतं रोचते सेरु च्यं राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्येति कर्तरि साधुः। जानातीति ज्ञः इगुपधज्ञेति कः। मनएव
ज्ञं यच्चतन्मनोज्ञं। सर्वैर्मन्यते मंजु धाम्भि। धर्म्ममाहदस्यादमव्यर्थीयो लः। श्यामलपिंगलादिवत्। ह्रस्वे मंजुलं मनोज्ञा
सिच्यते आप्यायते दृगनेनासेचनकं। यद्दर्शनात्तृप्तिर्न ह प्पति॥ ॥

टी·ट· कुत्सितोऽर्यः स्वामी कदर्यः। कल्पते कृपणः। क्षुद्यतेऽल्पत्वात्क्षुद्रः। किंचित्पचतीति किंपचानः। औणादिक आनच्
९ मितंपचः निमितं पचः मितनखेति पचेः खश्। कीनाशोऽपि॥ ॥दुष्टा विधा प्रकारो भोजनं वास्य दुर्विधः। दीयते दीनो
ख्यादयश्चदितः दीङ्क्षये। दुष्कः क्लीबकस्थ॥ ॥वनेयाचते वनीयाचनः। युच्। कच्। मार्गतीति मार्गणः। अर्थयते तच्छी
लोऽर्थी अर्थो वास्य तद्दहितरुती निर्वीत कुक्कुस्थ॥ ॥अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः। अहमत्यस्या हंयुः। अ

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ३९ निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोपि सः। वनीपको याच
नको मार्गणो याचकार्थिनो ४० अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः। दिव्योपपादुका देवा नृगवाद्या
जरायुजाः ४१ स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः॥ ॥

हंयुः शुभंयुः अहंशुभमोर्युस्॥ ॥शुभमस्य निपातनान्मांतत्वं॥ ।दिवि स्थाः वा दिव्याः उपपाद्यंते दिव्योपपादुकाः। छुभ्या गपागिति
यच। लपयते ल्लुकत्र्। अदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायत इत्यर्थः। अ योनिजत्वार्थं तु न रिह्नोक्ताः॥ ॥नरो गोमहि ९
षाद्याश्च जरायुजाः। जरायुर्गर्भशय्या॥ ॥आदिशब्दान्मशककरका द्याः॥ ॥आदिशब्दात्ककारेत्यवयवस्थायां वापि
पीलिकाद्यर्थः॥ ॥

श्विदिश्वेत्ये लिटः कानच्। अकृष्णं निःपापत्वाच्छुक्लं कर्म्म यस्य कृष्णकर्म्मा॥ ॥चपतेश्चपलः चपसांत्वने। विनो तिविकुरः चकारेबाहुल्पं ललसंवा। तोवीसलीला विकुरामन्नंगः स्वचापसोदर्पमदंसुमोच॥ ॥दोषेण कस्मिंश्चिदृक् ज्ञानमस्य। यत्का नृपः। दोषैकग्राहि हृदयः पुरोनामी तिकथ्यते। पुरोऽग्रेभजतेपूर्ववच्च पुरोभागी॥ ॥निकृणोति हिनस्ति स्म निकृतः। शठकैतवे॥ ॥कर्णेजपति सूचयति कर्णेजपः। सूचकः कर्म्मयोरभिज्ञपेरित्यच्। पिशपत्यंकार शेनसूचयति पिशुनः। पिशअवयवेअपिशपतिखंडयति इति श्रीभोजः॥ ॥दुष्टो जनः दुष्टंजनयति वा दुर्ज्जनः

शिश्विदानोऽकृष्णकर्म्मा चपलश्चिकुरः समौ। दोषैकदृक्पुरोभागीनिकृतस्त्वनृजुः शठः २९ कर्णेज पः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्ज्जनः खलः। नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्त्तस्तु वंचकः॥ ३० अज्ञे मूढयथा जातमूर्खवैधेयबालिशाः॥ ॥

खं शून्यं लाति खलः खलति चलति वा॥ ॥नृन् नरान् शंसति हिनस्ति नृशंसः हंति तच्छीलो घातुकः लषपतपदेत्युकञ्। क्रू रगतिकौटिल्ये क्रूरः कृणोति वा पिबति धर्म्मं पापः पापं वास्त्यस्य॥ ॥धूर्वते धूर्त्तः॥ ॥मुह्यति मूढः यथा यथैव जात स्तथैव। वालत्वेबालिशः वाइ आस्माच्चेवडिश। वैधेयः विधायाभोजनस्यापत्यमिव वैधेयः विधाय। यद्दविष्णोदेवपरः॥ ॥

आरात्र्यर्यते स्वरूपावाल्पते आशंसितो ऽलीकोत्पन्नपातकव्यपदेशः। अभिशस्तो मिथ्याषितः मैथुनं प्रतीत्येके॥ ॥समिक

८ सउकच। अनिश्चित इत्येके॥ ॥समावित्येवाव्यसति श्रेयोमार्गाद्व्यसनं तेनार्त्तो व्यसनार्त्तः। आर्त्तोततीयासमासे इतिद्विः उपराज्यते स्मोपरक्तः॥ ॥विगतो हस्तो यस्य स विहस्तः किंकर्त्तव्यतामूढत्वाच्च॥ ॥विक्लवते कातरी भवति विक्लवः। वि र्धात्रगणपरिलिमात्रेलौकिकः विरूढं ह्वलति विह्वलः॥ ॥विगतं वशं इष्टं कामयते विवशः। अरिष्टेन मरणचिह्नेन

आशंसितोऽभिशस्तः स्याद् व्यसनार्त्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ३४ विक्लवो विह्वलः स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधीः। कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते। ३५ द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ। विष्यो विषेण यो वध्यः मुशल्यो मुशलेन यः। ३६ ॥ ॥

सादिनादुष्टाधीर्यस्य॥ ॥कशा चर्म्मयष्टिः तत्र घातोऽस्य पवारात्रपीतामर्हतिकश्यः॥ शोदिः दंडादित्वाद्यच्॥ ॥सन्नद्धः सध्यो वधार्थे उद्युक्तः स आ जतसोद्योगः सन्नेतिवधाद्यर्थे धावत्यवश्यं आततं पलायमानं वा नयते आततायी। वध उप ८ लक्षणं। यस्मृतिः। अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः॥ ॥अक्षिगतो यस्य किं सः रूक्षादिः खेदकत्वा॥ ॥वधं छेदं वार्हति॥ ॥नौवयइतियत्॥ ॥मुशलेन वध्य इत्यर्थः॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

ह्स्रीमः शीलेकश्मलोपध्वस्तकत्वाः॥ ॥श्रेणाजीवीडेगजतेस्मनम्रः अविद्यमानंवासोऽस्यावासाः॥ ॥अनुकृष्यते
हूरीक्रियतेस्मावकृष्टः निःसारित इत्यर्थः॥ ॥आत्तोगृहीतोगंधोऽभिमानोस्यात्तगंधः चत्वारएकार्थाइत्येके
॥ ॥देङितार्थे॥ ॥प्रत्याख्यातोनिराकृतः प्रत्यादिश्यतेस्मप्रत्यादिष्टः अनंगहितेच्छः अपविद्धोपि॥ ॥निक्रिय

ह्स्मीशीलस्तु ह्स्मीकोनम्रोऽवासादिगंबरः। निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तुधिक्कृतः ३०
आत्तगंधोऽभिभूतः स्याद्दापितः साधितः समौ। प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ३१
निकृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः। मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ३२
अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ। आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कांदिशीको भयद्रुतः। ३३ ॥ ॥

तेखलीक्रियतेस्मनिःकृतः॥ ॥मनसिहतोमनोहतः प्रतिबंधः प्रवृत्तिनिवारणार्थेः॥ ॥प्रतिक्षिप्यतेन्यकृक्रि
यतेस्मप्रतिक्षिप्तः॥ ॥कीलबंधे॥ ॥प्राप्तः आपदं आपत्प्राप्तः प्राप्तापन्नेचाद्वितीययाइतिसमासः॥ ॥कांदिशं
व्रजामीतिव्याकुलः एषोदरादित्वाद्भयद्रुतः पलायितः॥ ॥

टी॰ऊ॰ जल्पाकस्तितिताद्भीत्येषाकरः आलजादजौ बहुभाषिणि। गर्ह्यजापीजंजरूकः॥ ॥मुखेनवाल्मक्षते निंदितं मुखमस्य
७ दुर्मुखः वस्त्र खड्ग कुंके स्योराबद्धं यः अबद्धमनियंत्रितं मुखमस्य स्यात्बद्धमुखः॥ ॥शक्नोतिवक्तुं शक्तः प्रिय
वंशीवदः खलु॥ ॥लुहकशुनोदो॥ ॥कुत्सितं वदतीतिकद्वदः रथवदयोश्चेति कोः कदा आबन्तेरायदृदश्च॥ ॥कुत्सि
तोवादोऽस्य कुवादः कुत्सितं चरतिकुचरः प्रवाद्यचरा नञ्तद्धि रुढेः नर्थवत्रोतिशाब्दयतीतिचलनशब्दोर्थादिति

जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्। दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ शक्तः प्रियंवदे २७
लोहलः स्यादस्फुटवाक्गर्ह्यवादी तु कद्वदः। समौ कुवादकुचरौ स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः २८
रवणः शब्दनो नांदीवादी नांदीकरः समौ। जडोऽज्ञ एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते २९ ॥ ॥ ७

युवा॥ ॥नांदीमंगलपाठं करोतिनांदीकरो दिवाविभातिदः॥ ॥जलवाच्यं जलयोरेकत्वं अज्ञोऽतीक्ष्णधीः माद्यमुस्तोमा
दश्यास्तिश्वतीक्ष्णधीसुकुशाग्रीयः॥ ॥नपटोथवक्तुं करोऽपिमूकः एडमूकास्तदृशो वानेडमूकः नजिव्युत्क्रमय
सहग्रापिकरणे तथाह्यर्थः पडोहिवधिरः॥ ॥ राम॥ ॥

वेदिकापि॥ ॥जागरूकः कश्चेत्स्कःन कारान्तश्च॥ ॥प्रचलस्थावदृ्श प्रचला यितः पुः उपविष्टो निद्रया घूर्णितः॥ ॥स्व
पितृपोर्नजिङ्गीरश्चेति वक्तः ४ व्यादालुः निद्रातितच्छीलः निद्रातं देसालुः॥ ॥ निद्रातिस्म निद्राणः संयोगादेराती
धातोनिष्ठानत्वं॥ ॥ पराङ्वतीतिपराङ्मु विभाविरहिक्न खियांरतिस्वार्थे खः स्यंमुखीनश्चनिमुखः॥ ॥ अवस्रस
वावीनोऽपि॥ ॥विष्वक् देवयोश्चरेरद्यं वतवप्रत्यये॥ ॥ विष्वङ्ग्स्वतोऽथ वृद्धच्यां॥ ॥सहस्य सध्रिरित्यंवतोप

नाऽऽस्त्वथ तकोपनः। जागरूकोनागरिता घूर्णितः प्रचलायितः २३ स्वप्रकशयालुर्निद्रालुर्निद्राणशा
यितौसमौ। पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्प्यधोमुखः २४ देवानंचतिदेवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् विष्वगंच
तीया सहांचति सध्र्यङ् समंचति तिर्यङ् यस्तिरोचति २५ वदावदोवदावदो वक्ता वागीशो वाग्पतिः स
मौ। वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽपि वक्तरि २६ ॥ ॥

रसध्र्याद्येशः॥ ॥तिरसस्तिर्यलोपे॥ ॥वदतिवदावदः वलिवरिपतिवरिच्यो द्वित्वम भ्यासस्यात्वंच॥ ॥वाचोयुक्तौप
टुवाक्कुदिक्मयङ्गोयुक्तिदंड हरेषितिष ष्ष्याश्चलुकप्रशस्तावातेगस्त्यस्य वाग्मी वाचोग्मिनिः वावद्यतेतच्छीलो वा
वदूकः यजजपेत्यत्रवदेरुपपदकारवाकारादूकः वक्तरीतिक्ष्राप्रवाक्प्रगल्भः सुवक्तस्य॥ ॥ राम॥ ॥

टी॰ नु॰ ६ ऊर्ध्वपतनशीलः॥ ॥कृत्वमंडार्थेस्यश्चेतियुच्॥ ॥स्वभवतितच्छीलः ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः भुवश्चेतियुच्॥ ॥इष्णुच्य
च्॥ ॥क्षिपतितच्छीलः त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ ॥ संस्द्रः पीनस्निग्धश्च मेद्यतेमेदुरः॥ भंजभासमिदोघुरच्॥ ॥वेत्ति
तच्छीलो विदुरः विदिभिदिच्छिदेः कुरच्॥ वेत्ति विंदुः विंदुरिच्छु रितिसाधुः॥ ॥विकसतितच्छीलः वौकसलसेतिघि

उत्पतिष्णुस्तूत्पतिताऽलंकरिष्णुस्तु मण्डनः। भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ २० निरा
करिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सांद्रः स्निग्धस्तु मेदुरः। ज्ञाता तु विदुरो विंदुर्विकासी तु विकस्वरः २१ विसृ
त्वरो विसमरः प्रसारी च विसारिणि। सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी २२। क्रोधनो
मर्षणः कोपी० ॥ ६

उण्। स्वेश्राभासपिशकसो वरच्॥ ॥विसरतितच्छीलः सृघस्यदः क्मरच्॥ प्रसरतिप्रसारी प्रेलपसृद्रुमथे
तिघिनुण्॥ ॥सहेरिष्णुच्॥ युच्॥ क्षमेस्तृच् उदित्वादिट्। तिजेर्गुप्तिजी तिक्षमायां सन्। सनाशंसी भिक्षउः॥ शमित्य
ष्टास्योघिनुण् क्षमी॥ ॥क्रुधमंडार्थेभ्यश्चेतियुच्। कोपनो रोषणश्च॥ ॥ राम॥ ॥४॥ ॥श्रीकृष्ण॥ ॥

आलीनकोपीनावितिसाधुः॥ ॥विरुद्धंलक्षयंतेविरुद्धंलक्षमस्यवाविलक्षः निःप्रतिपत्तिरित्यर्थः॥ ॥ईषत्तरति
कातरः।कातरस्थायंवा।अत्रकातरास्त्रीतिनरस्याप्त्॥ ॥त्रस्तोनिरंशस्तात्रस्तःश्रीस्येत्रस्यतित्रसुःत्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः॥वि
भेतितच्छीलसियोरुक्रुकुरुकत्रौ।क्रुकवक्कन्थावादरितो भीतस्वात्तस्यकितस्य॥ ॥सनाशासभिक्षउः॥ ॥—ग्रहयते
गृहयालुःस्पृहिगृहीस्यालुः॥ ॥श्रद्दधातीतितच्छीलः॥ ॥आद्याःपतिश्चारादिकोदंतःपततिपतयालुः स्पृहिगृहीस्या

स्यादधृष्टेतुशालीनोविलक्षोविस्मयान्विते।अधीरेकातरस्त्रस्तेभीरुभीरुकभीलुकाः २७
आशंसुराशंसितरिगृहयालुर्ग्रहीतरि।श्रद्धालुःश्रद्धयायुक्तेपतयालुस्तुपातुके। २८ लज्जा
शीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके।शरारुर्घातुकोहिंस्रःस्याद्वर्द्धिष्णुस्तुवर्द्धनः॥ २९ ॥ ॥

लुः।पतपितच्छीलःपातुकःलषपतपदेत्युकञ्॥ ॥अपत्रपतेतच्छीलःभ्राज्यलंकृञ्निति इष्णुच्॥ ॥वंदतेतच्छील
स्तुवंदारुः॥ ॥शृणातिहंतिहिनस्तिवातच्छीलःशृवंद्योरारुःलषपतदेत्युकञ्।नमिकंपीतिरः॥ ॥अलंकृ
ञितिष्णुच्।अनुदात्तादेश्चेतियुच्॥ ॥ राम॥ ॥ ॥राम॥ ॥

ही॰ ३॰ कामयतेतच्छीलःलषपतेत्युकञ्।रः।नमिकंपीतिरः।अनुदात्तादेश्चेतियुच्।आणादिकस्यपरस्यकामनःकामनो
५ ऽभिकरतित्युक्तः।पाठःआयादयआर्द्धधातुकेवेतिपक्षेकमेर्णिङ्।अनुकाभिकाभीकःकामितस्यवाभिस्यं
केसाधवः॥ ॥विधातव्योविधेयःयद्वेहविनियोज्यःविनयःआज्ञासंस्कारइंद्रियजयोवा॥ ॥आशृणो
तिवाक्यंआश्रवः॥ ॥वशंगतःइतियःप्रणेतव्यःप्रणेयंताःषंडेकार्थाःस्तेके॥ ॥निभृतोवपनः॥प्रश्रयति

काम्रुकेकमिताऽनुकः॥ २३।कम्रःकामयिताऽभीकःकमनःकामनोऽभिकः॥ विधेयोविर
श्रव्यसाम निपरसि आवृपस्तुते॥ २४॥ वेश्यापतिभुजंगस्याद्विटविटःपात्रविकोविटः
विधेयोविनयग्राहीवचनेस्थितआश्रवः॥ २५॥ वश्यःप्रणेयोनिभृतविनीतप्रश्रिताः
समाः॥धृष्टेधृष्णग्वियातश्चप्रगल्भःप्रतिभान्विते २६। ५
प्रश्रितःधृष्णोतिस्मधृष्टःधृषप्रासीवियातस्यइतिदृसावः॥धृष्णोतितच्छीलोधृष्णुःत्रसिगृधीतिक्नुःधृषेश्चेतिव
प्रतिस्यःस्यामितितियुत्सन्नमतिस्नात्कालधीश्च॥ ॥ ॥ राम

आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः। आत्मोदरयोर्भृञः इति खिः अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् इति मुमागमः। आत्मोदरयोः पूरकस्य॥ ॥सर्वान्नाणि पन्नानि सह्यतीति सर्वान्नीनः। अनुपदसर्वा
न्नायानयं इति खः॥ ॥गृध्यतीति गृध्नुः युवं कान्नेति गुध्रः॥ ॥अभिलषति तच्छीलः अभिलाषुकः लषपतपदेति उकञ्
आ। तृष्यतीति तच्छीलस्तृष्णक् त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः वारः रतीति लोलुपः लोलुभः॥ ॥स्यात्। लुभति इत्यर्थे लुभश्च इतीयङ्

स्यादात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके ११ सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्द्धनः॥ लु
ब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ १२ सोन्मादस्तून्मदिष्णुः स्यादविनीतः
समुद्धतः॥ मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः ॥ ॥

लुभगंतादकुः। कोविदस्त्वैश्यिवभ्रान्तिः लालसो लंपटस्य॥ ॥उन्माद्यतीति तच्छील उन्मदिष्णुः भूतादृशा विन्दे अलं
कृञ् निराकृञिति इष्णुच्॥ ॥निर्भयोऽपि॥ ॥मद्यते न माद्यतीति मत्तः शौण्डायां भवः शौण्डः तस्यैव॥
आप्रकरणे श्योत्कादिसूत्रपदं स्यान्ता तत्र शाकः ततः कटीक्ष्वादन्तेः कटः उत्कटो वा संप्रोदश्च कटच् इति सम
क्षीबः क्षीबृ मदे। अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबेति साधुः॥ ॥ ॥राम॥ ॥

त्री·३
४
अलंकर्म्मणेऽलं कर्म्मीणः पर्याप्तयोऽयान्नादृधर्थे वरुर्णेति समासः अषडक्षेति खः॥ ॥नित्ययोगे मतुप्॥ ॥कार्म्मसा
क्षीस्यति साधुः। कर्म्मणि घटते कर्म्मठः॥ कर्म्मणि घटोऽठच् इति घञ्॥ ॥कर्म्मणि साधुः कर्म्मण्यं वेतनं भुंक्ते कर्म्मण्य
भुक् कर्म्म करोतीति कर्म्मकरः। कर्म्मणि भृतौ इति टः॥ ॥कर्म्मण्यप्राप्ति विना भृतिं कर्म्म संपादकः॥ ॥अपेतिवि
तद्धार्थं मृतसंस्कारार्थं स्नापितः॥ ॥मृदु शष्कुली मांसेऽपलक्षणं तामत्तीति शष्कुलः। शेषे एव॥ ॥बुभुक्षासंजातास्य तत्

कर्म्मक्षमोऽलंकर्म्मीणः क्रियावान् कर्म्मसूद्यतः॥ स कार्म्मः कर्म्मशीलो यः कर्म्मशूरस्तु कर्म्मठः १८
कर्म्मण्यभुक् कर्म्मकरः कर्म्मकारस्तु तत्क्रियः॥ अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शष्कुलः
१९ बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः॥ परान्नः परपिंडादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः! २० आद्यू
नः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जितः॥ ॥ ४

घातिस्म क्षुधितः॥ अत्तुमिच्छुर्जिघत्सुः अशनमिच्छत्यात्मनः क्यच् अशनायोदन्येति साधुः ततः क्तः इट्॥ ॥
परान्नमस्य परान्नः॥ ॥अत्ति तच्छीलोऽद्मरः। सृघस्यदः क्मरच् निर्द्देशात्। पक्षे घस्मरो वैदेशः॥ घस्ल अदने वा॥ ॥दे
यद्दीव्यतीति स्मादायूनः दिवा विजिगीषाया मितिनत्वात् उदरेणाभ्यतः औदरिकः उदरे ठगाद्यूने॥ ॥राम॥ ॥ ॥

वत्सोऽस्यास्तीति वत्सलः। वत्सो सास्यां कामवलइति लत्र॥ ॥दयालुः कृपावानस्य करुणा प्रयोजनमस्य कारुणि
कः। सुष्ठु रमते सूरतः। स्परो। कैरवत पतिवाऽ॥ ॥स्वतंत्रः आत्मा तंत्रं मुख्योऽस्यस्वतंत्रः। अपगतमावरणं नियंता ऽस्य
ति अपावृतः। स्वेनईतितं शीलः स्वैरी स्वस्यैरेरीरिणो रिति स्वैरि। स्वच्छंदोऽभिप्रायोऽस्य स्वच्छंदः। निःक्रांतोऽवग्रहाद्वि
यंत्रतो निरवग्रहः। निर्यंत्रणो निरंकुशो यथाकामीव॥ ॥परो मुख्यपरिस्नोऽस्य परवीनः अपरज्ञासितेति स्वः परे

लियनुवृत्सलः ४ स्याद्दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः॥ स्वतंत्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छंदो निरवग्र
हः परतंत्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि॥ अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छंदो गृह्यकोऽप्यसौ ६ खलपूः
स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः॥ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्कुंठो मंदः क्रियासु यः ७ ॥ ॥४॥

नियंताऽस्य परवान्। अमुख्यपरिस्नोऽस्याधीनः। निहन्यते निघ्नः। यत्र अर्थकविधानं आयत्यते नियुज्यते आयत्तः। गृह्य
कः गृह्यकः। पदास्वैरिवाह्वेति कप्॥ ॥खलं पुनाति खलपूः। बहु करोति बहुकरः दिवा विभेतिदः। अत एव बहुकरी मार्ज
नी बहुक्षीयार्जुकस्त्येके॥ ॥दीर्घं चिरेण सूत्रयति सूत्रयते वा दीर्घसूत्रः॥ ॥जलतिजाल्मः॥ ॥कुंठ आलस्ये मंदोऽलसः।
॥ ॥४॥

स्त्री.ऊ. कुटुंबे कलत्रादौ व्याप्रतः पोषणे युक्तः। अस्तितोऽगारे स बोऽभ्यागारिकः। उपाधीयते उपधिः॥ ॥सिंहस्येव संहन
3 नं देहोऽस्य सिंहसंहननः॥ ॥ निर्ह्रियः समुदयाह्रुणोः पृथग्व्यपदेशः सत्त्वसंपन्निनोत्कर्षः तया संपतसंपद्यमानः॥ ॥ना
स्ति वागस्य अवाक् मूयतेव ध्यते वागस्य मूकः। मूङ् बंधने॥ ॥मनोजवयतेऽस्मिन् पितायमिति क्षावति मनोज
वसः। औणादिकोऽसः स च मायादित्वात्। मनोजवोऽभिलाषेव सतिवा पितेव सम्यक् निस्तातिपित्रसन्निभः॥ ॥को

अविकर्डिमृद्धः स्यात्कुटुंबव्यापृतस्तु यः ११ स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयं। व
रांगरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः १२ निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपन्नः सत्त्वसंपदा। अवाचि मू 3
कोऽथ मनोजवसः पितृसन्निभः १३ सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः। लक्ष्मीवा
ल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्॥ ॥राम॥ ॥

कन्या आदत्ते धर्मं कूकुदः। कूङ् शब्दे। वाऽस्य अनुपंक्त्या कृत बानरा ब्राह्मविवाहे हेरा। ता। यत्र भुः आच्छाद्य वार्हयित्वा
च श्रुतशीलवंते स्वयं आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः॥ ॥लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मणः पामादि
त्वात् लक्ष्मणः श्रीलः। श्रियं लाति श्रीलः। सिध्मादित्वाल्लः कोरलयोरेकत्वस्मरणं॥ ॥ राम॥ ॥

दक्षते समर्थयति दीयते दक्षिणा ॥ ॥ शोभनाः कला अस्य सुकलः। दाता भोक्ता च यः ॥ ॥ तत्परं यस्य स तत्परः। तच्छब्दः प्रसितो तिस्म प्र
सितः। षिञ् बंधने। आसजति स्म आसक्तः ॥ ॥ प्रियमर्थं प्रेप्सुः उद्युक्तः उद्योगार्थः। सुशब्दः शोभनार्थः। उक्ता दिव्यता। कार।
। प्रत्येकमेति प्रातीतः प्रथते प्रथितः ख्यायते ख्यातः। विद्यते प्रतीयते वित्तः। विज्ञो योगप्रत्यययोरिति साधुः ॥ ॥ कृ
ताः प्रसिद्धा लक्षणानि पाठगुणा यस्य सो कृतलक्षणः आहता उद्घोषिता लक्षणा नियस्यासावाहतलक्षणः ॥ ॥

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि। तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः। प्रतीते प्रथि
तख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥३॥ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ। इभ्य आढ्यो धनी
स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥४॥ अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ॥ ॥राम॥ ॥ ॥

इभमर्हतीतीभ्यः। दंडादित्वाद्यः। आध्यायंतितमाढ्यः। कः। पृषोदरादिः ॥ ॥ स्वमस्यास्ति स्वामी। स्वामिन्नैश्वर्ये इति साधु
ः। ईष्टे तच्छीलः ईश्वरः। ईशितास्मेति वरट्। पातीति पतिः। अधिभुपरिसवत्यधिभूः। नयति नियुंक्ते नायकः। प्रभवति
प्रभुः। वि प्रसंख्यो भवोदुः। परिवृहति परिवृढः। प्रौढे परिवृढ इति साधुः। ग्रामणीरिग्रणीश्च ॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ ॥

सं
प्रति दक्षिणीयो ग्रंथकारः ॥ ॥ संशयमापन्न इति च ॥ ॥ दक्षिणामर्हति। कडंगरदक्षिणाच्छेति छयतो। तत्र दक्षि
णार्ह ॥ ॥ वदति दीयताम् इति वदान्यः। वदेरान्यः। वदन्यो पि सा योयशब्दः स्थूलं लक्ष्यति आलोचति ददाति तियो व
२ दानशौण्डः। शौण्डु अपवारार्थः। शौण्डः मदपानं स्थाने तत्र सवः शौण्डः ॥ ॥ जीवति जैवातृकः। रत्वाहिच्छ ॥ ॥ अंतर्वा
णिर्दानशौण्डः। शास्त्रे तु अपवाराः। शौण्डः मदपानस्थानं तत्र सवः शौण्डः ॥ ॥ आत्तपटलिकोपि कारणेन त्र
स्थस्य ॥ ॥ कारणं श्रयो जनमस्य कारणिकः। मवादौ दानार्थे ब्राह्मणपरीक्षिता। ...

प्रत्ययः प्रतिसृष्टः संशयः किंयिकः। संशयापन्नमानसः। दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ५
स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे। जैवातृकः स्यादायुष्मानंतर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ६ परि २
क्षकः कारणिको वरदस्तु समर्द्धकः। हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ७ दुर्मना वि
मना अंतर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ॥ ॥

धिकारवर्गेणावरती। ति ॥ ॥ समृध्नोति संवर्द्धयति समर्द्धकः ॥ ॥ हृष्यति हर्षमाणः। हृषी तुष्टौ। वयोवचनशक्ति
युक्तिषु चानश्। हर्षादिकारं यातिविकुर्वाणः। प्रकृष्टमनोऽस्य प्रमनाः ॥ ॥ अंतर्लीनं मनो यस्यांतर्मनाः ॥
॥ उद्गतं मनो यस्य उत्कः। धनोतर्जलना। भिसिर्जल्नवरेरपुत्कमुत्कंठितमिति धर्म्मो मात्रे पिउत्कः उन्मना इति साधुः
सोत्कश्च ॥ ॥ ॥

क्षेनेत्राधुर्धन्यः॥ ॥महानाशयोऽस्यमहाशयः उदाराभिलाषः उदीर्णेच्छइत्युदाराशुदांतस्यमहामनाः॥ ॥प्रशस्तंह्र
दयमस्यास्यहृदयालुः हृदयादेरालुरन्यतरस्यामसपर्वदिसहृदयेनवर्त्तंते। अन्येमांमखंडेमत्यस्य हृदयालुः
यन्ममैवहृदयंतद्धि विज्ञेयइत्यन्मन्यद्रवलंपलंशतैकीयामहृद्याःगण्यंते वा कथमन्यथा। विदुषोपि
॥ ॥उद्यमवान्नित्यर्थः॥ ॥प्रकृष्टावीणास्येतिवीणःसुख्यार्थेपरित्यस्य निपुणानूदःपदाकुनित्वटालहृत्तणा।

सुकृतिपुण्यवान्धन्योमहेच्छस्तुमहाशयः। हृदयालुः सुहृदयोमहोत्साहोमहोद्यमः ३
प्रवीणेनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः। वैज्ञानिकः कृतमुखः कृतमुखः कृती
कुशलइत्यपि। ॥ ॥

कार्च्छितासमर्थ्यादसिधानवशात्क्रियंतोऽयत्नैःकाच्छित्का। छिन्नेवव्यवशात्कितारतिएवंनिस्नातधियनदीस्नात्स्या
कुशलोनिपुणातिनिपुणाश्चशोभनकर्मत्वात्। अभितोजानात्यभिज्ञः विजानातिविज्ञश्चइगुपधेतिकः निष्णाति
निष्णातःनिनदीभ्यांस्नातेःकौशलइतिषत्वं शिक्षासंजाताऽस्येतिशिक्षितः विज्ञानंप्रयोजनमस्येतिवैज्ञानिकः
कृतंसंस्कृतंमुखमस्येतिकृतमुखः प्रशस्तं कृतं कर्मस्येति। कुशंलातिकुशलः तेदिक्षुत्सनेरादीन्शकराःकृत
कर्मोक्तकृत्सःकृतार्थस्य॥ ॥ ॥ ॥

नी.तृ० ॥ ॥ॐनमोलिपिलंबोदराय॥ ॥विशेष्यनिघ्नो विशेष्यणंविशेषणादिरिईतिभूतेयेपंववर्गोतोकाएरइत्योक
१ साक्षारत्पत्नामान्यकाण्डेस्मिन्हतीयोग्वातरवर्गात्रसंश्रयतियथानानार्थवर्गोकांतादिवर्गोअव्ययवर्गोऽने
कार्यकार्थवर्गोलिंगशेषवर्गेस्त्रीलिंगादिवर्गःवर्गाम्सग्रहइत्येकेपेतुः।सामान्यकांडेयेयेष्ववर्गाःसवर्गग्रह
इतियाज्ञनाग्रादिशाइहत्प्रकारे॥ ॥स्त्रीदिसिःपदैःपाइष्विगेर्याहक्ष्ववचनेविशेषणोर्धद्विशेष्यंसेयंप्रस्तुत

ॐनमोलिपिलंबोदराय॥ ॥विशेष्यनिघ्नैःसंकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि। लिंगादिसंग्रहैर्वर्गाः
सामान्येवर्गसंश्रयाः॥१॥ स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यंयादृशैःप्रस्तुतंपदैः। गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्त
थास्युस्तस्यभेदकाः २॥ ॥राम॥ ॥

तस्यगुणादिशब्दास्तथातादृग्वनाश्वभेदकाश्चविशेषणानिभवंतिगुणशब्दाःयथाप्रवीणास्त्रीप्रवीणा
दाराःप्रवीणंकलत्रं। द्रव्यशब्दाःयथादंडिनीस्त्री। दंडिनोदाराः दंडिकलत्रं क्रियाशब्दाःयथापाचिकास्त्री
पाचकादाराः। पाचकंकलत्रं। दाराइमितिपाचोयुक्तःस्त्रीनरबंद्देरितिपेके। स्त्रीअंनपुंसके रित्यर्थः॥ क्षेमंक
रोरिष्टतातिःशिवतातिःशिवंकरइतिवक्ष्यं॥ ॥राम॥ ॥ ॥४॥

पुस्तकमिदं गिरिधराणां द्वारस्वामि द्वितीयकांड

पुस्तकमिदं गिरिधराणां द्वारस्वामि द्वितीयकांड

अ॰टी॰ ॥ अथ द्वितीयकाण्डे वर्गाः संगृहीता स्यैः। ऐन्द्रादिभिः भिन्नाङ्गोऽश्वखिलादिभिः सखत्वे मानैः पृथिव्यादिभिः संपादिता
२ वर्गाः इहवक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धाः उदिताः आदिकर्म्मणि क्तः आद्यन्तं सायो नूतवचेतिक्तः। नवतस्मा संबन्धः। स्फान्त

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः। नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः॥१॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा॥ धरा धरित्री धरणिः क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः॥
॥२॥ सर्व्वंसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा॥

त्वव्ययं॥ यथा भूर्भूः॥ कः स्वः रसाश्च संत्यस्यां रस्यते वा रसा गविर्ब्बिभर्त्ति विश्वंभरा॥ सैन्नायां भ्रद्रुजी तिस्वचा॥ क्षोणि
नृपक्षोणी॥ जिनाति हीयते ज्या॥ इत्येभिः सर्व्वे व्याख्यायन्ते श्वतः ज्याभीवीज्य ववसुंधरा॥ ज्या॥ निर्निधं उः कश्यपस्य
यं काश्यपी भार्गविणं जित्वा तस्मै दत्ता क्षिपन्ति नो क्षितिः क्षितिवासे वसुधनं धन्नेवसुं क्षमा उर्वी विस्तीर्णत्वात् व
सुंधरा विश्वं बिभर्त्ति॥

मेत्ता गोत्राः शैलाः सन्ति अस्यां गोत्रा गार्स्त्रायते वा। कायति कूयते वा कुः प्रथते पृथुना वतारिता पृथिवी। प्रथो खिवसंप्रसारणं कि
गोत्राः शैलाः सन्ति अस्यां गोत्रा गार्स्त्रायते वा। कायति कूयते वा कुः प्रथते पृथुना वतारिता पृथिवी। मेदोयोगान्मेदिनी। महति मही। नृ
प। पृथ्वीति वोतो गुणा वचनात् ङीष्। क्षमते भार क्ष्मा। अवति धनाः अव्यते वा रूपेः अवनि। मेदस्त्वमेदोयोगान्मेदिनी। महति मही। नृ
घ। पृथ्वीति वोतो गुणा वचनात् ङीष्। क्षमते भारं क्ष्मा। अवति धनाः अव्यते वा रूपेः अवनिः। मृद्यते मृत्। मृदा स्तिका न स्वार्थे सस्त्रे प्रश
नधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा वरत्नवतीति मायुरिः। क्षमा इला वना नार्थ्ये। मृद्यते मृत्। मृदा स्तिका न स्वार्थे सस्त्रे प्रश

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही॥ मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्स्ना मृत्सा च मृत्तिका॥४॥
उर्व्वरा सर्व्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली॥५॥ समानौ
मरुधन्वानौ

सायां। कस्ल नूम कृष्णस्त्नि कोदग्मूस त्र दस्त्रदितिणाद्भुन्नम स्याद्भुमृच्छा। कस्लोदकांदु पूर्वीया नूमेस्त्र। उर्व्वीति त्रुघंकर्णो
सायां। कस्लनूमः कृष्णस्त्रिकोदग्मूसत्र दस्त्रदितिणादुन्नमः स्याद्गुमृच्छा। कस्लोदकादुपूर्वीया नूमेस्त्रु। उर्वीति त्रुघंकणौ
सियन्निवा। उर्वरा। ऊषरुन्नायां। ऊषस्तुषीनिरः स्थलतिस्थली कृत्रिमा चेत्। जानपदकुंडगोणास्थलेति ङीष्। कृत्रिमान्तु स्थ
ला। ध्रियन्ते रुषान्नो। स्मिन्मरुः दधाति धमति वा धन्वा॥ ॥

खिलंभून्नंल्लातिखिलोनप्रहन्यतेफलादिभिरप्रीतिहतोत्रकृष्टंक्षेत्रादिजंगम्यते।जगत्रावर्त्तमानेष्टपोदरादित्वात्साधुःन्स्थ
ज्ञेनत्वात्रभिष्ट।विशान्त्यास्मिन्विष्टपंविष्टपतिवा।ष्टपस्तयप्रतिघाते।अयंमेरुद्वीपनवमोंशः।नरतस्यक्षत्रियस्यदेशाद्भारतंनामक
म्यैकदेशः।रुध्यतेसिद्धत्वेवर्षा।तथाच।हिमावान्हेमकूटश्चनिषधोमेरुरुत्तरे।नीलःश्वेतश्चशृंगीवागंधमादनमष्टमम्भि
निसीमाविच्छिन्नान्यनीलाबनादीन्यष्टौवर्षाणि।शरावत्यानद्यामर्यादायाःप्राक्तस्यवरितादक्षिणोदेशःप्राच्यः।शराव

द्वौखिलाप्रहतेसमे।त्रिविष्टपोजगतीलोकःविष्टपंभुवनंजगत्॥६॥लोकोयंभारतंवर्षंशरावत्यास्तुयोव
धेःदेशःप्राग्दक्षिणःप्राच्यउदीच्यःपश्चिमोत्तरः॥७॥प्रत्यन्तोम्लेच्छदेशःस्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः॥

त्याअवधेःपश्चिमेनसहवरितउत्तरोदेशउदीच्यः।यदाहाप्रागुदीच्योविभजतेहंसःक्षीरोदकंयथा।विद्वषांशब्दसिध्यर्थं
सानःपातुशरावती।प्रतिगतोन्तंमुक्त्वावधेःमोरादिदेशःप्रत्यन्तः।यन्मनुःहिमवद्विंध्ययोरन्तर्यःप्राग्विनशनादपि।प्रत्य
गेवप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्तितः॥

आर्य्यावर्त्तन्तेऽस्मिन्नार्य्यावर्त्तः।यन्मनुः।आसमुद्रात्तुवैपूर्वादासमुद्रात्तुपश्चिमात्।तयोरेवांतरंगिर्य्योरार्य्यावर्त्तंविदुर्बुधाः।
नियतंवर्त्ततेऽस्मिन्नीवृत्।नहिवृत्तिवृषीतिदीर्घः।जनानांपदंजनपदः।पुंस्त्वेलोकात्।जनैर्वास्यमानोराष्ट्राख्योयं।दि
श्यतेदेशःस्थानमात्रे।विषिणोतिविषयः।उपवर्त्ततेऽस्मिन्नुपावर्त्तनमितिकान्यःपंचैकार्थीनाऽः।गोष्ठसंशब्दनात्सम्बा

आर्य्यावर्त्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमागयोः॥८॥नीवृज्जनपदोदेशविषयौतूपवर्त्तनं॥
त्रिष्वागोष्ठान्नडप्रायेनड्वान्नड्वलइत्यपि॥९॥कुमुद्वान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे॥शाद्व
लःशादहरितेसजंबालेतुपंकिलः॥१०॥

वलिंगाः।नदस्मिन्सन्तीतिदेशेतत्राम्नि।कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप्।नडशादाड्वलच्।शादेनशष्पेणनीलायहरितःश्यत-ग
यकर्दमयोःशादःशादोस्त्यस्मिन्नशाड्वलोदेशः।ड्वलच्।यथा।नहिकोटरसंस्थेयोनरुर्न्नवनिसाड्वलः।शाड्वलंहर्वितिच
नीलत्वोपचारात्॥पंकोऽस्यास्तिपंकिलः।पिछादित्वादिलच्॥

चतुर्गुणा आपो अत्र अनूपं। ऊदनोर्देशे। आकारस्य ऊकारः। ततो दीर्घः। अप्रत्ययश्च। कच्छं तथा योयं स कच्छः। तथाविधो। अनुप्रायः कच्छमितिमाला॥ देशे तु विलवे च। सिकता शर्करन्यां वेत्यणमत्वपो त्वसावित्रिको। नदाद्यः। मध्यान्मः। आदेरिति पुंसत्वा। नादादिमौ शर्करा शर्करिलौ देशे नियमात्। शर्करा श्मप्रायाष्टत्र। सिकतासिकतिलौ देशो। सर्वे तत्र सैकतः सिकता। नद्यंबुजात

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः॥ स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति॥११॥ देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति। देशो नद्यंबुवृष्ट्यंबुसंपन्नव्रीहिपालितः॥१२॥ स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमं। सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोन्यत्र राजवान्॥१३॥

सस्य संवर्द्धितो नदीमातृकः। वर्षजव्रीहिवर्द्धितश्च देशो देवमातृकः। देवो ऽम्बा माता अस्येति। नपूज्ञनादिति सुराज्ञीति समासान्ताभावः। राजन्वान् सौराज्ये इति साधुः। देशो विषयो पलक्षणं। यथा राजन्वान्भूलोक उच्यते। राजमात्रयुक्ते देशे॥ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठं। स्थानार्थे कः। अंबांबगोभूमीत्यादिना षत्वं। यत्र गावस्त्वा गा सन् गोष्ठा स्वच्छ भूतपूर्वे इति खञ्। परितः सरन्त्यस्मिन् परिसरः। ग्रामादेः परिच्छेदभूः। सिञ् बंधने। सिनोति बध्नाति तं सेतुः पुंल्लिंगः। आलीयते ऽनेन अत्र वा आलिः स्त्रीलिंगः सस्यार्थेन लावा सरणौ च। सेतुर्नाम स्तुतरणार्थं अर्थस्य न्मालाः संक्रमो दुर्गसंचरः। वामं लूयते। वामैर्वा वामलूरः। न अकति नाकुः। वल्मेन आरो

गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकं। पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्॥२३॥ वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकं। अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः॥२४॥ सरणिः पद्धतिः पद्या वर्त्मन्येकपदीति च॥ अतिपंथाः सुपंथाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि॥२५॥

नोत्र वल्मीकं। वर्त्तन्ते मार्गन्ति अतन्ति पथन्ति पद्यन्ते सरन्ति चानेन इति वा क्रमेणानि। पदं अस्मिन् दृश्यमिति पद्या। पद्यत्यतदर्थे। एकपदी अस्यामेकपदी। कुंभपद्यादौ साधुः। नपूज्ञनादिति सुराज्ञीति पुरीति हकपूर्वपूर्वीरिति समासान्तो न भवति॥ सन्पंथाः सत्पथः समासान्तो च॥ ॥

अ॰टी
५

विरुद्धोध्वाव्यध्वः उपसर्गादध्वनइत्यच्॥ विरुद्धः पंथा विपथः॥ कुत्सितोध्वा पंथा श्चकोःकनत्पुरुषेत्रि॥ कापथ्या॥ त्येपिपथं काप
थं च क्लीवं अकुत्सयद्धामनः संख्याव्ययपूर्वं कश्चपथःअयथेविनाथेन्यच्॥ अपथं नपुंसकं॥ शृंगोरटत्यस्मिन्नु शृंगाटकं॥ संस्था
नकं चत्वरं च॥ प्रगताध्वांत स्मात्प्रान्तरं॥ दूरं शून्यो मार्गः कस्यां नसोत्तम्छतिकांतारं॥ कांतरं प्रांतेरए कार्थ अकुः॥ गायुतो त

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः॥ अपंथास्त्वपथं तुल्ये शृंगाटकचतुष्पथे॥१५॥ प्रान्तरं दूरशून्योध्वा
कान्तारं वर्त्म दुर्गमं॥ गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतं॥१६॥ घंटापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्करं

छन्देस्यध परिमाणो चेत्यवादेशः॥ नलनं घो किष्कुर्हस्तः तेषां चतुःशती नल्व मितिमालाकात्यायनःनल्वं विशहस्त
शतमित्याह॥ घंटोपलक्षिता नांनी हस्तिनां पंथाः घंटापथा वाणा क्योक्तो दंडः॥ सम्यक्सरं त्यनेन संसरणं॥ यद्भोः दु — राम
घैः संसरणं वृक्षगजादीनाम संकुलं॥ पुरोपरिष्करं चोक्तं॥ तत्संसरणं पुरे राजधानी तस्या उपनिष्करा ख्यो॥ उपनिष्कीर्य — ५
नेऽत्र सैन्यमिति॥

दिवः पृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी॥ दिवः पृथिव्योः संज्ञे गंजा तु रुमा स्याल्लवणाकरः॥ ॥ इति भूमिवर्गः॥१॥
पत्तं पुरे नगरं चा वा शब्दात्॥ पत्तनसाहचर्या त्क्लीवं॥ पूर्यते पूः नगाः संत्यस्य नगरं॥ नगपांशु पांडु स्यारः॥ पतंत्यस्मिन्प
त्तने॥ पुटा भोग वासनानि निभिद्यंते स्मिन्पुटभेदनं॥ तिष्ठत्यस्मिन्नितिस्थानं शतया मी भघेस्थामीयां नियतं गच्छत्यस्मि

द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी॥ दिवस्पृथिव्यौ गंजा तु रुमा स्याल्लवणाकरः॥१७॥ इति भूमिवर्गः
॥ पूःस्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनं॥ स्थानीयं निगमोन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरं॥१॥ तत्शाखानगरं वे
शो वेश्याजनसमाश्रयः॥ ॥

निगमः गोचरस्संचरंतिस्माद्धः॥ नानार्थेऽधिष्ठानं दुर्गकोटोः राजधानी चा मूलं नगरं राजधानी ततोन्य
त्समुदायस्थान्नेधा वेल्पुयोगो पालक्षणं॥ विशंत्यस्मिन्नकामुकावेशं॥२॥ ॥

अ॰टी॰ आपणतेऽस्मिन्नापणः। गोचरसंचरेति साधुः। निषीदन्त्यस्मिन्निषद्या संज्ञायां समजनिषदेति क्यप्। विपण्यन्तेऽस्यां विप
५ णिः। वणिग्वीथी। आद्यो वणिक्स्थाने ऽन्यो हट्टवर्त्मनि। माकुः। यत्कात्यः आपणः पण्यवार्थे विद्वद्भ्यो विपणिसंज्ञकोऽस्य
वहतीति रथ्या। तद्वहतीति रथेति यत्। प्रतोल्यते प्रतोली। विशिखा शिखा मुण्डितेव समन्तात्। विशीर्यन्ते जनसमर्देन वा पिशुना
यैवैकार्था नामकुः। यत्कौटिल्यः। विशिखायां सोपाणिकः प्रचारः। चीयते चयः प्राकाराधारः। उप्यतेऽस्मिन्न्वप्रः। प्राकि

आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥४॥ रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्। प्राका
रो वरणः शालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः ॥५॥ भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ॥ गृहं गेहोदव
सितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥६॥

यते प्राकारः। सादकारस्योऽकृत्रिमइति दीर्घः। वृणोति वरणः। शलति पर्यन्तं करोति शालः। प्रागेव प्राचीनं। प्रावे
रादिकास्त्रियां भित्तिरुक्ता प्राचीरमित्येके। व्रियतेऽनया वृतिः वेटो वाटी प्रावेष्टकोपि। भिद्यते भित्तिः। कुड्यो साधुः कुड्यं दृढ
तरादित्वात् तडुल्वे। तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि। एड्यत्येडूकं। गृह्णातीति गृहं। गेहे कः। उद्वसितेस्मिन्नुद्वसितं वसीयते वा उद्वसितं राम ५
सितं। विशन्त्यस्मिन् वेश्म। सदन्त्यस्मिन् सद्म सदनं। निकेत्यतेऽस्मिन्निकेतनं

निशाम्यन्त्यस्मिन् निशान्तः। निशायाश्चान्तेत्येके। पस्त्यायन्ति संघातीभवन्ति पस्त्यं। भवत्यस्मिन्न्भवनं। अग्यतेऽस्मिन्न
गारं। अगाच्च द्वानियर्क्षिवा। मंद्यते स्तूयते वा मंदिरं। गृह्णन्ति वक्रत्वोद्गृहाणीत्यप्कुः। निचीयते निकाय्यः पाय्यसान्नाय्यनिकाय्य
इति साधुः। निलीयन्तेऽस्मिन्निलयः। आलीयन्तेऽस्मिन्नालयः पुंसि संज्ञायां घः। उष्यतेऽस्मिन्वासः। कुट्यतेऽस्यां कुटी
शालन्ते पर्यायां शाला। शालन्तेवा। सहन्ते त्यस्यां सभा। वसतिर्वसतेपि। निवेशनमावसथः संस्त्यायोपि। सजन्तेति संजव

निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम्। गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥७॥ वासः कुटी द्वयोः
शाला सभा संजवनं त्विदम्। चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥८॥ चैत्यमायतनं तुल्ये वाजि
शाला तु मन्दुरा। आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥९॥

तेवास्मिन् संजवनं चतस्रः शालाः समाहृताः चतुःशालं। इदं गृहं मुनिसं बोधिपर्णशाला। एवं उटजं दर्शपात्रपा
र्णैर्जायते उटजे। चित्याया इदं चैत्यं। देवकुलं महाचैत्यो ध्वगाश्रयः। आयतन्तेऽस्मिन्नित्यायतनं। मंदन्तेऽत्र मंदुरा। आ
विशन्त्यत्रावेशनं गृहादन्यत्कारूणां कर्मस्थानं। तेनमिशिल्पशालेति सम्यः पाठः। प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा। स्वार्थे कः॥

मयतेस्मिन्मठः। मठनिवासोछात्रशीला विद्यार्थिनः छात्राः छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते। छत्रादित्वाण्णः। सत्रशाला प्रतिश्रय
श्च। बौद्धानां तु विहारः। स्त्रीणां गञ्जेति रूढेति ख्यातं वा गञ्जा। वासाय वासमध्ये वा गृहं। अपवरककोष्ठान्तरि स्थितादि
त्येः। कृतरक्षत्वादरिष्टं। गवामिव स्त्रीणां यत्रेति गावो दंशः इंद्रा इत्या समासे वेत्यव इः। इंडको शोमनेनाकन्तमे

मत्तः छात्रादिनिलयो गञ्जा तु मदिरागृहं। गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहं॥ ८॥ कुट्टिमोऽस्त्री
निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहं। वातायनं गवाक्षोथ मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः॥ १२॥ हर्म्यादि धनिनां
वासः प्रासादो देवभूभुजां॥ १०॥ सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका॥ स्वस्तिकः सर्वतो
भद्रो नंद्यावर्तादयोपि च॥ १३॥ ॥

द्यतेर्ननालोकैर्मंडपः। हरति मनो हर्म्यं। आदिशब्दाद्वासगृहादि वासइत्येव प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासादः सादक्षा
रयोः कृत्रिम इति दीर्घः। सुधा सत्रे सौधं। उपक्रियते उपकारोतिच पटमंडपादिराजसदनं। स्वस्तिकायते
स्वस्तिकः। नंदी आवर्तो त्र नंद्यावर्तः। आदिशब्दाद्रुचक वर्द्धमानाद्याः॥

विच्छंदकप्रभेदा रचना विशेषाः प्र ईश्वरदीप्तौ। विशिष्टेछन्दनिर्मितं विच्छंदकाइत्येके। स्त्रीणामगारं। अवरुध्यंतेऽस्मिन्न
वरोधनं। शुद्धाः शुद्धा अन्ताः अन्तसु द्धांतः एतेमहिष्यामपि। तास्थ्यादन्तेति अट्ट्यटत्यत्र वाहो दाद्यकः अट्टाति क्रम
णाऽस्मियोः। शकारादिरणा गृह भित्तिकौटिल्यं कुर्वन्ति शब्दायन्ते योधाः अतः क्षौमः प्राकारधारणार्थो न्यंतरोन्नतोमालय

विच्छंदकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनां। स्त्र्यगारं भूभुजामंतःपुरं स्यादवरोधनं॥ १४॥ शुद्धान्तश्चाव
रोधश्च स्यादट्टः क्षौममस्त्रियां। प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके॥ १५॥ गृहावग्रहणी
देहल्यंगणं चत्वराऽजिरे॥ ॥

इत्येके प्रहन्यन्ते प्रघाणः प्रघाणश्च अगारैकदेशे प्रघाणः प्रघाणश्च अल्पते न्यष्यते ऽलिंदो द्वारप्रकोष्ठाद्बहिर्द्वारा
ग्रवर्त्तिचतुष्किकां तेषां पालिंदकाख्या। द्वाराग्रे गृह्यतेयया वीथ्याख्येत्येके। वृषभाड्डेवरमित्तिद्वसम्योर्थः। अवगृह्यते
द्वारशाखाऽनया वग्रहणी दिह्यते देहली अंगंत्यत्रांगणं। चत्यते चत्वरं। अजंत्यत्राजिरं॥

अन्दी स्तंभादीनामाधारदारुशिलाख्यौ स्तंभेनोर्ध्वे दारुवितरस्थापनार्थं यदास्यते सा शिलेति गौडः। स्तंभेनोर्देरित्यर्थे द्वारस्याधा
धः ऊर्ध्वं धारणी शिला नासेति माला। यदाह। नासा दारूपरि द्वारस्याधो दारुशिला स्त्रियां। उ खंडिवरक्षमरसंगो। ध्रुवनुडुवरं
देहलीत्याचार्यः। खडकिकाख्यौ। पार्श्वद्वारं एकमेतदिति कात्यः। यदाह। प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते। छदनेनो

अधस्ताद्दारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितं ॥२६॥ प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः। वली
कनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥२७॥ गोपानसी तु वलभी छादने वक्रदारुणि। कपोतपा
लिकायां तु विटंकं पुंनपुंसकं ॥२८॥

पलीकाष्टैः वलतीति संवरणोति। कुब्जादिः हीर्वीथीयेन छाद्यते। नियतमिधं नीयते च यत्नोऽनेन नीध्रं पटलांतिपट
लांच्छाद्यतेऽनेनेति छदिः इसन्तः क्लीबे। इरूप्येव किपुंवेति रूपश्च। गोपायतीति गोपानसी पटलधारा वंशपंजरा वलभी राम
वलभ्यं स्त्रीश्च डाबा। वलसंवरणे। विशिष्टं टंकते विटंकः पक्षिविश्रामार्थं बहिर्निर्गमितं दारु वक्रदा बाधः पक्षिपंक्तिर्हिन

थानि क्रियन्ते यत्र थितिरुध्यंते नेन च प्रतीहारः। तानार्थवल्लिका दारुपरिष्कृता चतुरस्रा वितर्दीति स्त्री। विगतं तर्दनं यत्र चेति वितर्दिः। वि
दि त्यस्यां वेदी। मंगलार्थं तु रत्यवतोरणं। द्वाराग्रे स्तंभेनोपरि चितं सिंहद्वाराख्यं। मंगलस्रक् तोरणं। छिन्नवेहंदतमालिका। गो
प्यते गोपुरं स्वतोली। दुर्गद्वारावतारणार्थं क्रमनिम्ना हस्तिनखाः पुरद्वारस्थः कूटः। स्वर्पसोपानाख्यः। बहिरन यत्र सोपा
नयुक्तं पुरद्वार्थमित्येके। कुंशिरः पाठ्यति पविशतां कवाटा द्वारपटः नपादित्वाद्दले ड्यत्र्यररं। अरतिविष्कंभो वेधनिमि

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका। तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरं ॥२९॥ कूटं पूर्द्वारि यद्धस्ति
नखस्तस्मिन्नथ त्रिषु। कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कंभोऽर्गलं न ना ॥२०॥ आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्व
धिरोहिणी। संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्तथा ॥२१॥

विष्कभ्नाति अवष्टभ्नात्य वर्षविष्कंभी त्यकेप ठुः। अर्गला। कर्षणो नगलत्यर्गला दारुमयो लोहो वा दंडः नना पुमात्र न वर्ति
परिघश्च। आरुह्यतेऽवरुह्यते वाऽरोहणं। सहउपानमेत्यस्मिन्सोपानं। निश्रयति नितरां नियतां श्रेणिः सोपानपंक्तिः वीन
निश्रेणी अधिरोहन्त्यवरोहंति वयया दारुमय्या साधिरोहिणी। वरुलोरख्यारज्जोवारणी। मार्जन्या पूर्नीहवर्कुला। हन्त
धान्यादिश्राक्तः समूह्यनीयवनीति स्मार्जवक्रकरीवर्द्धनी च। धूल्यादा विति शाषः अवकीर्यतेऽवकरः।

अ॰टी
८

गृहादेर्निःस्रियते प्रविश्यते च येन तन्मुखं। यत्कौटिल्यात् ४ मुखसमः सेकमः मुखावासवादेन निस्सरणं। विविर्बिलं। समेता विविर्वि
शन्ते अत्र संनिवेशः। पुरादेर्हिविहरणं। नूः निरन्ने कर्षणं। अत्र निकर्षणं। ४। संवसंत्यत्र संवसथः। ग्रसन्त्यत्र नेनेति ग्रामः। रंगे ग्रा
मयाने खेटकं वा। वसन्त्यस्मिन्निति वास्तु। वसतिर्निवेशे इति उणादौ। चैते विन्यार्थ शल्यं चक्षेपा उपशल्यं। उपशल्यं समीपं ग्रामान्तः सा
धुवा। सीयते बध्यते सीमा मनुष्या बुद्धान्या मन्यत स्त्री। सीम्या घाटको मालको स्त्री ग्रामांतराटवी। घोषं तिग। घोषो घोषः

मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः॥ समौ संवसथग्रामौ वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्॥२२॥ ग्रामान्त उप
शल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे। घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शबरालयः॥२३॥ इति पुरवर्गः॥
महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः। अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः॥१॥ ॥

आभिघोष्यते ईरयन्ति वाचा। आभीरा गोपाः। पल्यते पल्लिः। गृहाली कुटीग्रामकयोः पल्लिरिति। पच्यते
क्षिप्त पक्कणः। शवं तिरोमृतं शवराः। आलय। शबरालयः॥ ॥इति पुरवर्गः॥ ॥मही धारयति महीध्रः ४ मूलविभुजा
दित्वात्कः। शिखरमस्त्यस्य शिखरी। हार्य्यो ध्रियते धरः ४। पर्वाणि सन्त्यस्य पर्वतः। पर्वमरुद्भ्यां तः। अद्यते अद्रिः। गोत्रायते गोत्रं। गी
र्यते गिरिः। शिला नाम पं शैलः। मत्वर्थे वा।

राम
८

त्म

तर्लोक्यते वा त्वं च न लोक्यते ऽनर्कत्वात् लोकालोकः चक्राकारेण वलते वडते वा चक्रवाडः वाडश्चाडो वे। आवेष्ट्य द्वीपादीन् स्थितो
ऽसौ। त्रिककुत्पर्वत इति साधुः। अस्यते ऽर्कादीनस्यते वास्तं चरमस्त्वत्र चरमः पश्चिमो मंदराख्यः। उदयन्त्यस्मात् ग्रहा उदयः। नि
यतं सादन्त्यस्मिन्निषधः। विध्यते विंध्यः। माल्यादिः माल्याकारतास्यास्ति माल्यवान्। पारियात्रायां नवः पारियात्रकः खारोहत्वा
त्र। गंधेन मादयति गंधमादनं। आदिशब्दात् मलयमंदराद्याः। हिमाचलोऽद्रिराजः स्यान्मलयश्चंदनाचलः। पिनष्टि प्रस्तरणाति।

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ। अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः॥२॥ हिमवान्निष
धो विंध्यो माल्यवान्पारियात्रकः। गंधमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः॥३॥ पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मा
नः शिलादृषत्। कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगं प्रपातस्तु तटो भृगुः॥४॥ कटकोऽस्त्री नितंबोऽद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्॥

उपलाजिन्नश्चाति शिनोति हणाति। कूटयति कूटं कूघते वा। कूटदाह। शिखरमस्यास्ति शिखरं शिखरायाः शृं
गंति शृंगं प्रपतत्यस्मात्प्रपातः। तटः भृगुः। तरन्ति नरोऽन्त्युरिति पाठः पतन्ते यत स्तटास। भृगुः विनर्नि रज्यते वा भृगुः। कटत्याशोनि
कटकः मध्य नागो मेखलारव्याः। स्नौति स्नुः। प्रतिष्ठते ऽस्मिन् प्रस्थः। सनोति ददाति सुखं सानुः। बिल्वात्
स्योऽप्यस्त्री॥ ॥

अ॰टी॰ ८ स्रवणं न सा उत्सः प्रस्रवणं स्यात् प्रस्रवणं। निर्झीर्यते तेन निर्झरः। झपातात् अंबुनिर्झरः झर इति पंको दीर्यते दरी। पचादित्वाद् दशोर्डीसि
नंदीर्यति कं हणाति वा कंदरी। पक्षे रूपा सुमाच्च कंदरोपि। सम उत्पर्थः। देवखात मकृतकं। बिलं नेदनं। गुहति गुहा। अगोकरोति।
गाह्यते वा गह्वरं। सकृत कविल विषयगुहा गह्वरं चेत्येके। पूर्वेण सह संबध्नंति। यत्कात्यः देवखातं बिलं गुहा। शाश्वतोप्याह गह्वरं
गह्वरं बिलं दंतयोः। गंडशैलाः इव स्थूलत्वात् गंडशैलाः भूकंपादिना गलिताः। खन्यते लोहादयोस्याः खनिः खानिरप्या

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥ दरी तु कंदरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ॥ गह्वरं गंडशैलास्तु
च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥ खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यंतपर्वताः ॥ ७ ॥ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमि
रूर्ध्वमधित्यका ॥ ॥

कीर्यंते धातवोस्मिन्नाकरः। गंज्ञापि। यच्छाश्वतः मांडागारं विदुर्गंजं खनौ गंजा सुरागृहे। मुख्यपर्वतांते क्षुद्रपर्वताः पा
दा इव। अधस्थत्वत्वारणात्। अद्रेरुर्ध्वं भूमिरितिपंच। उपाधिस्योत्यकन्नासन्नारूढयोः न्यासयोरित्यन्नत्वकं न उपसर्गस्यानाम दे राम ८
त्वात् न वः ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ४ ॥

धन्यते धातुः अद्रादि शब्दाद्विंगुलुकादीयदाह। सुवर्णरूप्यताम्रादि हरितालं मनःशिला। गैरिकांजनकासीसलोहसीसाः सहिं
गुलाः। गंधकोभ्रकमित्याद्याधातवो गिरिसंभवाः। विशेषेण धातुशब्दे नैव प्रसिद्धेः। गैरिकं हेमेत्येके। गिरौ भवमिति गिरि
पात्। विग्रहे। गैरिकादएा। स्थानइतिशेषः। कुंजिरावरणार्थत्वात् कान्। आधिकरणे सप्तम्यौ। इति शैलवर्गः ॥ अटंत्यस्यामट
वी प्रतिप्राप्य न्यरण्यं। वेपंते नये नात्र विपिनं। विपिगाह्या ङ्कः श्वश्रेतीनत्र। गाह्यते गहनं। कन्यते गम्यते स्मिन् कानन वन्यते

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ॥ ८ ॥ निकुंजकुंजौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ॥ इति शैलवर्गः ॥
अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं ॥ महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरामः
स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ॥ अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥ ॥

सेव्यते वनं। हस्तवद्कुलस्थाने। पूर्वैः सह। अनयोरेकमाङ्कः। स्तनं ना नार्थेहिमारण्य योर्महत्वे सिषान्तुको। कुटान्गृह
निष्क्रान्तानि निष्कुटाः। आरमत्यस्मिन्नारामः। करणेन निर्वृत्तः कृत्रिमोर वृक्षसमूहः समीपे वनस्योपवनं। तुल्यत्वेन कथ्यते। अ
मात्यगणिकयोरुपलक्षणार्थं त्वात् सार्थवाहादीनामपि ॥ ॥ ४ ॥

अ॰टी॰ १० आक्रीडत्यस्मिन्नाक्रीडः। उद्यन्त्यस्मिन्नुद्यानं।साधारणं राज्ञीभिः सह।प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनं।द्वयोः संज्ञा छंदसोर्वि
कल्पं हस्व श्रोतः पुरं।तस्य द्वे।वाक्यिन्तनया वीथिः। अलत्यालिः।आवलात्यावलिः।पंच्यते पङ्क्तिः।श्रीयते श्रेणिः।स्त्री।तरापङ्क्तिः निरन्तर
लेखा।यदाहलिखितं तैलेखा।राजन्ते राजयः।पंक्तिपर्यन्तिसाधारणाः।पाशादित्वाद्यः।अंक्यते अंकुरः।अभिनवस्तोणा।उद्भिद्यते उद्भिद्
प्ररोहापि।वृश्च्यते छिद्यते वृक्षः।वृक्षतिरणोतिवा।शाखीव्रीह्यादौ।पादैर्मूलैः पिबतिपादपः।एवमंह्रिपः।चरणपस्त्वप्रसिद्धः

पुमानाक्रीडउद्यानंराज्ञःसाधारणंवनं।स्यादेतदेवप्रमदवनमन्तःपुरोचितं॥३॥वीथ्यालिरावलिपंक्तिः
श्रेणीलेखास्तुराजयः।वन्यावनसमूहेस्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि॥४॥वृक्षोमहीरुहःशाखीविटपीपादपस्तरुः
अनोकहःकुटःसालःपलाशीद्रुद्रुमागमाः॥५॥वानस्पत्यःफलैःपुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः॥

तरंत्यनेनातपं तरुः।अनसः शकटस्याकं गतिं हंतीत्यनोकहः।निर्वचनात्।कुटवृक्षैकदेशोस्यास्तीति द्रुमः।द्रु द्रुमौ मः।दुशाद्यो राम १०
व्यवयवेषु स्थितत्वाः शाद्वाः समुदायेष्वपिवर्तन्तेइति।नगच्छत्यगमः।अगनगौ नानार्थौ।कुटः।गछेपि।वनस्पतेः वनस्पतिः
पारस्करादित्वात्सुट्।नवैर्थादित्यादित्येनिण्यः।पुष्पेभ्यो जातैः फलैर्हेतुभिः।पुष्पं विनातैः फलैः

ओषंरुतंधयतिकोषधिः।फलपाकएवान्तोयस्याः।फलानिगृह्णातीति।फलेग्रहिरात्मंभरिश्चेतिसाधुः।वध्नातिफलंवंध्यः।अव
कथूनेर्ईषे अवकेशः।फलंवरुअस्यास्तीतिफलवरीत्यामिनन्।प्रफलतिस्म प्रफुल्लः।निफलाविशरणेगोल्के।उपसर्गात्
स्युः।अनुसर्गात्कुल्लक्षीवेतिफुल्लसाधुः।उत्फुल्लसंफुल्लौवुपसंख्यानात्।प्रफुल्लेतिपाठे।फुल्लविकसने अच्।विगतआकोशः
संकोचोस्यव्याकोशः।विशेषेणकचतिविकचः।स्फुटतिस्फुटः।वाच्यलिंगत्वात्।तिष्ठतिस्थाणुः।धवतिशंकतेस्मात्।ह्रस्वाः शाखाः

ओषध्यःफलपाकान्ताःस्यादवंध्यःफलेग्रहिः॥६॥वंध्योऽफलोऽवकेशीचफलवान्फलिनःफली।प्रफु
ल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः।७।फुल्लश्चैतेविकसितेस्युरवंध्यादयस्त्रिषु॥स्थाणुर्वानाध्रु
वःशंकुर्ह्रस्वशाखाशिफःक्षुपः॥८॥अप्रकाण्डेस्तंबगुल्मौवल्लीतुव्रततिर्लता॥

शिखाः शिफाः मूलानिचास्य।क्षुप्यते क्षुपः स्तंभलतादिप्रतानान।प्रकांडोगंडिः।तद्रहिते।उद्भिद्विशेषः स्तंबः।स्तृणसेवातो
वा।तिष्ठतीतिस्थः।स्तंबस्तंबकोच।गुडतिगुल्मः।नानार्थोर्यं।वल्लते वेष्टते वल्ली।युक्त्यादिर्माघवादिश्च।रस्तशाखा।पियच्छ
प्रतन्वन्ता व्रततिः।रख्याता लता शाखावशाखिनी।प्रकृष्टा तनिरस्याः।व्रततिः।व्रती।तीकपादित्वाद्वृत्वं।लातिलता।

अ.टी ११ न्मानांप्रतनोत्यस्याः प्रतानिनी लता वा॥ वीरुन्नयत्यन्यः वीरुत्स्वपर्यन्तं जटिलाप्रतानशतगामिनी॥ विरोहतिवीरुन्नान्हिरुद्धी
निर्दीर्घः स्यात्कादित्वाद्ध्रस्वं। विरुणद्धिवा॥ अन्येषामपिदृश्यते। इतिदीर्घः। उल्पतेउलपः उलः सेत्रोदीर्घार्थः। आवरणार्थे वा॥ उच्यते
वा॥ आरुह्यते आरोहः अतो नतं उच्छ्रयः॥ मुच्छ्राय उदिश्रयनियोतीर्व्यानित्यो वञ्जाय लक्ष्यो पतनीत॥ समुच्छ्रयाः उत्सेधः उन्नतिः।
यच्छ्रायतः उत्सेधो वपुरुन्नती। प्रकाम्यते प्रकांडो वृक्षजंघा स्कंधते आरुह्यते स्कंधः॥ शाखः व्याप्तौ। शप्यते नी वा॥ शिखा अपि अस

लताप्रतानिनीवीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि॥ ९॥ नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः॥ अस्त्री प्रकांडः स्कं-
धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः॥ १०॥ समे शाखालते स्कंधशाखाशाले शिफाजटे॥ शाखाशिफावरोहः
स्यान्मूलान्नाग्रगता लता॥ ११॥ शिरोग्रं शिखरं वा ना ॥

मेदृत्येवा शालतिशाखा॥ शीयते शालेति॥ शाखतः शाला तरुस्कंधः शाखा शाला नवनभिष्यते। शिनोतिश्यतेवा। शिफाजट
तिजटनेवा जटा॥ वृक्षादिमूलं। जटासंबाते निदाघड एवंशिफा लतयोः पर्यायांत्रुक्तारूपमाह। अधोरोहतीशाखा शिफा रूपप्र॥ राम
खा॥ वरोहो। अत्यादेरिन्युपाध्याय वुध्वा मूर्ध्वगता लता॥ यदाह॥ मूलेति वृक्षादेर्मूर्ध्वाग्रथ रवः शिखरं त्रुवानापत्तेपुमान् नृया ११
त्यहेन्नीवे

मूलरोहाः॥ बुध्यते नेन बुध्नो वृक्षादे। पादपर्याय स्सरतिसारः स्यात्स्थिरेस्युतिक्करा मज्जातिमज्जानरि पुंसि। त्वचसंवरणे॥ वल्यतेछाद्य
तेऽनेनवल्कं। वलसंवरणे॥ वल्कंलातिः वल्कलं श्यामलवज्र॥ काशपतेकाष्ठं दीर्यते दारु॥ विशेषमाह इंधनेति। इंधते नेनाग्नि
रिंधनमिध्मं च। इध्यि ध्युन्यीतिमुक्। आधमेधः एधस्तु निदा धुदार्वर्थः परएधः वैदेधोमतिइंधेर्वजिसाधुः होमार्थसमिध्यते
नयासमित्॥ निष्कुष्यते निष्कुष्यते वा निष्कुहः निष्कुट इत्यके। कुटतिकोटरो वृक्षगर्त्तः रूपा। त्यक्लेब्लीवो वल्लतिवल्लतिवल्लरी॥

मूलं बुध्नोंऽघ्रिनामकः॥ सारो मज्जा नरि त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियां॥ १२॥ काष्ठं दार्विंधनं त्वेध इध्ममेधः
समित्स्त्रियां॥ निष्कुहः कोटरं वा ना वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ॥ १३॥ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्॥ प
ल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियां॥ १४॥ वृक्षादीनां फलं सस्यं

मन्यते मंजरी। चूतादेर्नवोद्भिन्न। पततीतिपत्रं। अपलश्यतेशा। त्यतेपलाशं। छद्यतेऽनेनछदनं। वा छदः। छादेर्घ्युपसर्गस्येतिह्रस्वः
दलतिदलं। पिपर्तिपर्णं। अर्तिः पत्रासिरा॥ पलतिपल्लवः। किंचित्सरतिकिसलयं॥ विकसतिलीयमानं वा॥ नवपत्रं प्रवालः
शाखादेविस्तृतिः विस्तारः प्रथनेवावशब्दे च॥ विटान्यातिविटपः यत्कात्यः स्कंधादूर्ध्वतरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः॥ वि
टंप्या कोशं त्यस्माद्वा॥ वृक्षादीनामितिपूर्वं ॥ पिसंवध्नंति

अ॰टी वृणोतिवृंतं। प्रसवस्तु पुष्पादिस्तत्कार्यः वेधनं पुष्पफलयोर्दर्शनम्। फुल्लशलानि शलाटूनि प्लेच्छ इत्येव। पित्तवैशेषोणो अदितश्चे
१२ तिनिष्ठान्तं। शलाटुर्वानेअविधेयलिंगौ। क्षरतिक्षरयतेक्षारकं। जालमिव जालकं। नवकलिका। अस्थिसूक्ष्माकलिकाकल्य
तेशब्द्यतेकलिका। कूर्यतेशब्द्यतेकोरकः। पुष्पसंघातो रम्यत्वात् गुप्यते गुच्छो गुच्छः। शब्देस्तूयते स्तवकः। गुच्छकोपि। पिंडिपंक्तिकासि

वृंतं प्रसववंधनं ॥ आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥ क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ॥ स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियां ॥ १६ ॥ स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमं ॥ मकरंदः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

तोकलिका। कुडतिकुड्मलः। मुंचति कलिकात्वं मुकुलः। दुर्गाद्यस्त्ववांतरभेदं न मन्यंते मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं नाम
वंतथा। क्षारकं कोरकं चेति। सुष्ठु मन्यंते सुमनसः। रूपाद्यत्वं। पुष्यति पुष्पं। प्रसूयते प्रसूनं। कुस्यति कुसुमं। मधान्वयः। राम
मक्यते मंद्यते ऽनेन पुष्पं मकरंदः। परागच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ ॥ १२

वर्त्तमानवत्समाणां बदर्यश्वत्थादिवृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसादिलिंगमपि प्रसूयमाने पुष्पे मूले फले च वर्त्तमानं हान्याही
नं नपुंसकलिंगं ज्ञेयमित्यर्थः। अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् प्रकरणे पुष्पफलमू
लेषु बहुलमिति लुप् क्वचिदनुदात्तादेश्चेत्यञो लुप्। शकदेवस्य विकारः कदंबं पुष्पं। अशोकं करवीरं। बदर्याः फलं बदरं। कक्कोलीना
लिकेरं। आम्रं फलं आमलकमिति। वृक्षलक्षणस्य मयटः फले लुक् स्मरणस्यावयवः स्मरणांकदः। लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने इति

व्रीहीनं प्रसवे सर्वे हरीतक्यादयः स्त्रियां ॥ आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैंगुदं फले ॥ १८ ॥ बार्हतं च फले
जंब्वा जंबूः स्त्री जंबु जांबवं ॥

स्त्रीपुंसौ प्राप्तौ। हरीतक्याः फलं हरीतकी। अवयवे च प्राण्योषधीत्यण्। अनुदात्तादेश्चेत्यञ् वा हरीतक्यादिभ्यश्चेति लुप्। लुपि युक्तवद्व्य
क्तिवचने इत्यत्र च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति युक्तवद्भावात् स्त्रीत्वं। आदिशब्दात् कोशातकी द्राक्षा बदर्यादि। अश्वत्थादेः फलादि
ष्वाः णिनिपुनर्विधेः फलेस्तु अण् आस्ति। वेणोर्बिल्वादिभ्योण्। नैयग्रोधमिति न्यग्रोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः। वृहत्याः फलं बा
र्हतं। फलतिफलं निष्पन्नो। जंब्वा वेत्यण्। जांबवं फलं उभ्यवतस्य फलेत्यु किं जंबु लुप्वेति जंबूः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचना स्त्रीत्वं

अ०टी
१३
पुष्पविकासे। जातेर्लतायाः पुष्पं जातिर्मालती। शेफालिका। यूथिका। चंपकं बकुलं शिरीषं। अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य पुष्पफ
लमूलेषु बहुलमित्यस्य पुष्प एव लुप्। विदार्यादिभ्यस्तु मूल एव। न दाहब्रीह्यादय इति। स्वलिंगा इत्येव। व्रीहीणां नित्यं व्रीहिः। व्रीह्यात
णो। यवानां फलं यवाः। माषाः मुद्गाः तिलाः व्रीहियुक्तानां बिल्वादिभ्योऽण्। अन्यत्राप्यवयवे च प्राण्योषधीत्यण्। तस्य फलपा
कलुषामिति लुप्। युक्तवद्भावः। स्वलिंगा इत्येव। मूलप्रतिष्ठायां विदार्याः मूलं विदारी। विदार्याः। अन्यत्र अनुदात्तादेश्चेत्यञ्

पुष्पे जातीप्रभृतयः स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥१८॥ विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला ॥

श्रुमत्याद्याः। पुष्पे क्लीबेऽपि पाटलायाः पुष्पं पाट राम
लाफलमूलेषु बहुलं लुप्। लुपि वत्त्वं। आद्यशब्दाद्गोनारी। इहत्यं श्रुमत्याद्याः। पुष्पे क्लीबेऽपि पाटलायाः पुष्पं पाट
लं। अज्ञो वा फुल्लकत्वाल्लुग्। नावः यद्वा अतः। पाटलं कुसुमे वर्णेऽप्यास्तु व्रीहिश्च पाटलः। अपिशब्दात्पाटला॥ बिल्वा १३
दिभ्योऽण्। पाटलीत्यपि। पुष्प इति किं। पाटलो नाम व्रीहिः॥

बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्यः सर्वोपकारित्वात्। तनुवृंतत्वात्। गुरुपर्णत्वात्। स्वल्पेऽपि वाते चलदलः। पिप्पल्यानि देशं यापत्वात्। तत्र नि
सेव्यस्पर्शा आदित्वादच्। अपप्र इति नैरुक्ताः एवमाद्याः प्राकृताः। अपीनि धन्वंतरिः। यदाह। प्रायो जनाः संति वने चराद्या गो
पादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः। प्रयोजनार्थाय वचनप्रवृत्तिर्यतस्ततः प्राकृतदत्तदोषः। किंचरसवीर्यविपाकेन्योऽमूलात्पुष्पात्फ
लाद्दलात्। आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत्। अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थः। श्रयः पृषोदरादित्वात्सस्य तत्वं। आरूढ

बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः। अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ॥ तस्मि
न्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥२१॥

धन्वंतरिः। पिप्पली केशवावासश्चलपत्रः पवित्रकः। मंगल्यः श्यामलोऽश्वत्थो बोधिसत्त्वो गजाशनः। केशवावासमंगल्याद
योऽत्रास्य प्रयोगात्वान्नोक्ताः एवमुत्तरत्र। कपिषु तिष्ठति कपित्थः कपिप्रियत्वात्। दधिनि तिष्ठति दधित्थः दधिफलत्वात्। ग्रा
हिविष्टंभकारित्वात्। मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः। दंतेषु शठः अम्लत्वात्। आह च धापिपित्योथ दधित्थस्तु ग्राही फलसु
गंधकः। अन्नस्यंदो दीर्घफलश्चित्पाकी कपिप्रियः। ह्यर्थः पुष्पफलः कूश्मांडः कपित्थः श्वानयादेतशठो जनीरः कपित्थश्च।
मर्थेमदनः पारीतकं कपित्थो धन्त्रूरकश्च॥

अ॰टी
१४

उदुंबिंतांवरउदुंबरः उत्वंलक्ष्यात् ।मशकगर्भत्वात्फलानि अस्य जंतुफलइति क्रिमिफलः पर्यायेणोक्तः आह वक्षीरवृक्षो हेमदुग्धः
उदुंबरस्सदाफलो । अपुष्पफलसंबद्धो यज्ञांगो श्वेतवल्कलः । आहेंदुः । उदुंबरस्त्रय यज्ञांगः सुवर्दुः श्वेतवल्कलः हेमदुग्धः क्रिमिफ
लः क्षीरवृक्षः सुकोचनः । कोर्भूमेर्विदारणात्कोविदारः अतएव कुद्दालः । चमरोस्यास्ति चमरकः आह चकोविदारश्च कुद्दालकु
द्दारः युगुलीफली तांम्रपुष्पश्चमरकोमहायमलपत्रकइति यमलपत्रकः पर्यायेणोक्तः । शरदि पुष्पतिशारदः शारदी त्येको
आह च । सप्तपर्णः शक्तिपर्णस्त्रिपर्णस्तु सुपर्णिकः सप्तच्छदो गुल्मपुष्पस्तथा शाल्मलिपर्णकः आह युग्मसप्तपर्णो हलकःस

उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः । कोविदारे चमरकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥ सप्तपर्णो विशालत्वक्
शारदो विषमच्छदः । आरग्वधे राजवृक्षशंपाकचतुरंगुलाः ॥ २३ ॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥

शाक्तो गुच्छपुष्पकः सप्तच्छदः सप्तपर्णोयुग्मपत्रो वक्रच्छदः आसमंतात्रुजं वधोत्र आरग्वधः आरं शीघ्रं यथा तथा रुजं मलं तेषां
वधोत्रे तिवा । राज्ञा वासो वृक्षश्च रोगराजत्वाद्वृक्षश्चेतिराजवृक्षः । शमीं शिविकति शंपाकः चतुरंगुलपर्वा । रेवती रोगदेवता आर
वत्यां तव आरेवतः आरेवतज्वरोनेनवा रेचनवर्गनो । कृतमालत्वस्य कृतमालः उत्तमनितृद्धस्य कार्णिकत्वात् आह चार्काण्विकारे
राजवृक्षश्च यवृक्षः कृतमालकः आरोग्यशिंबीशंपाकोव्याधिघातोपघातकः आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्चतुरंगुलः आरेवतस्त्वथ
कर्णिकसीवास्वरेवतः

राम
१४

जंतेनेमी हन्त्नार्थस्पैतानि रूपाणि । दंतशठोलम्बात् । आह च जंभीरो जंभलो जंभः प्रोक्तो दंतशठस्तथा । गंभीरो वक्रशोधं वरोवनो
दंतघर्षणः । वरणोनि वरुणो वरुणश्च पर्णिकारवृत्तत्वात् । अतएव पर्यंतेर्वृत्तो हेतुत्वात् सेतुः तिक्तरसः शाकश्च शाक मध्ये पाठात्
कुमारको नित्यतरुणः आह च । वरुणश्वेतपुष्पश्च तिक्तशाकः कुमारकः सेतुर्द्रुमः साधुवृक्षस्तमालो मारुतापहः पूजितः
पुमान्पुन्नागः सद्भवप्राधान्यात् । प्रशस्ताः केसरा अस्य केसरः आहेंदुः तुंगः पुष्पकसंज्ञः स्यात्पुन्नागमारुतकेसरः पुन्नागः पु

स्पुर्जंभीरदंतशठजंभजंभीरजंभलाः ॥ २४ ॥ वरणो वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः । पुन्नागे पुरुषस्तुंगः के
सरो देववल्लभः ॥ २५ ॥ पारिभद्रे निंबतरुर्मंदारः पारिजातकः ॥ तिनिशे स्यंदनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
वंजुलश्चित्रकृच्च

रुणात्कश्च केषां विषमकेसरः । पारिपारं भद्रं नद्रुमस्य पारिभद्रः नीयमानत्वे निंबः आह चा निंबो नियमनो नेता पिचुमंदः सुतिक्तकः
निंबोयसर्वतो नडः स्मनड पारिभद्रकाः । अर्थपारिभद्रो । कोविल्लिः पाश्चिमानो देवदारुश्च । अतिक्रांतो निशाः तिनिशाः चिरकालित्वात्
स्पंदनः स्यंदने च पट्टुः रथोपयोगित्वात् रथवक्रो तेन पतिनेमिः अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् आवन्यतेप्रथनेर्वंजुलः चित्रकृत् बुंबे
पिदार्घ्यदैर्घ्यान्यामाश्चर्यकारी । आह च । तिनिशश्चित्रकृन्नेमिः स्यंदनो रथसाधकः तथा रणोपरथद्रुश्चाप्यति मुक्तइति । अर्थवंजु
लो वेतसः स्पंदनो शोकश्च ॥

अटी पीतिक्रियतेऽनेनपीतनः कपीतनोऽनिकपीतनः कपिप्रियत्वात् आम्रतत्याचातकश्चकपिचूतत्वात् ॥ आहचा आम्रातकःपीत
२५ नकः कपिचूतोऽम्रवातकः ॥ शृंगीकपिरदान्याश्च नउः कीरः कपिप्रियः ॥ अर्थ कपीतन आम्रातकस्य सः शिरीषश्च ॥ कपीतनशब्द
स्यपीतनोऽपत्रेणइत्येके ॥ गुडवन्मधुराणि पुष्पाणि अस्य गुडपुष्पः ॥ मधुप्रधानोद्रुमो मधुद्रुमः ॥ वनप्रस्थेवनैकदेशे जनप्रस्थः स्थ
लजत्वात् ॥ मधुष्ठीवतिमधुष्ठीलः मधुमाधुर्यमष्ठीलेयस्य मधुष्ठीलो वा ॥ यदाह ॥ मधूकोमधुष्ठीलश्च मधुष्ठीलो मधुस्रवः गु
डपुष्पो रोध्रपुष्पो वानप्रस्थो थमाधवः ॥ अत्रमधूके ॥ यदाह ॥ मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः ॥ क्षुद्रपुष्पफलः स्वादु

अथद्वौपीतनकपीतनौ ॥ आम्रातकेमधूकेतुगुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २३ ॥ वानप्रस्थमधुष्ठीलौजलजेऽत्रमधू
लकः ॥ पीलौगुडफलः स्रंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे ॥ २४ ॥ अक्षोटकंदरालौद्वावंकोठेतुनिकोचकः ॥

गौरिकारव्योमधूलिकः ॥ पीयतेमाधुर्यात्पीलुः पीड्यतेवा ॥ स्रंसतेस्रंस्यतेवास्रंसी ॥ आहच ॥ पीलूपीतफलः स्रंसीपी
रीगुडफलोऽपिच ॥ अक्षोत्पद्योटः कंदरस्यास्तीतिकंदरी ॥ वृष्टनात्कंदरालः कर्पराल इत्येके ॥ आहचअक्षोटःपर्वतीयश्च
फलस्नेहोगुहाश्रयः ॥ कीरेष्टः कंदरालश्च स्वादुमज्जाऽम्रदुच्छदः ॥ अंकयतेकीलकैर्लक्ष्यतेऽकोठः ॥ अंकोलोऽपिप्रा ॥ अतेऽकोलः ॥ नि राम
कुच्यतेस्मात्कंटकित्वात्निकोचकः ॥ आहचा ॥ अंकोठोंऽकोलकोरेवीनिर्दिष्टोदीर्घकीलकः ॥ पीतसारस्ताम्रफलोगंधपुष्पोनि २५
कोचकः ॥

प्रशाखानिपलाशानिसंत्यस्यपलाशः ॥ पलमश्नातेः ॥ रक्तपुष्पत्वाद्वा ॥ किंचिच्छुकोनीलः किंशुकः ॥ वातंपोथयतिवातपोथः ॥ वंदो
त्रपलाशः किंशुकः पर्णोयज्ञियोरक्तपुष्पकः ॥ क्षारश्रेष्ठोवातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥ वेत्यंजोऽनुवर्ततेवितस्येन वावेतसः ॥
रमंतेऽस्मिन्रथः ॥ अभ्राणीवपुष्पाण्यस्य अभ्रपुष्पः ॥ विदोल्यतेवेगेनविदुलः ॥ शीतोवीर्येण ॥ लेपादाह ॥ शमनात् ॥ वनतिवंजुलः ॥ वा
नीरः ॥ वंजुलश्चपरिविध्यते ॥ नसापरिव्याधः ॥ नद्यांभवानादेयी ॥ नित्यंस्त्रीवेतसीतिद्वयोः ॥ अर्थद्विद्वंद्वं ॥ नादेयीतकारीजलवेतसी
रूमितंवृक्षश्चावंदत्यापत्वविनागेनाकः ॥ वेतसोविदुलोनम्रोवंजुलोदीर्घपत्रकः ॥ नादेयीगंधपत्रश्चफलोकाः सेचतस्रस्तथ ॥ नदी

पलाशेकिंशुकःपर्णोवातपोथोथवेतसे ॥ २९ ॥ रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुलाः ॥ द्वौपरिव्या
धविदुलौनादेयीचांबुवेतसे ॥ ३० ॥ शोभांजनेशिग्रुतीक्ष्णगंधकाक्षीवमोचकाः ॥ ॥४॥४॥

कन्दप्रियत्वान्यस्यशीतावनपुष्पकः ॥ जलजातत्वोथकाम्रोविदुलोजलवेतसः ॥ निचुलोवेतसादन्योवक्ष्यतोसुष्ठुनननिक्रोत्र
कटः शोभांजनः ॥ शिनोतितेन्याच्छिग्रुः ॥ तीक्ष्णवत्यनेनरूक्षत्वात् ॥ अक्षीवः ॥ मुंचतिगंधंमोचकः ॥ आकुर्शीशिग्रुः स्यात्तेतमरिचंसुरव
रवसोनोजनः ॥ शिनोतितेस्याच्छिग्रुः ॥ तीक्ष्णवत्यनेनरूक्षत्वादक्षीवः ॥ मुंचतिगंधंमोचकः ॥ आहुश्च शिग्रुः स्याच्छ्वेतमरिचंसुरव
नेत्रान्तितीक्ष्णाकः ॥ सोभांजनः तीक्ष्णगंधःशुतीक्ष्णोधनपल्लवः ॥ शिग्रुर्हरितशाकोऽन्योमनोज्ञःकपल्लवः ॥ वनच्छदस्तीक्ष्णा
गंधोमुकुंदीक्षणतसमः ॥ रतीयोमधुशिग्रुःस्यात् ॥ अर्थमोचकः ॥ कदलीरुग्लमूलिः ॥ शोभांजनस्त्वरत्र्यर्थद्विद्वंद्वः ॥ अक्षीवस्तुड
लसोभांजनसुरोनीलीमदनिवच

अ.टी. मधुप्रधानः शिग्रुः॥ न रिष्यत्यनेनारिष्टो रक्षाहेतुः फेनाः संत्यस्य फेनिलः। वृंदे तु अरिष्टस्तु सुमंगल्यः कृष्णबीजोर्थसाधनः
१८ रक्ताबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः॥ विलति भिनत्ति विल्वः। शांडिल्यपौत्रः शी। शैलूषः नट इव गमनादस्य जाणः॥ शांडिल्य इव
ब्राह्मणोमान्यत्वात्॥ शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद्वा॥ मलते मला। मालूरः। मां नदर्मीलति वा। श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्री
फलः। आह च बिल्वः शलाटुः शांडिल्यो हृद्यगंधः सदाफलः। शैलूषः श्रीफलः श्याक्षः कंटकः पूतिमारुतः॥ प्लक्षः त्यघोमाळ
नीतिमूलैः प्लक्षः प्लुष्यते वा॥ जटाः संत्यस्य जटी। अत एव वर्ष्यते पर्कटी। नानार्थे। ईदंतो प्याख्ति। यच्छाश्वतः। विज्ञेया पर्कटी

रक्तोऽसौ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ॥३१॥ बिल्वे शांडिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि॥ प्लक्षो ज
टी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः॥३२॥ गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ॥

प्लक्षः म क्षपिप्पलपादपः। न्यक् नितर्यक् रुणद्धि मार्गं मूलैः न्यग्रोधः हति वा न्यग्रोधः। न्यंकाद्दित्वाद्धत्वो वहवः। पादा मूलान्यस्य
बहुपात्। संख्यासुपूर्वस्येत्यन्त्यलोपः। वटयति वेष्टति मूलैर्वटः। आह च। वटो रक्तफलः शृंगी न्यग्रोधः स्कंधजो ध्रुवः। क्षीरीवै राम
श्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः। आद्यो द्विरघ्रोघ्रे। तिरीराधारकारो लोध्रो गालयति थावयत्यसृङ्गालवः। शावरः शबरस्य १८
जः। शवणाद्बिवाणोरोधः। रलयोरैक्याल्लोध्रोपि। तिरयति रोगान् तिरीटः। तिलति तिल्वः। तिल्वति गमने। तिल्वः। माष्टि वदनं यन्म
र्गमार्जनः। अत एव मार्जनः। आह च। लोध्रो॥

लोध्रः शावरकस्तिल्लकस्तिल्लकस्तरः तिरीटकालहीनश्च विल्लीशावरपादपः। द्वितीयः पट्टिकालोध्रो गालवः स्थूलवल्कलः जीर्ण
बुध्नोऽहहस्तायपट्टीलाक्षाप्रसादनः। उक्तश्च लोध्रः कषायकः श्वेतश्च तिल्लकः मधुपुष्पकः वणौषधं कालहीनो हिमपुष्पोऽक्षिभेषजः।
उन्मादनो घनत्वक्च तरुः शबरपादयः। लोध्रः शावरकः श्वेतत्वगतीसारभेषजः। द्वितीयः पट्टिकारी रक्तपत्रस्तिरीटकः। उत्तालक
स्तिल्वकश्च पट्टीला लाक्षाप्रसादनः। प्रसादनान्तोयं च। शोउशपुत्रो कथुदस्थो ज्ञेयश्च अम्पतेऽनिलप्यते आम्रः आमिनन्यादीदीर्घश्चेति रकः।
श्चोनांतिरस्संवृतः। चूष्यत इति चीनो नेनेति रवो वश। रसमलति रसालः। असौ सह रक्तारयति मे लयति स्त्रीपुंसौ सहकारः सुरासारवत्तो

आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः॥३३॥ कुंभोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः॥ शेलुः श्ले
ष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः॥३४॥

हा॥ आम्रश्चूतो रसालश्च सवेष्टो मदिरासखः। कामांगः सहकारश्च परपुष्टमहोत्सवः॥ कुंभोलूखलाकाराहुस्तको श्यात्रि
यीति कुंभोलूखलकं। कोशेन वः कौशिकः उलूककारव्यानकं चरेत्वात्। गुडति रक्षति वातरोगात् गुग्गुलुः। पर्णान्पिपुरः। उपयोति
कः। प्रदोषध्नत्वस्पति उत्। आह च। गुग्गुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः। नक्रंचरः शिवोदुर्गो महिषाक्षः पलंकषः॥ शील्ति
शिनो निरागत्या। शेलुः शेलुकश्च श्लेष्माणमनति शीतवीर्यत्वाच्छ्लेष्मातकः। अत एव शीतः। उद्दालयत्युत्सृद्दालकः। स्पर्शेन स्फो
टकारित्वात् बहून् व्रणानि वारयति बहुवारकः। आह च। शेलुः श्लेष्मातकः शीतो बसंतकुसुमस्तथा। उद्दालकः कर्बुरदः शेलुको
भूतवृक्षकः। पिच्छिलः शापितः शेलुस्तथा सद्भिजकुन्तितः लेखवाटो बहुवार इति।

अ॰टी राजाभदनं भिष्टत्वात्॥ प्रियति सरलत्वात् प्रियालः रिपिगतौ। अपियातीत्येके॥ सन्नकः खरोकुः स्कंधो। स्यात् सन्नकद्रुः धनुःपट इव
१७ पटेविस्तारो। स्याधनुःपटः धनुरुकारो तोऽयमस्त्र इति गौडो भ्रांतः। यदाकू॥ पियालो थरवरस्कंधश्चारो वकलंवन्कलः सन्नकद्रु
श्चापपटो ललनरसात् पसप्रियः। द्वे अर्थे राजादनः पियाल न्हीरिका च। गमेसरसत्वाद्वारोः स्यात् गंभारी कश्यपनिनत्रूवरोतिको
श्मरी। काश्मर्यश्च। मधूनि मिष्टानि पर्णान्यस्य मधुपर्णीपाककर्मनिडोषु। आह च काश्मर्यः काश्मरी हीरा काश्मरी मधु
पर्णपि। श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गंभारी कश्यपेतिका॥ कर्कोनोहितोधुः कर्कधुः शाकं घोदित्वान्परस्यां वदंति वदरी। वरस्थार्थे

राजादनं पियालं स्यात् सन्नकद्रुर्धनुःपटः। गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका॥ ३५॥ श्रीपर्णी भद्रपर्णी
च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः। कर्कंधुर्वदरी कोलिर्घोंटा कुवलफेनिले॥ ३६॥ सौवीरं वदरं कोलं

कोलिः कुलसंस्त्याने कुलत्वात्येस्याद्वा धुगानि स्त्रत्वान्मति। घोंटा को न्नूसो वलति कुवलं फेनिलं कफवर्द्धनात्। सुवीर देशेभ
वं सौवीरं। अत्राद्यास्त्रयो स्त्र्यर्थाः अन्ये फलार्थाः। घोंटा नूनयस्त्रकं। यथेडुः वदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा॥ फलं तस्याः
स्मृतं कोलं कोलिकं फेनिलं कुहो लोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कंधु कंडुको स्वाडुः कंडुः सिंचति का तच्च कोलफलेन तं। धर्चेनोरःस्मा
मान्येनाह। वदरं कोकिलं सौवीरं फेनिलं कुहो। कर्कंधुः कंडुकं स्वाडुः कंडुः सिंचतिकाधडः॥ द्वे अर्थे कुवलं नीला तत्र वदरं च। कोलि
फलत्वान्॥ कोलिकामीति च समासः पाठः कोकिलमिति तद्वेधाः। घोंटापि वदरी गोपघोंटा च घोटा घुंटा च कोकिला॥ स्निग्धछदाकोल
फला राष्ट्रवृद्धिकरी तथा॥ राम
१७

विकंकते प्रसरति विकंकतः कर्किर्गत्यर्थे। स्रुवावृक्षसा हि वैकंकती आम्नाता॥ आह च विकिंकतो स्थूलफलो ग्रंथिलः स्वाडुकंटकश्च
गोपकंटका कपादी व्याघ्रपादो विकिंकरी॥ इरा अस्या विद्युत इवायं रक्तत्वाद्दैरावतः नागस्यासिंहरस्य वरंगोस्या नागरंगः नाम छत्नि
सहसा रंगोस्य च॥ आह च। नारंगस्त्वकूसुंगो धस्त्र नागरंगो मुखप्रियः। सचैरावतकः प्रो क्तो खुधा त्वक्राधिवासनः॥ नादेयी नदीज
ता। भूमौ जम्पते अव्यते भूमिजंबूः चत्वारो नागरंगार्थाः इति गौडः। आह च। जंबूः स्वल्पपत्रा च राजजंबूर्महाफला॥ काकजंबूर्मेघवर्णाभि
देवी वैदिशो त्पकः। निम्पाति निंदुकः शितिकालः सारोमज्जास्य सितिसारः। आह च। निंदुको नीलसारश्च कालस्कंधोसितस्तुकः।

अथ स्यात् स्वाडुकंटकः। विकंकतः स्रुवावृक्षो ग्रंथिलो व्याघ्रपादपि॥ ३७॥ ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुकः। तिं
डुकः स्फूर्जकः कालः स्कंधश्च शितिसारके॥ ३८॥ काकेंडुः कुलकः काकतिंडुकः काकपीलुके। गोलिहोऽ
टलो घंटा पाटलिर्मोक्षमुष्कके॥ ३९॥

स्फूर्जकः स्फूर्जेडनि॥ काकवर्णा लिंडुः काकेंडुः कुत्सितैर्लक्षतेकुलकः लक आस्वादने। द्वे अर्थे कुलकः काकतिंडुकः पटोलोपि। आ
ह च तिंडुकोन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिंडुकः। काकडुकश्च विख्यातः कपीलुः काकपीलुकः मर्कटति द्वाख्यः। गोलीढं
श्वेतगोलिहः गोलीढोपि। घंटेसंघातेलाति घाटलः स्यात्। पटविस्तारे लगति पाटलः। मोक्षति सहोत्तमौ क्षः मुष्णाति रामा
न्दारत्वान्मुष्ककः। आह च। मुष्कको मोक्षको घंटा मूषकारिगकस्तथा॥ क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविधश्वेतकस्तकः॥

अ॰टी॰ १८ तिलान्पुष्पाणि लिकः। क्षुरति पुरुषत्वात्क्षुरकः। आह च। तिलकः पुरुषः श्रीमान् क्षुरकश्छत्रपुष्पकः। पिचुं कुलेलातीति पिचुलः।
ध्मायते मपि कोपि झावुकः। श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्। पाककर्मे पर्णी तिडी च। कुमुदस्य कांतिः कुमुदिका कोमोदते वा। कुंभी रसाधारत्वात्।
कैडर्यमीडे केउर्यः अदिनाविति अकेतिप्रत्ययार्थो ज्येवा। कटूनि कषायत्वात्फलमस्य कट्फलः। आह च। कट्फलः सो
मवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदीत्यभा। महाकुंभी च कुंभीचन फलनिचाच्चथी। कैडर्यः कट्फलो भद्रफलं च। क्रमीति क्रमुकः पट्टी

तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ॥ श्रीपर्णिका कुमुदिका कुंभी कैडर्यकट्फलौ॥४०॥ क्रमुकः
पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः। तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च॥४१॥ तूलं च नीपप्रि
यककदंबास्तु हलिप्रिये॥

स्यात्तिपट्टी। पट्टिकारोध्रो यो लाक्षां प्रसादयति रोध्रत्वसार्वेषा ख्यातमेतत्। उद्यते रुद्रयूपत्वं तूद्या यूपः ब्रह्मणो वे
दिके साधुब्रह्मण्यः अतएव ब्रह्मदारु च। तूल्यते तूलं। तूली निगोडः तूलं निष्कर्षी। आह च। तूलं तूदं च यूपश्च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठ
को ब्रह्मदारुब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्यं ब्रह्मवार्षि। नयति सुखं नीपः प्रीणाति प्रियकः। कदा म्यति कदंबः। हलिनः प्रियः सुरभि राम १८
वासनात्। राधाराकदंबो राजकदंबश्चासौ। धूलीकदंबो नपः आह च। परः कदंबः धारकदंबः पुलकः कदंबो हलिप्रियः नीपो धू
लिकदंबो नः सुवासा रक्तपुष्पकः॥

विशेषाण्यखनिवीराणां वा रक्षो ऽरुष्पर्शत्वात्। अग्निं विस्फोटैर्वा करोति अरुष्करादिवा विनेति। अग्निवन्मुखमस्याः दा
हकत्वात्। अग्निमुखी। भल्लयति भल्लातकी। आह च। भल्लातकः स्मृतोऽरुष्करो दहनस्तपनोऽग्निकः। अरुष्करो वीरत
रुर्वीरवीवाग्निमुखी धनुः। कार्दभ इव आउमस्य गर्दभांडश्च। गर्दभ शब्दोऽउमस्येति युक्तं कंदरालत्वात्। कंपीनयति कपीतनः
कपीनेति वा। आह च। प्लक्षः कपीतनः शृंगी सुपार्श्वश्चारुदर्शनः। प्लक्षवको गर्दभांडश्च कमंडलुपटः। उच्यते तिम्यति तिंतिडी। चि

वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु॥४२॥ गर्दभांडे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः। प्लक्षश्चति
तिंतिडी चिंचाऽम्लिकाथो पीतसालके॥४३॥ सर्जकासनबंधूकपुष्पप्रियकजीवकाः॥

चिमायते चिंचा अम्लत्वात् चिंचा। फलान्यम्लिकाख्या। आह च। चाम्लीकातुतिंतिकासाम्ला अम्लाथ चुक्रिका अम्लिका।
चाम्लिका चिंचा तिंतिडीकं च तिंतिडी। पीतवर्णः सालः पीतसालः। सर्जति निर्यासं सर्जः। असयतु असनः बंधूकस्येव रक्तानि पुष्पाणि असन
बंधूकपुष्पः काम्यत्वात् प्रियकः। जीवयति जीवकः। बीजक इति त्रिनिर्घंटः। संज्ञया बीजको ज्ञेयो बीजवृक्षस्तथासनः। अथ
बीजकस्त्वसनः काम्यः शौरिः कांतः। नचप्रियः निष्पपुष्पः पीतसालः प्रियकः प्रियसालकः सुगंधिर्नीलनिर्यासस्तथा
बंधूकपुष्पकः सस्य। प्रियकश्च। लक्ष्म हासन्तेश्च नामतः॥

अ.टी.
२९

शनिशालः॥ अश्वकर्णिका अश्वकर्णः। अश्वकर्णाभपत्रत्वात् सस्यं फलं संवृणोतीति सस्यसंवरः। आह च। सर्जे कश्यावकर्णः कषायी दीर्घ
पत्रकः सस्यसंवरणाः। सूरः सर्जकः शालश्च। प्रतीवीरतरुरर्जुनतामसाम्याद्वकुभः। ककुभस्त्वस्य सर्वदिग्व्यापकत्वात्। ककुभः कस्तुनि
नीः पद्यव्याख्या। आर्जुनः शोनत्वात् इन्द्रप्रियत्वादित्येके। आह च। ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनञ्जयः। श्रेष्ठीफलोत्र
थ्यो गीवीरो वीरान्तकस्तथा। अथ इङ्गुदुः कुटजोऽर्जुनो देवदारु चो क्षारिका क्षीरस्वादुत्वात्। आद्यद्वमिष्टत्वान्नाम नी। आह
च। क्षीरिकोन्तावराजन्यः क्षीरिस्थ्यूपकोऽन्वयः। राजादनो दृढस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः। इङ्गुदीगुदः तापसाद्धरणा

शालेतु सर्जकार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः॥४४॥ नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः। राजादनः
फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः॥४५॥ इङ्गुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ॥ पिच्छिला पूरणी मोचा
स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः॥४६॥

ऽस्याः स्नेहमुपयुञ्जते इति। भूर्जः भृज्जते वा। आकृष्यभूर्जः। मृजोऽवरुपुटो वक्रत्वक् कोष्ठतुच्छदः। पिच्छास्त्यस्याः पिच्छिला पूर
यतिपूरणी। मुञ्चतिरसं मोचा। स्थिरायुः कालसहत्वात्। शालते दैर्घ्येण शल्यतिवा शाल्मलिः शाल्मलिश्च। आह च। शल्म
लीरक्तपुष्पा च कुकुटी स्थिरजीविता। पिच्छिला तूलिनी मोचा कण्टकारी च पूरणी। मोचनीति च॥ राम
२९

पिच्छे तु पिच्छा। आमंडपत्रमवदंगुलिसंगित्वात्। शाल्मल्या वेष्टो निर्यासः। आह च। शाल्मलीवेष्टकः पिच्छा निर्यासः स च
शाल्मलेः॥ मोचस्रावो मोचरसो मोचनिर्यासकस्तथा। रोचतेरोचनः शाल्मलिविशेषः कूटेन कुत्सितत्वं घोत्यते। दुर्गादि
प्रसेन्पदलनार्थसाहित्यते। आह च। कुशाल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः। चिरिणं बिल्वति विरिबिल्वः नक्त
मरात्रावोलमस्मान्नक्तमालो नूताश्रयत्वात्। रक्तमाल इत्येके। करंजयति करंजः। प्रकीर्यते प्रकार्यः पूतीको दुर्गन्धिः कलिमा
रकः कलहहन्त्रा। यदिन्दुः करञ्जो रक्तमारश्च पूतिकश्चिरविल्वकः। द्वयोरपूर्णा करञ्जोऽन्यः प्रकीर्यो गिर एव वा पूतीकरंजस्तु
तु।

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः। चिरिबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके॥४७॥ प्रकी
र्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः। करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी॥४८॥ रोही रोहित
कः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः॥

सुमनास्तथा कलहनाशकश्च षष्ठः करजः करेञ्जो नरवञ्जः। षड्ग्रन्थयोस्य षड्गालिवारणाः। रयः। मर्कटीति। अगपाटनात् म
र्कटी। वल्लीकरंजः। अंगाराइवववल्लया अंगारवल्लरी। आह च। चुदकीर्यां रजनीधान्यः षड्ग्रन्थो हालिवारणाः। अंगारव
ल्लीशादस्था काकध्नी करनालिका। अर्थाम र्कटी आत्मगुप्ता अपामार्गो वल्लीकरंजश्च। रोहयति रोहितः। रोहितीत्य
के। छिन्नरूढत्वात्। चन्द्रश्च रोहितको रोचनकः। आह च। रक्तपुष्पकः रक्तध्वा रोहितो रक्तो रोहीदाडिमपुष्पकः

अ॰टी॰
२०

गायतो विप्रांस्त्रायते ऽस्य रूपं गायत्री। बालपत्रोऽथ वासः खदिरस्येति। यद्यर्थेषु धवतरिपाठमद्दक्ष। बालपुत्रत्वात्पार्थेयस्तह्यालतन
युमाह। सूक्ष्मपर्णो हि सो। खदति खदिरः खद स्थैर्ये। आह च। खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दंतधावनः। कंटकी बालपत्रश्च यज्ञि
कः शल्यपत्रितिक्षमः। अरिं द्युः सहामेदः सारोऽस्य अरिमेदः विट्। विट्खदिरः पूतिखदिरः अरिमेदः। आह च। परिमेदो ऽरिमेदश्च गो
धिको रिमेदकाः। अरिमेदो ऽहिमारश्च रिक्षः पूत्यरिमेदकः। कदर्याणि कफाद्युद्धत्वात् कदरः सोमवल्कः केटकि त्वात् श्वेतसाच
था। आह च। कदरः श्वेतसारोऽन्यः सोमवल्कः पथि द्रुमः। त्र्यर्थी। सोमवल्कः खदिरः कट्फलः करंजश्च। व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य वा

गायत्री बालतनयः खदिरो दंतधावनः॥४९॥ अरिमेदो विट्खदिरे कदरः खदिरे सिते। सोमवल्को ऽप्यथ
व्याघ्रपुच्छगंधर्वहस्तकौ॥५०॥ एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः॥ चंचुः पंचांगुलो मण्डवर्द्धमानव्यडंव
काः॥५१॥

व्याघ्रपुच्छः। गंधर्वस्य सूतविशेषस्य हस्त इव हस्तो ऽस्य गंधर्वहस्तकः। पंचांगुलिपर्णत्वात्। एरयति वायुमेरण्डः। उरु वा
त्युरुबूकः। रोचते रुचकः। चंचति चंचुः। चंचुरित्येके। पंचांगुल्यः पर्णे ऽस्य पंचांगुलः। आमं डयतीत्यामंडः। आदंड इत्येके। दीर्घ
दंडत्वात्। व्यडंति व्यडंव अडम्बघमे। व्यडंवक इत्येके। आह च। एरण्डस्तरुणः शुक्लः श्चित्रो गंधर्वहस्तकः। पंचांगुलो वर्द्धमा
नः आमंडो दीर्घदंडकः। रक्तोपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुवुः। ऊरुबूको हस्तिपर्णः स्वेवुरुत्तानपत्रकः॥ राम २०

अल्पेऽर्थे कुटी शमी शुंडा स्योरः। शमयति दोषान् शमी शिवत्वात्। सक्तवश्च फलान्यस्याः आह च। शमीसक्तुफला शृंगा केशी
हृत्फला शिवा। पिंडीमित शेपिंडीतकः। श्वियंते ऽनेन विषपुष्पत्वात्। मरुचकः मरौ वाति वा। श्वसत्यनेन श्वसनः करं हंति ड्ःस्य
तीवाकं हरयति वा करहाटः। शल्यमस्या हास्तिशल्यः मदयति मदनः। आह च। मदनः शल्यको राठः पिंडी पिंडीतकस्तथा। तस्क
रः करहाटश्च श्वसनो विषपुष्पकः। द्व्यर्थे मरुवकः जंवीरो मदनश्चाय छायातः। पिंडीतके पत्रके दंदेकरहाटपदं विटः। पारिनि

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा। पिंडीतको मरुवकश्वसनः करहाटकः॥५२॥ शल्यश्च मदने
शक्रपादपः पारिभद्रकः। भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च॥५३॥ पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

ष्वशाभिनं भद्रमस्य पारिभद्रकः। द्रोस्कंधे किलिमं निर्यासो ऽस्य द्रुकिलिमं। पूतिकाष्ठं सप्त यहूणां द्रुकिलिमस्यैकार्थी। यदा
कः। देवदारु स्मृतं दारु सुराह्वं किलिमं च तत्। स्नेहविद्धं महादारु भद्रदारु विदारु च। देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं
च किलिमं दारु च। सुरदार्विंद्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च। त्र्यर्थी। पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारु च। तथा पीतदारु
रुहरिद्रा देवदारु पूतिकाष्ठं च। किलिमं चेति द्विपदैकदेशत्वात् क्लीबत्वं॥

अ॰टी
२१

पाटलानांमप्रपुष्पत्वात्। अमोघा वकुफलत्वात्। कालाकालवृन्तत्वात्। स्थाली रसाधारा। कुंभीत्वात्। काचस्थालीइत्येके। फलेरोहतिसौकुरफलत्वात्। कुबेराक्षीयक्षा क्षितुल्यपुष्पत्वात्। आह च। पाटलोक्ता तु कुंभीका ताम्रपुष्पाम्बुवासिनी। स्थालावसंतदूतीस्यादमोघा कालवृंतिका। द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला। सा चेव श्वेतकुंभी स्यात्कुबेराक्षी फलेरुहा। पाटली कृष्णवृन्तेतिनिमिः। पाटला पाटलिर्बाणेतिमाला। श्यामा। श्यामगौरवर्णा। महिलाह्वया वनितापर्याया। श्यामालता। गविन्दुरीमो विघतेगोवन्दनी। गुद्यते कांघ्रनेयुंद्रा। प्राणानितिप्रियंगुः फलानि विशार्यते फलीविकसिनोतिसर्वेनोवर्णा।

अथद्वयोः। पाटलिः पाटलामोघा कालास्थालीफलेरुहा ॥५४॥ कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया। लतागोवन्दनी गुंद्राप्रियंगुः फलिनीफली ॥५५॥ विष्वक्सेनांगंधफली कारंभाप्रियकश्च सा। मंडूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वंगटुंटुकाः ॥५६॥ ॥

निविष्वक्सेनाईषद्रे नाकारांभा। आह च। प्रियंगुः प्रियवल्ली च फलिनी कंकुनी प्रिया। लतागोवन्दनी श्यामा कारंभा वर्णमेदिनी। इंदुशैर्विश्वनीनितिनिनती यदाह। वृंदनीपुष्पशोननगंधप्रियंगुः कारंभा लतागोवर्णमेदिनी। चर्तुर्थं द्वाएरे कान्तिप्रियंगुः शरीकृतथ प्रियकोसनः। प्रियंगुः क्व देवश्रेष्ठांती गंधपर्णगंधफलिनी। प्रियंगुश्च पिकानालिकाच। मंडूकइवपर्णान्यस्य। पत्रेपूर्णा अस्यपत्रोर्णः। नटतिवातेननटः। कटूनगानयस्य रोहत्यालकद्वंगः। टुंटनिः शिखिनिः कायतिटुंटुकाः॥

राम
२१

स्योनं सुखमकतिस्योनाकः शुकनासेव पुष्पाण्यस्य। नश्यतीति हि नासितात्वात्। अत एव नालूकः। कुटवक्ती नवनटतिस्पदतेकुट्नटः। भवतिशोनकः गौडाः। शोणकमाहुः। शोणवर्णोग्निश्येणसेरुकः। आह च। स्योनाकः शुकनासश्च कट्वंगा यकटुंभरः। मयूरजंघोरलकः प्रियजीवः कुटंनटः। संध्योन्तः पृथुशिम्बिः शुकदुंदुकोदीर्घवृन्तकः। अरलुकः शल्लकोपरलुः। रोतकोलंबुकोनटः। तिष्यमंगल्यं फलमस्यास्तीति तिष्यफलानि। त्यमामलकलक्ष्मीरिति। आमलतेपुणाणामलकी। अमलाच। अव्यथा वयस्था वरसायनत्वात्।

स्योनाकः शुकनासर्क्षदीर्घवृंतकुटंनटाः ॥ शोणकश्चारलो तिष्यफलात्वामलकी त्रिषु ॥५७॥ अमृता च वयस्था च त्रिलिंगस्तु विभीतकः ॥ नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतवासः कलिद्रुमः ॥५८॥

धात्रीनानार्था। आह च। त्र्यस्र्थमलकं तिष्यं जातीफलरसे शिवं। धात्रीफलं श्रीफलं च तत्र श्रास्तफलं स्मृतं। विभेतिस्मात्विभीतकः। अक्षणोतिव्याप्नोतिअक्षोनाद्रुम। नफले पुल्लिंग। तुष्यतितुषः इतिनिघंटुखुनसंवादन्तेषु तुमूलवर्गोषाद्ध। कर्षफलो अक्षसामान्यार्थं कर्षाविभीतके पलवन्नभोगे च वर्तते। भूतानामावासः। कलेराश्रयाद्रुमः। आह च। विभीतकः कर्षफलोवसंतोन्तकलिद्रुमः। स वर्तनेको भूतवासः कर्षाहार्योतिविभेदकं उक्ष्। अहार्य वकुवीर्यं च तुसलं चविभेदकं॥

अ॰टी नास्ति भयमस्यामभया। नव्यथयत्यव्यथा। पथिसाधुपथ्या। हितेत्यर्थः। कायेतिष्ठतिनिःफला न भवतिकायस्था। त्वयस्थ
२२ त्येके। पूतं करोतिपूतना। विस्वनीत्वात्। पृतनेत्येके। हरतिरोगान्हरीतकी। चेत्यते नया थोत ४ चेतकी। आह च हरी
तक्यभयापथ्याऽपथ्याऽमृताऽमृता। जया ऽव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीतिच। अर्थश्रेयसीरास्ना हरीतकीष्वलि प
प्यलीचा शिवा ऽव्यथा पूतनेतिचुंद्रः। सरलः आद्युत्वात्। आह च। सरलः पूतिकाष्ठंचचित्रापीतद्रुरुद्धितः। द्रुमोत्पला
नीचपुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पलः। सुरभिश्चायं। अन्योनिर्गंधः। कर्णिकामियर्त्तिकर्णिकारः। द्वयंपरिव्याधाजलवेतसः कर्णि

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता। हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा। पथ्या। पी
तद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः। कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो डहुः॥६१॥ पन
सः कंटकिफलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः। काकोडुंबरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला॥६२॥

कारश्चालकुचेत्याद्याधतेलकुचः। डहतेडहुः। पण्यतेस्तूयतेपनसः पणासइतिद्रुमोलोकोक्त्या। कंटककयुक्तंफलंम
हासर्जोपि। निचोल्यतेऽत्रं बुनानिचुलः। हितजलस्यापत्यंशोहिज्जलोऽम्बुवेतसविशेषत्वात्। काकप्रियोडुंबरी। फल राम
तिफल्गुः। मलोऽस्ति त्वयापयतिमलपूः। युजुगुप्सायां। जघनेत्थ्रफला न्यस्या जघनेफला। आह च। काकोडुंबरिकाफ २२
ल्गुरराजीफल्गुवाटिका। फल्गुणः फलहारीचमलपूश्चित्रभेषजं॥

हिंगुगंधिनिर्यासोऽस्या। मालयतेवध्यते काकैर्मालकः चलकामालकेकदेशाख्यातं। पिचुंमर्दयतिपिचुमर्दः। अरोगत्वात्। पिचु
मंदइत्येके। यवनेष्टोपीतिसौश्रुताः। शाश्वतस्तु। हिंगुनिर्यासशब्दोयं निंबे हिंगुरसेपिच। चंद्रनंदनस्तु
कामालकमाह। आगरुत्र्यसारा। शिंशपा। अगरुःशिंशिपा। यदाह। शिंशपात्रुमहाश्यामा। कृष्णसारः स्मृतोगुरुः। अगुरुर्लघु
द्वयंशिंशिपासारंवाकृः। द्वयर्थेषु। पिच्छिला शाल्मलिः शिंशपाच। तदाह। कुशिंशपान्या कपिला नस्मागोनाचसादिनी। शिरसी

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिंगुनिर्यासमालकाः। पिचुमर्दश्च निंबेथ पिच्छिलागुरुशिंशपा॥६३॥ कपिलाभ
स्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः। भाण्डिलोप्यथ चांपेयश्चंपको हेमपुष्पकः॥६४॥ एतस्य कलिकागंध
फली स्यादथ केसरे बकुलो।

ष्यतेशिरीषः शीर्यतिवासौकुमार्यान्नंद्यतेनंडिलः नंदीरोपि। आह च। शिरीषोम्रदुपुष्पश्च नंदीरःशंखिनीफलः कपीतनः
शुकतरुः श्यामवल्कः शुकप्रियः। नंदीत्येके। चंपादेशेभवश्चांपेयः चम्पतेऽर्थतेलिनिश्चिंपकः चंपकोपि। आह च। चंपकः
सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्चलः। चांपेयो हेमपुष्पश्चकाचनः षट्पदातिथिः। गंधः फलमस्याः गंधफलिनी। प्रियंगुश्चंपक
नालिकाचेतिद्वयर्थौ। गंधफलीकेसरनिकेसराः। मन्यस्यवाकेसरः। अच्युतेबकुलः। आह च। बकुलः साधुगंधश्चमधुगंधोथशा
रदी। मधुगंधोगूढपुष्पः शिवीकेसरकस्तथा॥

अ॰टी॰
२३

अश्रुते॰ शोकनाशकत्वाद्वाऽशोकः। यदाह। अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः। अयं वेंजुलो वेतसः स्पंदनो ऽशोको वा।
किरतिकिरणात् करकः दाल्यते दाडिकः। आह च। दालिमो दाडिमः सारः कुट्टिमः फलखंडवः स्वाद्वम्लो रक्तबीजश्च करकश्च
कवकस्तः। नागप्रियाणि केसराणीति पुष्पाणि अस्य नागकेसरः। नागपुष्पामतो नागः केसरो नागकेसरः। चांपेयो नागकिं
जल्कः कनकं हेम कोवनं। जयतीति जया। तर्कं मियर्त्ति तर्कारी केवलत्वात्। अग्निमथ्नाति दीपनत्वादग्निमंथः। अथ स्वाराणि
कराः संतप्तस्याः काणिका। गाणिको सृष्ट्वामियर्त्ति तर्कारी। स्वार्थे कन्। गाणिं तर्कं करोतीति वा। त्र्यर्थे। नादेयी। जलजे च। लल वेतस

वंजुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ॥६४॥ चांपेयः केसरो नागकेसरः कांचनाह्वयः॥ जया जयंती तर्का-
रीनादेयी वैजयंतिका॥६५॥ श्रीपर्णमग्निमंथः स्यात्कणिका गणिकारिका॥ जयोऽथ कुटजः॥

तर्कारीवाल्लिंगसांकर्याज्जयेत्यर्द्धेनजयं तं श्रीपर्णमिति वाईन जयपर्णमाकुः। तत्र। वनौषधिवर्गेतस्या नाहत्वात्। अय
दिंडुः अग्निमंथा। अग्निमथनः स्तर्कायैराणिको जयः। अरणिः काणिकाः सैव तपनो वैजयंतिकः। चंडुनेदनश्चाह। अग्निमंथाः राम
ग्निमथनस्तर्कारी वैजयंतिका। वह्निमंथारणिः केतुर्जयः स्याद्वह्निमंथनः। तर्कारी वैजयंती च वह्निनिर्मथनी जया। अरणि २३
काजयंतीवापि जया। च जया वहा। कुटिलो जायते कुटजः॥

शक्रेंद्रवृक्षश्च। कलेव वत्सकः। आह च। कुटजः कोरजः कोहीवत्सको गिरिमल्लिका। कलिंगो मल्लिकापुष्प इंद्रवृक्षोऽथ वत्सकः।
कलिंगायति कलिंगः। कलिंगदेशजं वा। अत एव कालिंगः। कलिंगी च। इंद्रयवं कुटजफलं। भद्रयवं च कुटजबीजं। यदाह। फलानि
त्वस्य इंद्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा। कृष्णपाकफलमस्य उद्धिंजं तस्मादाविघ्नः। सुषेणः कापित्थ वा नवकेरा। स्फुटते करमर्द्दः करौ
मापि। पानु कोडश्च कं धत्त अर्थे कालस्कंधः तिंदुकः श्यामस्वदिरस्तमालः नश्यो नाम्यनितमालः नापि नः छादयति तापिच्छः। स्य
ह

शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका॥६६॥ एतस्यैव कलिंगेंद्रयवभद्रयवं फले। कृष्णपाकफलाविघ्नसुषेणाः
करमर्द्दके॥६७॥ कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ सिंदुकः॥ सिंदुवारेंद्रसुरसौ निर्गुंडींद्राणि
केत्यपि॥ ६८॥ वेणीगरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि॥

स्तसिंदुकः स्यंदं श्यतीति सिंदुवारकः। इंद्रस्य सुरसो यस्मिन् दिव्य इत्यर्थे। अत एव इंद्राणी। निष्कोना गुंडद्वेष्टनात् निर्गुंडी।
निर्गुंडी वा आह च। सिंदुवारः श्वेतपुष्पः सिंदुकः। सिंदुवारितः तिलपुष्पः सितवहो निर्गुंडी नीलसिंदुकः। वेणी विवेणी। गरम
गिरति गरागरी। मूषिका विषघ्नत्वात्। कर्णे ऽनाडयति नाडी। सुरभ्यत्वाद्देवताडो पिराजताडवत्। जीमूतो नादकत्वात्। आह च। मी
श्वतो देवताडो रत्नकोशो गरागरी। प्रोक्ता खुविषहा वेणी देवता जीवताडकः

अ०टी मुविरोहतिभूरुंडी।हस्तिकर्णपत्रा।शाकविशेषः।इतोधन्नंतानिपुष्पाणि।टए।शून्येतृणेसाधुतृणशून्यं।मल्यतेमर्द्दितेमल्लि
३४ का।भुविपदमस्याःभूपदी।शीतभीरुश्चैषिकत्वात्।आरुवामल्लिकाशीतभीरुश्च।मद्यन्तीप्रमोदनी।मदनीयागवाक्षीविभूपि
भूपदीतथा।द्विपुटसौविवाकिल।आस्फुटत्यास्फोतागिरिमल्लिका॥शरत्नुशेफाः।अलयोऽस्याःशेफालिका॥सुष्ठुवहती
मोदंसुवहा।नीलवर्णा।आहच।शेफालिकानुनिर्गुंडीथमकोनीलमंजरी।अर्थ।सुवहाराम्नाशेफालिकाघनाकुलीच।भू

श्रीहस्तिनीतुभूरुंडीतृणशून्यंतुमल्लिका॥भूपदीशीतभीरुश्चसैवास्फोतावनोद्भवा॥शेफा
लिकातुसुवहानिर्गुंडीनीलिकाचसा॥७०॥सितासौश्वेतसुरसाभूतवेशीअथमागधी॥गणि
काम्बूथिकाम्बष्ठासापीताहेमपुष्पिका॥७१॥अतिमुक्तःपुंड्रकःस्याद्वासंतीमाधवीलता

नानिवशयतिआक्रादयतिभूतवेशी।मगधदेशेभवामागधी।गणिकाचित्राकर्षणात्।यूथेजालकमस्त्यस्याःयू
थिका।अंबेतिष्ठत्यंबष्ठा।आहच।यूथिकाबालिपुष्पायबष्ठाएयगंधाबुला।गणिकासारमोदा।बाशिखंडीश्वेतयू
थिका।आहच।सुवर्णपुष्पाहारिणीपीतिकापीतयूथिका।अर्थे।हेमपुष्पा।विवीडस्पर्शापीतयूथिकाच।अतिक्रां राम
तोमुक्ता।तिरस्कृत्वास्यतिमूक्तकः।पुंड्रदेशेभवः।पुंड्रकः।मंडकोपि।निघंटुः।मधौवसंतेभवामाधवी।आहच।अति ३४
क्तोमाधवीवसुवसंतधराश्रयः।अतिमुक्तःकामुकेश्चमंडकोभ्रमरोत्सवः॥

सुषमनपतेसुमनोमनोज्ञतात्।मालयत्यामोदैर्मालती।जायतेऽन्यानीतिःजाती।आहच।जातिर्मनोज्ञासुमनराजपुत्रीप्रि
यंवदामालतीक्षुद्रगंधाचवैनिकातैलभागिनी।सप्तमनोवुद्ध्यंतानीद्रियाणिलातिसप्तला।सपातिसमवोतिवा।नवाखुत्यामाला
स्यानवमालिमाघेमासिभवंमाध्यं।कुंदतिकुंदंकुंदइतिमाल्या।जरांनयातीतपेकी।तरत्यनयातरणी।यच्चैवंकुरुतेनः।सुर्भी
कस्तरणीवसीसुमार्थकुलप्रिया।अर्थेसहासुवर्णवचातरुणीच।कुरंडकोहिसानिनगच्छति।अम्लानः।वास्पाय

सुमनामालतीजातिःसप्तलानवमालिका॥७२॥माध्यंकुंदंरक्तकस्तुबंधूकोबंधुजीवकः॥सहा
कुमारीतरणिरम्लानस्तुमहासहा॥७३॥तत्रशोणेकुरबकस्तत्रपीतेकुरंटकः॥नीलीझिंटीद्व
योर्बाणादासीचार्तगलश्चसा॥७४॥सैरेयकस्तुझिंटीस्यात्तस्मिन्कुरबकोऽरुणे।

नोऽतएवकुर्वकस्थानेकुरंटकमाल्यश्चेत्याहावर्णपुष्पोपिमदनोविमर्द्दस्यसहामहासहा।आर्वतःयस्मानाअस्या
नाकोऽस्यते।अर्थेतेकुरवकः।कोरम्पतेकुरंटकः।कुरंडकोपि।आहच।अम्लानोनोपरिम्लानस्तथैवाम्लातकःस्मृतः।र
क्तपुष्पःकुरवकःपीतपुष्पःकुरंटकःकिंकिरातोऽसौ।यानीलपुष्पा।झिंटीआपकाझिंरटतीति।वाणोद्विलिंगःवाण
शब्दात्दस्यतिक्षीयतेदासी।आर्तैःक्षीणोगलत्यान्तगलः।सारेभवासैरेय्यारव्या।झिंटी।अरुणपुष्पावेत्कुरवकोसौ।

अ॰टी॰
२५

सहचरस्त्वाम्लिंटी पीतपुष्पा चेत्कुरंटकोसौ आह च सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च महाचरः पीतोस्त्रोथ नीलकुसुमैस्तैर्विना। वयेत्रापीतः कुरंटको ज्ञेयो रक्तः कुरबकः स्मृतः नील आर्तगलो दासी वाणश्चोदन पाकपि। ओड्रदेशोड्रपुष्पा। जयती निजपा। वज्रमिव दारकं वज्रपुष्पा। प्रतीपो हासश्च प्रत्याहासो विकासोस्य प्रतिहासः शतं प्रासाः कुंतावत्पुष्पाण्यस्य शतप्रासः श्वेतगंधाश्चासौ चंड्यतितीक्ष्णत्वात् चंडातः गंधकोसौ करवीरः हयमारकत्वात्। करा कुक्करोरावारा अत्रेति आह च। श्रुतकुंतः श्वेतपुष्पः प्रतिहारो श्वरोहकः॥ द्वितीयारक्तोपुष्पश्च चंडातो लगुडस्तथा। चाण्डातको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीर

पीता कुरंटको झिंटी तस्मिन्सहचरी द्वयोः॥ ओड्रपुष्पं जपापुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत्॥ प्रतिहास शतप्रास चण्डात हयमारकाः॥७६॥ करवीरे करीरे तु क्रकरग्रंथिलावुभौ॥ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः॥७७॥ मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः॥

कनकरिणई रयति क्रकरः करीरो मरुद्रुमः क्रोतिकरोति क्रकरः तीक्ष्णत्वात्। आह च। करीरः गूढपत्रे वशा कपत्रेस्तु वं ग्रंथिलतीक्ष्णसारं वक्रकंटकी कटकः। उन्मत्त उन्मादकत्वात् धूर्तोपि हि नाशयितृत्वात् एव कितवः क्षपयति धत्तूरः धत्तूरामितिधा याः कोवनकः कनकासिहेम वर्णपुष्पीदशनान्यस्य द्रिङः सहयो हेमनामाभिः। नास्य मातुल आमातोना प्रतिषेधे। मदयति मदनः आह च। धत्तूरकः स्मृतो धूर्त देविता कितवः शठः। उन्मत्तको मदनकस्तूरीति

रोचनात्रुचकः आह च। फलपूरो बीजपूरः केसरी बीजपूरकः। बीजकः केसराम्लश्च मातुलुंगः सुपूरकः अन्येको र्थसो वर्धलंमातुलुंगं शीलेचंदनपर्वणी। यीवा नरणकं वेष्ठ चतुर्गुरुचकं स्मृतं। समीरयत्प्रमोदं समीरणः मरौवातिमरु वकः प्रस्थे सानौ पुष्प्यति जातगलत्वात् प्रस्थपुष्पः खरस्ते नफणान पत्रत्वाद्द्वेष्यः फणिज्जकः जंवति जंबीरः जंबीरोपि। आह च। जंबीरः खरपत्रश्च फणिज्जो फणिज्जकः मरुतको मरुवको मरुन्मरिचकस्तथा। पर्णान्यस्यापीति पर्णासः कठिनं जरयति कठिंजरः कुंठति कुठेरः कृष्णार्जकोस्यास्सितेऽर्जकोत्रार्जयतीति। आह च। कुठेरकस्तु वैकुंठः सुद्ध

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुंगकः॥७८॥ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः॥ जंबीरोप्यथ पर्णासे कठिंजर कुठेरकौ॥७९॥ सितेऽर्जकोत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः॥ अर्काह्व वसुकास्फोत गणरूप विकीरणाः॥८०॥

पत्रोऽर्जकः सितः। वृटपत्र कुठेरः पर्णासो विल्वगंधकश्च पाठोस्यास्तीति पाठी वेतति विशचितोऽजं तत्रायते चित्र कः नानारूपो वा। वह्निपर्याया दीपतत्वात्। आह च। चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दारुणोथिकः। ज्योतिष्को वह्निरीव कः पाठीपालीकुटः शिखीति। अर्काह्वः अर्कपर्यायः। वसत्या मिक्तो वसुकः आस्फुटत्यास्फोतः गणाः बद्धा रूपाण्य स्य गणरूपः विकिरति पुष्पाणि विकीरणः मंदा नियमेन मंदारः मंदा आरा अस्य च। अर्काह्वा नानि पर्णानास्य अर्कपर्णः

अ॰टी॰ २६

शुक्लार्कोऽलर्कः। अलयते भूषयतीति। प्रतापयस्पतीति प्रतापसः। प्रकर्षेण शुक्लाः प्रसाये नुवा। आह च। अर्कः सूर्य। कायः पुष्पविदल
स्थ विकीरणः। जनकः क्षीरपर्णी स्यादास्फोतो नास्फोटो रविः। राज्यार्को वसुकोऽथ वर्की मंदारो वृक्ष एव सः एकाष्ठीलः सदापुष्पी
स चालर्कः प्रतापसः। शिवाख्यो मल्लिका शिवमल्लिका। शिवमल्ली। भङ्गं च। बुकं बिल्व सधन्व्रं खुमनापारला। तथा च प्रभुन्यलगो स्र
र्यमिष्टो पुष्पाणि शिवस्य। पशुपतेः प्रियो वा पाशुपतः। एके ष्ठीलो मन्त्रा अस्य वा निवुकः। वक इति प्राच्यः। वसेः छइत्यति वसुः। आह च
वसुवसुकइत्युक्तेः शिवार्कः शिवशेखरः। महापाशुपतश्चैव वसुक नः शिवमल्लिकः। प्रथवल्यः। जन्मनाहस्ते मन्त्रिनाशयति रस।

अथ शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः॥ ८१॥ वंदा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवंति
केत्यपि। वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तंत्रिकामृता॥ ८२॥ जीवंतिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि

दनी। वृक्षेरोहति वृक्षरुहेति वनेचराः। आह च। वंदाकः स्यात् वृक्षरुहा शेरवरी कामवृक्षकः। वृक्षादनी नटरुहा कामिन्यां छिन्नरोह
नी। अर्थ। जीवंती गुडूची वृक्षरुहा शाकविशेषश्च। वत्सानामदनं वत्सादनी। छिन्नारोहति छिन्नरुहा। गुडति रक्षति गुडूची तंत्र
नी। अर्थ। जीवंती गुडूची वृक्षरुहा शाकविशेषश्च। वत्सानामदनं वत्सादनी। छिन्नारोहति छिन्नरुहा।
यतेधारयत्यायुस्तंत्रिका। जीवयति जीवंती सोमवल्ली अमृतत्वात्। मधूनि पर्णान्यस्य मधुपर्णी। आह च। गुडूच्यमृतवल्ली वत्सा
दनी छिन्नरुहामृता। छिन्नोद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता। सैवोक्ता सोमवल्ली च कुंडली चक्रलक्षणा। जीवंती मधुपर्णी च राम
तंत्रिकादि वनिर्मिता। अर्थ। विशल्यालोगानीदं मीयुडूचीच॥ २६

मूर्वेति वध्नाति मूर्वा। अत एव अस्याविकारो मौर्वी। म [illegible] धुरो रसोऽस्याः मधुरसा। मुरति संवेष्टयति मोरटा। तेजयत्याभिः तेजनी
प्रवति रसं स्रवा। स्नुवेत्येके। मधूलिका मधुर्या। मधुनः श्रेणी पंक्तिर्मधुश्रेणी। गोकर्णी गोकर्णसपत्रा। पाककर्णी पर्णीति डीष्। पी
लोरिवपर्णी अस्याः पीलुपर्णी। आह च। मूर्वा मधुरसा देवी पृथुत्वक्पीलुपर्ण्यपि। स्वश्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा। दृष्ट
तेजनी तेजोवती मूर्वी च। आहेङ्गः स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वक्सहवाहिनी। स्वश्रेणी मधुमती सुरंगी हिमरेवला। आलोलनीयो
वहा मोरटी च मधुस्रवा। सुपोषिता स्निग्धपर्णी गोकर्णी सार्म धूलिका। पीलुपर्णी कर्मकरी अथ मा मधुमतीति च। पद्यते पाठ। विदे

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा॥ ८३॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि॥ पाठांबष्टा विद्धकर्णी स्था
पनी श्रेयसी रसा॥ ८४॥ एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका॥ कटुः कटंभरा शोकरोहिणी कटुरोहि
णी॥ ८५॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्रांगी शकुलादनी॥

कर्णोपिया विद्धकर्णी। शास्त्रेश्रूयमाणत्वात्। स्थापनी वास्निकर्णोपयोग्यापरस्पतेरसा। पापवेल्ली हकीत्या वश्रा चीन वा प्राचीना। वने
तिक्तरसा वनतिक्ता। आह च। पाठांबष्टा वष्टका च प्राचीना पापचेलिका। एकतिक्ता वनोत्तिक्ता पापिका स्थापिकी हकी अर्थ रसारा
वा मल्लकी पाठा च। कटत्यावृणोतीति गलं कटंभरा। शोकरोहंश्रीरोहत्यंग चा शोकरोहिणी। मत्स्यपित्तास्वाद। मत्स्या नापित्तं भीति वा।
कृष्णानेदः छिदा अस्याः कृष्णभेदा। शकुला नाम दनेश बुला दना शकुलादनी वा। आह च। कटुका मत्स्यशकला मत्स्यपित्ता चरोहिणी। क
सनेदा संकहतरीता कटुकरोहिणी। अशोकरोहणी चक्रांगी शकुलादनी। कटुरोहिणपारिष्टा च शोकानिक्तकरोहिणी। अर्थ

अ०टी
२०

आत्मनागुप्ता। स्पर्शो विषयत्वात्। न जहाति भूकानन्तरः॥ नविगन्तोगाव्यंड॥ कंडूरा निकंडुरा॥ प्रावृषि नवा प्रारुषायणी॥ अथैरे गोप्रोक्ता
दर्शिता अथप्रोक्ता। ऋषिभिः प्रोक्ता श्रेयत्वादित्येके। शूकात्र धानास कंटका शिंविरस्याः शूकशिंविः कपीनां कषति कपिकच्छूः। मर्कटी कं
पिरोमफलत्वात्। आहेंडुः। अथप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूः कंडुरा॥ आत्मगुप्ता दुरालभा जोगोली दुरभिग्रहः। व्यंडा रुषणी गुप्ता कंडुरा शू
कशिंविका। कपिरोमफलाविवसमा नाम्नुविषायिणी। जैया जोगालि कासे वसा नदाश्रा दुषायणी। विद्धा ने कर्वर्संपत्रा। नय्या हति
रुणाद्धि वा वक्रमूलत्वात्। अथोधी इवति इवंती। शंबरोनि शंवरी। वर्षति दृणा निवा वृषा। प्रतीची श्रेणपस्य प्रत्यक् श्रेणी सुतानां मूलं नां
श्रेणपस्य सुतश्रेणी। वाग्यते चंडा। मूषिकपर्णी आखुकर्णी नपत्रा। आहच। इवंती शंवरी चित्रा न्यग्रोधा मूषिकोह्वया। प्रत्यक्श्रेणीद
आत्मगुप्ता जह व्यंडा कंडूरा नाद्दषायणी॥ त्पा॥ अथ प्रोक्ता शूकशिंविकपिकच्छूश्च मर्कटी॥ चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी
इवंती शंवरी वृषा॥ ८६॥ प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी चंडा मूषिकपर्ण्यपि॥ अपामार्गः शैखरिको धामार्गव मयूरको
॥८७॥ प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमंजरी
भावाएडा पुत्रश्रेणीयाखुकर्णिका। द्वयं। उपचित्रा देती श्रिपर्णी चेति। देत्या इवन्नीग्रंथात् ग्रंथ वाडुपचित्रामाह। अपमार्गः सेमंताप्रा
गोस्य अपामार्गः अधः शयारव्यत्वात्। शिखरनेवः शैखरिकः अधमं मार्गं वाति धामार्गवः। धाम अर्जति वा। मयूरप्रति कतिमे यूरकः
प्रत्यविपर्णान्यस्याप्रत्यक्पर्णी कपिलोमत्वात्। अतएव केशवल्ली त्येके। किणिनाजिहीतेयतिकिणी। हास्यशीनू किणो त्यादरा
आहच। अपामार्गखुशिखरी प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः। अधः शल्यायर्किणीही दुर्यहः खरमंजरी। मएवोक्तः सो शैखरिको मर्कटी दु
भियहः। पत्रपुष्पी वा शरवरः कूराभवेटोपिपली। द्वयं धामार्गो वो ऽपामार्गे करशातकी च

राम
२०

हंतिरोगं हंजी। ब्राह्मणीपवित्रत्वात्। पद्मापद्मा नपुष्पा। हंत्याति नागी। इद्गुजे त्येके। अनएव ब्राह्मी। अंगारानाकव्यो ऽस्या अंगारव
ल्ली। बालेयशा के गर्दनने गपत्वात्। दृणो निवर्ध्वेरो वर्द्धेश्च। वर्वरा कंति पत्रो वा। आहच। नागी गर्दनशाकश्च। पद्मा ब्राह्मणाय
ष्टिका। अंगारवल्ली हंजीच। वर्वी वर्वरकस्तथा। द्वयं। ब्राह्मीस्पृक्का नागीच। आहेंडुः ब्रह्मरीतिरस्तथा स्पृक्का नागीच ब्राह्मणीम
ना॥ मंजोमनोज्ञे वर्णे तिष्ठति मंजिष्ठा। अवांवगो भूमीतिष्ठत्वात्। विकसति दूरं विकसा। जिंगति प्रसरति जिंगी। समंततो गमि समंगा।
कालेमिष्यते श। अनेकालमेषी। नंदयते नंडी। रीनंडीच। यो जन वल्ली दूरे प्रसारा। आहच। मंजिष्ठा कालमेषी व समंगा विकसाक
हंजिका ब्राह्मणी पद्मा नागी ब्राह्मणयष्टिका॥ ८८॥ अंगारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्द्धकाः॥ मंजिष्ठा वि
कसा जिंगी समंगा कालमेषिका॥ ८९॥ मंडूकपर्णी भंडीरी भंडी योजनवल्ल्यपि॥ यासो यवासो दुःस्प
र्शो धन्वयासः कुनाशकः॥ ९०॥ रोदनी कच्छुरा नंता समुद्रांता दुरालभा॥
ण। मंडुकाकारपत्राश्लिष्टा। मंडीयोजन वल्ल्यपि। आहेंडुः विकसा कालमेषी च का लगोष्ठी च जिंगिका। रक्ताभंडीरिका चेति। या
तिप्रसरति या। सच्योनित्य वासः दुःस्पृशः कंटकित्वात्। धन्वयासो मरुदूवत्वात्। कुं नाशयति स्फोटकित्वात् कुनाशः। रोदयति रोद
यति रोदनी। चोदनीति सम्याः कच्छूरोगं राति कच्छुरा। अनंता समुद्रांता वा। हस्वाभिः कच्छुरेणालभ्यते। दुःख्यते दुरालभा। आ
हच। यासो यवास बोनंता बालपत्रो विकंटकः। वीरिमूलो समुद्रांता दीर्घमूलो मरुद्भवः। धन्वयासो दुरालंभा नाताम्रमूलेति
कच्छुरा। दुरालभा वद्धः स्पर्शो यासो धन्वयवासकः॥

अ० टी० पृश्निः पृथक् चित्रा वीव पर्णान्यस्याः पृश्निपर्णी सूक्ष्मपर्णी वा। यदाह। पृश्निरल्पतनौ ... पृथक्पर्णी चित्रपर्णी क्रोष्टुविन्नादि
२८ ... क्रोष्टुः पुच्छाकारः सिंहस्येव पुच्छमस्याः सिंहपुच्छी ... कलसि ... धावति प्रसरति धावनी गुहा
... गुहा। आह च। पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशि धावनिर्गुहा। शृगालविन्ना ... क्रोष्टुकपुच्छिका। निदिह्यते निदिग्धिको
स्पृशति कंटकैः ... स्पृशी। व्याघ्रीहिंस्रत्वात्। ... बृहती। कंटकानियर्त्ति कंटकारी। प्रचोदयति कंटकैः प्रेरयति
प्रचोदनी। कोलति कुली। ... क्षुद्रा। ... दुःस्पर्शा ... राष्ट्रिका। बृहती तु निदिग्धिका ...
... कंटकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका। कंटालिका कंटकारी धावनी ...

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका। ९३। क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशि धावनिर्गुहा। निदिग्धिका स्पृ
शी व्याघ्री बृहती कंटकारिका। ९४। प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि नीली काला क्लीतकिका ग्रामी
णा मधुपर्णिका। ९५। रंजनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी

पर्णानीति। यथा बृहती सिंहनाक्रांता वार्त्ताकी राष्ट्रिका कुली। विशदा स्थूलमंदा की महती तु महोटिका। ... बृहद्वयोर्बृ
हतीत्वं मन्यते। ... क्षुद्रायो ... बृहती ... प्रचोदनी कंटकारिका ... नीली काला च २५
... क्लीतं कर्म ... ग्रामे भवा ग्रामीणा। रंजयति नीली करोति रंजनी। श्रीफ
... नीली ... नीली ... नीलिनी ...
... फला ... कामरी नीलिका ... क्लीत
... मधुपर्णी नीलिका। ९५। ॥

अवल्गुजात् ... सोमेन ... सोमराजी। कालेन भिषज्यते ... कालमेषी। कृष्णफलत्वात् ... बाकु
चीति ... पूतिः फलमस्याः पूतिफली। ... अथ कालमेषी मंजिष्ठा। ... बाकुची ... कृष्ण
... उपकोलति ... उपकुल्या। विदेहदेशे भवा वैदेही। मगधे भवत्वात् मागधी। चपला कणा
... उषणा ... उपकुल्या। विदेहदेशे भवा वैदेही। मगधे भवत्वान्मागधी ...
... पिप्पली। ... कोला ... आह च। पिप्पली मागधी कृष्णा चपला ... उपकुल्या

अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका। ९४। कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि। कृष्णोप
कुल्या वैदेही मागधी चपला कणा। ९५। उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली। कपिवल्ली को
लवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान्। ९६। चव्यं तु चविका काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला

कणा ... कोला शौंडी तथोषणा। ... पिप्पली ... वैदेही कृष्ण तंडुला। करिपिप्पली ... पाव
कपिवल्ली मर्कटी ... एवं कोलवल्ली ... वशिरः ... चव्यते चव्यं ... आह च। चवि
का कोलवल्ली तु चव्यं ... तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली। ... सामान्येनाह। चव्या कोला
... श्रेयसी गजपिप्पली। ... कोलवल्ली तु चव्यं ... पिप्पली। ... मर्कटी वल्ली। अपामार्गो हस्तिपिप्पली ...
... वशिरः पामार्गः ... हस्तिपिप्पली ... काकचिंची ... काकचिंची ...

अ॰टी २९ पलंमासंकषतीतिपलंकषा॥इक्षोरिवगंधोस्याःस्वादुकंटकत्वादिक्षुगंधा॥शुनोदंष्ट्रेवहिंस्रत्वाच्छ्वदंष्ट्रा॥गवांकंटकोवेषकोगोकंट
कोगोक्षुरत्वात्॥गोर्मेदिनीतिपुंनं॥अतएवक्वचनं॥शृंगाटोनृक्षुरश्चायं॥आहच॥गोक्षुरस्याक्षस्वुरकोनसकःस्वादुकंटकः॥गोकंटकोसू
तटकोषडंगःक्षुरकःक्षुरः॥गोकंटोगोक्षुरःकेटीषडंगःत्रिकटःत्रिकः॥त्रिकंटकःकंटफलःश्वदंष्ट्राव्यालदष्ट्रकः॥त्रयं॥पलंकषो
॥स्वादुःपुष्कुणीक्षुरश्च॥तथाइक्षुगंधाविदारीकोकिलाक्षोगोक्षुरश्च॥विशत्यंतविश्वा॥वेवेष्टिविषा॥प्रतीपाविषस्यप्रतिविषा॥अगर
त्वात्॥शृंगयुक्तत्वाच्छृंगी॥आहच॥अतिविषाशुक्लकंदाश्यामाविश्वाचनंगुरा॥श्यामकंदाप्रतिविषाशृंगीचोपविषाविषा॥महौष

पलंकषात्विक्षुगंधाश्वदंष्ट्रास्वादुकंटकः॥९७॥गोकंटकोगोक्षुरकोवनशृंगाटइत्यपि॥विश्वाविषाप्रतिवि
षातिविषोपविषारुणा॥९८॥शृंगीमहौषधंचाथक्षीरावीदुग्धिकासमे॥शतमूलीबहुसुताभीरुरिंदी
वरीवरी॥९९॥

धंत्वविषंनातिविषात्यर्थंविहिमहौषधंविषंशुंठीलशुनंचेति॥विषाशब्देवुधान्मांतोयं॥क्षीरमवतिक्षीरावी॥दुग्धमस्त्यस्यां
दुग्धिका॥क्षीरकाकारोयं॥आहच॥द्वितीयाक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लापयस्विनी॥पयस्याक्षीरमधुराक्षीरा॥क्षीरविकारिका॥
क्षीरवक्षीरा॥क्षीरकारिकेतिचद्वयेथुरुन्मन्यते॥क्षीराविकारिकेतिवर्थार्थेक्षुद्रुवेधः॥आहतुः॥शतंबहूनिमूलान्यस्याःशतमू राम २९
ली॥बहवःसुताअस्याबहुसुता॥अभीरुःस्थिरपत्रा॥रसायनत्वाद्वा॥इंदीवर्युत्पलपुष्पाः॥इत्यादिनिवरी

ऋष्यैःप्रोक्ता॥अभीताद्वीपिशत्रुत्वात्नारायणीविष्णुजाता॥शतेनावृणोतिशतावरी॥नहिनोत्यहेरुः॥अभीरोरपत्रंशोयंवा॥हर
मेतल्लोनिबंटोदवःयदाह॥सहस्रमूलीहस्वावरीचाहेरुरिति॥आहच॥शतवीर्याशतपदीपीवरीशीवरीवरी॥सहस्रवीर्यानीरुषे
तुंगिनीबहुपत्रिका॥ऋष्यप्रोक्ता॥द्वीपिशत्रुर्दीपिकादरकंटकः॥मतापुरुषदंताचशतावदूर्ध्वकंटकः॥कालयतिदोषात्कालीय
कः॥हरिःपीतोद्रुःस्कंधोस्यहरिद्रुः॥दार्वीदारुहरिद्राच॥पिंडहरिद्रातोन्या॥अन्यर्थंपचतिपचंपचा॥पियर्त्तिरोगोभ्यःपर्जनी॥आहच॥

ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यःशतावरी॥अहेरुरथपीतद्रुकालीयकहरिद्रवः॥१००॥दार्वीपचंपचादा
रुहरिद्रापर्जनीत्यपि॥वचोग्रगंधाषड्ग्रंथागोलोमीशतपर्विका॥१०१॥शुक्लाहैमवती

हरिद्रापीतिकापिंडारजनीरजनीनिशा॥गौरीवर्णवतीपीताहरितावरवर्णिनी॥अन्यादारुहरिद्रापिहरिद्रुःपीतचंदनं॥निर्दि
ष्टवेकंटकिनीसचकालेयकःस्मृतः॥कालीयकोदारुनिशादार्वीपीतद्रुपीतकाः॥कटंकटेरीपर्जन्यापीतदारुपचंपचा॥बत्यु
यदाह॥वचोग्रगंधागोलोमीजटिलोग्राचलोमशा॥अन्याश्वेतवचामेध्याषड्ग्रंथाहैमवत्यपि॥त्रयं॥शतपर्वादूर्वावंशावचा॥

अ॰टी॰ वैद्यानांमातेवरोगजित्वात्। हिनस्तिरोगान्सिंही। उशपतेकाम्यतेवाशिका। वर्षतिमधुवृषः अटरूषः धरानागच्छेनवृषतिअटरूषः सिंहस्य
३ कारपुष्पत्वात्सिंहास्यः वाजिदंतावकेसरायस्यवाजिदंतकः। आद्यव। वासकः सिंहपर्णीचवृषोवासोथसिंहिकाः। अटरूषः
सिंहमुखीनिपष्यानाटरूषकः। अस्फुनतिआस्फोता। गिरिरस्मवत्कर्णीकास्यगिरिकर्णी। विष्णुनाक्रांतातएवरक्ताहेतुत्वादपराजिता। अपराजितारुत्ता। आद्यव। अश्वखुरात्वेतपुष्पीश्वेताचगिरिकर्णिका। कटभीश्वेतसाराचश्वेतारव्याचापराजिता। द्वयर्थे। आ
वैद्यमातृसिंह्योतुवाशिका। वृषोटरूषः सिंहास्योवासकोवाजिदंतकः॥ १२१॥ आस्फोतागिरिकर्णीस्या
द्विष्णुक्रांताऽपराजिता। इक्षुगंधातुकांडेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः॥ १२२॥ शालेयः स्याच्छीतशिव
श्छत्रामधुरिकामिसी॥ मिश्रेया
स्फोतासार्णिकावाश्चेतोगंधइवास्याःस्वादीत्यर्थः इक्षुसदृशकांडअस्याः। कोकिलस्येवाक्षीण्यस्याःकोकिलाक्षः इक्षुगंधिरिक्षु
रःसएवलोकोत्तरः क्षुरःपादरव्या। आद्यव। तथान्यइक्षुगंधस्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः। कामः कांडेक्षुरादिष्टः काकेक्षुर्वायस राम
क्षुकः। क्षुरश्चेतिः। शालायांभवः शालेयोगुप्तत्वादतएवशालीनः। शीतःशिवश्च। छत्राच्छत्रातपत्रा। मस्यतिपरिणमतिमिसिः। ३॰
आद्यव। मिश्रेयातालपत्रावनालपर्णीमिसिस्तथा। सालेयः सवशालीनोनाम्नाशतावीवोमतः॥

सेहुंडः सिंहतुंडपत्रं अस्याः यन्नेरवलाकुलिशनत्सीहुंडो। वज्रोभेदकत्वात्। स्रौतिक्षीरस्नुक्स्नुहीच। स्नुहेतिवैद्याः गुडाइवत्वात्
गुडेत्यपपाठः। यद्वावृतः गुडागोलेक्षुविकृतीस्नुहीगुडिकयोर्गुडा। सुधापिधाआद्यव। स्नुकस्नुधावमहावृक्षोगुडानिस्त्रिंशपत्रकः
समंतदुग्धाऽगारीरोसेहुंडीवज्रकंटकः। वज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीत्येके। येदुः। वेल्लतिवेल्लं। चित्रतिनिनतिविडंगं। विलिंगातिवा। आद्यव।
विडंगाजंतुहंत्रीचकृमिघ्नीचित्रतंडुला। तंडुलः कृमिहामोघाकेशलास्युगगामिनी। वलत्यनयाबला। वलस्पृशो। वटतिवाट्यालः
पयसीरुण्डोवज्रद्रुःस्नुक्स्नुहीगुडा॥ १२४॥ समंतदुग्धाथोवेल्लममोघा। चित्रतंडुला। तंडुलश्चकि
मिघ्नश्चविडंगंपुंनपुंसकं॥ १२५॥ बलावाट्यालकोघंटारवातुशणपुष्पिका। मृद्वीकागोस्तनीद्राक्षा।
स्वादीमधुरसेतिच॥

चेडनंदनः। वलानडोदनील्घातथावाट्यालकउत्पादः। घंटेवारौतिघंटारवा। शणस्येवपुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी। पाककर्मे
पर्णिनिवेष्टि। आद्यव। शणपुष्पीवृहत्पुष्पीसवोत्क्रमःशण। घंटकः। मृद्वीकासौकुमार्यत्वात्। गोस्तनाकारत्वात्गोस्तनीतिविशेषो
पिसामान्यवृत्तिः। द्रीतिसरसत्वात्द्राक्षा। आद्यव। द्राक्षावारुफलाकृष्णाप्रियालाकालमेषिका। स्वादीगुडामधुरसास्पृद्वी
कागोस्तनीस्मृता। हारहूराव

अ॰टी सर्वाअनुभूतयोस्याः सर्वानुभूतिः नानारसेन्यर्थः। सरतिसरला। विरोचनी त्वात्। सरडेत्येके। त्रयस्त्वराच्छादका अस्याः त्रिपुटा त्रि
३२ पुटेव। अस्तेन्येके। त्रिभिर्व्रियते त्रिभिर्वर्त्यते वाधते वा त्रिवृता त्रिवृच्च। त्रिपुटा त्वाट्। सरंडैत्यैद्वा। त्रिभंडी भ्रियते उदधा धते त्रिभंडी। रोचनी
रुविकरी। रेचनीत्येके। शुक्लेयं श्यामामाह। पालयति पालिंदी सुषेणिकात्रिसुषेणी। आह च श्यामा त्रिवृन्मालविकामसूरविद
लाचस। कालार्द्धचंद्रा पालिंदी सुषेणा। कालमेष्यापि शुक्ला चापि त्रिभंडी स्यात्काकाढीसरलापि च। सर्वानुभूतिस्त्रिपुटा त्रि

सर्वानुभूतिः सरलात्रिपुटात्रिवृता त्रिवृत्॥ त्रिभंडी रेचनी श्यामापालिंद्यौ तु सुषेणिका॥२१७॥
कालामसूरविदलार्द्धचंद्रकालमेषिका॥ मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकमधुयष्टिका॥२१८॥
विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगंधा क्रोष्ट्री तु या सिता॥

त्वाकूरणाहिरी। श्रीनसी रेचनी चैव कंबविद्रोनगीतथा। यष्टीरूपं मधुकं यष्टीकं। एकदेशान्मधुकंक्लीवत्वं तु कति धाने राम
हन्ति रथत्वात्क्लीतकं त्वात्सेहं वा। आह च। मधुयष्टी च यष्टी च यष्टीमधुमधुस्रवा। यष्टीमधूकं मधुकं यष्ट्याह्वं मधुयष्टिका। ३२
त्वक्लत्वात्क्लीनकं वेति। विदार्यते स्यते विदारी। क्षीरेणशुक्ला क्षीरशुक्ला। इक्षुगंधा माधुर्येत्र क्षीरविदारीयं। श्वेतसिते कुष्मां
उयं चाद्यः। शुक्लोन कूष्मांडः। श्यामा तु रसंस्थजनीतिक्रोष्टी तु लक्षणाय। आह च। विदारिकामता शुक्ला स्वादुकंदाश्रृगा
लिका। कृष्णकंदा विदारी च कृष्णकल्पा विदारिका। अयो। इक्षुगंधा विदारीका क
नी सकोगोक्षुरकश्च॥

अन्यानम्यपृथक्त्वदेयानिन्महागंधा। आह च। अन्याक्षीरविदारीस्याद्दिक्षुगंधेक्षुवल्यपि। क्षीरवल्लीक्षीरकंदाक्षीरशुक्लापयस्विनी।
अर्थ। महाश्वेतानीलस्यंदा यच्चराक्षैरा क्षीरविदारी च। तथा ऋक्षगंधा स्थूलकरकाक्षुकं क्षीरविदारी च। तथा। क्षीरशुक्लाक्षीरवि
रीक्षीरकाकोनीलस्यंदा चेति। लांगलीहलाकारा। शकुलादनीमत्स्यभेदाः। आह च। जलपिप्पल्यभिहिता शारदी तोयपिप्प
ली। मत्स्यादनी मत्स्यगंधा लांगली शकुलादनी। खरमश्रुतरखराश्वा। कारोगरियं कारवी। कर्मण्येतत्यर्थेः। दीप्यः। दीपनः भी
नात्यग्नि मोद्यमयूरः। लोचयते लुच्यते। मस्तकोस्य ववेराकारत्वात् लोचमस्तकः। अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः। खराश्व

अन्याक्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगंधिका॥२१९॥ लांगली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी। खराश्वाका
रवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः॥२२०॥ गोपी श्यामा सारिवा स्यादनन्तोत्पलसारिवा। योगपस्थिः
सिद्धिलक्ष्मी वृद्धेरप्याह्वया इमाः॥२२१॥

कारवी वल्ली भोवाह। सिभमयूरकः। अर्थामयूरकोऽपामार्गोऽजमोदात्वन्यथकश्च। गोपायते गोपी श्यामवर्णा। यद्वा श्वेतश्या
सारिवायां निशा श्यामा श्यामो च हरितासितो। शीर्यते नयादोषाः सारिवा तच्छन्दाद्वन त्वात्। अनंते त्येके। उत्पला न्यय
त्रोत्पलसारिवा। आह्वा सारिवा फणिजिह्वा च गोपी स्फोटा च चंदना। योजनीयोयोगसाधु वायोगः। ऋद्धिसिद्धिवृद्धेरपि
विशेषस्यापियोगादीनि नामानि। आह च। ऋद्धिवृद्धिः सुरवो सिद्धी रथी गर्भगलं च। अविष्क्षा सुगंधा योग्यलक्ष्मीः सर्वजन
प्रिया

अ.टी.
३२

केनवायुनादल्यतेकदलीवारणानांबुसोघ्रासःनवारणाविशेन्येके।रमंतेऽस्यांरेना।ऽप्रेचनिस्सेमोचा।।अंशुमानिवफलान्यस्याअं
शुमत्फला।।नात्रफलारव्याईषदष्टीलमस्याःकाष्टीला।।काष्टीरसइत्यके।आहच।कदलीसुकुमाराचरंनाभानुफलामता।।
काष्टीरसहरनिस्सरामोचाहस्तिविसा तथा।।सहासुडासहारव्या।।अर्थहि।सहाश्चऋपर्णीवला।।नाकुलीचा।यतोमहासहामा
सपर्कुव्यतोवार्त्ताकदेशप्रोन्नटोकं।कंटकार्याअन्येयामित्ययंमन्यते।वैद्यस्त्वनित्रामाकः।यदाह।हिंगुलीहतनीतिच।वकुला

कदलीवारणाबुसारेनामोचांशुमत्फला।।काष्ठीलासुऋपर्णीतुकाकसुऋासहेत्यपि।।२२२।।वार्त्ताकीहिंगुली
सिंहीभाण्टाकीदुःप्रधर्षणी।।नाकुलीसुरसारास्नासुगंधागंधनाकुली।।२२३।।नकुलेष्टाभुजंगा
क्षीछत्राकीसुवहरसा।।विदारिगंधांशुमतीशालपर्णीस्थिराध्रुवा।।२२४।।

नांप्रियानाकुली।।नागसुगंधासर्पसुगंधात्वात्।।छत्राकीछत्रानपर्णी।।सुष्टुवहत्यामेदंसुवहा।।अर्द्देमरास्ना अर्द्देनसर्पा
सीतिगोत्रः।वैद्यास्तुनाकुलीगंधनाकुल्यो।विदारीक्षीरविदारीवद्धिनेमन्यते।आहच।नाकुलीसर्पगंधाचसुगंधागंधनागंधि
गंधिका।।सेवसुरसाविदारिगंधा।।अंशवःसंत्यस्याःअंशुमती।दीर्घमूलत्वात्।शालस्येवपर्णान्यस्याःशालपर्णी।।आहच।
शालपर्णीस्थिरासोम्याचित्रपर्णपित्रिगुहाध्रुवा।।विदारिगंधांशुमतीदीर्घमूलाचपीवनी।। राम ३२

ऋडिकाअवारीनीरयतिकंटकित्वात्।।ऋडकेरीसमुद्रःफेटकैःकुतरस्तेन्नोऽस्याःसमुद्रांता।।इत्यसराद्धाकल्पतेकर्पासीकरामपि
लानिसंत्यस्यावदरी।यवाला।।कर्पासोवदरःप्रोक्तोवादरोऽपिचवदहा।।अर्थी।।ऋडकेरीविचाकार्पासीच।।अर्थी।समुद्रांताक
र्पासीयवासकःस्पृक्ताचवनेभवावन्यासातुकार्पासीभारद्वाजस्त्वेष्यागमः।भद्राऽपि।शृंगाणिसंत्यस्यशृंगीचातएवऋषभरव्यः।
आहचा।ऋषभोधूर्वहोधीरोमातृकोऋषभोवृषः।ऋषभाणीवकुट्टीस्तु।तावधुरेगोपतिःस्मृतः।गांगामीरयतिपवित्रत्वात्गांगे
रुकीनागानावलेहत्वानागवला।।ऋषतिरिक्तांस्त्रिगंधेनऋष्या।।गविजलेऽइधेगवेधुका।।आहच।।गांगेरुकीनागवलाखरगंधिनि

ऋडकेरीसमुद्रांताकार्पासीवदरेतिचा।।भारद्वाजीतुसावन्याश्रृंगीतुऋषभोवृषः।।२२५।।गांगेरुकी
नागवलाऋष्याऋस्वागवेधुका।।धामार्गवोघोषकस्यान्महाजालीसपीतकः।।२२६।।ज्योत्स्नी
पटोलिकाजालीनादेयाभूमिजंबुका।।स्यान्लांगलिकाग्निशिखा।।

काऋष्या।विश्वदेवान्त्यारिष्टाषंडाऋस्वागवेधुका।।धामअर्जुनिमार्गेवघोषतिशब्दायतेघोषकः।सधामार्गवःपीतपु
ष्पामहाजाली।।जालवितानः।आहच।धामार्गवःकोशफलाराजकोशातकीतथा।।कर्कोटकीपीतपुष्पामहाजा
लीतथाचसा।ज्योत्स्नीरात्रौभासना।।पटोलिसिस्त्रीयत्वेपटोला।।जालीसाचेताना।।एरावतोनामरंगोनादेयीभूमिजंबुके
ऋक्ताचेत्रोत्पात्रोक्ता।।लांगलवक्रेरनुलांगलीं।।अग्निशिखास्पृशत्याअग्निशिखा।।आमिश्रुरवीतथा।।आहच।।कलिकारीतुफ
लिनीविशल्यागर्भपातनी।।लांगल्याग्निमुखीसारीदीप्तानंतेन्दुपुष्यपि।।अर्थी।।अग्निमुखीनलानकीलांगलीच।।

अ॰टी काकस्येवांगं नासारूपं फलमस्याः काकांगी। काकजंघेत्येके। आह्वा काकनासा वार्यदनासा। काकतुंडफला च सा। गोधाया इ
३३ वपदान्यस्या गोधापदी। कुंभपद्यादिः हंसपदी च। सुष्ठु वहति सुवहा। मुष्णाति खंडयति दोषान् मुसली। अर्थ चाह। तालपत्री मोसली मित्रेया वृक्षा
जस्येव शृंगाण्यस्या अजशृंगी। कर्कटशृंगीत्यर्थः। विषाणी शृंगी त्यावृ। आह च। शृंगी कर्कटशृंगी च कुरंगा कर्कटाह्वया। कुलीरशृं
गी वक्रा च महाघोषा मतागणपि। गोजिह्वा नपत्रा। दास्यति रोगान् दर्विकी। ओषधिविशेषः। नागवल्लीपर्णानि लतायां तांबूलाः। नीतं त्व
र। द्विजा यते द्विजा। हरति हरेणुः रेणुका। भस्मयोगात् कुंत्या उर्वाससा दत्ता कौंती। भस्मना तुल्यो गंधोस्याः भस्मगंधिनी। आह च।

काकांगी काकनासिका ॥११८॥ गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका। अजशृंगी विषाणी स्याद्गो
जिह्वा दार्विकि समे ॥११९॥ तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा। हरेणू रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधि
नी ॥१२०॥ एलावालुकमैलेयं सुगंधि हरिवालुकं। वालुकं चाथ पालंक्यां मुकुंदः कुंदकुंदुरू ॥१२१॥

रेणुका राजपुत्री च नंदिनी कापिला द्विजा। भस्मगंधा पांडुफली भस्मगंधा हरेणुका। गंधद्रव्यं चैतत्। एलां वहति लते एला राम
वालुकं। हरिप्रियं वालुकं हरिवालुकं। अर्थ। सुरभि श्लक्ष्णकी सुरा। एला वालुका च। पालयति पालंक्या। मुखानि कुंदति च मुकुं ३३
दः। मुंचति रसं वा। कुंधति कुंदुरः। आह च। कुंदुरुः स्यात्कुंदुरुकः कंदश्वासो विकुंदस्यापि। मुकुंदस्त्रीस्त्री गंधपत्रपालिंदो नीष
णोवली॥

वंलते बालं। त्रिकेति ह्रीवेरं। वहिते वर्द्धते बर्हिष्टं। उदीचि भवम् उदीच्यं। केशपर्यायं। बालत्वात् अंबुनामभ्रन्दुः अत्वात्। आह च। बालकं
वारितोयं च ह्रीवेरं जलमंबु च। केशं च अंबुदीच्यं च पिंगमा चमनं कचं। कालमनुसरति शीतोष्णा स्यात् कालानुसार्यं। वृद्धं कालस्थापि
अश्मनः पुष्पं अश्मवानं पुष्पातिवा। न वृद्धं नत्वात्। शीतत्वेन शिवं शीतशिवं। अर्थ शीत शीवं सैंधवं। मिश्रेया चेत्याकृतौ नित्वं शैलेयं। शि
लायां भवं शैलेयं। आह वा शैलेयं पलितं वृद्धं श्रीत्काल्लानुसार्यकं। स्थविरं च शिला दर्दुशिला पुष्पं शिला भवं। दैत्या असुरा रवस्य दैत्य
मत्वात्। सुरसं वेष्टने। आह वा सुरा गंधवती दैत्या गंधधा गंधमालिनी। सुरभिश्च तथा गंधा च कुटी गंधकुटीस्मृताः। गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या। सु
वालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशांबुनाम च। कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥१२१॥ शैलेयं ताल
पर्णी तु दैत्या गंधकुटी मुरा। गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२२॥ महेरुणा कुंदरुकी ह्लादिनी
सल्लकी तिच ॥ अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥१२३॥
सुवहति सुवति सुवहा सुरस्त्रवति वैधाः महती रणा मस्याः महेरणा। सत्वं कृत्यल क्षते स्वाधते गजैः सल्लकी। ह्लादोस्त्यस्याः ह्लादिनी।
आह च। सल्लकी वल्लकी ह्लादा दाखरनिः सुखवारसा। अश्वमूत्री कुंदुरुकी गजभक्ष्या महेरणा। अग्निज्वाला सुभिक्षे तु धातकी धा
तुपुष्पिका। अग्नेर्ज्वाले व रक्तामधपाचनी त्वात् ह्लादासुभिक्षा सुलभा। धातुः रक्तधातुः कीर्णा तुपुष्पा ताम्रपुष्पा त्वात्। आह वा धातु
कीता घपुष्पी विकुंजरा मधपाचनी। पार्वतीया सुभिक्षा च बकिपुष्पा च शाल्मिता॥

अ॰टी ३४ एषीका बहुफला। यत्रैला त्वाह॥ एवं बहुफला। चंद्रस्य कर्पूरस्य बाला पुत्रीव चमत्कारात् एलति सुरबदोर्ग्रधं इत्येला। निष्कुटा। कुटेः कौ शात्रिकुटिः आह च। पत्रैला स्थूलैला च त्रिदिवा त्रिदिवोद्भवा। स्थूलैला त्वक्षुगंधा च एषीका चंद्रकन्यका॥ त्रिपुटेति। इदं तु अर्थः। एषी कहिंतुपचिका उपकुंचिका सूक्ष्मैलाचेत्याद्य द्यर्थं तु। त्रिपुटा त्रि स्व सूक्ष्मैला चोतेल स्या चायेऽत्र च विनिश्चयः। सा एला सूक्ष्मा उपकुंचयत्युपकुंचिका। तुत्था बाल्यत्वात्। कुरति शब्दायते कोरंगी त्रिपुटा त्र्यसि। त्रुट्यति त्रुटिः सूक्ष्मत्वाद्द। आह च। सूक्ष्मैला द्राविडी तुच्छा कोरंगी बहुलत्रुटिः। एला कपोतवर्णा च चंद्रबाला च निष्कुटिः। द्यर्थे। त्रिपुटा त्रिर्भूस्सूक्ष्मैला च। व्याधिपर्यायं कुष्ठत्वात्। कौ

एषीका चंद्रबालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा॥ सूक्ष्मोपकुंचिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः॥१२४॥ व्याधिः कुष्ठं पारिभव्यं वाप्यं पाकलमुत्पलं॥ शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः॥१२५॥

तिष्ठति कुष्ठं। अंबांबगो भूमीति षत्वं। कुष्यति रोगात्वा। पारिभवतो याशयेषु भवति पारिभव्यं। भव्यगेयेति साधुः। वाप्यं भवं वा प्यं वाप्यमित्येके। पाकलं व्याधित्वात्। पाकं लाति वा। उत्पलं दाहकत्वात्। उत्पलपुष्पत्वाद्द। आह च। कुष्ठो रोगो गदो व्याधिरुत्पलं राम पाकलं रजा। वाप्यं वानीरजं रामं कौबीरं पारिभव्यकं। शंखिनी शो स्यात्। चोरपुष्पी धनहरीत्वात्। रात्रौ विकाशाद्द। केशाः सेत्यस्याः ३४ केशिनी। चंद्रनंदनो ऽत्र। चंडा धनहरी चोरी चोरपुष्पी च तस्करी। तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी यौ थिके त्यपि। वितुद्यते वितुन्नकः॥

झटः संघातो ऽस्या झटा॥ अमला आमलकीत्वात्। अज्झटं आश्चर्यकारि संघातो ऽस्याः। अद् आश्चर्यं थश्च झट बा। ताडयति मलानि ताडा आमलकी त्वाच्छिवा। तामलकी आह च। तामलक्यु त्रमाताली तु मलं तु बुला किनी। विच्छत्र कल्व झटाबरा। तामलकीति च॥ प्रकर्षेण पुंडरीकस्येदं दाहहत्वात्। प्रपौंडरीकं अस्यैकदेशानुकारात्। लोके पुंडर्य। आह च। प्रपौंडरीकं च चक्षुष्यं पौंडर्यं पुंडरीयकं। स्थलपद्मं इति गौडाः। तुद्यते तुन्नः कुबेरः कुत्सितदेहः। अतएव तु निस्था नेकुणिं पेतुः कच्छ्यते कच्छः। आह चा तुनिस्तुम्निक आदि

झटामला ऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च। प्रपौंडरीकं पौंडर्यमथ तुन्नः। कुबेरकः॥१२६॥ कुणिः कच्छः कांतलको नंदिवृक्षो ऽथ राक्षसी। चंडा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः॥१२७॥ व्यालायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकं॥

तस्य कुणिकः कच्छ कच्छथा। कुबेरः कान्तालको नंदिवृक्षो ऽथ नंदकः। अक्षरूपाकारो ऽयं रक्षत्पतेर राक्षसी। दीयति वा वसत्यस्मिन्नो धः क्षेमकः दुष्पत्रः श्वेत क त्वात्। गणान् हासयति गणहासकः। कोहलत्वात्। आह च। चोरकः शंकितः चंडा दुष्पत्रा क्षेमको रिपु। गणहासः कोहलकः कितवः फल चोरकः। ग्रंथद्रव्यं चैतत्। व्याडायुधं नरवत्वात्। चक्रेमेनं धूपद्रव्यैः करोति चक्रकारकं आह च। नरवमन्यव्याघ्रनखं पुंस्याडायुधं मतं। अस्त्रं व्याघ्रतलं पादं कूटस्थं चक्रकारकं॥

अ॰टी नखीयं विद्रुमलता ना ॥ कपोतांघ्रिर्नलिकात्वात् ॥ नटीतिवायुना नर्तकीत्वात् नटी ॥ धमनी सौषिर्यात् ॥ अंजनाभकेशी ॥ आह चौननिकावि

३५ द्रुमलता कपोतचरणा नली ॥ सुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या नर्तकी नटी ॥ हंति हनुर्स्त्री ॥ श्रस्वात् ॥ हट्टे विलसति हट्टविलासिनी ॥ वे

श्यवत् ॥ नखयोगात् ॥ शुक्तौ रूतिरतएव शंखः ॥ खुरनिविलिखनि खुरः ॥ प्राणि शफत्वात् ॥ कोलदलं ॥ बदरीपत्राख्यया ॥ इंदुनोन्नं न

खतिनखी ॥ आह च ॥ नखः कररुहः शिल्प खरजोथ खुरा शफाः ॥ शुक्तिः शंखः खलः कोशी हनुर्नागहन्नुः सट ॥ आढकी संज्ञाया

सुषिरा विद्रुमलता कपोतांघ्रिर्नटी नली ॥१२८॥ धमन्यंजनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ॥ शुक्तिः शंखः

खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥१२९॥ काक्षी मृत्स्ना तु वरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ॥ कुटंनटं दाशपुरं वा

नेयं परिपेलवं ॥१३०॥ प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥

ल्यात्वात् तुवरीत्वात् ॥ तुवरो हि काषायो रसः ॥ कषति काक्षी ॥ प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना ॥ सस्नो प्रशंसायां ॥ म्रियते ऽनेनहेमम्तत्ता लकं ॥ राम

सुराष्ट्रदेशे जाते ॥ आह च ॥ सौराष्ट्री चाढकी ता संगः ॥ काक्षी काश्मीरा सुराष्ट्रजा ॥ अजिता तुवरी मृत्ता मृत्स्ना दक्षा मृत्ता लक ३५

कुटंती नटति ॥ कुटन्नटोपि ॥ दशपुरे भवं दाशपुरं ॥ दाशा निपतति वा केवर्ती ॥ मुस्तत्वात् ॥ वने जातं वानेयं ॥ नद्यादिभ्योढ

क् ॥ प्लवमेलवत्वात् ॥ लवं ॥ गां पिपार्ति गोपुरं ॥ अत एव गोनर्दो ॥ आह च ॥ परिपेलवं प्लवं च गोपुरं स्यात् कुटन्नटं ॥ सितपुष्पं दाश

पुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकं ॥

ग्रंथि प्रधाना नि पर्णान्यस्य ग्रंथिपर्णं ॥ ग्रंथी न्वापि वर्त्ति ग्रंथिमत्वात् ॥ शुकस्येव वर्णात् ॥ पर्णानस्य शुक पर्णं ॥ शुकवर्हं इति पदे केदस्य

त्वाद्बर्हसंज्ञं ॥ पुष्यति पुष्पं विकचरत्वं ॥ स्थूणायाः इदं रूपेण स्थौणेयं ॥ कुक्कुराख्या हंति ॥ आह च ॥ स्थौणेय थर्वं वर्हि चूडं शुकपुच्छ शुक

छदं ॥ विकचं शुकबर्हं च हरितं शीर्ष लोमकं ॥ मरुन्माले मारुतस्य गात्रे वह्नि संज्ञे एते ॥ अर्थं तत्तु शब्दे कांमन्यते ॥ मरुत्सरित्या मा

ला चापि शुनागंधसूचनात् ॥ स्पृशति गंधैः स्पृक्का ॥ देवी देवपुत्रीत्वात् ॥ वधूराशो वधूत्वात् ॥ कोटिनि वर्षति मधु कोटिवर्षा ॥ लं

कां सूयते लंकोपी ॥ समुद्रान्तत्वात् ॥ इहाद्याः स्पृक्का माला पंक समुद्रिनी जा देवीलता गुरुः ॥ देवपुत्री बलं कोपी शीतापंक जमुष्टि

ग्रंथिपर्णं शुकं बर्हपुष्पं स्थौणेयकुक्कुरे ॥१३२॥ मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवीलता लघुः ॥ समुद्रान्ता वधूः

कोटिवर्षा लंकोपिकेत्यपि ॥१३३॥ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिशी ॥

का ॥ स्वामारुता कोटिवर्षा निर्मील्या सा वधूः स्पृक्का गंधवंतरिक्ष ॥ स्पृक्का स्पृक्षा लाणी देवीलता लंकोपिकेत्यपि पंक समुष्टिर्दे

वपुत्री निर्माल्या पिशुना वधूः ॥ व्यर्थ ॥ समुद्रांता कर्पासीयवासकः स्पृक्का च ॥ जटाः संत्यस्याः जटा ॥ अतएव तपस्विनी ॥ समासत्वा

न्मांसी ॥ अतएव च आमिषी गंधमांसी देयं ॥ यदाह ॥ मांसी कृष्ण जटा हिंस्रा नलदा जटिला मिषी ॥ जटा वपि शिता मेषी त्र्य वादी च

तपस्विनी ॥ द्वितीया गंधमांसी स्यात् ॥ नूतकेशी जटा स्मृता ॥ पिशाची पूतना केशी नूतकेशी च लोमशा ॥

अ.टी. त्वग्गन्धसारकलत्वान्नापत्राकातिपत्रं। उत्कटं च मत्कारान्नाच्छेगं कार्ष्यनेिद्राणाम्यां। चोच मश्चिचोदकं। चरमंगन्त्कूपो। आहवाल्वेवरांग
२६ त्वगंध कोवंशकलमुत्कटे। रूतनितिवादेषं कर्चूरः हरिद्र नः द्रावयतिद्राविडः। कल्पकारी कान्त्पः। आह च। कर्चूरको गंधमूलो द्रा
विडः कात्पएवा। वेधमुख्योदुर्लभश्चकस्यचित्संमतासटी। ओषधयत्नोषधी। फलपाकोनाजातिः। सैवौषधं। रोगाहन्त्रसर्वाभि
नित्वौद हतनैलाधमयौषधं। ओषधरजावित्याण्ण्। तद्विशेषा न्यशाकादीनाह। शाकयतेऽनेन नोत्रुशाकं। शपतिदं हंवा। शाकं

त्वक्पत्रमुत्कटं स्यात्त्वचं वराङ्गकं॥२३३॥ कर्चूरको द्राविडकः कात्यको वेधमुख्यकः। ओषध्यो जातिमात्रे
स्युरजातौ सर्वमौषधं॥२३४॥ शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तंडुलीयोल्पमारिषः॥ विशल्याग्निशिखावानंतनाफलि
नीशक्रपुष्प्यपि

पत्रंनिंबादेः पुष्पंकोविदारादेः आदिशब्दात्फलंवार्त्ताकादेः मूलंमूलकविसादेः कंदः सूरणादेः अंकुरोवंशादेः। आह च। मू
लपत्रकरीराग्रफलकांडविरूढकाः। त्वक्पुष्पंकवकंचेति शाकंदशविधंस्मृतं। विरूढकंजातास्थिमज्जातिगौडः। वयं तु क्षेत्रो
त्पन्नस्यफलमूलादेः सेकान्नवोद्भिन्नानंकुरान्विरूढान्मन्यामहे। कवकंछत्रिका। शाकविशेषमनाह। तांडयतिदोषान्तंडुली राम
यकः। लघुतंडुलानवीजोवा॥ अल्पंस्वल्पमारिषः। आह च। तंडुलीयकउद्दिष्टः खटालातंडुलेरकः। मेंडीरस्तंडुलीवी २६
जोमेघनादोघनस्वनः। लांगलिकीयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादिहोपात्ता।

वत्सस्व कं वर्षयतिवत्सगंधा। अत्सगंधा वृत्तगंधेति च पाठः। वृत्तः छगलस्येव वांडान्यस्थीन्यस्याः छगलांडी आवेगीवत्वात्। उद्वेज
कोवा। हृद्वं हृद्वत्वं दारयति हृद्वत्वं दारयति हृद्वदारकः। हृद्वं दारकी कुरुते वा। जुंगमिक्षु दोषान्। जुंगः जुंगि वर्जने। आह च। वृद्धदारक
आवेगी जुंगको जीर्णावालकः। चंतः कोरवपुष्पीस्यादजांडी छगलांड्यपि। अर्थे वृत्तगंधा वृद्धदारकः। पिंगः तु कंकोपिदारीवावाली
पावनत्वात्। मस्याद्वीमस्याक्षिपुष्प्या। वृषस्यापयसः स्थैर्यकृत्। अर्थी सोमवल्लीवाकुचीगुडूचीब्राह्मीव। हिमावतीहिमवृत्तानना
त्। आह च। क्षीरिणीकांचनक्षीरपटुपर्णीचकार्शिनी। तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती। स्वर्णक्षीरा स्वर्णवती सुवर्णा क्षीरिका।

स्याद्वत्सगंधा छगलांड्यावेगी वृद्धदारकः॥ जुंगो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी॥२३६॥ पटुपर्णी
हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती। हयपुच्छी तु कांबोजी माषपर्णी महासहा॥२३७॥ तुंडिकेरी रक्तफला बिं
बिका पीलुपर्ण्यपि॥ बर्बरा कवरी तुंगी खरपुष्पा जगंधिका॥२३८॥

पिवा अर्थी हिमावती हैमवती। हरीतकी श्वेतवचा वा। हयपुच्छा कृतिः कंबोजदेशेभवा कांबोजी। महासहेतिसुरूपार्ण्यः सह
यतिन्नैयी। आह च। माषपर्णी तु कांबोजी हयसंज्ञा महासहा। आर्द्रमाषा सिंहरवामांसमाषा पुच्छिका। तुंडिकेरी ओष्ठोपमफ
लत्वात्। बिंबमिव बिंबिका। आह च। बिंबीरक्तफला तुंडीकेरफला च सा। ओष्ठोपमफला। गोह्वापीलुपर्णी च तुंडिका। द्वयं तुंडिके
री बिंबी कार्पासी वा। शाकोप्ययं। बर्बरा कुटिलरूक्षकेशाना। अतएव कवरी। आह च। अजगंधा खरपुष्पा वस्तगंधा। अजगंधिका कव
री बर्बरा गंधा तुंगी पीतमयूरका।

अ॰टी
३७

रस्यते रास्ना। आह च। रास्ना युक्तरसा रस्या श्रेयसी रसनी रसा। सुगंधमूला विरसा सेवयुक्तफला मता। अर्थे। सुबहा रास्नाश्रे
फालिका नाकुली च। वांगं दंतपद्वमीरयति वांगेरी। चुक्रंते व्यथते स्याः चुक्रिका। अंबेति ष्ठन्यं वष्टा। अम्लेन चुनो न्यम्ललोणिका।
अपत्रशेयं। आह च। दंतशठी कातुर्वांगेरा त्लोणी कांवा स्सलोणिका। अर्थे। अंबष्टा पाठा मोचिका चांगेरी च। तथा चुक्रिका। अ
म्लिका चांगेरी नंडाकी चेति। आह च। अश्मोऽम्लवेतसो नीमोरसाश्मो लिम्नवेतसः। रक्तस्त्रवो वेतसाम्लः शतवेधी चवेधकः। अर्थे। चुक्र
को द्रव्यात्मोऽम्लवेतसः चुक्रश्च। तथा। सहस्रवेधी। अम्लवेतसो हिंगुलता कस्तूरी च। नमस्कारी अंजलिरूपपत्रत्वात्। गंडे पुष्पाण्यस्याः

एलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा। चांगेरी चुक्रिका दंतशठाम्बष्ठाम्ललोणिका॥१४९॥ सहस्रवे
धी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि। नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि॥१५०॥ जीवंती जीवनी जीवा
जीवनीया मधुस्रवा। कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः॥१५१॥ किराततिक्तो भूनिंबोऽनार्यतिक्तो

गंडकाली समान्यगान्यस्याः। समंग्या खदिरो कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात्। आह च। रक्तपाठी शमीपत्रा समंगा अंजलिकारिका। नम
स्कारी गंडकाली शाह्ना खदिरकेत्यपि। जीवंत्यनया जीवनी। आह च। जीवंती जीवनीया च जीवा जीवनवर्द्धनी। मंगल्यनामधेया च शाक
श्रेष्ठा यशस्करी। कूर्चेः शीर्षमस्य कूर्चशीर्षः शृंगाः शृंगाण जीवयति जीवकः जीव जीवेति वादी चायुष्मान्। आह च। जीवकः शृंगकः स्व
र्णदीर्घायुः कूर्चशीर्षकः। ह्रस्वांगो मधुरः स्वादुः प्राणदा श्रेष्ठो जीवावधि। किरातदेशे न वस्ति क्तः किराततिक्तः अनार्यः किरातः। आह च। राम
किराततिक्तो हैमः कांडतिक्तः किराततकः। भूनिंबोऽनार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः॥ ३७

समतिसमवैति सप्तला। सातं सुखं लाति सातला। भूरयः फेना अविंदवोऽस्य भूरिफेना। चर्मेव कसति वर्द्धति चर्मकसा चर्मकषेत्य
को। आह च। सातला सप्तला सारी विदुला विमला अमला। बहुफेना चर्मकसा फेनादीप्ता सनालिका। वायस वल्लीयते वायसोली
काकोल्या स्व्या। काये तिष्ठति कायस्था। कि ज्ञाने। आह च। काकोली मधुरा शुक्ला क्षीरा ध्वांक्षोलिका मता। कायस्था स्वादुमांसी च
वायसोली च कारिका। अर्थे। स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी। काकोली च। मेकले चित्रत्वात् मूकूलकः नियतः कुनोति कुंतः दंतानां
दाम्यं त्यनया दांदोषा दंती। आह च। दंती शीघ्रा निकुंभास्या डुपचित्रा मकूलकः तथांडु वरपर्णी च विशल्या च धुणप्रिया। अर्थे प्र

ऽथ सप्तला॥ विमला शातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि॥१५२॥ वायसोली स्वादुरसा कायस्थाऽथ मकूलकः॥ नि
कुंभो दंतिका प्रत्यक्श्रेण्युदुंबरपर्ण्यपि॥१५३॥ अजमोदा भूयगंधा ब्रह्मदर्भा यवानिका। मूले पुष्करका
श्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे॥१५४॥

प्रत्यक्श्रेणी द्रवंती दंती च। अजवन्मोदो गंधोस्याः अजमोदा। ब्रह्मदर्भाना। यवत्यमिमोष्यं यवानी पूर्वोक्तापीश। कत्वात्तु नु
क्षा यवनीमत्वाग्रंथ लक्तानः। आह च। यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्वयनामकः। यमानिको ग्रगंधा च दीपनी पाच दीपनी।
पूर्वोक्ता सिवराश्चेवा अजमोदा। ब्रह्मकुशा च। तथा चेंद्राघ्राः अजमोदा ब्रह्मकुशा खरा श्वाला च मर्कटः ब्रह्मीनोदा बस्तमोदा सेव
हस्तिमयूरकः पुष्करमूले चीणि नामानि। पद्मपत्रमिति ग्रंथ लक्तानः यतः पद्मवर्णानि लिपि श्रांताप भ्रपर्णामिति बुद्धवान्। यदाह
मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयं। काश्मीरं पुष्करजटा धारेत्यपि भ्रवलिके

अ॰टी॰
३८

अन्यर्थे वरतिश्च तिवरा। पद्मानावरति वारटी। आह च। पद्म वारिण्यतिवरा यस्याः पद्मा वती निवा वारटी गोच्छमूला वलक्ष्मीः शेषाः सुग
काराः। अर्थ। अथ याहरीतकी महाश्रमणीपद्मवारिणी च। कंपिल देशेन वः कंपिल्यः चंद्रो ह्लादनत्वात्। सेत्पाद्य। रेचनी निस
न्यः पाठः। यदाह। कंपिल्यको थ रक्तांगो रेचकक्तथा। रं जनो लोहितांगश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः। आह च। कर्कशाख्यः करंजस्या
स कंपिल्यः पटोलकः। प्रपुन्नाति वा प्रपुन्नाडः एडवन्मेषवल्लुनाति निशाद्यु नेडगजः चक्राणि दद्रुमंडलानि मृद्नाति चक्र
मर्दकः। पद्म वत् अटाय ति पद्माटः। उरणवन्मेषवद्दलान्यस्य उरणाख्यः। द्वे द्वे चक्रमर्दस्य तत्र स्त्रीप्रपुन्नाडश्च नाम नकुच

अथ व्यधातिवरा पद्मा वारटी पद्मवारटी॥ कांपिल्य कर्कशश्चंद्रो रक्तांगो रोचनीत्यपि॥ २४५॥ प्रपुंनाडस्त्वेडग
जो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः। पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः॥ २४६॥ लतार्कदुद्रुमौ तत्र हरितेऽथ म
हौषधं॥ लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकंदरसोनकाः॥ २४७॥

रेणो दद्रुघ्न इति वा हेडगज इत्यसः। पितुन्नि धान्वन्तरपलांडुः। तत्र हरिते तत्र नीले पलांडौ लतार्को नाम विश्वकर्मकः दुद्रुमोऽपि वि
ता न्याय धन्वंतरिस्त्वनेदेनाह। पलांडुस्तु व नेष्टश्च सुकंदो मुखदूषकः हरितो यः पलांडुस्तु लतार्को दुद्रुमश्च सः। सुख्यकंदत्वात्
। लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगंधो महौषधं। फराप्यश्च पलांडुश्च वनतकाघरारिका। गृञ्जनं पवनेष्टश्च पलांडो दश जातयः। महौष
धं सर्वरोगान्जित्वात्। लशति छिनत्ति रोगान् लशुनं। गृंत्यते कुत्सितं शब्द्यते गृंजनः नुरिष्य त्यरिष्टः रसोनः पंचरसत्वात्। आह च। रसो
नो लशुनारिष्टो म्लेच्छकंदो महौषधं। महाकंदो रसोनश्च भागृंजनो दीर्घपत्रकः। महौषधं गृंजनादीनामानि नेदपि रसाद्येकादि
नेदं मन्यंते

उम
३८

पुनर्नवे वर्षाविशा रक्तत्वात्। आह च। पुनर्नवो विशाखश्च कठिल्लः सा शिलाटकः इत्यपि वक्तुं डवर्षाभू दीर्घपत्रः कठिल्लकः। वितुपत्ते
वितुन्नकं नाम शाकं। सुष्टु निषीदन्त्यस्मिन् गुणाः सुनिषण्णकं। आह च। शिनिवारः स्वतपत्रः सुन्या च सुनिषण्णकः। शाकभेदो यं
यदाह। पाठ भूषा सटी शाके वास्तुकं सुनिषण्णकं। विवंघघ्न मवर्षासिवर्षामेदि तु वास्तुकं। शीतलवातकश्चेत्यसंज्ञा।
यत्र घंतारिः शणपर्णी शीतल वातक इत्याह। द्वे अर्थे सुवा अपराजिता शीतलवातको गिरिकर्णिका चेति। कटत्यारणो निकट
भी पण्यवास्तु त्या। ज्योतिष्मती अश्या नत्वात्। लता हृत्प्रसारान्ना आह च। ज्योतिष्मती तु कस्तीस्यात् सुवर्णलतेति च। ज्योतिष्म

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकं॥ स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि॥ २४८॥ पारा
वतांघ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता॥ वार्षिकं त्रायमाणा स्यात् त्रायंती बलभद्रिका॥ २४९॥ विष्व
क्सेनप्रिया गृष्टिर्वाराही बदरेत्यपि। मार्कवो भृंगराजः स्यात्॥

पारावतपदीकाकजंघा ज्योतिष्मती
वा श्रीनासा वल्कण्या काचकदुर्रदिना। अर्थ। लता प्रियंगुर्ज्योतिष्मती सारिवा च। द्वे अर्थे पारावतपदी काकजंघा वार्षिकं गोसिसाखे।
च। वर्षासु नवं वार्षिकं। आह च। त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायंती त्रायमाणिका। बलभद्रा बलदेवा च वार्षिकं गोसिसाखेत्
वाराही वराहकांता अतएव गृष्टिर्विषणा। अर्थ। बदरा सुवर्चला ब्रह्मगधा वाराही नाम धनिसंस्मृयते मार्कवः भृंगवद्राजं
ते रंजयति कृष्णी करोति वा भृंगराजः। भृंगरजोऽपि। आह च। भृंगराजो भृंगरजो मार्कवो भृंगएव च। अंगारकः केशरंजनो भृंगार
केशरंजनः।

अ॰टी॰ ३९ काकवत्स्पष्टवर्तिवर्णिनि संश्लिष्यते काकमाची अत एव वायसी काकमाच्यपि। आह च। काकमाची ध्वांक्षमाची काकसाह्वा च वाय-
सी। शतपुष्पा बहुपुष्पा। सितछत्रा। अवाक् अधो पुष्पाणि अस्याः अवाक्पुष्पी। कारोति इयं कारवी। कर्मण्यण्। आ-
ह च। शतपुष्पा मिशिर्वीषा वोटकामा च वीशफा। अतिछत्रा त्वावाकपुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता। सरति वा तसं को वा त्रिवि-
न्वे॰ ५८ मनयास्सरणा। सरणीति युक्तः पाठः। कटंविनर्दिकटंभरा। राजरूपो मुख्या। बलाबल इत्यर्थः। आह च। प्रसारणी सुप्रस-
रा सरणी सारणी च सा। वासपर्णी राजबला भद्रपर्णी प्रसारिका। जायते ऽस्याः जतु जनी। जतु करोति जतुका। संगतः स्पर्शो ऽस्याः संस्पर्शा।

काकमाची तु वायसी॥१५०॥ शतपुष्पा सितछत्रा ऽतिछत्रा मधुरा मिसिः। अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु
प्रसारिणी॥१५१॥ तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेत्यपि॥ जनी जतूका जननी जतुकृच्चक्रवर्तिनी॥१५२॥
संस्पर्शाथ शटी गंधमूली षड्ग्रंथिकेत्यपि। कर्चूरो ऽपि पलाशो ऽथ कारवेल्लः कटिल्लकः॥१५३॥ सुषवी च॥

आह च। जतुका जतुकृत्। तुकारी जनी स्मृता। जननी चैव संकर्षा जतूका चक्रवर्तिनी। शटति शटी। षड्ग्रंथिकैकदेशः ष-
रीति पूर्वन्यायादिमाङः। पलाशः। आह च। शटी षटी पलाशा षड्ग्रंथा पृथुपलाशिका। सुगंधमूला गंधाली षड्ग्रंथा पृथुलाव- राम ३९
धूः। कस्य वित्तं मानात् सरतीति कर्चूरः स्यात् षटी विषघ्ना कर्चूरवेतीति कर्चूरोपादानं। ध्यथ पुचाह। षटी गंधपलाशः स्या-
त्कर्चूरश्चेति। कारेण वेल्लति कारवेल्लः। कटिल्ला तिकटिल्लः करत्यां हरणो तिवा। सुषूयते। सुषवी॥ छ॥

कोलति संस्त्यायति कुलकं। कुत्सितं लक्यते त्याहशोवा। पटति सरत्वात् पटोलः तिक्तो रसेन पटुः देहपटुः लवलवणा सुसरत्वं त्यके।
आह च। पटोलः कुलकस्तिक्तः पटुकः कर्कशच्छदः। कोस्मांडणा अनिति कुत्सितऊष्मा अंडेषु वीजेष्वस्य वा पित्तं कारित्वा। कूष्मांडः। कु-
प्यते वा करोति तिक्ततां वा। कर्कं शुभ्रत्वं सा विद्यते ऽस्य धनसरत्वात् कर्कारुः। वार्यते एर्वारुः कटुचिर्भिटी। उर्वारुकमिव बंधनादिति
दिति फलेर्वारुकस्यादुर्भिंटी माकुः। कस्यचः कर्षात् कर्कटी। ग्रामटी। वल्लौकिकः पृथक्त्वेयः। इक्ष्वाकुः क्षत्रियधनत्वात्। कटुकातुंबी
तुविमर्दने। आह च। कटुकालाबुनी तुंबी वा पिंडफला तथा। इक्ष्वाकुः क्षत्रियघनात्तिक्तवीजा महाफला। नलंबते अलाबूः काचा नष्ट्रा

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः। कूष्मांडकस्तु कर्कारुरेर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ॥१५४॥ इक्ष्वाकुः कटुतुंबी स्या-
त्तुंब्यलाबूरुभे समे। चित्रा गवाक्षी गोडुंबा विशाला त्विंद्रवारुणी॥१५५॥ अर्शोघ्नः सूरणः कंदो गंडीरस्तु समष्ठिला॥

नलानिवा नर्नलां समे इति स्त्रीत्वेनापि। अर्तिं हंति अर्शोघ्नः अलाबूस्तुंबकः प्रोक्तो लत्ताला बृहल्लाबुनी। नद्यालाबूर्महातुंबः गोतुंबा ऽपत्रंशो
यं गवाक्षीत्वा च। आह च। ऐंद्री इंद्रवारुणी इंद्राइंदेर्वारुर्वृषादनी। गवादनी क्षुद्रफला इषला क्षीगवाक्ष्यपि। द्वयं। चित्रा विशाला इंद्रदं-
चेति विशालायाश्चित्रा बाहीं नोथम्य इत्या गवाक्षीविशेषो वा विशालेति निर्दोषः। विशाला महाफला च इंद्रवदक्षेर्गुणो तिइंद्रवारुणी।
आह च। अन्येद्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला। आत्मरसा चित्रफला त्रपुसी त्रपुसी चसा। सूर्यते प्रेर्यते सूरणः। कंदयते। विष्यतकंदो
मूलविशेषः। गंडीन् ग्रंथीन् ईरयति गंडीरः पुंसि। सम्यगस्थीनि जातानि समष्ठिला। संडत्वा स्समष्ठी ला नामशाकं यन्मात्र गंडीरो ना समष्ठिला।

अ॰टी॰ कलंबमस्याः कलंबी। अपानोदका लांगलत्वादपोदकामस्य कालीनिघंटौ तु विसोढिनेतिर्मूलं मूलकः अवदंशत्वेपि ग्रस्यश्च कल्वो योग्य
४. नयोर्भवति नत्यसोन्यतरतोव्यपदेशाभिमिति॥ हिलाहीर्या मोचयति हिलमोचिका एवं सं त्वस्मिन्गुण वास्तुके क्षारपत्रारव्य। कलेवा
घाः पंचैते शाकप्रकारः शाकाख्यं पुष्पमूलादीत्यमरः आरम्यवा। यन्माला। भेडकसीपालेक्याचिल्लिकाचाप्यपोदका। चांगेरी हिल
मोचेकलंबीशाकजातयः। दूरं वाति दूर्व्यते वापश्चु भिदूर्वा। भृगोरियं भार्गवी। सहस्रवीर्या चक्रपर्वी। महाधनाखावा। रोहति भू
मौ रुहा। अनंता हृस्वमरणात्। नीलदूर्वेयं। यदाह। नीलदूर्वास्मृता शाष्यंशा हल हरिता नथा। शतपर्वी शतवीर्या शतवल्यासि

कलंब्यपोदका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका॥१५६॥ वास्तूकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका। सहस्र
वीर्या भार्गव्यौ रुहानंताथ सा सिता॥१५७॥ गोलोमी शतवीर्या च गंडाली शकुलाक्षकः॥ कुरुविंदो
मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियां॥१५८॥ स्याद्भद्रमुस्तको गुंद्रा चूडाला चक्रलोचटा॥

तालता॥ सहस्रवीर्यानंतावद्भर्गनागवीरुहा॥ गोरिव लोमान्यस्याः गोलोमी॥ आह च॥ श्वेतदूर्वा च गोलोमी श्वेतगा
नीसिता लता। नीला श्वेतयोः पर्यायविपर्यासो बुध्यः। श्वेतादूर्वाविशेषो यां गंडैर्ग्रंथिभिरल्यते। गंडालीमस्याचित्रल्यय
थिः। आहत्व। गंडदूर्वा तु गंडाली नीती ब्राम्नस्पाशिकाणिपवा वक्रानाडी कलापृष्ठ वारणीशकुलाक्षकः कुरुदेशं विंदति कुरुविंदः। राम
मेघपर्यायो रवुधरत्वान्मुस्यति खंडयति रोगान्मुस्ता। लदंत्रिलिंगा। गुंद्रो डांतिरोगात्वस्पाः गुंद्रा। धन्वंतरिरनेदनाह मुस्तवेद्य ४.
हरोमेघो वनोराजकशेरुका। नद्रमुस्ता वराहोद्दे गांगेयः कुरुविंदकः। उद्धटस्तु फलमुद्धटा। चक्रांकिया॥

त्वप्तेवेश्राः त्वाविसरतीत्वक्सारः स्यास्थिरइतिवज्रात्पुरुषेकीतिवकलमितिसत्नम्या अलुक्॥ कर्म्मेइयर्तिकर्मारः तृण नो ध्वजो ध्वस्यः
थवा सं फलमस्य यवफलः वेणाविवर्तयति वानेन वेणुः मस्क्रियते नेन मस्करः मस्करमस्करिणो वेणुपरिव्राजकयोः तेजयति तेजनः
घर्षतेजनः शास्त्रे वेणुश्च॥ कीतिचकतिकीचकः चैतिकायतिवा॥ ग्रंथ्यते ग्रंथिः पर्वतिपर्व। विपर्वेपरुः गुंडो दर्ने विशेषे दृढ यदा
दर्गाणांस्थाने शरैः प्रस्तारितव्यं। तेजयति निशितो भनति तेजनः शृणाति पारुष्यां छरः। काशास्थिषीका। नडयत्यद्दयति नडः नल
बंधे। धमनोन्तः सुषिरत्वात्। धमिः सोत्रः यथाध्मातो ध्मातः काचनस्येव राशिः पोटेन संश्लेषेण गलति पोटगलः। आह च। नलो

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः॥१५९॥ शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः। वेणवः कीच
कास्ते स्युर्ये स्वनंत्यनिलोद्धताः॥१६०॥ ग्रंथिर्ना पर्व परुषं गुंद्रस्तेजनकः शरः। नडस्तु धमनः पोटगलो
थ काशमस्त्रियां॥१६१॥ इक्षुगंधा पोटगलः पुंसि भूम्नि तु बल्वजाः। रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुंड्रकांतारकाद
यः॥१६२॥

पयेनड श्वेवसथपोटगलस्थलः धमनो नरकश्चेति। काशते काशः कोकिलाक्षपर्याय इक्षुगंधेत्येको द्वे पर्यायो पोटगलः काशो नडश्चेत्यन्ये
तेबल्वजास्तृणविशेषाः। रस्यते रसालः। इष्यतेइक्षुः। पुंड्रदेशजत्वात्पौंड्रोपि। कान्तमूर्धमियर्त्ति कांतारः कोनाः श्वरकानागा अस्य
वा। आदिशब्दात्कोशिकारादयः। आह च। इक्षुः कर्कोटको वंशः कांतारो वेणुनिस्सृतः। इक्षुरपिपौंड्रके च रसालः सुकुमारक
अन्यः करंकशालिः स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिका। तथान्य इक्षुगंधास्यादिक्षुलः कोकिलाक्षकः॥

अ॰टी ५२ वीरयते वीरणं ॥ वीरतरं च तृणभेदः ॥ अस्य वीरणस्य मूलं उश्यते काम्यत इति उशीरं ॥ अभयं रोगहत्वात् ॥ आह च ॥ उशीरमभयं नलदं सेव्यमस्त्रियां मृणालं लेस्याद्
नयेसमगंधिकं ॥ रणप्रियं वीरतरं वीरं वीरणमूलिका ॥ नडं घतिनि नलदमपारुष्यात् ॥ नलति वा ॥ अनरुवाशृणालं ॥ अहिंस्रं ॥ जले आशेते
जलाशयं ॥ शीतवीर्यत्वात् ॥ लामज्जकं लामज्जसारो ॥ स्थलाभक्तं वा ॥ लघुगुणे नालीयते लयं ॥ अवलीयते दाहो अनेनावदाहः ॥
इष्टकापथमस्य ॥ धोवान हत्वादिष्टकापथं ॥ आह च ॥ लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लघुलयं लघु इष्टकापथकं नील दीर्घमूलं जलाशयं

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियां ॥ अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयं ॥ १६३ ॥ लाम
ज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ॥ १६४ ॥ अस्त्री कुशं कुथो
दर्भः पवित्रमथ कत्तृणं ॥

यद्यर्थी अमृणालं लामज्जकमुशीरं वा तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं चेति ॥ अवदाहमवदन्नमाकुज्जवोशीरं नलदं ॥ यदि दुः अव
दाहृणा प्रियं ॥ ग्रंथकृत्तु सेव्यमृणालयोः नलदोशीरैकार्थत्वाद्वाताः तृण जातीया इत्यर्थः तृणपते ऽयते पशुभिस्तृणं ॥ गर्मुच्छ्या
मा कोटणधान्यविशेषौ ॥ गीर्यंते वृश्यामं वर्णं मं कति श्यामाकः ॥ प्रमुखशब्दाद्वीवाराद्याः ॥ तृणगर्मुतनी एकार्थ इत्येके ॥ कौ शेते कु राम ५२
शः कुथ्यति कुथः तृणानि पारुष्यात् दर्भः ॥ दृप्यते वा ॥ पूयते नेनेति पवित्रं ॥ सर्वार्थेनुपवित्रकं इति स्मृतिः ॥ कत्सितं तृणं कत्तृणं
तृणं च नानाविति कोः कन्न छ

पौरेन वै पौरः सुगंधत्वात् ॥ तन्नं खरति निःध्यायते पशुभिर्ध्यामो धूसरवर्णो वा ॥ देवैर्जग्धमिव जग्धमरत्वात् ॥ यत्र तत्र रोहति रौहिषो रुहेः
द्विश्चादीनां ॥ आह च ॥ कत्तृणं श्यामकलिं मूर्ति मेतीकरोषं नतो ध्यामकं मूलकं पौरं सुफलं देवजग्धकं ॥ अर्थ सौगंधिके नीलपत्रं च
तृणं गंधपाषाणं ॥ छत्राकारस्तृणविशेषः छत्रा ॥ अतिक्रांतः छत्रः अतिछत्रः छत्रातिछत्र मित्येके ॥ पारुष्यात् पालं हंतिपालघ्नः ॥
मालातृणं पृथिव्यां तृणं न्यसमाला नाम्ना भूगको ॥ तुकस्तृणं भूस्तृणः ॥ पारस्करादित्वात् सुट् भूस्वस्थं वा ॥ आह च ॥ भूस्तृणो रौहिषो भूनिम्ब
तीको ऽथ कुटुंबकः भमालातृणं अपालघ्नः छत्रातिछत्रकस्तथा ॥ शसस्यते शष्यं शष्पं हिंसायां ॥ बालं नवं तृणं ॥ वस्यते ऽघते घासः

पौरसौगंधिकध्यामदेवजग्धकरौहिषं ॥ १६५ ॥ छत्रातिछत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ॥ शष्पं बालतृ
णं घासो यवसं तृणमर्जुनं ॥ १६६ ॥ तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नलसंहतिः ॥ तृणराजाह्वयस्तालो नालि
केरस्तु लांगली ॥ १६७ ॥ घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ॥ फलमुद्वेगं ॥

यूयते यवसं ॥ तृणजातिः ॥ अर्ज्यते अर्जुनः ॥ सर्वं तृणमर्जुनं इति नाममाला ॥ पाशादित्वात् घशास्त्रमवघशं तृणराजाख्यः शूणं
ममध्यसुरव्यत्वात् ॥ नलति धनिनिष्ठुनि ॥ वक्ष्यलत्वा नालः भूमिपिशाचादस्थां ॥ नालिकाचालत्युक्ता पुष्पादीनीरयति नालि
केरः ॥ हला कारपत्रशालत्वात् लांगली ॥ नत्फले चो घ्वं ॥ घुणानिम्ब्ममन्य नया घोटा पवने भूगः क्रामति क्रमुकः ॥ गुवत्यनेन स्व
लेत् ॥ गुवाकः ॥ खानि शृणानि खपुरः ॥ अस्यपूगस्य फलमुद्वेगं ॥ उद्वेगं ॥ उरह्यं ॥ ज्ञात्यत्वात् ॥ पूगादयो हि फल वृत्त पत्र्यौ
लेत्ज्ञक्षु ॥ घोटा उहरीतक्यादिषु श्रीनित्तुपा गुपिपुत्तवध्रुक्रिवचने ॥ इति स्तोफले वाक्षियामच ॥

एतेनालनाकिकेरकुमास्त्रयोहिंतालेनवर्त्तते नसहिताःखर्जूराद्याश्चत्वारस्तृणप्रधानाःस्तम्भाः तालीस्त्रतं रोएवस्त्रखर्जूरीत्वपि
हितः।हिनोतिवर्द्धतेहिंतालः।खर्जूरः खर्जे व्यथने।केतयते ज्ञायतेगंधेनकेतकी।ताडयतितालि।इत्यामरकोशोद्धाटेन वनौषधिवर्गः॥
हिनस्तिसिंहः।मृगाणांद्वीप्यादिशृगालोनानामिंद्रः।पंचास्योविस्तृतास्यः।पचिविस्तारवचने।कर्मभूरणीतूजर्थेकृ।सुखपादियाह
त्वाद्धोहर्यक्षः।कपिलाक्षः।अतएवहरिः।हरत्याकर्षयतिवा।केशरवान्केशरी।शृणातिशार्दूलः।द्वौवणौवीयतेद्वीपान्यस्यावातो
वासित्वाद्द्वीपी।व्याजिघ्रत्यहंतिव्याघ्रः।चित्रकायःपंचशिरवश्च।तरक्षितरतिमांगरूहांछितरक्षुः।अरण्यपश्वा।तरक्षइत्यके।

मेतेवहिंतालःसहितास्त्रयः॥खर्जूरःकेतकीतालीखर्जूरीचतृणद्रुमाः॥इतिवनौषधिवर्गः॥

सिंहोमृगेंद्रःपंचास्योहर्यक्षःकेसरीहरिः॥शार्दूलद्वीपिनौव्याघ्रेतरक्षुस्तुमृगादनः॥१॥वराहः
सूकरोघृष्टिःकोलःपोत्रीकिरिःकिटिः।दंष्ट्रीघोणीस्तब्धरोमाक्रोडोभूदारइत्यपि॥२॥कपिप्लवंगप्लवग
शाखामृगवलीमुखाः॥मर्कटोवानरःकीशोवनौकाः

पि।वरमाहंतिवराहः॥सूयतेअत्यर्थंसूकरः।घर्षतिघृष्टिः।पीनत्वात्कोलः।कुलसंस्त्याने।पोत्रंमुखमस्यास्तीतिपोत्री।कि
रतिभूमांकिरिः।उपधेतिकः।केटतिकिटिः।किरगतौ।कुडघनत्वस्मात्क्रोडः।कुद्दालोमुखत्वादंष्ट्रास्त्रामुखलांगलइतिदुर्गः।कु
पतिचलतिकपिः।प्लवेनगच्छतिप्लवंगः।प्लवंगोपिगमः।सुपिस्वझडिप्लवगः।प्लवगःगामेशूतिरवचि।प्लवंगमोपि।शाखासुचारी
मृगाःवल्योमुखेस्यवलीमुखः।अर्यतेमर्कटः।कुमकर्मणिनिवीसीत्वात्।वनेरमतेवनरः।तृस्यायंवानरःपक्षेनरोवा।चिकेतिमानाति
काशः।कीशःद्रमोष्टेवा।वनेचौकास्यवनौकाः।हरिर्नानार्थ।लामभुखगो लांगूलः।कापेयंचापलादिकं॥

राम
४२

भल्लतिहिनस्तिभल्लूकः।भल्लदाने।दधातिकुहरमासनाभुवनस्तूकस्तामिति।ऋच्छतिऋक्षः।अच्छभ्यानिमुखेनच्छस्यत्यच्छभल्लः।अच्छ
छेत्यांनिमुखार्थः।अच्छंभालयतिभल्लूकः।भल्लूकोपि।गण्डतेसंहन्यतेगण्डकः।खड्गोस्ति।भिनत्तिखङ्गः।शृंगमस्यास्तीतिखड्गी।वा
ध्रीणसोपि।लुलतिपंकेलुलायः।महतिमहांशेनेवामहिषः।महोपि।वाहद्वयसभूदेह्वेष्टिवाहद्विषत्।द्विषोमित्रइतिशत्र्वात्
याबाहद्विषन्नित्यक।अमीन्नांकजलमासरतिकासरः।इंद्रस्यातिवामहाकायत्वात्।सीरिरिमिंदंतेजोतिसिरिभः।कुंडंवीतस्या
यंसैरिभः।रजस्वलोपि।शिनोतिशिवा।शकुनावेदनीवाशृगालेपिस्त्रीलिंगः।यच्छोश्वतःशिवःकालोशिवाक्रोष्टाभवेदामलकी

अथभल्लूके॥३॥ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकागण्डकेखड्गखड्गिनौ॥लुलायोमहिषोवाहद्विषत्कासरसैरि
भाः॥४॥स्त्रियांशिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः।शृगालवंचकक्रोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः॥५॥ओतु
र्बिडालोमार्जारोवृषदंशकआखुभुक्।त्रयोगौधारगौधेरगौधेयागोधिकात्मजे॥६॥

शिवा।गांमिनोतिमीनातिवागोमायुः।मृगान्धूर्त्ततिमृगधूर्तः।असृगालातिसृगालः।सरतिसृजतिवा।क्रोशतिक्रोष्टा।फे
इत्यव्यक्तंरौतिफेरुः।फेरवश्च।जमतिजंबूकः।सर्वेनत्वयारश।फेरंडोपि।अवत्यारवुभ्यःओतुः।विराज्ञालात्यारवूनबिडालः।वि
डान्पलतिपर्याप्नोतिवा।बिलंतिनिनत्तिवास्त्रवा।वृषदंशकोलमस्याभुवि।मार्ष्टि।बिडआक्रोशेअस्माद्वा।आखुमोरहमारिमा
र्जारः।वृषानारवूनदशतिवृषदंशः।जलेशयादत्वाविलेशयागोधेया।अहिगोधायीजातोक्षात्यनरमित्येके।गोधायाश्चक्र
रगुदीर्घाश्चनादिवाढक्॥

अ॰टी ४२ श्वानं विध्यति श्वावित्। नहि हन्ति रूषि व्यधीति दीर्घः। शलति शल्यानि किरति वा शल्यकः। विलेशयः शल्लो पि। तस्य लोम्नि शलल्यादयो त्रयः
यन्माला श्वाविल्लोमानि। शलती शलगतौ। वातं प्रमिमीते वाता निमुखं धावतां। कोकते कृताति कवते याति वा कोकः ईहामृगस्य वृक्षस्य
ईहामृगः ईहा मृगयते वा। इडां वर्क नेइडां वृकः एवं केदेशे न वृक इत्युक्तः। श्वारालपध्ये के। भुकेवृक ग्रादानम्। मृगयते व्याघ्र मृगः कोरंगा नि
रंगः वात मयते वा। वातायुः। वा नृत्युक्तमयते वा नायुरित्यके। क्रियते गीतिन हरिणाः। अजिनस्य योनिः। विकारे वयवे वा णपादव। विकारादी
प्राणि रजताद्विभ्याणः। एणोयमेणो व वा व्यालिंगो। के दलति कदली। कंदेलीयते कंदली इत्यन्ये। चिनोतीति चीनः। चमति चमूरुः। प्रि
श्वाविच्छ्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शललीशललं शलं। वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वीहामृगो वृकः॥७॥ मृगे कुरंगवातायुह
रिणाजिनयोनयः। ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु॥८॥ कदली कंदली चीनश्चमूरुप्रियकावपि। समूरु
श्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः॥९॥ कृष्णसाररुरुन्यंकुरंकुशंवररौहिषाः। गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिता
श्चमरो मृगाः॥१०॥ गंधर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः। इत्यादयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातयः॥११॥
यते प्रियकः समूरयते समूरुः। चित्रवर्णाः एते चर्मण्युपयुक्ताः। अमी मृगविशेषाः। कृष्णेन सारः शबलः कृष्णसारः रौतिरुरुः। न्यं
चति न्यंकुः न्यंकादिः। रंकुः चीरमते रम्यते वा रंकुः। शीर्यते शृणाति शंबरः। रोहिषा रव्ये हरिण नवा रोहिषः। पृषते विंदुचित्रः मर्व (?) यावद्रत्ने राम ४२
णः। ऋश्यर्नि ऋष्यः ऋषति गतावित्यस्मात्। मूर्द्धन्यः ष। स्यात् रोहितो रक्तत्वात्। चमति चमरः। गंधयत्यर्द्दयति गंधर्वः। शृणाति शरभः। र
मन्ते स्मिन्नामः। सरति सृमरः। गुवति गवते वा गवयः। शशति प्लुत्यागच्छति शशः। आदि शब्दान्मुरुजादयः। मृगेंद्राद्या उक्ताः गवाद्या
श्च वक्ष्यमाणाः। पाशपते पाशैः पशवः। तिर्यं चापि श्वापदाहिंस्र

उन्मूषुंडुरुः अदंतोपि। मूषति मूषिकः आरवनत्याखुः। पुंध्वजोपि स्त्रियां। खनकोयु हाशयो गात्रेनाटश्वाच्छोनानार्थो गिरतिगिरिका। खर्व
खुर्वी लमूषिके तिव्र्योः सरति सरटः। कृकं शिरः शेषीवं लासयति कृकलासः। कृकिलास इत्यपि पाठः। प्रतिसूर्य्यः शायनर्क (?)। जाह्को
गात्रसंकोची हलाहलो जलिके तिवावी। मुसयति भिन्नन्निमुसलीव्रसखंडने। मुशली तुगोड। गृहगोलिके ति सन्यः पाठः। यस्याः घरो
लीति प्रसिद्धिः। लूयते लूता। तंतुं तंत्रं च वयति तंत्रवायः। ऊर्णा नाभ्यस्याः ऊर्णनाभः। मर्कट इव रोहणा। वरोहणात् मर्कटः। नालिको नाल
कारश्च। नीलति नीलंगुः। क्रामति क्रिमिः। क्रमनभित्येत्नामतह्वा। लुल्लोपि। शतं पदानो अस्याः शतपदी कुंनपदी शु चेति सा। घुः उन्ने
ये उंडुरुर्मूषिकोप्याखुर्गिरिका बालमूषिका। छुछुंदरी गंधमुखी दीर्घ जंडी दिवांधका॥१२॥ सरटः कृकला
सः स्यान्मुसली गृहगोधिका। लूताखीतंतुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः॥१३॥ नीलंगुस्तु क्रिमिः कर्णजलौकाः
शतपद्युभे। वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रूणौ तु वृश्चिके॥१४॥ पारावतः कलरवः कपोतोथ शशादनः। पत्री श्येनः
द्वे स्त्रियां। वृश्चति वृश्चिकः। शूकः कंटकः तत्प्रधानः कीटः भ्रमरस्तेदायं। अलनभ्नर्थो त्वास्याली ज्योतिषेल्नी। द्रुणानि द्रूणाः। द्रुणा हिंसा
यो कः। द्रोण इत्येके। विषकीटोयं परावत स्यापं पारावतः। जपादि त्वाद्दंयं रेत्नकश्च। के न पवते कपोतः कस्य वायोः पोत इत्यागमः।
आरण्योयं। साधरवलु गृहकपोतः। अयं च नेदं मन्यते। पत्री तिसामान्यमामपि विशेषे वर्तते। यच्छाश्रुतः। श्येनाख्यो विहगः पत्री पत्रि
णो शरपक्षिणो। मा ला। श्येनः पत्रि शशादनो। शायते श्येनः॥

अम टी
४४

उल्लतिनेत्रान्यां दहत्युलूकः ऊर्ध्वं लोकनादिनि निरूक्तो पवनिपीयते चापेचकः घूको निशाटश्च । याजिघ्रन्नटति व्याघ्राटः नरद्वाजन्न
पत्यं नरद्वाजो स्त्यस्य वा नरद्वाजः । चाराकेरास्थः खंजतीति लोह वर्णं पृष्ठमस्य । कंकते कंकः चषति चाषः किकीति दीव्यति वा शते
किकीदिविः द्वे नाम नीइत्येके । किकिदीविरित्यत्ये । केलिंगं चूडास्य कलिंगः । भृंग वत्कृष्णपक्षी । धूम्रवान्निवाटति धूम्याटः धूम्राश्च
स्वश्च । पदैकदेशाच्चात्र । शतं वहवः पत्राणि यान्वास्य शतपत्रं दार्वाहंति दार्वाघाटः । दारुवाहनेन त्यच टसं ज्ञायां सरति सारंगः सह

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ॥१५॥ व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः खंजरीटस्तु खंजनः लोहपृष्ठस्तु कंकः स्यादथ चाषः
किकीदिविः ॥१६॥ कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्यात् शतपत्रकः । दार्वाघाटोऽथ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः
॥१७॥ कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः । चटकः कलविंकः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः । पुमपत्ये चाट
कैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव हि । कर्करेटुः करेटुः स्यात् कृकणक्रकरौ समौ ॥१९॥

सारंगति वा पृथकारिवात्र । स्तोकं कायति वा शतेयाचते वा स्तोककः चततेयाचते चातकः जलरंजोपि । कृकेणशिरोग्रीवेण व
क्ति कृकवाकुः कुम्बाराणो न कुटति कुक्कुटः । शिखी कालज्ञश्च । चटति भिनत्ति आहारे चटकः । कं शिरो लुनाती वलयति कल
विंकः । अजाद्यतष्टाप् । क्षिपकादित्वादिया नावः चटकस्य चटकायावा अपत्यं पुमान् चाटकैरः चटकाण्ठरक् । चटकशब्देनु पसंख्या ने
सा स्त्री च तनू पपत्यं च तत्र । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः लुक्कृत्तद्धित लुकीति टापो लुपि स्त्र वात्तु नष्टाप् । कर्केति रेटते कोति चरेटते वा शते
कृशति कणति कृकं नयति कृकनः कृकेति करोति वा शते क्रकरः ॥

राम
४४

परभृतः काकी पुष्टत्वात् । कोकते चित्तं गृह्णाति कोकिलः । अपिकायति पिकः कलकंठस्ताम्राक्षश्च । काशब्दं करोति करते वा लोल्पा का
कः केति रटति करटः नास्ति रिष्टं हिंसास्याप्य तेषु त्काऽदरिष्टः बलिभिः पुष्टो वैश्वदेवा नाग हारत्वाद्बलिपुष्टः सकृत् प्रजायते सकृत्प्र
जः एकाण्डप्रसवात् ध्वांक्षति ध्वांक्षः आत्मा स्वन्नाम घोषो स्यात्मघोषः काकेति वाशनात् । परान्पिकादीन्बिभर्ति परभृत् । वयएव वा
यसः प्रज्ञादित्वादण् । क्वचित्तु एकदृष्टिश्चिरंजीवी मौकुलिर्द्विकश्च । इत्थकाकोवा । यदा द्रुद्रोण काको दग्धकाकोऽत्थकाको वना
श्रय द्रुणहिंसार्या । द्रोणोपि । द्वितीयं तु नीयं वा त्यं बहति दित्यवाहे तस्यापत्यं दात्यूहः । देविका शिंशपेति प्राचं । कालः कंठोस्य कालः

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि । काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ॥२०॥ ध्वांक्षात्मघोषपरभृद्बलिभु मु
ग्वायसा अपि । द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ॥२१॥ आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ
समौ । कुङ्कः क्रौञ्चोऽथ बकः कह्वः पुष्कराह्वस्तु सारसः ॥२२॥ कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ।

केकारो मोदाद्वास्य कालकंठः कालकंठकः जलरङ्कोपि । सिंहादिविलोकितेन समभावित्येवं आतपत्यातायी चिल्लति चिल्ल
विलसैः शैथिल्ये । दक्षतेदाक्षाय्यः सुदक्षिस्पृहि गृहिस्यः आयः ततोपत्येण । गृध्यति मांसे गृध्रः । कीशब्दं मीरयति कीरः शुकोनील
वात् । शवतीत्येके । प्रियदर्शनोपि । कुं वतिक्रुंङः गेय इत्यादित्वादण् । स्त्रियामजादित्वात्क्रौंचा । वक्ति वकः बंधकादिः वकोटोपि । केनकं
मेनवपयते कह्वः । सरसि भवः सारसः लक्ष्मणा ख्यः विलीनां गोदीर्घ जंघश्च । कोकते वा शते कोकः चकते चक्रः चक्रोतिवाक्
आख्यास्य चक्रवाकः रथांगं चक्रमाह्वयो नाम चास्य रथांगाह्वयो रथांगनामा च ॥

अम॰टी॰
४५

कादंबस्यार्थं संवारित्वा। कादंबः कलो मधुरध्वानो हंसः। उच्चैः क्रोशत्युत्क्रोशः। कुरति कुररः। कुर शब्दे। कुरेनि शब्दं राति वा। द्वितीयं हतिः। हंसः
श्वेतागरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुत्। चक्राकारं गोत्रं चास्य। चक्रांकइत्येके। मानसाख्यं देवसरः स्थितं ओकोस्य मानसौकाः। चंचुसहित्वेनाश्रु लोहि
तैः लक्षणो द्वितीयो। मलिनैश्चंचुचरणैः सितामल्लिकाकारा नेत्रा यस्य मल्लिकाक्षाः। ते कृष्णैश्चंचुचरणैः श्वेतधार्तराष्ट्रा मात्येनवाधार्तराष्ट्राः
तिन द्वितीय। मलिनैश्चंचुचरणैः श्वेतसिता मल्लिकाकारा... ... राजहंसेभ्यो न्यूनत्वात्। शृणाति शरारिः। श्रतात्याति आटत्याटी एतास्त्रियां। बलाहकाद्याति। बलेन अक्रीतिवा। बलाका। बिसमिव
कंठोस्याः बिसकंठिकेत्येके। शारिका गोरा टीपीतपादेति बाच्यं। श्रियेत वरटा। स्त्रीविषयच। नतो तेडीप्यनात्ति॥ लिङ्गा बाम्लं तुका।

कादंबः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ॥२४॥ हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्रांगा मानसौकसः॥ राजहंसास्तु ते चंचुचर
णैर्लोहितैः सिताः॥२५॥ मलिनैर्मल्लिकाक्ष्यास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः। शरारिराटिराटिश्च बलाका बिसकंठिका
॥२५॥ हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा॥ जतुकाजिनपत्रास्यात्परोक्ष्णी तैलपायिका॥२६॥ बर्वणा मक्षि
कानीला सरघा मधुमक्षिका। पतंगिकापुत्तिकास्यात्॥

अजिनपत्राणि पक्षा अस्य अजिनपत्रा चर्मचटका... परस्तुपक्षमस्या... शीतापहत्वात्। परं विरुद्धं चाते जन्मोधकारात्। तैलं पिबती
वतैलपायिका। नित्यमास्यति का शाटा। ... संज्ञेत्येके तैल बाजिन पक्षत्वात्। धुर्बविष्टा बल्गुलिका निशाटनी च। राणति वर्वणा रम्म
मक्षतेत्तुष्यत्यास्यै मक्षिका। सरति नीबा नयति सरघा। पतति पतंगानि वा। पतंगिका। पुत्रकामि इतनोति पुत्तिका। मधुमक्षिका नंदाया ४५
यत्तिनि। मक्षिकं तैलवर्णा स्यात् इष्टतवर्णा तु पौत्तिकं। भ्रामरं तु नवेक्षु लग्नं दो इंतु कपिलं तन्नवेत्॥
५ वरलापि। योषिदित्येव। लक्ष्मणीत्येके। अतएव लक्ष्मणाख्यो सौ। नदि

दंश
दशतीतिदंशः जातीया जाते डीश्। गंधपत्पूर्द्धयति गंधाली त्येके। वृणोति वरटा। नैला टारव्या आल्हत्या। भृंगमियर्ति भृंगारी। चीतिरौति
चीरुका। चीतिरिणाति चीरी। झिल्ली वाद्य नेदः तत्तुल्य शब्दा झिल्लिका चक्रारव्या। कणककः झिल्लिकर्ति कृतीनामिति उल्लं... शल
निशमं लभते श्रावा शलनः। खे द्योतन खद्योतः। ज्योतिषं गति चलति ज्योतिषं गतिं चलति ज्योतिरिंगणः। इंद्रगोपके ज्योतिर्मीली
कीटमणिः कर्षेच। मधु ब्रतयतिं तु के मधुब्रतः। अलत्पली चातिस्रू। द्वौ रेफौ नाम्नि अस्य द्विरेफः। पंजाति विस्तीर्णि वाटेग। षट्पदा निचरणा

दंशस्तु वनमक्षिका॥२७॥ दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गंधोली वरटा द्वयोः। भृंगारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इ
मा॥२८॥ समौ पतंगशलभौ खद्योतो ज्योतिरिंगणः। मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः॥२९॥ द्विरेफ
पुष्पलिड्भृंगषट्पद भ्रमरालयः। मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकंठो भुजंगभुक्॥३०॥ शिखावलः शि
खीकेकी मेघनादानुलास्यपि। केकावाणी मयूरस्य समौ चंद्रकमेचकौ॥३१॥ शिखाचूडा शिखंडस्तु पिच्छबर्हे
नपुंसके।

अस्य षट्पदः। भ्रमति भ्रमरः। चंचरीकन्नसलेंदिदिरेत्यादेश्यां। मीनात्पदीन्मयूरः। बर्हमस्यास्ति। फलबर्हात्पामिनच् इनिश्च। शिखा
स्ति अस्य शिखावलः। दन्तशिखाया संज्ञायां बलच्। शिखी। षीहयादि चात्र। मेघनादमनु लसति नित्यं नृत्य वशपंमेघनादानुलासी। केकी
शुक्लापांगश्च। के मूर्द्धि कायति केका। चंद्रघ्नति खंडकः मेचकोमिश्रवर्णाच्चा। यत्नकात्यः चोहेकेक्ष्व समं वर्णमेवकं तु बतुधाः। मयूरस्यतर
वाच्य पत्राणि चरात्मा। शिखा निर्डयते शिखंडः। पिंछनि पिंच्छ वसते स्नेनो द्वीप्त वति बर्ह। प्रचलो कोपि। कलापो ना नार्यो॥

अ॰टी॰ ४९ खेगच्छतिखगः अन्यत्रापिदृश्यतेइतिडः। विहायसागच्छतिगमेः सुपिचेतिखच् । विहायसोविहआदेशोवाखच्चडिद्वेतिनुम्‌चेतिविहायान् अय
४९ छान्दसः। विद्वविहायसंवोमयछिन्तः। अविहायसः। शक्नोतीति। शकेरुनोन्तोन्त्युनयः। पक्षाःसंत्यस्यपक्षीद्विर्जायतेइतिद्विजाः। पतत्त्राणि
विद्यंतेयस्यसपतत्त्री। पतत्यनेनेतिपतः। पक्षः। पुंसिसंज्ञायांघः। पतेनगच्छतिपतगः। पततिपतन्। पत्त्राणिपक्षारथोऽस्यपत्त्ररथः। नगो
नौकोस्यनगौकाः। वाजोवेगोस्यास्तीतिवाजी। विकिरतिनखैर्विष्किरः। शकुनिर्विकिरोवा। वायतिवयतिवावेवेर्डिः। पतत्त्राणिस
न्त्यस्यपततिवापतत्त्रीपतेरत्रिन्। पतनंपित्सन्तीति। पतेर्यङ्‌न्तेपित्सन्। पतितुमिच्छन्तिपित्सन्तः। सनिमिमेतिइसन्यासलोपो। न

खगेविहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः॥३१॥ शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः। पतत्त्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्रर
थाण्डजाः॥३२॥ नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः। नीडोद्भवागरुत्मन्तःपित्सन्तोनभसङ्गमाः॥३४॥ तेषांविशेषा
हारीतोमद्गुःकारण्डवःप्लवः। तित्तिरिःकुक्कुभोलावोजीवञ्जीवश्चकोरकः। कोयष्टिःटिट्टिभःकोकःक्रकरोवर्त्तिकादयः।

नभसागच्छतिनभसंगमः। गमेःसुप्युपसंख्यानात्खच्। वासंयमपुरंदरोवाचितिचकारादमागमः। अन्यविचमितमिरमिलनिमिनिनिपरिपति
भ्यो सङितिनभसशब्दोऽस्तीत्येके। पतंगोनानार्था। एतेपक्षिविशेषाः। हरितोवर्णमितिहारीतः। मज्जतिमद्गुः। जलकाकः। कपोतादिःकारं
डवःकारंडः। पंजरखंधवासिकारण्डवः। प्लवतेप्लवः। तित्तिरिशब्दंरातितित्तिरिः। कक्कुशब्दंकरोतिकक्कुभः। लातिलूयतेवालावः। जीवनस
ह्वराणिजीवतिजीवञ्जीवः। वाक्जनकाद्युवच्। चकतेन्यायपाहूय्यतिचकोरः। चकोरकः। कायष्टिः। शिखरीशिटीटीतिशब्दंभाषतेटिट्टिभः। राम
कुकविकोकः। केतिकरोतीतिक्रकरः। वर्त्ततइतिवर्त्तकः। शकुनोसाधुः। प्रावामितिपक्षेवर्त्तिका। आदिशब्दात्कपिंजलादयः॥ ४९

गिरतिखंगरुत्। पक्षपरिग्रहे। छाद्यतेऽनेनांगं छदः। छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य। पतत्यनेनपत्त्रं। पतनेनत्रायतेपतत्त्रं। मूलेपक्षादिभ्यःतिः। चंचतिचलतिचंचुः
त्रायतेत्रोटिः। तुडुवा। प्रडीनंप्रकर्षेणसहतंचडयनं। स्वादयन्नोदितइतिनिष्ठानत्वं। एताइतिङिडीनाद्युपलक्षणार्थं। पेशीनांमांसखंडानांसं
घः। गोडागारः। अमतिनिस्सरत्यस्मादण्डं। निस्वःसेद्धाइतिगोडः। कौलीयतेकुल्यतेकुलमेतिवा। कुलायः। निलीयतेऽस्मिन्नीडं। पुनाति
पोतः। पात्येनंपिवतिस्तनौवापाकः। अभ्यतेऽर्भकः। डयतिडिम्भः। प्रथतेवर्द्धतेपृथुकः। पृथुकः। शपतिशवतिवाशावः
कः। शिनोतिस्नेहेनशेतेवा। त्यथीशिशुः। स्त्रीचपुमांश्चस्त्रीपुंसौ। अचतुरविचतुरेतिसाधुः। मिथ्यतेसंगच्छतेमिथुनं। मिथृमेधृसंगमने। द्वं

गरुत्पक्षच्छदाःपत्त्रंपतत्त्रंचतनूरुहं॥३६॥ स्त्रीपक्षतिःपक्षमूलंचंचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ। प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः
खगगतिक्रियाः॥३७॥ पेशीकोशोद्विहीनेऽण्डंकुलायोनीडमस्त्रियां। पोतःपाकोऽर्भकोडिम्भःपृथुकःशावकःशिशुः
॥३८॥ स्त्रीपुंसौमिथुनंद्वन्द्वंयुग्मंतुयुगलंयुगं। समूहेनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः॥३९॥ स्तोमौघनिकरव्रात
वारसंघातसंचयाः। समुदायःसमुदयःसमवायश्चयोगणाः॥४०॥ स्त्रियांतुसंहतिर्वृन्दंनिकुरम्बंकदम्बकं॥

द्वेमिथुनेद्वंद्वंरहस्यमर्यादेतिसाधुः। यत्कालिदासः। द्वंद्वानानाविक्रियेवाविबुधः। युज्यतेधर्मैरन्यायुग्मं। धर्मरत्नोत्तु। युगंलातिक्रम्यलं
मध्यथीयावालञ्च। समूह्यतेऽनेकतसमूहः। निवहतिनिवहः। व्यूहतेव्यूहः। संदुह्यतेप्रपूर्यतेसंदोहः। विस्तिरतिविसरः। व्रजत्युत्ते
व्रजः। गोचरसंचरवरव्रजेतिसाधुः। स्तूयतेस्तोमः। उह्यतेओघः। न्यङ्क्वादिः। निकीर्यतेनिकरः। प्रियतेवारः। संहन्यतेसंघातः। हाहतेवी
संचार्थेनसंचयः। समुदयनंसमुदायः। श्रयतेर्वान्तसमुदयइणोऽच्। समवयनंसमवायः। चीयतेचयः। गणयतेगणः। वृणोतिवृन्दं। निकु
रतिनिकुरंबं। कदंवप्रतिकन्। कसरसंचयात्मकचान्तकदंबं। कुत्सितमवतिवा॥

अ॰टी ४१ समूहविशेषवत्त्वं तदिति शेषः ॥ ॥ सजातीयैः प्राणिभिः प्राणिनिश्च समूहो वर्गः ॥ वृत्यते विजातीयेभ्य इति ॥ प्राणिभिः समूहः सं
हन्यते संघः संघो योगः ॥ अशंसयारितिसाधुः यथा गोसंघः ॥ ंमेव संघाधुपवोगः ॥ सरतिसार्थः ॥ य॒थ॒ा॰ गवृंदं ॥ जंतुनिरित्येव ॥ कुलसं॒सा
नेबंधुषु च ॥ विप्रकुले इत्यादि भित्येव ॥ यथाभ्राह्मणकुलमभिधा ॥ संचीयतेसमजः ॥ समुदायः पशुष्विति पशुभ्योन्येषां वृंदं ॥ यथा श्रोत्रि
यसमाजः ॥ समूह इत्येव ॥ यथा श्रमणा निकायः ॥ निवीयते निकायः ॥ निवासविनिशरीरोपचितिश्चन् ॥ कचेच ॥ धान्यादेरुच्छितेदृंदं ॥ पुंस्य
नपुंसः पूर्यते वारश्यतेराशिः ॥ रसिः सौत्रादी धर्थः ॥ उत्कीर्यते उत्करः ॥ कूयते कूटं ॥ कापोतादिसमूह एतानि वक्तव्ये ॥ अनुदात्ता दे रच्चो

वृंदभेदाः समैर्वर्गस्संघसार्थौ तु जंतुभिः ॥४१॥ सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकं ॥ पशूनां समजोन्ये
षां समाजोथ सधर्मिणां ॥४२॥ स्यान्निकायः पुंजराशी तूत्करः कूटमस्त्रियां ॥ कापोतशौकमायूरतैत्ति
रादीनि तद्गणे ॥४३॥ गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥
मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ॥ स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ ॥

आदिशब्दात् काकादि ॥ छायन्ते छेकाः पंजरादौ स्थाप्यंते ॥ गृह्यंते गृह्यकाः ॥ पदास्वैरीनिक्षुपुरस्वार्थे कन् ॥ इति सिंहादिवर्गः ॥ ॥ राम
मनोरपत्यं मनुष्या मानुषश्च मनोर्जातावञ्यतौ षुक् ॥ म्रियते मर्त्यः स्वार्थे यत् ॥ मानवद्वसमर्थतः ॥ अपत्यार्थे अन् अणां वा ॥ वितत्वा ४७
नृताः नि नरः नन्दे ॥ पाति पुमान् ॥ पंचभिर्भूतैर्जाताः पंचजनाः ॥ पुरि पुरिशयनात् पुरणात् वा ॥ पुरुषः अन्येषामपीति वा दी
र्घः ॥ नयति नायते इति निरीच् ॥

स्त्यायत्यस्यां गर्भः स्त्री ॥ यौति पुंसा योषित् ॥ गृष्णरूहि युषी ती तिः ॥ युष्यति अन्यं योति वा योषा ॥ नारी नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु
पाठान्ङीष् ॥ सीमंतः केशवेशोस्त्यस्याः सीमंतिनी ॥ उह्यते सा वध्वा बध्यते नया वध्वी वा वधूः ॥ प्रतीपं वक्रं पश्यति अपांगनिरीक्षणात् ॥
वामा विपरीतलक्षणाया ॥ शृंगाररवेदनाद्वा ॥ वनति भजति वनिता ॥ मह्यते महिला तथा शब्दान्महेलापि ॥ यत्तस्यां अन्यत्र द्विषतः अ
न्नयः परमहेलया ॥ स्वप्नेपि मनसि स्पृष्टा नयः परमहेलया ॥ प्रशस्तान्यंगान्यस्याः अंगना ॥ अंगकल्याणे पामादिभ्यः अन्विनेति
भीलानीरुः नियः ङ्ङ् ॥ कामयते कामिनी ॥ वामे वाधवे लोचने अस्या वामलोचना ॥ प्रकृष्टो मदः कामवेगोस्याः प्रमदा ॥ मानः प्रा

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमंतिनी वधूः ॥ प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥२॥ विशेषास्त्वंगना
भीरुः कामिनी वामलोचना ॥ प्रमदा मानिनी कांता ललना च नितंबिनी ॥३॥ सुंदरी रमणी रामा कोपना सै
व भामिनी ॥ वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ कृताभिषेका महिषी भोगिन्योन्या नृपस्त्रियः ॥ ॥

यकोपोस्याः मानिनी काम्यते कांता ॥ लडति लाल्यते वा ललना ॥ लड विलासे ॥ लडडलयोः ॥ नितंबिनी गुरुनितंबा ॥ विशेषा इत्येवा
सुष्ठु आद्रियते सुंदरी ॥ रमंते अस्यां रमणी ॥ रमते रामा ॥ ज्वलादित्वाण्णः ॥ कुप्यति नत्र्छीला कोपना ॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् ॥ भा
मः क्रोधे ॥ उत्तमस्त्रीपर्यायाः आरुह्यते अस्मिन्नारोहो नितंबः वरः आरोहोस्याः वरारोहा ॥ मत्तेव काशते नातिमत्तकाशिनी ॥ कर्तर्युप
मानेणिनिः वरो वर्णोस्याः वरवर्णिनी ॥ तपस्वी त्येव ॥ श्री महादेवे च ॥ कृताभिषेको यथा वासवदत्ताम्बधं न पूज्यते महिषी ॥ पमात्र
न्याः ॥ भोगोस्त्यासां भोगिन्यः ॥

पत्युर्नयज्ञसंयोगइतिपत्नी।पाणिगृहीतोऽस्याःवरूपीहेच्छोतोदानादित्यत्रपाणिगृहीतादीनांविशेषइतिङीष्॥द्वितीयाधर्मे सहायःसहधर्मोऽस्त्यस्याःसहधर्मिणी।यज्ञादौसहाधिकाराच्च।भरणीयाभार्या।सञ्ज्ञायांभृञ्रुहलोर्ण्यच्।जायतेऽस्यांपुनि ज्ञीया।यन्मनुःजायायास्तद्धिजायात्वंयदस्यांजायतेपुनः।दारयंतिदाराःदारजारौकर्तरिणिलुक्च।अथशब्दात्पुंस्त्यामे पूर्वेणान्वयः।सहचरीच।कुटुंबंभृत्याद्यस्याःकुटुंबिनी।पुरंध्रत्रेपुरंध्री।पुरंधत्तेपुरंध्री।पतिसेवैवव्रतंयस्याःसापतिव्रता।य

पत्नीपाणिगृहीतीस्याद्द्वितीयासहधर्मिणी॥५॥भार्याजायाथपुंभूम्निदाराःस्यात्तुकुटुंबिनीपु रंध्रीसुचरित्रातुसतीसाध्वीपतिव्रता॥६॥कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथस्वयंवरा॥पतिंवराच वर्याचकुलस्त्रीकुलपालिका॥७॥कन्याकुमारीगौरीतुनग्निकाऽनागतार्तवा॥

स्मृतिःनास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतमिति॥कृतंसापत्निकंसपत्नीभावोयस्याः।अधिउपर्यूढातेद्वितीयस्यामध्यूढा।अ धिविंदत्यस्यामधिविन्ना।स्वयंवृणोतिस्वयंवरा।संज्ञायांभृतृवृजीतिखच्।पतिंवृणोतिपतिंवरा।खच्।प्रियमेत्रअनयाव र्या।अवद्यपण्येतिसाधुःवरमर्हतीतिवा।कुलस्यसंपादयित्री।कनतिकन्या।कनदीप्तौ।अघ्न्यादिःकन्यायाःकनीनचेतिलिंगा
न्नङीप्नास्ति।कुमारयतिक्रीडतिकुमारी।कुत्सितोमारोऽस्यावा।असूर्यावा।अष्टवर्षाभवेद्गौरीदशमेनग्निकाभवेत्।इति स्मान्नोविशेषोनाश्रितः॥गौरवेगौरी।नजतेनग्ना।ओणाजीओलस्जीव्रीडे।अतोनयमान्तेविरजः॥ ॥

अनागतार्तवा।वयसिप्रथमेङीप्स्यात्।नग्नस्त्वजीककहला।अन्नगुणाभ्यासंख्यानुडीशृगनत्तिः।स्तेतिस्नुषा।जायतेऽस्यांजनी। वधूर्टीयामटिकाश्च।चिरणोतिचिरंटीचरतिचरंटीत्येके।वयस्यचरमइतिङीप्।सुष्ठुवसतिसुवासिनी।स्ववासिनीनिर्दिष्टा। नषपतपदेस्युकञ्।वृषंइच्छत्यात्मनःक्यच्।अश्वक्षीरवृषलवणा।नामात्मप्रीतौक्यच्चीत्यत्राश्वरवृषयोर्मैथुनेच्छायामित्यसुक्।जा नपदकुंडेतिमैथुनेच्छायांङीषिकामुकी।यज्ञरतःस्त्रियालक्ष्णोभवेऽश्लिष्टमदनेनमदनेच।अभिसार्यतेकांतंसाभिसारि

स्यान्मध्यमादृष्टरजास्तरुणीयुवतिःसमे॥८॥समाःस्नुषाजनीवध्वश्चिरिंटीतुसुवासिनी।इच्छावती कामुकास्याद्वृषस्यंतीतुकामुकी॥९॥कांतार्थिनीतुयायातिसंकेतंसाभिसारिका।पुंश्चलीधर्षणीबं धक्यसतीकुलटेत्वरी॥१०॥स्वैरिणीपांसुलाचस्यादशिक्वीशिशुनाविना॥

का॥एवुलंतोयं।वासकसज्जाविरहोत्कंठितास्वंडितविप्रलब्धाकलहांतरिताप्रोषितभर्तृकास्वाधीनदयितेतिअन्याःसप्त। वर्षेवाभ्रदर्शिताः॥पुंमांसंचालनतिपुंश्चली।कर्षतिचेतःधर्षणी।धृषेरादेश्वरः।बध्नातिबंधकी।कुलान्यटतिकुलटा।शकंध्वा दिः।कुत्सितंलटतीत्येके।एतितच्छीलाइत्वरी।वपल्गज्ञान्नसंज्ञीतिकरप्।स्वेनईरितुंशीलास्वैरिणी।स्वस्वैरिण्यादिनिर्दिष्टः। पांसुर्मालिन्यहेतुरस्त्यस्याःपांसुला।सख्याशिक्वीनाषायामितिसाधुः॥ ॥

अ॰टी
४९

न विद्यते वीरो यस्याः निष्पुत्रावस्या अवीरा । विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्त्ता यस्याः सा विधवा ॥ अलत्यानी यच्छत्रतः आलिः
सखी सेतुराली रालिः । वलिरिष्यते । समानं ख्याति सखी । पयसा तुल्या च वयस्या । नौ वयो धर्मे नियन्त्र । सध्रीचीचा । अथ पतिवत्नि
तो भुक्ता ङीप् च । असितपलितयोः छन्दसि क्नमेके । भाषायामपीष्यत इति ङीष् । प्रज्ञा नातीति प्रज्ञा । इद्युपधनिकः प्रज्ञादि
भ्यश्चार्थे वाण् । प्रज्ञास्त्यस्याः प्रज्ञा श्रद्धार्चाभ्यो णः । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । शूद्रजातीया शूद्रा स्त्री शूद्रा वा मह
पूर्वा जातिरित्यजाद्यत्वाट्टाप् । आभीरजातीया महाशूद्रस्य स्त्री च । जातिलक्षणः पुंयोगे च ङीष् । वैश्यपन्नेदं एव । भीरागवा

अवीरा निःपतिसुता विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥ आलिः सखी वयस्या च पतिवत्नी सभर्तृका । वृद्धा पलिक्नी
प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥ शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च । आभीरी तु महाशूद्री जाति
पुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥ आर्याणी स्वयमार्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचा
र्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥ आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी तथा । उपाध्यायान्युपाध्यायी ॥ राम ४९

धुपजीवी । अन्यत्र महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रा । स्वयं पुंयोगं विना । आर्यक्षत्रियाभ्यां वेति स्वार्थे ङीषानुकौ । पक्षे टाप् । योप
धेत्य । जातिलक्षणो ङीष् नास्ति । स्त्रियामित्येव । उपेत्य । धीयते स्याः अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानात् वा ङीष् । स्वयं मन्त्रव्या
ख्यात्री वा आचार्या स्वतो ज्ञाता वित्यर्थः । यापव्याख्याता ते ङीष् नास्ति । इन्द्रवरुणेति ङीषानुकौ । आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यं । पुंयोगे इत्ये
व । उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति पक्षे ङीषानुकौ ॥

पुंसः संश्लेषतो । अनयव्यं जनापेरा । नपुंसकाख्या । नित्यं सपत्न्यादिषु चेति नान्तत्वात् । इन्नेन्यो ङीष् । वीरं सूतवती वीरसूः सत्सूद्विषे
ति क्विप् । वीरप्रसूर्जगति नार्गे वरेणुके वा । वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः । जीवत्तोका तु जीवत्सूः । वोदा तु कटहारिणी । जनयितुं प्रयत्ना
प्रजाता सूतका प्रसूतका । इदारका । णाभितिपक्षे ङीष् । व्याख्याथ हृत्वा । पुंयोगपि ङीष् नास्ति । विवस्त्रा योषित् स्युः कोऽशीतायामः
कोटेन लज्जावशात् कुटिलं च नेवति कोटवी । इयं तस्या मौखर्यानूह्ली । संचारयति संदेशं प्रापयति संचारिका । कतस्यापत्यमि
व कात्यायनी । ऋषिपत्न्याकारत्वान्नित्यं लक्षणोऽयं काषाये रक्ते वस्त्रे शुद्धत्वादस्याः काषायवसना । अथ वा अपुंस्का रंडेत्यर्थः । शि

पोरा स्त्री पुंसलक्षणा ॥ १५ ॥ वीरपत्नी वीरनार्या वीरमाता तु वीरसूः । जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका
॥ १६ ॥ स्त्री नग्निका कोटवी स्याद्दूतीसंचारिके समे । कात्यायन्यर्द्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥ सैरंध्री परवे
श्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका । असिक्नी स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपा
जीवाऽथ सा जनैः ॥ सत्कृता वारमुख्या स्यात् ॥ ल्यं प्रसाधनादि । तेन पापरवेश्मान्युपजीवति स्ववशा

स्याय त्राणे कायत्वा भक्तवृत्तीत्यर्थः । सदृणं स्वेरं गोधरते सैरंध्री चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचा
रज्ञा सैरंध्री निकाय्यः । असितपलितयोः कन्च ङीष् । प्रास्ये प्रेष्यया दृद्धिः । वाकापडत्यके । तन्नयन्ति ताभिः असिक्निका स्यादवृद्धा
या प्रेष्यान्तःपुरचारिता । वारेरा वृन्देवादिसिवा क्रमे स्त्री वारस्त्री । गणाः पेटकोऽस्त्यस्याः गणयति शिखरा अनीश्वरो वा गणिका । वेशे वेश्या

अ॰टी॰ ५०

कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो नालयति शंभली । पुंक्लेकौलाति वा शंभली । द्वे दूत्याः ॥ विप्रश्नो दैवप्रश्नस्तेन शुभमशुभं वा लक्ष्याः । दैवं शु-
भाशुभं कर्म जानातीति दैवज्ञा ॥ त्रीणि पुंस्त्र्या पुंस्त्रवेश्यपद्यान्नु । रजोऽस्त्यस्याः रजस्वला । रजःकृष्यासुतीनिवलच् । स्त्रीधर्मोऽस्त्यस्याः
स्त्रीधर्मिणी । अत्रेरपत्यमात्रेयी । मलिनाऽङ्गत्वान्मलिनी । मालादिनन्द्यादिः । ऋतू रजोऽस्त्यस्याः ऋतुमती । उदकाऽसंज्ञायां यत्सुद-
क्या । उदकमर्हतीति । पुष्पितेति मालः । पुष्पवत्यवीरितिपाठः पठ्यते । अत्यनेन क्षत्रे चेन्यावीः अविः स्त्री तेन निपात्यतेऽवी रात्र
या । ... यत्कात्यस्य । अविः स्त्री धर्मिणी विद्यानु । पुष्पं फलहेतुत्वाद् रजः ऋतु रमान्तेवे ऋतुः स्त्रीरजो । ऋतोगनेयहा । के-
यान्ये के । ...

कुट्टनी शंभली समे ॥१९॥ विप्रश्निका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ॥ स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्प-
वत्यपि ॥२०॥ ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवं ॥ श्रद्धालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥२१॥
आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी । गणिकादेस्तु गाणिक्यं गार्भिणं यौवतं गणे ॥२२॥

लेनवेवा । ऋतुः प्राप्तोऽस्या वा । निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुः । दोहदं गर्भिणीनामभिलाषो विद्यतेऽस्याः दोहदवती । निष्क्रान्ता कला-
त्पुष्पान्निष्कला । विगतमार्तवं यस्याः । आपन्नं स्थितं सत्त्वं गर्भो यया आपन्नसत्त्वा । गुरुर्गर्भोऽस्त्यस्याः गुर्विणी । पीहादित्वादिनिः । गुर्वीतिवना
गुरिः । अन्तर्विद्यतेऽस्या अन्तर्वत्नी । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । गणिकानां समूहो गाणिक्यं । गणिकायाश्च यञ् । गर्भिणीनां स-
मूहो गार्भिणं । भिक्षादित्वादण् । ... युवतीनां समूहो यौवतं । युवत्या अपि
भिक्षादिगणपाठात् । तस्याः तद्धित इति पुंवद्भावो नास्ति ॥

पुनर्भवति पुनर्भूः द्वेधा ... द्विरूढा संस्कृता । यदा ... संस्कृता पुनः ...
... सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता । पुनर्भ्वाः पतिः किं तु पुनर्भूपतिः ...
एव पुनर्भूर्दिधिषुस्तस्याः ... दिधिषूमिच्छति ... अग्रे ... दिधिषूर्यस्य सोऽग्रे-
दिधिषुः समासान्तविधिरनित्यः । कन्यायाः कनीनश्चेत्यण् । कल्याण्यादीनामिनङ् इतीनङ् । एवं सौभागिनेय इत्यादावपि ।

पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः पतिः ॥ स तु द्विजोऽग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥२३॥ कानीनः कन्य-
काजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ॥ सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥२४॥ पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्व-
स्रीयश्च पितृष्वसुः ॥ सुतौ मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥२५॥ अथ बान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसु-

तः ॥ ... सिद्धेन पूर्वपदस्य ... कल्याण्यादिः ॥ पितृष्वसुश्छण् । ढकि लो-
प इति ज्ञापकाट्ठक् । अन्त्यलोपश्च । सुत इत्येव । मातृष्वसुश्च । मातृष्वस्रीयः । किलोपश्च । निठक् । मातृष्वसेयः । विरुद्धाया
मातुरपत्यं वैमात्रेयः । सोदर्या भ्राता । शुभ्रादित्वाड्ढक् । स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । सा माता ... मातृकः । बन्धक्या
अपत्यं बान्धकिनेयः । कल्याण्यादीनामिनङ् इति ढकि इनङ् ... कुलटाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ढक् । क्षुद्राभ्य
इति वा द्रक् ॥

अ॰टी॰ साहिनिद्रार्थिनी कुलान्यटति। कुलटा या चेति टागिनेड। पचेत् ढगेवा। कुड्डा चान्नावान्। अंगथीलूहीना। रिहुड। नंनाति कुलं तन
५१ नयः। सूयते सूनुः। सुवति वा। सुतः। पुन्नाम्नः नरकात् त्रायते पुत्रः पुनाति वा। पुवा कस्वक्षति तनुः। दारकदायादौ च। आत्मजादयः स्त्रियां तु
दुहित्वावुकाः। गौरादेर्दुहित्री। दोग्धि पितरौ दुहिता। पुत्रे दुहितरि च समान्येन वर्त्तते। अपतनमपत्यं। अपान्निसा चापत्यं। सूयते
तोकं। संततिः संतानः। नंदनोद्व्रजाद्यं। उरसा निर्मितयचौ नं आप्रते। तनोति कुलेनातः स्वार्थेण। जनयति जनकः।

भिक्षुकी च सती यदि ॥२७॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ॥ आत्मजस्तनयः सूनुः सु
तः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ॥२८॥ स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पि
ता। जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी स्वसा ॥२९॥ ननांदा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ भा
५२ र्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परं ॥३०॥ प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली। पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः ॥

पाति पिता। वप्ता वा। या जनित्री विलोक्याइति। अनर्न्योविनरपर्थचा। प्रसूयते प्रसूः। माति अस्यां गर्भो माता। नगं कल्याण
मस्यस्याः भगिनी। सुष्ठु अस्यते स्वसा। सुञ्चसो ऋन्। नृषस्वस्रादिन्याइति निष्ठुनात्सि। ननंदति चाहं न जायां ननांद। दन्निन
व्दरिति ऋन्। नप्ततनया कुलं नप्त्री। पुत्रस्यापत्यं पौत्री। सुतस्यात्मजा। यततेस्पृहयाया तरः। यततेर्हि श्रौलि ऋन्। क्तो नेविध
याभिसंबंधेन्पूर्वइति षष्ठ्या अलुक्। अलिसत्र्भीसमासाच। यथा अस्य सिभ्रातृजाया। इदकृतौ निर्दीष्टा तुको। उपाध्यायमातुला
न्योर्वृत्तिनिर्देशेषु। पत्न्यां तापत्न्याः। श्वश्रूः पत्न्यामाताप्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्याकाराकारः लोपश्चेत्यूङ्।

तयोः पतिपत्न्योः पिता अन्योन्यं श्वशुरः। शुपूजितेऽकृचा श्रुते॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइति साधुः। श्यायति श्यालः। श्यम
वितर्के। स्माद्द्वाषन्तुः शालाइत्यर्थः॥ स्वामिनः पत्युर्भ्राता कनिष्ठः। पन्न्यादीव्यतीति देवः। दिवेऋन् कृदूर्ध्वं कर्मिण्यामिदेविवानि
न्यस्य नरः देवरः॥ स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वसुश्छः। जायां मितेजामाता। पुगतः पितामहात्। मातुः पिता मातामहः। तत्पिता प्रमाता
महः। समानः पिंड एषां। यत्स्मृतिः सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। सप्तमाद्वेसगोत्राः। समानो नाभिर्मूलमेषां सना

श्वशुरस्तु पिता तयोः ॥३१॥ पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः। श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामि
नो देवृदेवरौ ॥३२॥ स्वस्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः। पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपिताम
हः ॥३३॥ मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः। समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ॥३४॥ सगो
त्रबांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाः समाः। ज्ञातेयं बंधुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ॥३५॥

नयः। घोनिर्जनपदेति सच्चो समानेउदरे शायिनः समानोदर्याः समानोदरे स्थितः इति यः। सोदरशब्दात् सोदराद्यः। विना
षा सोदर इति सत्वं। समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः सघथ सतुनाघत्र। सोदसोपितास्य कोनिषा नात्। सहजायते सहजो भ्राता। समानं
गोत्रमेषां सगोत्राः। ज्ञाति जनपदे निसत्वं ज्ञायते ज्ञातिः। बध्नाति बंधुः स्वार्थेण। एकत्वे ज्ञाति वचनः स्वस्यात्मीयार्थः। ज्ञा
तीनां वो ज्ञातेयं। कपिज्ञात्योर्ढक्। बंधूनां समूहो बंधुता। ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्। तलिस्त्रीलिंगवचनं॥

अ॰टी
५२

युनेतिधवार्थाः शानिप्रियः इयुपधोनिकः यानिपतिः पातेर्डतिः सेक्तावरपिनावरश्चाजारयतिजारः दारज्जारोकर्त्तरिणोलुकुवा
उपज्ञातः पतिउपपतिभर्त्तरीत्यवाकुणयते कुत्सनेन कुंडः कुंडिदाहे जारजइत्येव प्रसूतेनतज्ञाकरश्चौकाष्पतगोलः परानाम्नाप्रि
येतेह्वास्तुनेकुण्डगोलकौ॥ पत्यौजीवतिकुंडस्तुमृतेभर्त्तरिगोलकइतिस्मृतिः भ्रातुरपत्यंभ्रात्रीयः भ्रातुर्व्यश्चेतिवाछः भ्रातृ
श्चोनानार्थेभ्राता चभगिनीचेतिभ्रातरपुत्रौ॥ स्वसृदुहित्रोरित्येकशेषः एवंपुत्रौ॥ माताचपिताचमातापितरौ॥ आनङृतोद्वंद्वे॥

धवः पतिः प्रियो भर्त्ता जारस्तूपपतिः समौ॥ अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकः॥३५॥ भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रा
तृभगिन्यौ भ्रातरावुभौ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ॥ श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहि
तावा दंपती जंपती जायापती जायापती च तौ॥३६॥ गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं च कललोऽस्त्रियां॥ सूतिमा
सो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ॥३७॥

पितामात्रेत्येकशेषोवा॥ मातरपितराबुदीचामित्यन्यः साधुः प्रसूर्माताजनयिता पिता चेतिद्वंद्वे विसंज्ञौ॥ श्वशुरः श्वश्र्वेत्येक
शेषोवा॥ राजदंतादौजायाशब्दस्य जंभावोदंभावश्चनिपात्यतेदंनार्थेतिनिघंटुः गर्भेआशेतेस्मगर्भाशयः जरांजीतिजरायुः
उल्पतापत्याणातिउल्वं कलयतिकेलयतिवाकललः आधुभ्रूणाणिसमायः प्रसिद्धास्यपर्यायानोकोअस्त्रीत्विविधानार्थंतुकिञ्चिः
उल्वपर्यायः कललइत्येके यच्छुनिः तदुल्वंकललंवतत्र दशमेमासिसूतवइतिश्रुतेः नवमदशमेमासिप्रवलेः सूतिमाकृतौ॥ निसो
र्येनेबाणःइवयंत्रछिद्रासन्नवरइतिस्मृतेश्च॥ नवमोदशमोवामासोविजननेनवावैजननः॥ गीर्यतेगर्भः स्त्रियतेभ्रूणः कुक्षिस्थः राम
५२

स्त्रीपुंसाभ्यामन्यातृतीयाप्रकृतिः लिंगांतरवान्॥ शाम्यतिशंढः क्लीवतेक्लीवः पिंडतिषिंडः पंडश्चानस्त्रीपुंसौनपुंसकौनत्राणनुप
दितिसाधु॥ सनपुंसको नवेदितिनाध्या पुंस्यपि॥ शिशोर्भावः शैशवं॥ प्राणान्क्रन्नातीत्याणः॥ यूनोभावोयौवनं॥ हायनान्तयुवादिभ्य
ण॥ गोत्राञ्चाइत्यत्रवृद्धाश्चेतिवक्तव्याद्वुञ्॥ मनोज्ञादिच्याद्वावकर्मणोरप्यादुः॥ यथावार्द्धकेश्वनिरद्भीनां॥ पलतिशौक्ल्यं॥ नेनपलितं
पलगतौ॥ आदिशब्दाद्रोमादौच॥ विस्रंसतेः नयाकवांगविस्रसा॥ जीर्यन्त्यनयाजरा॥ षिभिदादिभ्योङ्॥ उत्तानाशेतेउत्तानशया

तृतीयाप्रकृतिः षण्डः क्लीवः पण्डो नपुंसकं॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे॥४०॥ स्यात्स्था
विरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्द्धकं॥ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा॥४१॥ स्यादुत्तानश
या डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी॥ बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा॥४२॥

अधिकरणेशेतेरित्यत्रोत्तानादिषुकर्तृष्वित्यच्॥ डिंभेतिप्राक्पक्षिप्रक्रमेणोक्तं॥ द्दृमान्तुषक्रमादुस्तनंपिबतिस्तनपाबुपी
लियोगविज्ञाणकः स्तनंधयतिस्तनंधयी॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः खश्च॥ षिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष्॥ स्त्रीलिंगेननिर्देशः स्त्रीप्रत्य
यप्रदर्शनार्थः॥ चलतिप्राणानिवालः ज्वालादिभ्योणः चाङ्क्षाज्ञार्थेस्माद्ध॥ अपत्येकुत्सितेमूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः॥ न
रकस्यवमूर्द्धन्यः सनसिध्यतिमाणवः॥ स्वार्थेकन्॥ वयसितिष्ठतिवयस्थः तरतितरुणः॥ यौतिमिश्रीनवतिरिक्ति
याभुवा॥

पत्री ५३

प्रगतं वयोऽस्य प्रवयाः। तिष्ठतिस्थविरः वर्द्धते स्म वृद्धः एवमादो गडुरिकाप्रवाहेन चूते क्तः वर्त्तमाने तु पुक्तः शीतिलिनादित्वात् जिनाति स्म जीनः ग्रहिज्या वयीति संप्रसारणं। संप्रसारणोति दीर्घः ल्वादिभ्यो निष्ठानत्वं जीर्यते स्म जीर्णः अथ कः किनी त्यन्तः जीर्यतेरतृन् अ- त्यन्तः अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्। इयस्तु नि प्रिया स्थिरो तिवर्षादेशः दशमी अवस्था विशेषोऽस्याति दशमी। वयसि पूरणात् इनीनि यन्मुनि- इष्टो वयो दशोपेतः पंचमी सप्तमी दशमीति च अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् च प्रशस्य वृद्धस्य वेति ज्यादेशः ज्यादादीयसः इत्यात्। अयं जातः

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि॥ वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः॥४३॥ जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः॥ अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोंऽसलः॥४४॥ तुंदिलस्तुंदिभस्तुंदी बृहत्कुक्षिः पिचिंडिलः। अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके॥४५॥

अग्रियः अग्र्याधन्। छो चेति वः अग्र्यार्थीयो वा अग्रिमपाठे अग्र पश्चादिभ्य इम् अत्र। जघन्यजः पश्चाज्जातः अत्यर्थं युवा कनिष्ठः अयवी- यांश्च युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्यां। स्थूलदूरेत्यादिना लोपः पूर्वस्य च गुणः एवं कनीयान्। यविष्ठश्च। अवरे जायते अवरजः छरतिस्म छातः छो छेदने। मांसमस्यास्ति मांसलः। सिध्मादित्वाल्लच्। अंसो बलमस्यास्ति अंसलः च सांसात्यो कामबल इति लच्। तुंदोऽपि वंउत्तरस्यास्ति वेदादिभ्यः इल च्छेति बादि निरुक्तो। उदरिलोऽपि। तुंदिरस्यास्ति तुंदिभः। तुंदिवलि वटेः नतेन नासिकाः संज्ञायामटीटच् नतनासिकाः अपिटचोऽण्। नतास्या नासायो नासनमनेऽप्येते वर्त्तन्ते॥

प्रशस्ताः केशाः सत्यस्य केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यां। वलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति पामादित्वान्नः तुंदिवलिवटेर्भः श्रूयते पसार्य्यते योग- ः खर्वतीति खर्वः ह्रस्वति ह्रस्वः वामो अस्यास्तीति वामनः। निखर्वः सहरः खर्वइति नाममाला। खरा तीक्ष्णा खरस्येव वा नासास्य खरणाः खरखुराभ्यां नस्वा वक्तव्यः पक्षे अन नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्। पूर्वपदात्संज्ञायांगणः चे तुडः तुद् नासिकः वि- गतविगतनासिकः वेः ग्रो वक्तव्यः। खुराकारा नासिका यस्य खुरणाः। विकटत्वोणः। प्रगते विरले वा जानुनी यस्य तथा ऊर्ध्वसेह

केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिनः समौ॥ विकलांगस्त्वपोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः॥४६॥ खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु गतनासिकः॥ खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्ञुः प्रगतजानुकः॥४७॥ ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञुः संहतजानुकः॥ स्यादेडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः॥४८॥ पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते॥ वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः॥४९॥

तेव जानुनी अस्य। प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ऊर्ध्वाद्विभाषा। एडा पथुरिवाउः वद्धो कर्णावस्य बधिरः कुब्जितउरः कुब्जः पृषोदरादिः ग- डुरस्यास्ति गडुलः। सिध्मादित्वाल्लच्। कुणाः च कुपाणिः। कुणतीति निरुक्ताः। कलेव करत्व वा कार्णीः स्खलति स्खिद्यते भकः। श्रोण- तृष्णातिवा श्रोणिः। श्रोणृ संघाते। कुटिलजंघापादः मुण्डनेमुंडः। वलने चेष्टने वलिर्नेत्रं तद्योगाद्वलिरः। केकरः कुकरोत्पादितानी वल- ... करः। एतस्या अयः का चर इत्यास्वा अरवुडप्रतिवानेन खडियेकल्या। खोडा खञ्जमीनायापि॥ जराशब्दादुत्तरो उत्तानशयादयः ... नास्त्रिलिंगा॥

अ॰री जडतिजडुलः जडुलो जडश्चाद्ध।कालएव कालकः। अपिप्लवतेपिप्लुः।तिलप्रतिकृतिः तिलकः। तिलइव कालकः तिलकालकः। देहेकृष्ण

५४ लक्ष्म।आमयस्याभावोऽनामयं। अव्ययं विभक्तिसमीपेत्यर्थाभावेऽव्ययीभावः। किंतो व्याधिप्रतीकारसंज्ञं।विषमपतन्ते नेन नेषजं।भिषकु

कंड्वादि।अनंतावसथेतिनिर्देशाकुणः।नेषं रोगं जयतीतिदुर्गः।औषधरजातोस्वार्थेऽण्।अनंतावसथेतिनेषमा।अपः स्वार्थो।अवि

द्यमानोगदोऽस्मिन्नगदः।जयतिरोगान्जायुः।कृयापाती तिडण्।रुज्यतेरुक्।क्विप्।निदाद्यउव्याधीयतेऽप्रथ्यौ।व्याधिः।गादतिव्यथते

दः।आमीनात्यामयः।अमरोगे।अस्माद्धा।आमयोपि।पुमानयक्ष्मा।यक्ष्यतेपूज्यतेरोग।राजत्वात्स्मार।नयक्ष्मापि।क्षीयतेऽनेनक्षयः।

जडुलः कालकः पिप्लुस्तिलकस्तिलकालकः॥अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सारुक्प्रतिक्रिया॥५०॥भेषजौष

धभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि।स्त्रीरुक्रुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः॥५१॥क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च प्रति

श्यायस्तु पीनसः स्त्रीक्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान्॥५२॥शोफस्तु श्वयथुः शोथः पाददारी वि

पादिका। किलाससिध्मे कच्छ्वां तु पामपामा विचर्चिका॥५३॥

शुष्यत्यनेनशोषः।प्रतिश्यायतेस्रवतिप्रतिश्यायः।स्याद्ध्येतिण्।पीनंस्यानिभ्यं तं नयतिपीनसः।क्षवणं क्षुत्।क्विप्।क्तः।अप्। राम

कासतेऽनेनकासः।क्षौत्यनेनक्षवथुः॥शवातिविसर्पतिशोफः।शोथश्चा।श्रूयतेऽनेनश्वयथुः।विपद्यतेनया।विपादिका।पादस्फुटत्य ५४

त्यत्राऽन्यत्रापीतिवक्तव्यात्कुन्।लोपोवा।समइतिशोषः।केलसतिकिलासं।सिध्यतिसिध्मं।मलतिक्षुत्वाखं।कषतिकच्छूः।पिबतित्वं

गंपामा।डाबुन्।पामन्या।तरसीविकर्षयतिविचर्चिका।अंगुल्यादिसंधिषुस्फूमाः।पिटकाःखजूर्विशेषइत्येके॥

कंडूतिःकंडूःकंडूःकंडूयाविक्विप्।अप्रत्ययात्।खर्जतिखर्जूः।कर्जखर्जेव्यथने।विस्फोटतीतिविस्फोटकः।पटतिसंश्लिष्यतिपेटयतिवापिटका।

व्रणायतिव्रणः।इरस्यत्यंगंईर्मं।इरत्येरुः।अरुः।नाडीव्रणःसमासेपुंस्त्वं।नालिक्ष्यकूयतेशब्दतेकोठः।मंडलाकृतिकुष्ठंसमइति

शेषः।कुष्णात्यंगंकुष्ठं।कुत्सितंतिष्ठतिवा।श्वेतवर्णगात्रमीतिषच्चा।श्वेततोश्वित्रं।श्वेतकुष्ठं।पापरोगश्चाडुनाम्ना।इयत्यश्रोंगुदजंग्य

दकीलकेच।आनाहनं।विण्मूत्रनिरोधः।गृह्णातिग्रहणी।जाठराग्नि।तत्रशैथिल्यात्कुरोगः।मलप्रवहन।प्रवाहिका।रोगाख्या।

कोठोम

कण्डूःखर्जूश्चकंडूया।विस्फोटःपिटकास्त्रिषु॥व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुःक्लीबेनाडीव्रणःपुमान्॥५४॥

कुष्ठश्वित्रे दुर्नाम्ना कार्शसी॥आनाहस्तुविबन्धःस्याद्ग्रहणीरुक्प्रवाहिका॥५५॥प्रच्छर्दिकावमिश्चस्त्री

डलकं

पुमांस्तुवमथुःसमाः।व्याधिभेदाविद्रधिःस्त्रीज्वरमेहभगन्दराः॥५६॥अश्मरीमूत्रकृच्छ्रंस्यात्पूर्वेशुक्रावधिस्त्रिषु।रोगहार्यगदंकारोभिषग्वैद्योचिकित्सके॥५७॥

यंराबुल्।वमनंवमिःच्छर्दिःच्छर्दिव।विद्रात्यनया।विद्रधिः।विद्राधीयतेस्याःवामेहतिमूत्रयतेनेनमेहः।प्रमेहोपि।दीपप्रदीपवज्ज्ञेन

गं दारयतिभगंदरः।स्फिक्संधौपिटक।पुंसः।सर्वयोःदारिसदारित्यत्र।भगवदारेर्वक्तव्यात्।बच्।सीपद्पादद्यन्मीवकेश।अश्मरीत्रि।डु

मकं।व्याधिभेदाइत्यवा।अश्मांनमुज्ञातीतिअश्मरी।शुक्रान्मूर्च्छितानांवाच्यलिंगाः।अगदःक्रियतेऽनेनअगदंकारःकारक

त्वागदस्यातिमुम्।भिषज्यतिभिषक्।विद्यामधीतेवेदवावैद्यः।आयौसामान्येनोपधादावपीत्येके॥

अम॰ री
५५

वमतिवान्तःवार्त्तइतिवुयुक्तं। यद्यप्यतिवार्त्तः फल्गुन्यरोगेवत्रिषुइतिरभसः। ...कलाःसुसाधुःकल्पः
उल्लाघतेस्मउल्लाघः क्तः। अनुपसर्गात्फुल्लेतिसाधुः। ग्लायतिस्मग्लानः संयोगादेरातोधातोरितिनिष्ठानत्वं। ग्लायतितच्छील
ग्लास्नुः ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः। आमयोस्यास्तिआमयावी। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानादिति दीर्घः। व्याधिःसंजातोस्य व्याधितः।
अपटुर्मंदः आतोस्त्यातुरः। अभ्यमितोभ्यान्तः। ... संघातश्चत्वारिमेरकंमारिमीरीवरेखने

वार्त्तोनिरामयःकल्यउल्लाघोनिर्गतोगदात्। ग्लानग्लास्नूआमयावीविकृतोव्याधितोपटुः॥५०॥ आतुरोभ्यमि
तोभ्यान्तःसमौपामनकच्छुरौ। दद्रुघ्णोदद्रुरोगीस्यादर्शोरोगयुतोर्शसः॥५१॥ वातकीवातरोगीस्यात्साति
सारोतिसारकी। स्युःक्लिन्नाक्षेचुल्लचिल्लपिल्लाःक्लिन्नेक्ष्णिचाप्यमी॥ उन्मत्तउन्मादवतिश्लेष्मलःश्लेष्मणःकफी॥

निश्चीहर्षे॥ पामास्यास्तिपामनः। पामत्वयेके। द्वावपीतिश्री... कच्छुःअस्त्यस्येतिरः। पामादित्वाच्छ... लीदीर्घ...
दद्रुःअस्त्यस्येतिनः दीर्घत्वमनयादद्रूः। अर्शांसिसन्त्यस्यअर्शसः अर्शआदिभ्योच्। वातोविद्यतेअस्यवातकी। वातातीसाराभ्यां
कुक्चेतीनिः। एकदेशविकृतत्वात् अतीसारकर्मिणि। क्लिन्नस्यचल्लचिल्लपिल्लोलश्चचक्षुषीतिवक्तव्यात्साधवः। चक्षुःक्लेदयति
तेनचक्षुर्गतःक्लेदःचुल्लोनामरोगः। तद्योगात्चुल्लंचक्षुः। चुल्लचक्षुष्ट्वाच्चुल्लःपुमान्। उन्मादोवातभूतादिदोषाच्चित्तविभ्रमः। श्लेष्म
स्यास्तिसिध्मादित्वाल्लच् पामादित्वान्नः॥ ॥ राम
५५

...पुत्रनंस्युत्रनःवधूत्नुनस्युत्रनोवागुपतापयोरितिसाधुः। स्युनः कुब्जःयुक्तेनपाणिगतेनअर्चनेनयोगात्स्युत्रनःपुमान्। पश्चाद्भूतः
विघादबोगत्स्युत्रनःस्युत्रनः कुब्जउदाहृतः। तुंडिरूत्रततनाभिः। तुंदिस्तुजठरइत्यमरः। तुंदिवलीस्तेनश्चैकदेशस्यविकृतत्वात्॥ सिध्मा
दित्वाल्लच्। अंधोदृक्। अंधःइत्युपसंहारे। नास्तिदृगस्याः... मूर्छास्त्यस्येतिप्राणिस्थादातोलच्। ... पद्यथते। मूर्छेति
मूर्तःरात्वलोपइतिछलोपःनधावान्तिनचान्तवःमूर्छासंजाता। स्यमूर्छितः ...दिमूर्छे ...वा। शीकतिस्रवतिशुक्रं। तेजय

स्युब्जेकुब्जगडुलःकुकरःकुणिः ...नोतुंडिलस्तुंडिभः॥६१॥ किलासीसिध्मलोन्धोदृङ्मूर्छालेमूर्तमूर्छितौ। शुक्रंतेजोरे
तसीचबीजवीर्येन्द्रियाणिच॥६२॥ मायुःपित्तंकफःश्लेष्मास्त्रियांतुत्वगसृग्धरा॥ पिशितंतरसंमांसंपललंक्र
व्यमामिषं॥६३॥ उत्तप्तंशुष्कमांसंस्यात्तद्वल्लूरंत्रिलिंगकं॥ ॥

जिनेत्तः अरसुत्रारीयतेरेतः। रीङ्स्रवणे। बीजयतेवितिबीजं। वीर्यनिर्लोकिकवीरेअच्कीवेसाधुवीर्यं। इंद्रस्यात्मनोलिंगमिति
इंद्रियं। इंद्रियमिंद्रलिंगमितिसाधुः। मिनोतिमलान्संसकचान्मायुः। पततिस्रंसतेपित्तं। कात्फलतिकफः। श्लिष्यतिश्लेष्मा।
... त्वचसंवरणे। असृग्धारयतिधरा। पिश अवयवे। तरोबलमस्त्यनरसं। तरत्यनेनकार्श्यं वा। मन्यतेमांसं। मोसन्तायितासुत्रोतिनेरु
... पाल्यतेनेनदेहःपललं। पश्चात्क्रतः पललंतिलमिश्रस्यात्पललं। पिंशितेपित्र्य... व्यतेक्रव्यं। क्रुद्धगतो आमिष्यतेआमि
षं। जांगलं च। पललंनानार्थ। उत्तप्यतेशोष्यतेउत्तप्तं। बलंलुनातिवल्लूरं॥ वल्लिसोत्रावा॥

अ.टी
५६

तुराग्द्विस्रोतांसि रुधिरं। अस्यते न स्रज्यते वा असृक्। लोहितं रक्तं वर्णान्तरं। अस्यते अस्रं। शोणति शोणितं। क्षतोऽस्य वर्णो बुक्कते
स्वाद्र बुक्काग्रमांसे बुक्का नीतः पुंस्ययं। स्त्रीत्येके। बुक्का इति केचित्। अग्रं मुख्यं। ह्रियते हृत्। नीवा धारं यस्त्रा दानं प्रकृत्यन्तरं। मेद्यति
स्निह्यति मेदः। अग्रसत्रं वा। क्लीबे। उप्यते वपा। वस्ते मांसस्थं। यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायां कृकाटिकायां शिरा
मन्यते मन्या॥ संज्ञायां समजनिषदेति क्यप्। नडस्येयं नाडी॥ सोऽपि या इ। धमति धमनिः धमिः सौत्रः। सिनोति निकायं सिरा॥
षिञ् बन्धने। तिलति तिलकं। क्लाम्यति क्लोम उदर्यो जलाधारः। हृदयस्य दक्षिणे कृत्। क्लोम। वामे प्लीहा पुप्फुसश्चेति वैद्याः

रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितं॥६४॥ बुक्काग्रमांसं हृदयं हृन्मेदस्तु वपा वसा। पश्चाद्ग्रीवासि
रा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा॥६५॥ तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियां। अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु
प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा॥६६॥ स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे। सृणिकास्यन्दिनी लाला दूषि
कानेत्रयोर्मलं॥ राम ५६

मस्तकमन्त्रा मस्तकं मिष्यति इति मस्तिकं। इषगतौ। गुध्यते गोर्दं। गुद परिवेष्टने। कटति किट्टं। किणगतौ। मलते धारयति कायं
मलः। अमत्यनेन अन्त्रं अन्त्रं पूर्यते पुरीतत्। गांतां यं। उच्यतेऽत्यतेऽमावा पिष्टं तितु गुल्मः। प्लिहति प्लीहा नान्तः। वस्तेऽच्छादयति का
यं वस्नसा। स्नसात्तु हा तु श्च। स्नायुत्पंगं स्नायुः वेष्टने। माहा स्नायु शकंधा। स्नायुसंघाता इति केचित्। दक्षिणपार्श्वस्थमांस
पिण्डः कालखण्डं। कालखण्डं नाभित्येके। यम कृत्यति यकृत्। सरति सृणि। कास्यं धते स्यन्दिनी। ललति वा लाला। दूषयत्यक्षि दूषिका।
दूषिकापि॥

मेहतं मूत्र प्रस्राव उच्चार्यते प्रयत्नेन उच्चारः। अवकीर्यते इति अवस्करः कस्येवस्करः साधुः। शाम्यति शमलं। शक्नोति अनेन शकृत्। अपि पि
र्ति पुरीषं। गूयते उत्सृज्यते गूथं। वर्च एव वर्चस्कं। विविष्यते नया विष्ठा। वेवेष्टि विट्। विशति इति सन्यः। कल्यते कर्परः कर्परो न्नाना
स्त्रिवाकुलकार्यं। कंपालयति कपालं। मूर्ध्नो अस्थिर घटादिखण्डो अस्थि उपचारात्। कीति कसति कीकसं। कुलं शरीरे साधु कुल्यं।
कोलयति संस्थापयति वा। अस्यति अस्थि। कं पालयति वा कंकालः। देहारंभको अस्थिपंजरः। करंकोऽपि। कशा रूके ति प्र

मूत्रं प्रस्राव उच्चारावस्करौ शमलं शकृत्। पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ स्त्रियौ॥६८॥ स्यात्कर्परः
कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च॥ स्याच्छरीरास्थ्नि कंकालः पृष्ठास्थ्नि तु कशेरुका॥६९॥ शिरोऽस्थनि
करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका॥ अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरं॥७०॥ गात्रं वपुः संहन
नं शरीरं वर्ष्म विग्रहः॥ कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः॥७१॥

शिरः कायपते इति पृष्ठस्थे ... गडु पुमान्। करोटनि करोटि। करोटी वा। पूर्यते पर्शुः पर्शुरेव पर्शुका। कण इति ... अङ्ग
यते अङ्गं। प्रत्येति प्रतीकः। अवयौति अवयवः। अपहन्यते अपघनः। अपघनोऽङ्गमिति साधुः। कल्यते कलेवरं। गाति गच्छति गात्रं
उप्यते वपुः। संहन्यते संघात्यते अस्मिन् संहननं। शीर्यते शरीरं। वृष्यते सिच्यते वर्ष्म। ... विगृह्यते विग्र
हः। ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च इत्यप्। चीयते कायः। निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः। दिह्यते देहः। मूर्च्छति वर्धते मूर्तिः। तन्यते
तनुः॥

अ॰टी
५७

अग्रंस्यपदस्याग्रपदं। पद्यतेऽनेनपादः पादयोर्योऽस्त्री। आयतेऽनेनपादः पदिति लक्षणयो नास्ति। यस्तु गोष्पदानस्याग्रस्थ्याप्पदमेवर
यानर्थेतिसपदन्नोमासितिपदादेशः। अग्रमपदं द्विरिनिपाथं। क्रमेणपदं। अंहस्तुनेनांघ्रिः। चर्यतेऽनेन चरणः॥ पादयोरंथी पार्ष्णिनि
घ्नतो वोटनेघुटिका। घुटपरिवर्तनेऽस्यहते गुल्फः। गुल्याधः पश्चाद्भागः पार्ष्णिः पुमानिति प्रापिकं। पर्शतस्नेहतेति पादिका
विकिलार्थ पार्ष्णिः। जंघन्यते कुटिलं गच्छति जंघा। प्रसरति प्रसृता॥ नायतेऽनानु। उर्ध्वाः पर्व्वयंथिः अस्थि विघते तत्राष्ठीव

पादाग्रं प्रपदं पादः पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियां॥ तद्ग्रंथी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः॥ ७२॥ जंघा तु प्रसृ
ता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियां॥ सक्थि क्लीवे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वंक्षणः॥ ७३॥ गुदं त्वपानं पायु
र्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः॥ कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्मती॥ ७४॥ पश्चान्नितंबः स्त्रीक
ट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः। कूपकौ तु नितंबस्थौ द्वयहीने कुकुंदरे॥ ७५॥

र्। आसंदीवदष्ठीवदिति साधुः। सजति सक्थि। उर्व्वत्यूरुः। वस्त्यधऊरुसंधिः वंक्षणं वक्षणः। गवते गूयते वानेन गुदं। अपद
रिष्टनेवा। अपानित्यनेन अपानं। पाति मलो मार्गान्पायुः। पिबति वास्नेहं। वसत्यास्मिन्मूत्रं वस्तिः मूत्रपुटकं। कध्यते आध्रियते कु
टः। शवेर्श्राणो। कलिभजे का जनांगेऽस्य श्रोकटइति। शाश्वतः कटीराणि। श्रोण्यते संहन्यते श्रोणिः। फलकमिवः ककुत्पार्ष्णि। सता
मस्त्यस्याः ककुद्मती। कट्याः पश्चाद्भागः नितंबः सुरतसमर्दान्नितंबः। स्त्रीकट्याः पुरोभागः हन्यते जघनं॥ कुत्सितं कुंदेणाति

राम
५७

स्फायतां स्फिक्। प्रयतेऽड्ड्यते प्रोथ गम्या होऽपि वक्ष्यमाणो भगशिश्नौ। भज्यते भगं। स्वलंमारः पदं वा स्विवक्ष्यात्। योतियोनिः।
स्त्री विष्कंभस्मरगृहे च। शिनोति वर्षति मेहनं शिश्नं। शेफश्च। मेहत्यनेन मेढ्रं। मुष्णाति गोपायति शुक्रं मुष्कः। अंडयोः केशोऽंडकोशः।
वर्षति शुक्रं वृषणः। पेलं च। पृष्ठास्थ्नो मध्यवंशः संघास्त्रिसंघट्टास्त्रिकं। पचत्यन्नं पिचंडः। अपिचमत्याहारं च। कुष्यते कुक्षिः। जनयत्या
हारं जठरं। उदियर्त्युदरं। उदति तुंदं। तुंदिरं। स्तनत्यनेन वालः स्तनो कूयते वा कुचौ। वक्षोरुहा हारं जवति च चुचुकं कायति पीयमानं चूचु

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः॥ भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी॥ ७६॥ मुष्कोऽंड
कोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकं। पिचंडकुक्षी जठरोदरं तुंदं स्तनौ कुचौ॥ ७७॥ चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना
क्रोडं भुजांतरं। उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः॥ ७८॥ स्कंधो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री संधी तस्यैव ज
त्रुणी। वाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः॥ ७९॥ मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री॥

कं। क्रोडं घ्नतं न पुल्लिंगं न नवति। वक्षोमध्यास्थि चास्थि क्रोडं। उरः पठिसह ह्रेते उरः। कश्वादिः वसते छादयते वत्सं। वक्षसंघातोऽस्
सुक्ष्पवेक्षः। अथा इत्येके। पृष्ठते सिच्यते पृष्ठं। देहस्य पश्चाद्भागः पृष्ठं। बाहोः पवारांश्च। सघते नारीणां स्कंधः। अस्यतेऽरणां सः।
अंसकक्षयोः संधिरूढिनाऽस्थि जायते जत्रुः। कष्यते कक्षौ। यात्रावपि। कक्ष्यौ। पश्चूनां संमूढेवपार्श्वं इति द्विवनं न्याय्यं। मध्ये न
वेमध्यमं मध्यानम्ः। अवलगत्यवलग्नमिति क्षुराश्चारो। विलग्नं वा। मन्यते मध्यम्॥ ॥

अ.टी.
५८

परौ भुजो बाहू अस्य । भुज्यतेऽनया भुजा भुजं भुज्यत्र विति साधुः । वहति वाह्यते अनेन वा बाहुः । बाल्हपन्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः घनिरुद्धा लिङ्ग
दोः सान्तः । कफुणाति कफोणिः । कुरति कर्पुरः वा कूर्प बाहुसंघेः रात्रि संज्ञस्य पश्चाद्भागः तथा वा कफोणिः कूर्परो स्त्रियः । एष्ठमिति
नाममाला । अस्य कूर्परस्योर्द्धभागः प्रगाणमनेन वा प्रगण्डो उपबाहुः । कूर्पराधः प्रकोष्ठः तत्र कोष्ठः उपबाहुः प्रकोष्ठ । प्रको
ष्ठमन्तरं । विधाद् अन्तिमाणि बंधः । मणिबंधः भुजपाणिपोः संधिः । तस्माद् आरन्य कनिष्ठिकायाः करभः करेनाति
ति । आहू । निषिद्धो । ऊनोऽस्मिन् सर्वशयः शम इत्येके । नाममालायां नयपाठ । पाणिः शमः शयो हस्त इति पाणिरनेन पाणिः हस्त

द्वौ परौ द्वयोः भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात् कफोणिस्तु कूर्परः ॥ ८० ॥ अस्योपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्य चाप्यधः मणि
बंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥ ८१ ॥ पंचशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी । अंगुल्यः करशाखा
स्युः पुंस्यंगुष्ठः प्रदेशिनी ॥ ८२ ॥ मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । पुनर्भवः कररुहो नखो स्त्री
नखरोऽस्त्रियां

करोनानार्थे । मणिबंधः पाणिमूले तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्यं प्रदेशिनी । अंगुपाणिपादं लान्त्यंगुली । अगोति अ
त्यंगुष्ठः अपि स्यु इति कः । अंगं वकाग्रमी निषत्वं । अनामिका नामग्रहणायोग्या । ब्रह्मणोऽनया शिरश्छेदनात् । अत एवास्यां प ॥ राम ५८
वित्रं क्रियते । कनिष्ठा अल्पा । अंगुष्ठाद्याः पंचांगुल्यः । नास्ति खमस्य नखः न खाणमपादितिसाधुः । नखति पाति वा नखं खं रमि
नखानखवाने वा । उरस्कः । पुनर्नवः कररुहे इत्येके पठुः । त्रिभुवनवर्णना नावः कामांकुशोपि ॥ ॥

अंगुष्ठे तर्जन्या युक्ते तते प्रसारिते अंगुष्ठे मध्यं आदिश्यते प्रादेशः । मध्यमया युक्ते अंगुष्ठेन तते तालः तलः तनिष्ठायां अनामिकया युक्ते तते
अंगुष्ठे गोकर्णः । ... ति गोकर्णः । सह कनिष्ठया तते अंगुष्ठे वितस्तिः । वितस्यतीति दिष्टिः । द्वादशांगुल इति सिद्धस्याद्युवादः । वघनं
नेन चपेटः चपेटापि । यस्तृतं तलमस्य प्रतलः प्रसृतो हस्तो । स प्रहस्तः । द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतला स्त्र्यासिं । द्वौ हि मिलितौ
यो चपेटा न्यो हंति । संहततलो वा इत्येके । संहतं सम्बद्धं तलानीति । संकुचितो हस्तो नाव्यादिना । स्त्रियः तदिति प्रसृतः प्रसृतिः
निकुंचः इत्यपपाठः । प्रकुंच स्त्वर्द्धं प्रसृतिः । नौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वे मिश्रो लौकिकांजलिः । अंजेर्नेनेति अंजलिः तेन अमननीति
नैसना । नन्दाद्ये द्रुपताका न्यो । उहस्ता न्यो संश्लेषादंजलिः स्मृतः । बाहो प्रसारितपाणोः हतस्तु चतुर्विंशत्यंगुलमानो । स हस्तः

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते । अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशांगुलः ॥ ८४ ॥ पाणौ चपेटप्रतलप्र
हस्ता विस्तृतांगुलौ । द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ॥ ८५ ॥ पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावंजलिः
पुमान् । प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ॥ ८६ ॥ स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना । व्यामो बा
ह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरं ॥ ८७ ॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ॥

वे पुंसि अर्थो वा रमतेः सिन्मला अरत्निः स हस्तो मुष्ट्या बद्धेन इत्यको । नास्ति रत्निर्विस्तृतिरस्यारत्निः निष्क्रान्ता कनिष्ठा यस्मिन्
वामुष्टिर्निष्कनिष्ठेन तेन सहस्तः अरत्निः । तिर्यगायामो व्यामः यतः बाधनेनक्षयति वा व्यामः सकरयोः पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोः तिर्यग् विस्तृतादे
पाणिः । उन्नतः प्रसार्य तन्मानमधो पौरुषं नाममाने ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणियत्न नृमाने पुरुषस्य दैर्घ्ये । पुरुषहाणि

[illegible]

कै॰टी
५९

चरणाति कंठेनवा कंठः। गिलति गलः। ग्रीवा ग्रसनाग्रसनगणाति वा ग्रीवा। शिरो धीयते स्यां शिरोधिः। स्कंधस्त्वति कंधरा। सैवायास्त्रस्ति तिस्र रेखा। ग्रीवा हनति ग्रीवा कंबुग्रीवा रेखात्रयो त्रिवल्या वेति। नवटस्य वतिवाऽवटुः घाटयति घाटा। कृकं शिरोग्रीवमटति कृकाटिका। ग्रीवा पश्चाद्भागः। वच्यतेऽनेन वक्त्रं। अस्यते ऽस्मिन्नास्यं। वदत्यनेन वदनं। तुंडं तुडति तुंडं। आननं अनित्यनेनाननं। लप्यतेऽनेन लपनं। खन्यतेऽनेन मुखं। घ्रायतेऽनेन घ्राणं। जिघ्रत्यनेन घ्राणं। घ्राणाति गंधवहा घोणा। नसते नासिका। नासा च नासिकेति त्रीणि।

कंठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि॥ ८८॥ कंबुग्रीवा त्रिरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका। वक्त्रास्ये वदनं तुंडमाननं लपनं मुखं॥ ८९॥ क्लीबे घ्राणं गंधवहा घोणा नासा च नासिका। ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी। अधस्ताच्चिबुकं गंडौ कपोलौ तत्परा हनुः। रदना दशना दंता रदास्तालु तु काकुदं। रसज्ञा रसना जिह्वा प्रांतावोष्ठस्य सृक्किणी। ललाटम लिकं गोधिः ना

ल्पाम्। एषा हासिं धिनी वा। उष्यते तीव्रा। हार इत्युभयार्थोप्यधरस। इत्थं उत्तरोष्ठ वर्तते। अवनतो वाऽधरः। ओष्ठः। न्यासहि नाव धरो वा। अधरोष्ठमात्रे वर्तते। ओष्ठा व धीयते चिबुकं। द्वयसंधिः। उगाति हन्यते गंडः। कंपते कपोलः। नदधोगल्लो। तन्यधश्चाङ्गं कपोलाधः। हंत्या हरि हनुः। पुंस्यपि। रद्यते विलिख्यतेऽमीभिः रदनाः। दश्यते दस्यते वाऽमीभिः दशनाः। दंताः। रदंति विलिखंतीति रदाः। तलत्याहारोऽस्मिन् तालु। उष्कवते काकुं ददाति वा काकुदं। रस्यतेऽनया रसना। लेढि जिह्वा। लोलाच। घंटिका। प्रगोलः। शुंडिका। ओष्ठस्यांतिनो। रेकरं वनं सृजति। लालां स्रवति सृक्कणी। त्यपि क्व। चिरकांतनय। ललत्यत्रालंकारः। ललः चटुलाल्लिलकः। रत्यत्र वा ललाटं। अलत्य।

राम
५९

अमति भ्रूः। नेत्रोर्ध्वरोमराजिः। कूर्चमिति भ्रुवोर्मध्ये। तत्रालस्य दर्शनात्। एवं कूर्चं। तारयति तारका। ज्योतिषीति इव। कनीनिकस्त्रीय इति स्व वक्री। यावृच्छेदः कनीनिका। लोच्यतेऽनेन लोचनं। नीयतेऽनेन दृश्यं नयनं। नेत्रं। ईक्ष्यतेऽनेन ईक्षणं। चष्टे चक्षुः। अश्नुते व्याप्नोति अक्षि। अपि दृक्। दृष्टिः। अश्यतेऽनया दृक्। दृष्टिः स्त्रियां। अस्यते अस्रं। अस्रं च। अश्नुते अश्रु। नेत्राम्बु वाष्पो ना नार्थे। बाष्प इति शेषः। अपकृष्टा अंगादपांगो। कटं क्षिपति कटाक्षः। अपांगे न दर्शनं यत्र नेत्रांतिमागाख्यं। कीर्यते शब्दोऽस्मिन् कर्णः। शब्दस्य ग्रहोऽनेन शब्दग्रहः। श्रूयतेऽनया श्रुतिः। श्रवः। असंतः क्लीबे श्रोत्रं। शीर्यते जरसा शिरः। एवं कुमारशीर्षयोर्णिनिरिति

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ। कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्णः कनीनिका। लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी चास्रु नेत्रांबु रोदनं चास्रमश्रु च॥ अपांगौ नेत्रयोरंतौ कटाक्षोऽपांगदर्शने। कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः॥ उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियां। चिकुरः कुंतलो वालः कचः केशः शिरोरुहः। तद्वृंदे कैशिकं कैश्यमलकाश्चूर्णकुंतलाः॥ ९६॥

लिंगं। शीर्षं प्रकृत्यंतरं। मूर्छति मूर्द्धा पुमान्। मस्यति परिणमते मस्तकं। कं वरांगं च नानार्थे। चीयते चिकुरः। चिकुरः प्राकृते कस्य ह्रादेशात्। सम कंतीति चिकुरः। कुंतलाः मूर्द्धजा। अस्याश्चिकुराश्चिकुराः कचा इति। कुंताकारं लाति कुणाति वा। कुंतलः। बल्यते वालः। बाला दिगेवा। कचति कचः। केशो नृकेशः। शिरसि नश्रुः। काशानां समूहे। अचित्त हस्तिधेनोष्ठक्। केशा श्वागोयं केशवन्यतरस्यां। अल्यंते भूष्यंते अलकाः। चूर्णकाख्याः केशाः बर्बराख्याः कुरलाश्च॥ ॥

अ॰ ५ स्त्री ६९

चाम्पेति भ्रमरश्रेणिकृन्तयो वा॥ काकपक्षत्वयक्तः शिखेवक्ष्यते शिरसि खंड्यते वा शिखंडः॥ क्षत्रियाणां चूडा काकपक्ष इति गौडः॥ ॥ कुसुम वर्णाकंठपी॥ निकसकवरी॥ जानपद कुंडगोणेति ङीष्॥ वेषोरचना॥ संयता बद्धा कर्धं मिल्लति धम्मिल्लो॥ जटारख्यः धर्मिः सौत्रो वा॥ धर्मि ल्लइति सन्याः॥ शेते मूर्द्धि शीयते वा शिखा॥ शीडो निरक्रस्वश्च॥ चोधते चूडा॥ प्रशस्ताः केशाः केशपाशी॥ शिखेत्येवा सटश्रापयेव जटूसंघाते॥ वेणटगतौ॥ शिरसिभवः शीर्षण्यः॥ शरीरावयवाद्यत्॥ ये चतुर्द्धितुइति वा केशेषु शिरसः शीर्षेनुक चेत्युः॥ विश देश्चन्यान्या॥ संपृक्ते अविस्तृते स्नानादिनिर्मले वा॥ शल्लशातने॥ कचादित्वर्थे निर्दृशः केशपाशः केशहस्तः प्रशंसावचने श्चेतिस

तैलनाटेत्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः॥ कवरी केशवेशोथ धम्मिल्लः संयताः कचाः॥ ९७॥ शिखाचूडा केशपाशी व्रतिनस्तु जटासटा॥ वेणीः प्रवेणीः शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे॥ ९८॥ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे॥ तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे॥ ९९॥ आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनं॥ ॥

मासः॥ शिरसोऽन्यत्र रोहति रोम॥ रलयोरैक्याल्लोम लूयते वा॥ पुरुषमुखे रोम्णं वृद्धिः समश्रु लेश्मश्रु॥ इादिक्याप्यिष्यं जनं नान्या थी॥ आकल्पते आकल्पः॥ विवेष्टयंगं वेषः॥ विशति चेतसीत्येके॥ तालव्यं शमादुः॥ कर्मवशाधादित्यत्र तथा विचारी॥ नेत्र्योः पथ्यं नेपथ्यं॥ वस्त्रादिशोभा॥ प्रत्यंगं प्रतिकर्म॥ प्रसाध्यते अनेनांगं प्रसाधनं॥ पंच एकार्थाः इत्येके॥ नव्यासर्॥ नैत्रयोः पथ्यं नेपथ्यं वेषो हि वस्त्रालंकारमाल्यप्रसाधनैरंगशोभा नाम प्रसाधनं तु समालेननतिलकपत्रभंगादिना॥ राम ६९

एतेदस्समाणारो विषंताः॥ अलंकृजनिशकल्नइतीषुश्वापरिष्क्रियते॥ मिवृसंपर्वपेत्यइति वृद्धात्राजतेन ढीलोत्रा॥ जिष्णुश्चवर्द्धित वादिष्णुच्॥ अलंकारसाक्षाशोभा॥ करणोवज्नूल्सुटौ॥ मौलिनीनार्थे॥ मुखे कुधते मुकुटं॥ मंयते तेनेनवा कीर्यते किरीटं॥ कोटीरं च नाम णारिनिशेषः॥ नरनीवतरलः॥ नायकोनानार्थः॥ बालपाशेत्यादुः बालपाश्या बालबंधना र्थमुक्तावलयः पुष्पलतिकादि॥ बालेषु पाशसमूहो वा॥ परितल्लया नवापारिपथ्या॥ पार्श्वा तथा वा॥ सीमंतादिः पत्रपाशानां समूहः पत्रयाथा॥ ललाटस्यालंकारो ललाटीनेनित्रिषलंकर्त्ताऽलंकरिष्णुश्च मंडितः॥ १०॥ प्रसाधितोलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः॥ विभ्राड्भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषात्स्यादलंक्रिया॥ १०१॥ अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणं॥ मंडनं चाथ मुकुटं किरीटं पुंनपुंसकं॥ १०२॥ चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यमः॥ वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका॥ १०३॥ कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुंडलं कर्णवेष्टनं॥ ग्रैवेयकं कंठभूषा लंबनं स्याल्ललंतिका॥ १०४॥ स्वर्णैः प्रालंबिकाथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता हारो मुक्तावली देवच्छंदोसौ शतयष्टिका॥ १०५॥

टिका॥ कर्णा ललाटाकन्रु अलंकारे॥ कर्णालंकारस्तालपत्रं सो वर्णापि॥ कुंडला निरुप्त बाग्रा कुंडलं कर्णवेष्टनं॥ कर्णवेष्टन निम्नरूपावय॥ कर्णालंकार इत्येके॥ ग्रीवायामलंकारो ग्रैवेयकं॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्य इति ढकञ्॥ लंबत्यलंकारो ललंतिका॥ सिंहावलोकिते न सृते त्यंव॥ स्वर्णमयी कंठभूषा॥ प्रालंबिके त्येव॥ क्रियते नेन विन्नं हारः॥ देवानां छंदो निप्रायो शतयष्टिर्ल्लनासरः सरिके त्येके॥

पिशब्लनोगुच्छोगुच्छार्धादनाम्नश्चत्वारिंशल्लतोगोस्तनो लेवमानान्न। योगुच्छार्थं चतुःपञ्चाशल्लतो हूहारः। दश छन्दोदक्षिणान्त्र॥ २
अ॰टी ६२ यदाकुःचतुःचतुःषष्टिलतो हारोथाष्टहीनाय थान्तरा रश्मिः कालापो माणवको अर्द्धहारः। द्वेगुच्छकः॥ कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छकः
सप्तविंशतियष्टिकः। अन्येचारव्यन्त्र। विंशतिलतो माणवको ल्यचान्न। एकावलेतु सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः॥
सैव एकावली॥ हस्तसूत्राख्यः। आउप्यतेऽत्रावापः। पारिवध्यते परिहास्नुवा पारिहार्यः॥ कटतिकटकः। वलतेवलयः॥ केयू
रूशीर्षयोतिकेयूरं। अंगदयतेऽङ्गदं। अंगुल्यां भवमंगुलीयं केजिह्वा मूलांगुलेछः। स्वार्थकन्न। ऊर्मिर्यस्ति रूतिमूर्मिका। अंगुल्या

हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्द्धगोस्तनाः॥ अर्द्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका॥ सैव नक्षत्रमाला स्यात्
सप्तविंशतिमौक्तिकैः॥ आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियां॥ १०७॥ केयूरमंगदं तुल्ये अंगुलीयकमूर्मि
का॥ साक्षरांगुलिमुद्रा स्यात्कङ्कणं करभूषणं॥ १०८॥ स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा॥ क्लीबे
सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु॥ १०९॥ पादांगदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियां॥ ॥

मोद्यतेऽङ्गुल्यनिवा। अंगुलिमुद्रा सा ऊर्मिका। आक्रुश्यते कंकणं स्यात्। अनिसरः। भुजंकराति के करात्। सरति वामीयते प्रक्षिप्य
तेमेखला॥ केच्यते बध्यते काञ्ची। अद्ययो नीवीव। पुंस्कट्यां सा काञ्ची सा शृङ्खला॥ शृङ्गैः स्खलतीति। पादे ऽङ्गदमिव पादांगदं तु राम ६२
ला। तुलेतेऽन्नः। बाधाः कोटिरिव तुला कोटिः। मञ्जुमधुरमीयतीति मञ्जीरः। नुवति नूपुरः। तालव्यो॥
२ सपतिसमवैतिसप्तकी। रशनिर शतीना। राशीकांतौसोत्र। सिंजिनीव। कलापो नानार्थो। सारंसनो। तिसारसनं। स्त्रीकट्यांच
स्त्रयंथनै॥ २

अ॰टी ६२ आनह्यते ऽनेनानाहः। सर्वत्र इद्दो विस्ताराख्यः॥ पटच्चरं वस्त्यस्य। सर्वेप्यादिपूर्वे केच्यः। विवितपेको नतः शत्रं। नाकृतपूर्वं चरन्नतको
नव। नक्ते काः नजते वा। आनद्वी वीडा इव। वयेन पूयते। नाच नूढाये। नमुल्यपि वस्त्रे चवनते॥ कल्पते कर्पटः। वक्ष्यते अनेनांगं वासः।
असतेऽलीबोविल्यते चेलं। चैलमित्यस्य। विलवसनो। अंशूक्तं नूकायतम्। अंशुको। ह्रोतः। सिचयः। चीरं वा। पटति विस्तीर्यते पटो। अस्त्री
तिविंतं द्वयोरदर्शनान्न। अत्रातो गंवरासिः। नापुंलिंगः। चत्वार एकार्थाः। इत्येके। अन्तरेभवमंतरीयं। गहादित्वाच्छः। उपसंवीयते

दैर्घ्यमायाममानाहः परिणाहो विशालता॥ पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्प्पटौ॥ १२५॥ वस्त्रमाच्छादनं वा
सश्चैलं वसनमंशुकं॥ सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वराशिः स्थूलशाटकः॥ १२६॥ निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्ल
ककंबलौ॥ अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके॥ १२७॥ द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ समौ बृहतिका तथा॥
संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्प्पासकोऽस्त्रियां॥ १२८॥

निनागे उपसंव्यानं। परिधीयते ऽनेनांगं प्रावारः॥ वृणोति आच्छादने इत्यन्न। उत्तरे ऊर्ध्वांगे आसज्यते उत्तरासंगः। बृहत्यप्या राम
च्छादनेकञ्च। निचोल्यते ऽनेन निचोलः। येन तूलशय्यादि प्रच्छाद्यते। चुलिः सौत्रः। चुलेल्ल्यंच। रमते ऽस्मिन्न रल्लकः। काम्य ६२
तेकंबलः। कंबलः कमनीयो भवतीति निर्वचनान्न। संवीयते ऽनेनेति संव्यानं। उत्तरे ऊर्ध्वे भवमुत्तरीयं। चोल्यते छाद्यते ऽने
न चोलः। आद्यपदी नेके। कूर्प्परे ऽस्यन कूर्प्पासः। स्त्रीणां कंचुलिकाख्यः॥ ॥

हंसवत्कायति हंसकः । अयं नरनेदस्तेषां नरतो क्कोनाहतः ॥ किंचित्क्वणतीति किंकिणी । किंकिनीत्येके ॥ क्षुद्रा त्वघंटिका क्षुद्रक
रव्या ॥ अथ हरा कतावाक्यमिदं । चगादयो वस्त्रस्य योनिरुपादानकारणं । आविष्टलिंगाः वा वाल्कं क्षौमं फालं कार्पासं बादरं कौशेयं
कवा नाहतं निःप्रवाणि तंत्रकानि वाच्यलिंगानि ॥ वल्कस्य त्वचो विकारो वाल्कं । क्षुमाया विकारः क्षौमं । आदिशब्दादंगादि फ
लस्य विकारः फालं । कोशस्येदं कौशेयं । नेत्रपट्टादि । कोशाद्दुज् । रंकुर्मृगविशेषः । कच्छादिन्यपत्यं रा । छेदः तालनं नेगा वा

हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघंटिका ॥११०॥ त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ वाल्कं क्षौ
मादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ॥ कौशेयं कृमिकोशोत्थं रांकवं मृगरोमजं । अनाहतं निःप्रवाणि तंत्रकं
च नवांबरे ॥११२॥ तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगं । पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं महाधनं ॥११३॥
क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु । स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वर्तयोर्द्वयोः ॥११४॥

हननं । तद्रहितमनाहतं । प्रायते स्यात्प्रवाणी तंतुवायशलाका सा निर्गतास्यां निष्प्रवाणि चेति साधु । तंत्रादचिरापहृत
इति कनि तंत्रकः । उद्गम्यते अनिलस्य तेउद्गमनीयं । युगमविवाहितं । पत्रस्योर्णा गृहीत्वा उद्गमनीयवस्त्रेण । लघुत्वयदादि
पत्रोर्णं । कृमिलालोर्णा कृतं पत्रोर्णं । पृषोदरादित्वान्नः ॥ क्षुमाया विकारः क्षौमं । उह्यते क्षुमायाः आक्रुश्यते कूलं । निपीयते आच्छाद्यते
निवीतं चोक्तं संवरणं । निवृतमिति तु मुनिः । दशपते दशाः पुंसीत्येके । वस्यते यावस्त्राः वस्त्रपक्षात्क्षिप्तदशास्य वस्त्रस्याच्छादनामानार्य

निशा । र्यते शीतार्थेन नीशारः । स्यात् प्रावरणे निशेषितकं । पत्तस्यं गौरिवाक्तनीशारः प्रायेण शिशिरे हेमन्तः उर्वोरर्धं छादं
कमंशुकमर्धोरुकं । चंडमगमात निचंडातकं । यस्य चल्लनकोपत्रेशः । पादाग्रं प्रपदं आप्रपदात्प्राप्रपदं । आप्रपदं प्राप्नोति खः
वितन्यते वितानं । उपरिलोच्यते उल्लोचः । उल्लोच्यते पनीयते नेनातपादि वा । चंडकादयस्तु कदर्थोपि दूष्यते नेनान्यदर्शनं दूष्यं आ
दयाद्यात्पटकुटी । पटकुट्यगुणशालिनी स्थूला वा ॥ प्रतिसिनोति प्रतिबध्नाति प्रतिसीरा । जवंते अस्यां जवनिका । तिरस्करोति तिर

निशारः स्यात् प्रावरणे हिमानिलनिवारणे । अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चंडातकमंशुकं ॥११९॥ स्यात्त्रिष्वाप्रपदी
नं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ अस्त्री वितानमुल्लोचो दूष्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ॥१२०॥ प्रतिसीरा जवनिका स्यात्ति
रस्करिणी च सा ॥ परिकर्मांगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ॥१२१॥ उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव
आप्लवः । स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोथ प्रबोधनं ॥१२२॥ अनुबोधः ॥

दयति तिरस्करिणी । कांडपट रव्या ॥ कश्चित्पर्यंकिका परिकरः पर्यंकस्था वसान्थिका । अंचलं चरणकांते नीवीसासरनुद्धयः
मलापरिमार्जनार्थी क्रिया परिकर्म स्नानोद्वर्तनादि । मार्जनं मार्ष्टिः शुद्धिमात्रं । वसकिंचिदितिवा कुलकात्रितप्रापक्षद्वयविषः
जेर्वृद्धिः । मृजानिषि वादङ् । उद्वर्त्यते मलोनेनोद्वर्तनं । उद्ग्रपवारणं । उत्सादनमिति समे । स्नानं विना घृष्टिकस्नवारितिवा
रामज्जनं वा । चर्च्यते नयांगं चर्चा चर्चिकायां चर्चेन साधुश्चार्चिक्यं । चंदनादिना पुंड्रादि । निश्चत्यगस्थासकः । चर्चिक्यं चव्यतरस्थाम
नुबोधः यथावस्तूरिकादर्मत्यादिना ॥ ॥

पत्राङ्गुलिर्लेखाः। भिङ्काविलिंगादिन्ने देने कपोले पत्रभंगः। तमालपत्राकृति कस्तूर्या ललाटे तमालपत्रं। तिलकाकृति तिलकं चित्रं कः। नाना वर्णं। विशिनष्टि। विशेषकं। इत्यर्थं तिलकभेदा एते पर्यायवं। बहुर्वि प्रकर्षोऽत्र द्वितीयचतुर्थे कोतिलकं विशेषकौ पुंसकयोः। पुंकुंकुंची कौनि कुंकुमं। अग्निशिखाकेसरोऽस्यास्ति अग्निशिखं। क्रियते वरं। यूहहदेउत्पन्न बाह्लीकदेशजं। यद्वा घोरुम्नरादिं क्लिन्ये। इधुधुर्वाजिनः स्कंधा नूलमकुंकुमके सराद्यु। पीतपत्यंगं नं पीतनो रंजनाद्यं। अत एव रक्तसंज्ञो। संको चस्य पिशुनं सूचकं।

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे॥ तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकं॥१२३॥ द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुंकुमं॥ काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं बाह्लीकपीतनं॥१२४॥ रक्तसंकोचपिशुने धीरं लोहितचंदनं॥ लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामयः॥१२५॥ लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकं॥ कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समार्थकं॥१२६

धीरं स्थिररागं। लोहितं चंदनमिवा। वर्ण्यं च। घुसृणं देशे॥ जागुडं च जागुडदेशजत्वात्। लक्ष्यते लाक्षा रक्षति दृष्टिं द्रा। राति निलो दीपिवा। जायते जन्तु। यौति यावकः। न लज्जते स्म अलक्तकः। अलति वा द्रुमस्य आमय इति यास। गंधं अंतरितस्तु लाक्षा पलंकषा। दीप्तिस्तु कृमिजं जतु। तत्र घ्राणं गमाता च द्रुमव्याधिरलक्तकः। लूयते लवंगी। देवं धुति मत्कुसुमं देवानां वा। श्रीपर्याय। जायकारव्यपर्वतजत्वं। कालवसासारी॥ ॥

वंशिकानं वंशकं। वेधिकेत्य को। अगुर्वगुरुवाल अगुरु। काकतुंडाख्यं। रोहति लोहं। कृमिभिर्डष्टं कृमिजं। जोंगकं गिरिजं। आकृष्ट अगुरु अवरं लोहितं कृमिजं। धमनायाञ्जं। मल्लिकाया इवगंधो गुरुमंगल्या ख्यं। यक्षाः धूपयति यक्षधूपः सर्जस्य वृक्षस्य रसः सर्जरसः राति बीति रालः। रालापि बहुरूपो नानाकृति गंधः। वृकाः धूपयति वृककधूपः। तुरुष्कः यवनदेशजः। पिंडको इत्यान्ते। सिह्लपि। सिल्लारव्याहृत्याः सिलं धाति गंधि पक्षावातुं नरिहो क्तः। पयसा द्रुमद्रीर छ विकारकृतिः। पायस इति। बहुरूपाण्यवते।

वंशिका गुरु राजार्हं लोहं कृमिजजोंगकं॥ कालागुर्वगुरु स्यात्तु मंगल्या मल्लिगंधि यत्॥१२६॥ यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि॥ बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ॥१२७॥ तुरुष्कः पिंडकः सिल्हो यावनोऽप्यथ पायसः॥ श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टः सरलद्रवो॥१२८॥ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोलकं॥ कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियां॥१२९॥ घनसारश्चंद्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका॥ गंधसारो मलयजो भद्रश्रीश्चंदनोऽस्त्रियां॥१३०॥

श्रियावासो वेष्टश्च निर्यासः वेष्टते वेष्टः। सरलस्य देवदारुभेदस्य द्रवो निर्यासः। विकसति सौगंधमस्याः कस्तूरी। कोलयते वा। कोलमिव कोलं। ककते चकक्क। कोलति संस्त्याये इति कक्कोलकं। कोशफलान्यस्य कोशफलं। कल्पते कर्पूरः। घनस्य घनसारो। शैत्यात् सिताभ्रो। अभ्रकपर्याया। आदकवाणा। हिमार्गीमला वासो वालुका। हिमवालुका॥ नंदनाथ श्रीरस्य चंदनं। काष्ठते। नंदनं। तैलपर्णिको। श्रीखंडपर्याया। आदकवाणा। मलयगिरी आकर। वस्य हरिं इत्यस्य चंदनं। सरिकापिलं वा तन्वा तिशालं पीतं च। कुंनः श्रीखंडं च॥ राम ६३

अम० टी० ६४

तिलस्येव पर्णान्यस्याः तिलपर्णी। नदीविशेषो रक्तचन्दनमित्येके। पत्त्रैरङ्गमिति पत्त्राङ्गं। पतङ्गं वा पत्त्राङ्गाप भ्रंशोयमित्येके। वेदनं। जातीजायापकोशे जाति सस्या रख्यं। एते पिंडीकृते र्यक्षप्रियः पङ्कः। स कुङ्कुमैरित्यागमः। घनसारस्तु कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरैश्चन्दनेन तथा। महासुगन्धि मिन्यक्षकर्दम नामतोयथ यक्षकर्दमः। द्वो द्वो निर्यासविशेष्याविन्येके। वर्तिर्हि निर्यासो प्रसिद्ध। चूर्णो पटवासादिः वास्यते सुगन्धीक्रियते नायमु न्यमानेभिः श्रेलेवीसयोगाः। भाव्यते मील्यते नाविते नुवोवकल्कनेण चवास्यते छायातस्म। वसस्व हरछेद पदरणेषु गंधद्रव्ये

तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचंदनमस्त्रियां॥ तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रंजनं रक्तचंदनं॥१३१॥ कुचंदनं चाथ जातीकोशजा तीफलसमे। कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्दमः॥१३२॥ गात्रानुलेपनी वर्त्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनं। चूर्णानि वा सयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु॥१३३॥ संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनं। माल्यं मालास्रजौ मूर्द्धि केश मध्ये तु गर्भकः॥१३४॥ प्रभ्रष्टकं शिखालंबि पुरोन्यस्तं ललामकं॥ प्रालंबमृजुलंबि स्यात् कंठाद्वैकक्षकं तु तत्॥१३५॥ यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि॥

भावितं पुष्पाद्यैर्वासितमित्येके। संस्कारो गंधमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनं। संस्कारं तिलादीनां गुणाधानं। आद्यशब्दाद्धूपा दिभिश्च माल्यं वमाल्यं चातुर्वर्ण्यादिवात्स्वार्थे ष्यञ्। माल्यते धार्यते माला। सृज्यते स्रक्। सचिन्हृदृक्तागिति साधुः। माल्यमित्येवं गर्भस्थ वाम भेकः। माल्यमित्येवमधः प्रभ्रष्टो ललामयेल नामकः। मुंड माला ख्यं। कंठाद्वक्षस्य च लंबमानं माल्यं प्रावलंबं विकक्षायां भवं वैकक्षकं। यज्ञोपवीतन्यायेन माल्यं॥ ॥ राम ६४

माल्यमित्येव। आपीड्यते आपीडः श्वेतेशिरसि शेखरः। उत्तंसोपि। शिखादिस्त्वापीडः। रचना अन्यत्रापि। आभुज्यते नेना भोगः। उपधीयते स्मि न्शिरः उपधानं। उपबृह्यते नेन उपबर्हः। शिरोनिवेशनं। शयनं शेरते त्र शय्या संज्ञायां समज्जेति क्यप्। कृत्य त्रुटी वक्र लक्षि त्याधिकरणे नीयर। तूलिकादिः। मंच्यते धार्यते नेन मंचः। पर्यंक्यते पल्यंकः। परे ख घा क्ययोरिति वा लत्वं। खट्टे ते नोश्चान्ताः राद्वा। गावे नागच्छन्ति गेंडुकः गुडकः। गेंदुकः गेंडुकः कंडुक इत्येके। गगनेऽनुरिति निवा। कंद्यते ष्यते क्रीडार्थिभिः कंदुकः। कं शिरो दुनोतीति वा। नमनो न्नमनेन प्राणान्वीरा नारते। पुनादानक्रीडायां पालिकाशिरिकष्टतो। प्र स्वार्थे। मेरुः सुमेरुवत्। पीयते उपवेशने नथस्पत

शिखास्वापीडशेखरौ। रचना स्यात्परिस्पंदः आभोगः परिपूर्णता॥१३६॥ उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वया समाः॥१३७॥ गेंडुकः कंदुको दीपः प्रदीपः पीठमासनं। समुद्गकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः॥१३८॥ प्रसाधनी कंकतिका पिष्टातः पटवासकः॥ दर्पणे मुकुरादर्शौ व्यजनं तालवृंतकं॥१३९॥

॥इति नृवर्गः॥

पीठं। सम्मुद्गतेसमुद्गकः तिवास समुद्गः संपुटः नैरेष्यते संपुटः। भूषणाद्यावपनं। प्रतिग्रहणाति चावेलनकादि प्रतिग्राहः। ग्रहोदिना पि निणः पतद्भ्रात्निपतद्ग्रहः। कर्षणपारख्यानि साध्यंते नया केशाः। कंकतेर्ककती। कंकादन्ता स्त्र नोति वा। पिष्टनके कुंकुम चूर्णादिना अतति पिष्टातः। पटो वास्यते नेन पटवासः। दृप्यंत्यनेन मुखे षा दर्पणः। मं कतेमंधते नेन मुकुरः। आदृश्यते रूपमस्मिन्नादर्शः। आम दर्शोपि। व्यजनमे वातो नेन विक्षिप्यते वा व्यजनं। तालस्येव वृंतमस्य तालवृंतं। तालस्पर्शेन कृत्यतत्र येके॥ इति नृवर्गः॥ ॥

अ०टी
६५

संतन्यतेऽनयासंततिः। गूयते जन्यते कुल्यते वाऽनेन अन्वीयतेऽन्वयः अवपते जन्यते वंशः अन्ववैत्यन्ववायः क्षियन्ते वायेनेवा वर्णाः। आचचार ए
ववर्णाः स्युर्ब्राह्मण्यश्च। राजबीजमस्यास्ति राजबीजी। राजवंशे साधुर्भवो वा राजवंश्यः। बीजे साधुर्भवो वा। यथा सूर्ये बीज्यो राम इत्यत्रक
रणेऽन्येऽन्यापि दृश्यते॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः। आरात्याद एकोन्यः कर्मभ्यो यातः आर्यः। अरणीयो गम्यो वा। सभायां साधुः सभ्यः। सं
श्चासौ जनः सज्जनः यते वा सज्जनः। साध्नोति परकार्यं साधुः। आमुष्यायणो मुष्य पुत्रश्च। ब्रह्मवेदाः ब्रह्मतयो ऽत्यन्तज्ञानं च यास्ते।

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ। वंशोऽन्ववायः संतानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः॥ १॥ विप्रक्षत्रियविट्
शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतं॥ राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः॥ २॥ महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्ज
नसाधवः॥ ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये॥ ३॥ आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः॥ वि
प्रश्च ब्राह्मणो॥

तव्रत्यर्जयत्यवश्यं ब्रह्मचारी वर्णी॥ गृही गृहमेधी गृहाश्रमी। ज्येष्ठाश्रमी वनितिष्ठंतेऽस्मिन्प्रस्थः वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थो
वैखानसाख्यः भिक्षते तच्छीलो भिक्षुः यतिः सन्न्यासिनि द्वन्द्वः आश्रमश्चतुष्के। आश्राम्यंति तपश्चरंतीत्याश्रमं धत्येकं वनेतो
मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौंजिबंधना द्राह्मनि द्विजातिः अग्रे आदौ अग्या मुख्या द्वा जन्मयस्य। यत्कुतिः ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्॥ राम
वाडवः बाल्प्रः विशेषेण प्राति पूरयति विप्रः विपाति विपति पापं वा विप्रः। विपद्रोपब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः। जातिमात्रोपजीवी
स्याद्द्विजबन्धुर्ब्राह्मणब्रुवः॥ ॥ ६५

षट्कर्मा ऽरो ब्राह्मणस्यात्र अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति। वेत्ति विद्वान्। विदेः शतुर्वसुः। विपश्यन्नरिश्चितयति विपश्चित् दोषा
न्जानाति जानाति जाचाजह्यादिति दोषज्ञः। सन्नु विद्यमानः उत्तम इत्यर्थः। अन्ये च सकल्याः। शोभनं ध्यायति सुधीः। अन्येन्यापि दृश्यते इति कि
प्रत्यासारणो वा ऊ कस्यानवेत्ति कोविदः कुः शब्दे आभाद्। धियमीरयति धीरः मनस ईष्टे मनीषी ईषा अस्यास्य वा मनीषी। जानातीति ज्ञः
इगुपधेति कः। प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्रज्ञादित्वाच्छ्रत्यण्। प्रज्ञास्त्यस्य वा। प्रज्ञाश्रद्धेतिणः। सम्यक्ख्यानं ज्ञानमस्त्यस्य संख्यावान्। संख्या वि

सोऽपि षट्कर्मा यागादिभिर्युतः॥ ४॥ विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः॥ धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पं
डितः कविः॥ ५॥ धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः॥ दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छांदसौ समौ॥ ६॥ उपाध्या
यो ऽध्यापको ऽथ स्यान्निषेकादिकृद्गुरुः॥ मंत्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती॥ ७॥

रणा वा। पंडते जानाति वा पंडितः। पंडिर्गतौ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति पंडा धीः संजाता अस्य वा। कवते वर्णयति कविः। कवित पि। सुवति सूरिः कृतम
स्यास्तीति कृती। कृष्यः कर्षति निविकृष्टिः लब्धवर्णः प्रसिद्धिर्येन लब्धवर्णः विचष्टे विचक्षणः॥ अप्रत्यय सूत्रमित्यर्थः श्रोत्रियं
छंदो धीते श्रोत्रियो छन्दकर्मेति। छंदो धीते छांदसः। मीमांसको जैमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनि॥ वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगतः
शून्यवादिनि॥ नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हतः। वीवीकलौकायतिकास कार्य्यसांख्य कापिलो। उपेत्याधीयतेस्मादुपा
ध्यायः इङश्चेति घञ्। गृणाति उपदिशति गुरुः।

अ० टी० त्वन्मनुः॥ निषेकादीनिकर्म्माणियःकरोतियथाविधि।संभावयतिचान्नेनसविप्रोगुरुरुच्यते।निषेकोगर्भाधानविधिःआदिशब्दात्सी
६८ द्वेपृक्तिचतुष्टयं अनेकपुरुषस्य पुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौडोपनयनादीनि।आवरणीयःसेव्यःआ
चार्यःआचार्याहत्यनीतिनैरुक्ताः।मंत्रकृत्वेदाध्यापनाद्धिशिष्टाख्या।कृतउपनयनेनद्विजत्वापादनात्तुयदाह।उपनीयतुयःशि
ष्यंवेदमध्यापयेद्द्विजः।सकल्पंसरहस्यंचतमाचार्यंप्रचक्षते।यष्टाचयजमानःस्वाम्येनादिश्यतादेष्टा।आदिष्टीनिपाठेआदि
श्यमनेनेतिइष्टादिभ्यादिनिः।क्तस्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंख्यानात्सप्तमी।व्रतीसनियमः॥यजतेनयजमानःपूजाज्ञःशानच्॥उ

यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः॥ इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान्॥ १०॥ स गीष्पती
ष्ट्यास्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः॥ सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः॥ ११॥

तीसोमवतिअध्वरेदीक्षितनाख्यः।दीक्षासंजातास्येति।सोमवान्अग्निष्टोमादिक्रतुः।यश्चेतनःअग्निष्टोमःत्यग्निष्टो
मअत्याःषोडशीवाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामइतिसोमसंस्थाः।यजनमिज्या।इज्यायज्ञोनविकल्पश्च।अत्यर्थंयजतितच्छीलोया राम
यजूकः।यजजपदशांयङ्इतिऊकः॥ ॥सुयजोर्ङ्वनिप्॥सयज्वाबृहस्पतिसवेनहेतुनास्थापयतिःस्थपतिःपानेपीथश्च ६८
इत्यादिवचनात्थक्।घुमास्थेतीत्वं।सोमपीतीतुप्राव्याःपेठुः।सर्ववेदायेदीक्षितस्तुनत्कालेसर्ववेदत्यस्मात्सर्व

अनूचानःवृत्तउपोथ्येवानूचानःश्वानूचानश्चेतिकानासिसाधुःप्रोच्यतेप्रवचनंवेदःअधीतमनेनेत्यधीति।इष्टादिभ्यादिनिःकस्यद्वि
षयस्यकर्म्मण्युपसंख्यानात्सप्तमी।अधीतत्यपूर्वोऽध्ययागुरुगृहात्समावर्त्ततेसमावृत्तः।स्नातकाख्यःगुरुगेहादनन्तरस्नाति
कोऽस्मिन्कथ्यते।सुनोतिसुत्वा।सुयजोर्ङ्वनिप्।आभिषवःसोमकुट्टनसंधानं।छत्रमिवशीलमस्यछात्रःछत्र्यादिभ्योणः।छत्रंगुरु
सेवालक्ष्यते।गुरोरंतेवसत्यंतेवासी।शयवासवासिष्वकालादितिसप्तम्याअलुक्।शासनीयःशिष्यः।शिक्षायांनवाशैक्षाःप्रथमकल्प

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः॥ लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते॥ १२॥ छात्रान्तेवासिनौ
शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः॥ एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः॥ १३॥ सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव श्चितवान
ग्निमग्निचित्॥ पारंपर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययं॥ १४॥ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याद्

प्रथमंकल्पःप्रयोजनमेषांतमधीयतेवाप्राथमकल्पिकाः।तुल्यवेदाश्चतुल्यव्रताश्चतुल्याचाराश्चान्योन्यंसमानेब्रह्म
चर्ये[illegible]चारिणः।ब्रह्मवेदाब्रह्मतपोब्रह्मज्ञानंचशास्त्रमिति।एकस्मिन्वेदेव्रतमाचरन्तिवायतइतिणिनिव
[illegible]भिमानस्यसः।समानतीर्थेवासीतियत्।तीर्थ्ययइतिसचंतरस्यानेनविधानात्तीर्थ्यगुरुः।आहिताग्निः
[illegible]पारंपर्यमितिहास्येनेनिपुरुपारंपर्यस्थितंऽतिह।ततःस्वार्थेऽपदत्तेअनन्तावसथेतिहभेषजात्ष्यञ्।उपज्ञायनइत्यु
पज्ञा।इदंप्रथमतस्तज्ज्ञानं।चेऽइस्योपज्ञा।वेदोपज्ञानसंज्ञकंव्याकरणं॥

अ॰टी
६७

अ ह्रु द्वेने। सप्ततंतुः तंतुभिः सप्तभिस्तन्यत इति। मखतेर्धर्ममखः क्रियते क्रतुः। स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः होमो देवयज्ञः॥३
उपज्ञायां द्वे। स्नानासुपक्रमः अनेन स्योपक्रमो नदोपक्रमः॥ ति मानानीयकान्यः यस्मात् यत्तत्र आरंभः सउपक्रमः उपज्ञो
पक्रमं तदाद्याख्यासायामिति नपुंसकत्वं। इज्यते यज्ञः। यज्ञेयाविनिनसूयते सोमो। अस्मिन्सवः ध्वाध्वानरात्यध्वरः नध्वरति
वा॥ अतिथिपूजनं नृयज्ञः। तर्पणं श्राद्धादयो पितृयज्ञः। बलिर्भूतयज्ञः। यत्मनुः अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं। होमो
दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनं। समजंतिमिलंत्यस्यां समज्या। सजायां समजनिषदेति क्यप्। परिषीदंत्यस्यां परिषत्। प
षंच। गावो नागो व्रजयत्तिष्ठंत्यस्यां गोष्ठी। सहभांत्यस्यां सभा। संयंत्यस्यां समितिः। संसीदंत्यस्यां संसत्। आतिष्ठंत्यस्यामा
ज्ञात्वारेन उपक्रमः॥ यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततंतुर्मखः क्रतुः॥ पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः।
एते पंच महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः॥२४॥ समज्या परिषद्गोष्ठी सभा समिति संसदः॥ आस्थानी क्लीबमा
स्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः॥२५॥ प्राग्वंशः प्राग्घविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः। सभासदः सभास्ताराः सभ्याः
सामाजिकाश्च ते॥२६॥ अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्॥ ॥
स्थानी सीदंत्यस्मिन्सदः। अस्तु नासानः स्त्रीवा॥ वीराः कर्ता स्थूणाव॥ प्राग्वंशो प्राग्वंशः पत्नीशालाख्या। आगेश
लायाः आयोनाग। सदसि साधवः अनाधिकजागरूका ऋत्विजेदाः सदस्याः। सोनायां सीदंति सभासदः। सभास्तारावंति राम
सभास्ताराः। समाजं समवयंति सामाजिकाः। समवाया समवैतीति ठक्। पार्षद्याः परिषद्याः सभाः भूराश्च। ऋत्विज इत्येवा अध्वर ६७
यति। अध्वरति वा अध्वर्युर्नाम ऋत्विग्विशेषः। स यजुर्वित्स्यात्। उद्गायत्युद्गाता छंदोगः स्यात्। जुहोतीति होता बह्वृचः स्यात्॥

आग्नीध्रश्चेति आग्नीध्रान् स्पर्शरणं चाग्नीध्रः। अग्नीन् धरति तेन देवं आदिशब्दात्वाष्ट्रशास्त्रब्रह्मा॥ ब्रह्मणाच्छंसी पोता नेष्टा ग्रावस्तुदादयो
प्रतिप्रस्थाता प्रतिहर्ता नेष्टा नेतृसुब्रह्मण्य इत्यपसदस्याः सप्तदश ऋत्विजः। ऋतौ यजंति ऋत्विजो ग्रहाः। अपि प्रियं तत इति वा॥ सह
लोसर्पत्। रताः कुर्वंति यजन्त ऋत्विज इति कान्यः। अतो यजंति निष्क्रत्विक् ऋत्विग्दधृगिति साधुः॥ विदंत्यनां वेदिः परिष्कृता वास्ते
णपरिष्कृता यागार्थी। अपरिष्कृतां वाह। तिष्ठंत्यस्मिन्स्थंडिलं। वत्युत्सवत्वरं। यागार्थे समसंस्कृता भूमिः। तत्रा अघटितो यूपाय कटक।
आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते॥२७॥ वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वरे। चषालो यूपकट
कः कुंबा सुगहना वृतिः॥२८॥ यूपाग्रं तर्म निर्मंथ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः। दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोग्न
यः॥२९॥ अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः। समूह्यः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः॥३०॥
द्यतिनिवर्ष्यते चक्रीयते चषालः। कुंबि आच्छादने। स्त्रीति प्राजिकाथि वीती त्वक्। व्रियते नया वृतिः यज्ञवाटे परिणिका। तरत्यनेन यूपं तं
र्म। निर्मथनीयं दारु यते। ग्रि जेन्यते। उयत्त्वं अरणिः सोरणिः। दक्षिणो अग्निः दक्षिणाग्निः। गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः गृहपतिनाः सं
युक्तो स्या आहातव्य आहवनीयः। त्रीनितानेवा। एषोऽपददादिवादेर्वे। प्राणयनं मंत्रादिना संस्कारेः पादुभतः। अग्नौ परिचाय्योपचाय्य
समूह्या इति पाणिना। समूह्य नेटो कालेनेदमग्निः समूह्यः परिचीयते परिचाय्यः उपचीयते उपचाय्यः ऋषां अग्निनामधेयानि प्रयोगविषयाणि॥

अ॰टी
६८ आनाय्योऽनित्य इति साधुः। आनीयते आनाय्यः। प्रणीयते दक्षिणाग्नेः संस्क्रियते। एषा कथमिकुसि तेनि जीवसंगे ऐन्द्राः सुक्ष्म आहूयते
हा॥ स्वाहा स्वधा॥ समिधामाधानी सामिधेनी। समिध्यते आधाने षेण्। धीयते नया धाया। धाय्या साम्नाय्येति साधुः। गायते त्रायते गायत्री। ग
यत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृत्यनिधृतिकृतिविकृतिसंकृति अकृत्येकं च कां
तमधायादि॥ हव्यस्य पाको हव्यपाकः॥ पक्वं होतव्यं चरुः चर्यते भक्ष्यते इति। स्थाल्यपि चरुः॥ हव्यकव्यपाको द्वौ॥ पक्वान्ने च क्षीरे दधियो

योगार्हपत्याद्दानीयदक्षिणाग्निः प्रणीयते। तस्मिन्नानाय्योऽथ। भार्या स्वाहा च कृतं तु कृतिप्रिया॥२१॥ अक्रूसामिधेनी

धाय्या च या स्यात्समिधनी। गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान्॥२२॥ आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे

स्याद्दधियोगतः। धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा॥२३॥ पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम्। हव्यकव्ये दै

वपित्र्ये अन्ने पात्रं स्रुवादिकम्॥२४॥

तनादामिक्षा॥ पक्वे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेवी आमिक्षा निष्क्रान्तिः। आमीयते प्रक्षिप्यते दध्यत्रेति॥ धूयते अग्निर्येन तेन धवित्रं
अग्निर्निर्धूयते इति त्रयं। पृषद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यं। पयसि संस्कृतं पायसम्। च अग्निमुखेन देवेभ्यो हव्यं। स्रुवा स्रुच्। मुखेन पितृभ्यो राम
नं कव्यं। कूयते शब्द्यते पितृभ्यः कव्यं। अनयमुन्नयवतीति सुश्रुतिद्वाः पित्र्यं तस्मात्पात्रं। आदिग्रहणात्स्रुग्ग्रहादि॥ ६८

ध्रुवति स्रुवा। उपस्तृणाति हूयते अनया जुहूः। एते च स्रुवो विशेषाः स्त्रीलिंगाः। स्रुव उपस्मानुस्रुक्च स्रुच्का विशेषः पुलिंगाः। उपा मन्त्र्यते
यते हन्यते स्म उपाकृतः। परंपरा मकति परंपराकं। शसनमिति पुक्ताः पाठः। शसु हिंसायां। प्रोक्षणं लक्षणं यावधः। प्रोक्षपरियते
सुर्हन्यते। यज्ञ शति शेषः। मित्रिहिंसायां। सं नायते अथ सान्नाय्यमिति साधुः। हूयते हविः। वषट्स्मे त्रिलिंगेन हुतं कृतं वषट्कृतं। अवभृ
थम भृथ्यनेनेनावभृथः। यज्ञकर्मार्हं तु यज्ञियं। यज्ञार्चिन्त्यां स्वधा प्रोक्तकर्मार्हे त्रीणि संख्यानां इज्यते स्म इष्टं। यागादि। यद

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुवो भेदाः स्रुचः स्त्रियः॥ उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः॥२५॥ परंपराकं शसनं प्रो

क्षणं च वधार्थकं॥ वाच्यलिंगाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते॥२६॥ सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृ

तं। दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियं॥२७॥ त्रिष्वथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्तं खातादि कर्म यत्॥ अमृतं विघसो

यज्ञशेषभोजनशेषयोः॥२८॥ त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने॥ ॥

हास्का अग्निकर्म हवनं त्रेतायां यज्ञे हूयते। अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते। पूर्तं खातादिकर्म यत्॥ यापति स्म पूर्तं अन्यथा
स्व्यापृष्टं खिमदामिति निष्ठानवानावः। खातं वाप्यादि। आहवः। वापी कूप तडागानि देवतायतनानि च। अन्नप्रदानमारामः पूर्त
मार्याः प्रचक्षते। अग्निर्यतनेन नश्यत्यज्ञं। विशिष्टमदनं विघसः। उपसर्गाद्घस्त्वमशे देवज्योश्च निघस्यादीन् ॥ यन्मुनिः विघसाशी नवमित्यपि

भृतनोऽन्नतः। विघसो भुक्तशेषं स्याद्यज्ञशिष्टमथामृतं।

स्वनउपसर्गविधा धेतेदानार्थाः॥ स्पर्शनं स्पृशधातोः दानं प्रपूर्वाद्दोगवादिकं स्पृश्यतेऽतिदीयते॥ प्रादेशनं दानं गोयवराद्दाने। अंघते हरतिप्रसर्गाद्यपि। तदहे मृतदिने मृतमुद्दिश्य दानं पिंडोदकादि ऊर्ध्वदेहाद्भवमौर्ध्वदेहिकं। ऊर्ध्वदमाबुदेहाद्येति ठञ्॥ अनुशतिकादित्वा
दुभयपदवृद्धिमाकः॥ पितृभ्योदनेऽनुष्ठप्यते निवापः श्रद्धास्यत्र श्राद्धं पितृकर्म। श्रद्धा श्रद्धावैनि एाः॥ अनुद्धाक्रियते अन्वाहार्यं अ
मावास्याश्राद्धं॥ कुं तरणमिस्सूर्यो वेनि कुतपो मध्याह्नकालः अष्टमः श्राद्धकालः यस्मिन् दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्कर
सकालः कुतपोयत्रपितृभ्यादत्तमक्षयं श्राद्धे द्विजशुश्रूषा। इयेरनेकार्थस्पयुज्यत्यः परेवी गवेषमार्गणं। गुर्वादेः कावित्यं

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं॥ २९॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः॥ मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु
स्यादौर्ध्वदेहिकं॥ ३०॥ पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः॥ अन्वाहार्यं मासिकेंऽशोऽष्टमोऽह्नः कुत
पोऽस्त्रियां॥ ३१॥ पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा॥ सनिस्त्वध्येषणा याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना॥ ३२॥
षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि॥ क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि॥ ३३॥

प्रार्थनयानियोजनं सनिः षणु दाने। याचनं याच्ञा। यत्नया वेति नञ॥ पासः अर्थं धु इति वाक्लकारस्य॥ अभिषसनमभिषस्तिः राम
षस्यस्येषो॥ आनं च्यताः धूः। वारिणी त्यैव पादार्थ्यं वाचेति यत्॥ अतिथ्यर्थं त्रसाधुनि। अतिथयेद्दम् आतिथ्यं आतिथेयं अतिथयो ६९
साधुरातिथेयं पथ्यातिथीनि ढञ्। कात्यस्त्वाह अवेशिकविपार्श्वे इरतिथ्यमनिधीयते। आतिथ्यातिथिरागन्तुरिति वमाला। सास्य
ऽत्रएवोनयमाह। आतिथ्यं स्यादतिथ्यर्थं आतिथ्यमतिथिर्धिर्धि ढञ्॥

अवेशो अपतिवेशो नव आवेशिकः तने कथ्याभीरामतिथिं विद्धं संगतिकं तथेति स्मृतेः। नास्तितिथिरस्यातिथिः। अततिसततं गच्छति
वा। स्मृतिः अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः स्वाध्यूर्णको नमो वरिवास्त्वितः। अजिनि नमसः पूजायां क्यच्॥ पूजा नयया द्वि। अपचयनमपचितिः
अपवितिनिश्चेत्यत्र वायौ कीर्तिनित्यं विना वा निर्देष्टव्यत्वात्। सपरसाधुः। सपर्या सहपर्याय क्रमेण। वर्तते वा। वरिपरिचर्यायां कर्॥
अपविनिश्चेत्यत्र वायौ कीर्तिनित्यं विनावानिर्दिष्टं व वक्तव्यात्। सपरसाधुः। सपर्या सहपर्याय क्रमेण। वर्नते वा। वरिपरिचर्यायाकन॥
शुश्रूषा गुरुसेवा च लक्षणया। परिचरणं परिचर्या परिसर्यामृगयाटाद्यानाउपसंख्यानं। परिचर्या तु पर्येष्टिरितिनायुरिः परिव्रज्यात

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते॥ प्राघूर्णिकः प्राघुणिकोऽभ्युत्थानं तु गौरवं॥ ३४॥ पूजा नमस्याप
चितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः॥ वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना॥ ३५॥ व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या
त्वीर्यापथे स्थितिः॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनं॥

सूचिस्सूत्रिसूत्र्य धन्त्ये शूर्पोतीनाक्ष
पस्याथरूढा कुशोविशाखिका। व्रजनं व्रज्या। अनयज्ञो नावेकप्य्। कुटिलमटनमटाट्या। सूचिसूत्रिमूत्र्य एवं गदन दस्य
पसंख्या। ऋ एपंतापू प्याद्यापि। यन्मनुः तार्यत्रिकं पथ्याद्या वकामजोदशामोयुणी। स्त्रीषु चनिवराक व्येति वत्॥ उपस्पर्शनेन
वरानिचर्या। ईर्यापथध्यापनमोनादिवासे वो घमार्गरिव्यनि अनुव्रतास्थिति रनुष्ठाने। चर्यास्वीर्या विडुष्टा इति मुनिः। उपस्पर्शने
द्विः स्वान्यत्रोपस्पर्शः। आचम्यते नो वा चमनं॥

अ°टी
७०

मनेनीवः कर्मे वामौने। ज्ञानावलघुपूर्वादाग। प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणश्च सः। वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः। व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः। पूर्वानुक्रमेण आनुपूर्वी। पञ्च। स्त्रियां स्त्री चे। आवर्तनं आवृत्। गुणः। दोपपरिपाटिने। परिपाटिः अनुक्रमः। आ हत्य परिपाठ्यां द्वे। स्त्री। पर्यायाणां पर्यायः। पराभूपातयपि गः। इतिवज्र। विपर्ययः क्रमः। स्त्रे नृभिति क्रमश्च। वृत्येन वर्ज्यते न्वादियेत्ति तद्वृते। उपवास ले व्रतोऽ याणां दिके। णपकपर्याये। संज्ञार्यो कन्नृ। उपवस्ता वासि सर्पोपवस्त्रो उपव

अथ मौनं भाषणं। ३६। आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः। पर्यायश्च निपातस्तु स्यात्पर्ययउ

पात्ययः। ३७। नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यके। औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता। ३८।

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनर्द्धिरथ। अञ्जलिः पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविन्दवः। ३९।

पवादिस्य इत्यण। उपवस्तस्य इदमौपवस्तमित्येके। वसस्तुं नेन्नः उपवस्तुरिदमित्यन्नाद्यपि यनूस्मृति मासान्मधुमस्तरी अवर्ज्ये उपवस्तं चैके। प्रकृतिपुरुषयोः पृथक् ज्ञानं विवेकः। नावनोपृथक् स्वरूपं च भित्येके। द्विः स्यात्पृथक्तावस्याद्ब्रह्मवर्चसं ब्रह्माध्य यन्नर्द्धिः ब्राह्मणाः तपःस्वाध्यायादेर्वर्धस्तेजो ब्रह्मवर्चसं ब्रह्महा स्त्रियौ वर्चसद्वत्यप्। ब्रह्मणा वेदाया ञ्जलिः। यन्मनुः संहत्य

स्ताव घर्यं सहि ब्रह्मां जलिः स्मृताः वेदपाठे आस्य निर्गता नलवाणाः ब्रह्मविन्दवः॥

राम
७०

नुयोगयोराध्यते ऽनेन ध्यानमेकाग्रतया चिंतनं। यदाहात्तत्प्रत्ययैकतानता ध्यानं। योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। कल्प्यते विधीयतेऽस्मिन्कल्पं। तिवने नविनियोग। शास्त्रे गोति। आद्यो विधिरित्यर्थः। मुख्यो नावस्थानिनि धृमञ्जः। उपाक्रियते ऽनेनोपाकर्म। वेदपाहरणविधि। ऽविधिः। रोहिणीपां द्धे दंस्युपाकुर्यादितिहि स्मृतिः। वामेन वामः पृष्ठादौ दक्षिणेन तु दक्षिणा इतिपादोपसंग्रहणं। अभिवादन्ते आशीकं कार्यं तेनेनेत्याभिवादनं। अतएव। अभिवाद्य उपसंग्रहणः। भित्ततो भिक्षुः स्मनाशांसभिक्षुः। परिवर्ज्यसर्वसनस्य उत्तीति परिव्राट्। परो व्रजोषापदां गेइतिविप। षष्ठं च। कर्म्मंदेन पाराशर्यप्रोक्तं भिक्षुतंत्रं अधीते। कर्म्मंदकृशाश्वादिभिः पाराशर्यादि

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ। मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः। ४०। संस्कारपू

र्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः। समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे। ४१। भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि

मस्करी। तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः। ४२। तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः। ऋषयः

सत्यवचसः॥

लाभिन्यां भिक्षुनटसूत्रयोः णिनिः। आकृत कर्माणि मुनिः। वेः अयसी निमस्करी। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः इनि साधुः। तपः सप्तास्तीति तपस्वी। अस्त्या ण्यांविनीणौ। अणवा। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घ। पारिकाङ्क्षीपारिराशि दिवकः साह्या सिकाश्च। वाचंयम। निमोनेनास्त्रवाचंयमः। वा। वियमौ नाइ। निष्ठ्य श्रमन्यतेमुनिः। अभिन्नपर्याया वेतासिन्यका दैरीपारि दिवके सौ। तपःक्लेशानुद्दम वादान्तः शान्तिसाधुः। वसौ। स्यात्ताभिर्वाणी वर्णी। न ब्रह्मचारिणानि इनिः। ब्रह्मचरणं निनन्दी लोवा ब्रह्मचारी।

अ॰ टी स्नाति वेदसमाप्तौ विनियाबादिद्या कतृ। योऽव्रतवांस्तीर्थयात्रवेतस्नामीनुप्राप्लुतः सस्नातकः यत्स्मृतिः गुरुवैत्तु धनं दत्वा स्नायाद्वा
द् उक्त्या। वेदव्रतानि वापारं नीत्वाप्लुतमेव वा। यतेयमननमस्पारसनी नियती। यछतु पुरमति यतिः त्राघस्य एतद्व मितिणिनिः। परस्य
स्थंडिला शयितरि व्रतड् नयएए। विगतरजस्तमसीयेस्य स्वाचिकाऽन्यर्थः द्वयमतिगच्छंति अतिक्रामंति द्वयातिगाः। पूयतेऽनेन पवित्रः
प्रयतते प्रयत्नं तु उपस्मतिवा प्रयतः शुचिः पुण्यः पावनश्च। पाषमणं निषाषण्डः वेदबाह्यव्रताः सर्वलिंगिनः क्षपणकाद्याः सर्वाणि

स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती॥४३॥ ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते। यस्थंडिलव्रतस्तु स्यात्स्थंडिल
शाय्यसौ॥४४॥ स्थांडिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः। पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिंगिनः॥४५॥
पालाशो दण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः। अक्षी कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी॥४६॥ अजिनं चर्म
कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदंबकं। स्वाध्यायः स्याज्जपः॥ ॥

लिंगानि सन्त्येषां। नयव्रता इत्येको। आकुञ्चनना व्रतधरा नानावेषाः स्युः पंडिनो मताः। आषाढस्तु जातस्त्राषाढः किया खाष।
टाक्षाममपाद्रण्ड्योः। यदाह। आषाढो व्रतिनो दण्डः। व्रते इत्येव वारं नावेणुपर्यायः। केजलमंडमध्येकमंडलुः। कुंडीज्ञानपदकुंडेऽपम राम
त्रिभि। कवंतास्यासीदेति वृषी। अज्यते क्षिप्यते अजिनं चरितं चर्म। कृत्यते कृत्तिः॥ भिक्षादिभ्योण्। स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्व ७१
ध्यायः द्वंद्वेति घञ्। जपनं जपः। व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्॥

सोमसुत्वंतृडिः परिवासयन्तस्यां सुत्यासंज्ञायां समज इति क्यप्। अभिषवणमभिषवः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं। अवदीयते शोध्यते
नेन। अघमर्षणमघं देवता मंत्रजपो वा। करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट्। व्रत उपवासादिरुपचारः। अमावास्या दर्शः दृश्यते चंद्र
तिथ्या गास्तु पवारा ञ्। पूर्णिमायां पौर्णमासः पूर्णमा। शुद्धलत्रं भवः। शरीरसात्रेण वर्तते नतु पष्यतेऽनेन नियम यमः स
मुपनिविषु वेत्पप्। आह्वा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। आगंतु वाह्यं मृज्जलादि साधनं यत्रेति। अत एव कवि

सुत्याभिषवः सवनं च सा॥४७॥ सर्वैनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वघमर्षणम्। दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृ
थक्॥४८॥ शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः। नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम्॥४९॥ सौरस्तु
मेड्राकराणां मुण्डनं वपनं त्रिषु॥ कन्था कुटी च कौपीनं शाटी वस्त्री तिलत्यतः॥५०॥

मे कर्म नियमः। यदाह। शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥ शैवऊर्ध्वरेतास्तासिकःस्तु द्वानीसिद्धमार्गिकः।
पंचार्थिकः पाशुपतो नाकुलेश्यमहाव्रती॥ कापालीसोमसिद्धांती तांत्रिकः स्याद्विशेषकः। यामलो द्वयमार्गी स्यात्त्रिकन्नंदी
षडर्द्धिकः पूर्वाम्नायी महामार्गी भैरवी द्वादशागमः॥ शाक्तो वामस्त्वातमसिकः कौल आचार्यको मतः। एकायनः शाश्वतश्च वैष्ण
वः पांचरात्रिकः। रक्तांबरो नंदनश्च शाक्यः श्रमणवन्दको॥ भिक्षुः श्वेतः श्वेतपटः क्षपणापि दिगंबरः नग्नाटः स्याद्वकाली कौनिर्यथाली
वक्षीवको॥ ॥

अ॰टी
७२

उपवीयते आध्रियते स्मोपवीतं॥ अन्यस्मिन् वामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं। प्रागेव प्राचीनं। किन्नाम प्रेतदिक्पाश्वीयामिति स्वावा प्रावी
यते स्मावीतं। यज्ञसूत्रमित्येव नियतं वीयते इति निवीतं। यन्मनुः प्रोद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः सव्ये प्राचीनमावीती
निवीतं कण्ठसज्जने। देवं मनुष्यस्तीर्थं तद्दीयते तीर्थं। स्वल्पा कनिष्ठांगुलिः। द्विजमंजलिमध्ये न च जापाति प्रजलदानास्नानाश्रकः
प्राजापत्यं। दिव्यास्य ब्राह्मतीर्थं। वौष्ठौ ज्ञाता विसाधुः। जघाह्यपवल्कः। कनिष्ठादेशन्यंगुष्टमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्म

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे॥ प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितं॥५०॥ अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गु
ल्योर्मूले कायं। मध्ये ऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले ऽङ्गुष्ठस्य ब्राह्मं॥५१॥ स्यादुक्तलक्षणमनूपयज्ञलक्षणं ब्रह्मसायुज्यमित्यापि
देवसूयादिकं दद्यात् कृच्छ्रं सान्तपनादिकं॥५२॥ सन्न्यासं वत्यनशने पुमान्नायायाथ वीरहा॥ ॥
देवतीर्थात्मानुक्रमात्। करमध्ये सौम्यं वाङ्गःश्च ब्रह्मणो ज्ञानस्य न च नं ब्रह्मसूर्यं ब्रह्मलोकं प्रयात्पर्यमो ज्वलत्यर्थः। उत्वो नाव इति करश्च स
म्युनन्तिस सहयुक्। तस्य नावः सायुज्यं। तद्धदिति देवत्वं देवसायुज्यं च। आदि शब्दान्मूर्खसूर्यादि। कृतं नित पापं कृच्छ्रं नाम तपः स राम
तपनेन त्वं सीतपनं। यस्मृतिः त्र्यहं सायं प्रातस्त्र्यहमयाचद्या चितं। त्र्यहं परं च नाश्नीयात् कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतं॥ आदि शब्दात्पराकादि ७२
सन्न्यासं कं सर्वत्यागः मरणं। अध्यवसायः पुमानिति अयुस्य सन्त्यं मानविज्ञायीति। आयो पदेशनमतिः पतिवे च्चूवा। अप्राभिः वीरयते
वीरोभिः तत्पद्यचयाहीति॥

ईर्यापथ स्वस्य मित्तुव्रतस्य पदेन न परविस्मापनार्थेमिथ्याकल्पना। कुहुविस्मापने स्मादृश्यन्त्यर्थेलिप्सया विज्ञानदर्शनं कुहका
ख्यं ध्या। श्वत स्वाहा। ईर्ष्या लुर्दनपर्याच कुहनः कुहना कर्मा। व्रतेसाधुः कालोव्रात्यः नवनवा ब्रात्यप्रायाश्चिनादेः संस्कारो व्रापन
यनं। यस्मृतिः सावित्रीपतिता व्रात्याः व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः। व्रतेसाधुरित्येके। पृथग्व्यपदेशपोनेत्यर्थः। निराकृयते वेदहीनत्वा
न्निराकृतिनया कनेन निर्वानिष्क्रान्त। यस्मृतिः अनधीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमं। सजीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः। धर्म
ध्वजाभिः कुहनालोभान्निमिथ्येर्यापथकल्पना॥५३॥ व्रात्यः संस्काररहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः॥ धर्मध्व
जी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः॥५४॥ सुप्तेयस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च। अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्यु
दितौ च यथाक्रमं॥५५॥ परिवेत्तानुजो ऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्॥ ॥
धर्मध्वजाभिर्लक्ष्मीवास्य स्वस्य धर्मेध्वजी। लिंगात्तात्रादेर्वृत्तिर्जीविकास्य स्वनि लिङ्ग्य दत्यस्य पजटाद्युनिपाकृत्। अवांतरेकीर्णं रेतोस्यावकीर्णी
यस्मृतिः ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात् कामतः स्त्रियं व्रजेत्। अभिनिम्रूयनिर्मुक्तो स्वामिनोर्कोस्याभिनिर्मुक्तः अभिनिम्रूयादितोर्कोस्या
भ्युदितः। ज्येष्ठे चान्तरिकृत विवाहकनिष्ठो विवाहादेतोः परिवर्ज्य विदन्ति परिवेत्ता॥ यस्मृतिः ज्येष्ठेऽकृतविवाहेषु कुर्वते दा
रसंग्रहं। ज्ञेयास्ते परिवेत्तारः परिवित्तिस्तु पूर्वजः। अपत्नदारो चैतत्। यनो अग्निहोत्रव्रतादावपि परिवेदनव्यवहारास्ति॥

अ॰टी
७२

तस्यज्यायानग्रजःपरिवित्र्योविंदत्तिसपरिविन्नः॥विवहनंविवाहः॥उपयमनमुपयमः॥यमःसमुपयमैर्मैत्रैनिमित्येवेतिपक्षे ग्रंशश्चवयनंवा
वायः॥मिथुनस्त्रीपुंसयोरिदंमैथुनं॥निधूयतेऽगानिश्चिमित्रिधुवनं॥रमणंरतं॥रतिःसंवेशनंरहः॥सुरतंसंमोहः॥संप्रयोगोपि॥ त्रिसंख्या
कोवर्गः॥धर्मकामार्थैस्त्रिवर्ग॥चतुर्णांवर्गःसमाहारश्चतुर्वर्गः पात्रादिः॥ते धर्मकामार्थाः सैकात्यः॥मोक्षश्चाद्रिनिद्राणोवले
धर्मश्चिवंधनीजनीवधूमृसेति संज्ञायांजन्याइतिसाधुः॥जामातुर्वयस्याः॥जामातुर्वयस्याः॥जनीबोढारोपिपक्षेस्युः॥यातेनिजगा

परिवित्तिस्तुतज्ज्यायान्विवाहोपयमौसमौ॥पद्ग॥तथापरिणयोद्वाहोपयामाःपाणिपीडनं॥व्यवायोग्राम्यधर्मो
मैथुनंनिधुवनंरतं॥त्रिवर्गोधर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गःसमोक्षकैः॥सबलैस्तैश्चतुर्भद्रंजन्याःस्निग्धावरस्यये॥
ब्रह्मवर्गः॥मूर्द्धाभिषिक्तोराजन्योबाहुजःक्षत्रियोविराट्॥राजाराट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः॥१॥
राजातुप्रणताशेषसामंतःस्यादधीश्वरः॥ ॥

नवदत्कुमारी॥॥इतिब्रह्मवर्गः॥ ॥मूर्द्धन्यभिषिच्यतेस्ममूर्द्धाभिषिक्तोपि॥राज्ञोपत्यंराजन्यः॥राजश्वशुराद्यदित्यत्र राज्ञोपत्येजा राम
तिग्रहणं॥हिरण्यगर्भवाहुभ्यांजातोबाहुजः॥बाहूराजन्यःकृतइतिश्रुतेः॥यत्रस्यापत्यंजातिःक्षत्रियः॥क्षत्राद्घः॥क्षत्रेवदतात्या ७२
णात्॥राजतेराट्॥ब्रह्मणस्त्वस्यराजसूयेतेनिषत्वं॥फूलंनशोनंउत्वं॥वावसानेवचर्त्वं॥पृथिव्याराजापार्थिवः॥सर्वत्राभिपृथिवीन्या
मोणो॥महीक्षिपतिवसतिमहीक्षित्॥नराधिपः॥अधिपरिडिष्टेतच्छीनाधीश्वरः॥अधिपतिरथापि॥ ॥

नृपचक्रेराजकेवर्त्ततेसार्वभौमेनावक्रंराष्ट्रंवर्त्तयतिवासार्वभौमस्यभूमेरीश्वरःसर्वभौमः॥अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥चक्रा
ऊःरामोदाशरथीरावणारिकाकुत्स्थराघवाः॥सौमित्रिर्लक्ष्मणोलेकापतिपौलस्त्यरावणाः॥दशास्योथेंद्रजिन्मेघनादोमंदोद
रीसुतः॥आंजनेयस्तुहनुमान्हनूमान्मारुतात्मजः॥किष्किंधाधिपसुग्रीवौ॥द्वौजटायुर्जटायुजौ॥अजातशत्रुःशल्यारि
र्धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः॥राधेयोऽगाधिपःकर्णोभीमसेनोरिडिंवजित्॥मारुतिःकावकारातिर्वेकवेरीवृकोदरः॥धनंजयार्जुनौकौंते

चक्रवर्तीसार्वभौमोनृपोन्योमंडलेश्वरः॥३॥येनेष्टंराजसूयेनमंडलस्येश्वरश्चयः॥शास्तियश्चाज्ञयाराज्ञःस
सम्राडथराजकं॥४॥राजन्यकंचनृपतिक्षत्रियाणांगणाःक्रमात्॥ ॥

यःपार्थोविजयःशक्रनंदनःगांडीवीफाल्गुनःसव्यसाचीमध्यमपांडवः॥जिष्णुःकिरीटीश्विन्सुःश्वेतवाजीकपिध्वजः॥षष्ठ्या
कुंतीरुरुषात्रुपोवाल्मीयाज्ञसेन्यपि॥द्रौपदीविक्रमादित्यःसाहसांकःशकांतकः॥शूद्रकस्त्वभिमित्रोनाह्लादिः स्यान्नश
लादहनः॥वैरोचनोबलिःकार्तवीर्योर्जुनःसहस्रदोः॥अन्योभूम्येकदेशस्यानृपः॥ईजेसस्मइष्टं॥मंडलस्य द्वादशराज
कस्यासमुदितेस्वस्यणोचेतत्॥संपश्यन्मिसम्राट्॥मोराजिसमःक्वौवितिमस्यमः॥राज्ञांसमूहोराजकं॥राजन्यानांसमूहो
राजन्यकंगोत्रोक्षेत्यादिनावुञ्॥ ॥

अ॰टी मंत्रः कर्तव्याधारणामस्यस्य मंत्री। धियासचतिसमवैतिवा अमासहसमीपेवाभवो मात्यः सामायिकोवाप्यानतेप्यो मंत्रिणोऽन्येऽमात्याः
७४ कर्मसहायानियोगपारव्याः॥ अमात्या इत्येव। महतीमात्रापरिच्छेदः एषांमहामात्राः प्रदधातिप्रधाने। अविशिष्टलिंगं। पुरोधीय
तेहितेनतिवापुरोहितः सो बार्हिकोपि। द्रष्टानिर्णेता॥ आणादानादिन्यायाः। यत्स्मृति। विनानार्थे। अवसंदेहहरणे हारउच्यते। नाना
संदेहहरणं। व्यवहारः प्रकीर्तितः। पृच्छतीतिप्राट्। विविधंविप्रच्छीतिविवाकः। प्रपदीर्घोऽप्रसारणंच। प्राट्चासौविविधंवक्तिप्राड्विवाकः।
अक्षाणपायसुखानिरूपाणिवापश्यति। अक्षदर्शकोपि। धर्माधिकरणिकश्चाक्षिपटलिकश्च। प्रतिक्रियंतेवार्यंतेनेनप्रतीहा

मंत्रीधीसचिवोमात्योऽन्येकर्मसचिवास्ततः॥४॥ महामात्राःप्रधानानिपुरोधास्तुपुरोहितः। द्रष्टरिव्यवहाराणां
प्राड्विवाकोक्षदर्शकौ॥५॥ प्रतीहारोद्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः। रक्षवर्गस्त्वनीकस्थोथाध्यक्षाधिकृ
तौसमौ॥६॥ स्थायुकोधिकृतोग्रामेगोपोग्रामेषुभूरिषु॥ ॥

रः द्वारितिष्ठतिद्वास्थः द्वारिस्थितंदर्शयतिआवेदयति। द्वसंज्ञेइत्येके। द्वास्थितएवोपदर्शयति। द्वास्थोपस्थितदर्शकाः। राम
इत्येके। यत्तुदंडीदौवारिकोवेत्रीउत्सारकश्च। अंगरक्षकःदेव्यानीकेतिष्ठतीत्यनीकस्थः राजशिक्षाविचक्षणोवेतिशाश्वतः। अधि ७५
कृतोयेषुआयसुखेष्वध्यक्षः अध्यक्षानिवाअक्षव्याप्तौ अधिकान्यक्षाणिइंद्रियाण्यस्यवा। अधिक्रियतेउपरिनियुज्यतेस्मा। वि
क्षः। तिष्ठतितच्छीलः स्थायुकः स्यात्तृन्वेत्युकञ्। अधिकृतइत्येकग्रामेभुवंपातिगोपायतिवागोपः॥ ॥

भौरिणोहाटकेनियुक्तोभौरिकः हैरिकइतिपाठेहिरण्येनियुक्तः। रूपमाहतमस्यरूप्यंदीनारादि। रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्। निष्कदी
नारादौनियुक्तोनैष्किकः। वेशस्यांतरंतद्वेशंकुलस्त्रियःताःसत्यस्यांतर्वंशिकः४। अंतःपूर्वपदाट्ठञित्येकेजनकुब्जवामनादिसमू
हः॥ सुविदत्रंविवाहंजातत्रंतेत्र्यतिसुविदल्लाः कृदाश्रियः तत्रानिनवाः सौविदल्लाः कंचुकिविनीतवेशार्थमस्त्यस्यकुत्सत्रीविवस्था
यांस्थापयतिस्थापत्याः। यद्वानिष्पत्यास्मिन्वेशाःस्थःव्रजर्थकः। स्थस्थासोपतिःस्थापति। तत्रभवाइति। दित्यदित्यादित्यपत्युत्तर

भौरिकःकनकाध्यक्षोरूपाध्यक्षस्तुनैष्किकः॥७॥ अंतःपुरेत्वधिकृतःस्यादंतर्वंशिकोजनः। सौविदल्लाःकंचुकि
नःस्थापत्याःसौविदाश्चते॥८॥ षाढोवर्षवरस्तुल्याःसेवकार्थ्यनुजीविनः। विषयानंतरोराजाशत्रुर्मित्र
मतःपरं॥९॥ उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तुपृष्ठतः॥ ॥

पदाणपः। सुविदस्याद्वहतइमेसौविदाः॥ शाम्यतिशेठः अतएवांतःपुरपालकः। वर्षरतःसेकंवृणोत्याच्छादयतिवर्षवरः षृषु
शक्तिप्रतिबंधेवा। अर्थयतेतच्छीलोर्थी अर्थाज्ञासंनिहितइतिइनिर्वा। विजिगीषुःविषयाद्व्यवहितः॥ अतःशत्रोःपरभूमि
स्थोविजिगीषोर्मित्रं। उदासीनइवोदासीनः। शत्रुमित्रभूमिभ्योवाह्यः अतएवनतटस्थः॥ ॥ नतुपश्चात्स्थितोराजा। पार्ष्णिंभिंत्
पार्ष्णिंगृह्णाति अवष्टभ्नाति। पृष्ठत्वेनपृष्ठा। दशराजकमंडलंपरिसमाप्तं। यदाहुः। अरिर्मित्रमरेर्मित्रमित्रमित्रमतःपरं। तथारिमित्रामित्रंतवि
जिगीषोःपुरःस्मृताः। पार्ष्णिग्राहस्तथाक्रंदआसा॥

अ॰टी ७५ रथ्यनयोः पृथक्॥ मध्यमोथाप्युदासीन इति द्वादशराजकं॥ रेषयति रिपुः रेषृ हौ समानं पतन्त्येकार्थं निनिकेशाः अंपन्नः प्रयन्ति रि॥
द्विषि द्विषन्॥ द्विषो मित्र इति शतृ द्वेष्टि शीलाद्द्वेषिणः पात्तुं समर्थ इत्यर्थे वा इति युच्॥ दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत्॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामि
त्रयोरिति साधुः॥ विरुद्धः पक्षः विपक्षः॥ अमतिः अमित्रः॥ शात्रयति शत्रुः॥ प्रज्ञादिभ्यश्चेति पचादण्॥ अनिमन्यते अभिमातिः॥ द्वियत प
रः शत्रुः व्यायामि इयर्त्ति अरातिः॥ प्रतीपमर्थयते प्रत्यर्थी॥ परिपंथयति परिपंथी॥ छन्दसि परिपंथिः॥ परिपरिपंथिनौ पर्यवस्थातरीति साधुः॥
पर्यवस्थाता प्रत्यनीकः परिपंथकोपि॥ ॥ वयसा तुल्यो वयस्यः॥ नौवयोधर्म्मेति यत्॥ समानं वयो ऽस्य सवयाः॥ मेधति स्निह्य

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्॥ १०॥ सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोनुवर्तनं यथा।
र्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः॥ ११॥ चारश्च गूढपुरुषः॥ ॥

ति मित्रं॥ समानं ख्याति सखा॥ समाने ख्यश्च स चोदात्त इति इञ्॥ अध्ययन लोपश्च॥ सख्युर्भावः सख्यं॥ सख्युर्यः॥ सप्तपदानि क
माः स्मृतिः सप्त तानि विद्यन्ते॥ तिसाप्तपदीनं सख्यमिति साधुः॥ तद्यथा॥ सखा वयसा सप्तपदीनः॥ सोऽहं दसोऽहं दृशुहे वर्णः सोहं दीर्घ राम
मजयेत्॥ इच्छानुवृत्तिमित्यर्थः॥ अनुरोधकामा॥ चारश्चरूपुरुषश्च॥ देशकालोचितो वर्णो आकारो जातिर्वा॥ न वा स्य यथार्ह ७५
वर्णः प्रकार्य॥ प्रणिधीयते परे प्रणिधिः॥ अपसर्पत्यपसर्पः॥ चरति चरः चारः॥ ज्वालादित्वाण्॥ वा॥ स्पशति बाधते परान् स्पशः॥

आप्ये न सम्यगाप्ते अविसंवादि वाक्॥ प्रत्ययः आश्वासोस्य प्रत्ययितः॥ संवत्सरः कालोपलक्षणं तद्वेद सांवत्सरस्तदधीते तद्वेदेत्यण्॥ ज्योती
षि ग्रहादीनधिकृत्य कृतो ग्रंथो ज्योतिषः॥ ज्योतिषं वेद ज्यौतिषिकः॥ ऋतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्॥ दैवं पूर्वकृतं कर्म्म जानाति दैवज्ञः॥ मुहू
र्त्तं वेद मौहूर्त्तिकः॥ ऋतूक्थादित्वाट्ठक्॥ कालादिज्ञानमस्यास्ति इति ज्ञानी॥ कृतान्तं वेद कार्तान्तिकः॥ तेत्यते तन्यते तेन तन्त्रं॥ पारमेश्व
रवैद्यकज्योतिषादि तद्वेत्ति तान्त्रिकः॥ सिद्धान्तं निर्वारितं विप्रतिपत्तिरस्ते निष्ठा॥ त्रासिद्धान्तः॥ सीदत्यासिन् सत्रं॥ गृहस्य दाराश्च॥ लिपिं
करोति दिवाविभानिशेति टः॥ अक्षराणि लेखता चरणः॥ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ॥ अक्षरविन्यासे त्वयं वर्तने॥ लिप्यते ऽनया पत्रं लिपिः॥ जपादित्वा
त्पत्वे च॥ संदिश्यते संदेशः॥ सुखसप्तरूपः॥ दूयते ऽनेनेति दूतः॥ अथ वाक्यवादिवशः परः इति दूतः॥ दूतस्य भावः कर्म्म वा दौत्यं॥ दूतिर्वा॥ वक्तव्याघञ्॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु॥ सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि॥ १२॥ स्युर्मौहूर्त्तिकमौहूर्त्तज्ञानिकार्तान्तिका
अपि॥ तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ॥ १३॥ लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके॥ लिखिता
क्षरविन्यासे लिपिर्लिबिरुभे स्त्रियौ॥ १४॥ स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्म्मणी॥ अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः
पथिक इत्यपि॥ १५॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः॥

अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः॥ अध्वनो यत्खौ॥ पंथानं गच्छतीति पथिकः॥ पथष्कन्॥ पंथानं नित्यं गच्छति पान्थः॥ पथो ण नित्यमिति ण॥ पंथा देशः॥ अ
हरति पर्वताद्बलं नयोः पर्यायः॥ देशिकोपि पाथेयं शंबलं॥ स्वं विद्यते यस्य स्वामी॥ स्वामिनैश्वर्य्य इति साधुः॥ अमा सह समीपे वा भवः अमात्यः॥ अमेह
कतसेभ्य इति त्यप्॥ धियो वा यया स्मृतः इति यथा॥ कुष्णोस्मात् इति कोषः॥ कुशाते कोशः॥ तस्य कोश॥ राजन्ते राष्ट्रं॥ दुःखेन गम्यते दुर्गं॥ बलं

अ॰टी॰ एकसुरवृत्तसजातीयसमूहः श्रेणिः ॥ प्रकृतयो राज्याङ्गानीत्येवा यकाव्यः अमात्याद्याश्च पौराश्च संज्ञिः प्रकृतयः स्मृताः ॥ सेयानं
७६ संधिः एकत्र मित्पर्थः ॥ विरुद्धे विग्रहोऽस्वस्था नात्पर भिडलो दाहविलोपादिर्विग्रहः ॥ पानं यात व्यसतियात्रा ॥ आसनं विग्रहादिनिवृत्ति
द्वैधं प्रकरोद्वैधंद्वि बोधृधसुज्ञा एकेन संधायान्यत्र यात्रेत्यर्थः यद्वा बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचा त्मा नसमर्पयंश्च द्वैधीभावेन वर्तेत का
काक्षिवदलक्षितः ॥ अशक्तस्य बलवदाश्रयणमाश्रयः गुणाः राज्योपकारकाः ॥ ॥ शक्यते जेतुमाभिः शक्तयः ॥ कोशदण्डादिः प्रभु
शक्तिः उद्यमः सहनसुमास्त्रशक्तिः मंत्रः पंचाङ्गो मंत्रशक्तिः प्रागवस्थानतः शक्तिसिद्धोरयचयः क्षयः साम्यं स्थानं प्रपवयो वृद्धिर्नात

पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥२६॥ संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमंत्रजाः ॥२७॥ क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनां ॥ स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजं ॥२८॥ भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयं ॥ साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥२९॥ भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणं ॥ ॥

त्यत्र धर्मादित्रिवर्गो ॥ प्रतपत्यनेन प्रतापः प्रभवत्यनेन प्रभावः तेजः गुरुकत्वं यत् रतः श्रीधृत्ये पावमानादः प्रयुक्तस्य पुरा
यत्रापाणां त्पयथसहनं तत्तेजः ससुदक्षितं ॥ उपेत्य नेनोपायः माया पेक्षेन्द्रजालान्यत्र वान्निरुलिताः ॥ सहसि बलेन वृत्तं साहसं ॥ सा रा॰
तिवेरं सामयत्ति वा साम प्रियवचनादिः साम सान्त्वं ॥ सान्त्वसामप्रयोगे ॥ ॥ भेदोपजापौ सहतया भेदनं भेदः उपजपनमुप ७६
जापः उपधीयते समीपे दीक्षा नेत परीक्षार्थमुपधा धर्मकामार्थभयोपन्यासेनाशयान्वेषणं ॥ यत्र कौटिल्यः उपशनिः शौचाशौचं
रिज्ञानममात्यानो ॥ १२

निःशल्याको ताल्लसमाराः ॥ वाच्यलिंगाः ॥ ना षडक्षीणोऽयत्रा षडक्षीणो मंत्रः अषडक्षशितः श्रितिः स्वार्थे खः यदाह षट्कर्णो भिद्यते मंत्रः
रहश्चोपांशु चालिंगो विविच्यते पृथक्क्रियते स्मा विविक्तो ॥ विगतो जनोऽस्मिन्निति विजनं ॥ छाद्यते स्म छन्नं निर्गता शलाका यथको त्रिनिःशलाके
रहयति एकत्वेकोऽरहः शब्दः सोऽतः क्लीबे ॥ अन्योऽव्ययो अव्यये अलिंगो द्वे ॥ अनुरहसं च ॥ रहसि भवं रहस्यं ॥ दिमादित्वाद्यत् ॥ विश्रंभणं वि
श्रंभः आश्वासः यथोचितान्मूर्याद्भ्रंशो धः प्रानो भ्रेषः ॥ भ्रेष्वलने ॥ नियतमीयत न्यायः परिन्यानं सोऽभ्रेषः कल्पनं कल्पः सामर्थ्ये ॥ दिश्य

पंच त्रिषु द्वीपाय स्त्रीयाद्युगोचरः ॥२०॥ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ॥२१॥ समौ विस्रंभविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समंजसं ॥२२॥ युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनं ॥२३॥ अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ शिष्टिश्चाज्ञा च ॥ ॥

मानव्यापवितस्य नृपे देशरूपं प्रशस्ते देशनं वा ॥ सम्यगं जसा सृत्यमत्र सौ समंजसं ॥ उपाय एवौपयिकं ॥ प्रज्ञादित्वाद्उपायाद्वृद्ध्य
र्थे वेति ठक् ॥ अभिनीयते स्माभिनीतं तद्वत् न्याय्यं न्यायादनपेतं ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायाद्रूपं वितसी ॥ संप्रधार्यते ज्ञष्टं रूपमापा
धनेयतिसंप्रधारणा ॥ युक्तायुक्तपरीक्षा ॥ ॥ अवनम्य वदनमववादः सुखवस्तु नृपे ॥ निःशेषेण देशनं निर्देशः नियतं देशनं नि
शः शासनं नियोजनं शिष्टिः आज्ञापनमाज्ञा ॥

अ॰टी
७७
संतिष्ठते ऽनया संस्था। मर्या इति समीपार्थेऽव्ययं तत्र दीयते मर्यादा॥ ॥आगः अगति कुगति कुटिलं गच्छतीत्यागः अस्ते ऽनेन मंतुः अपराध्यते
दिमंतुः उद्दीयते ऽस्मिन्नुद्दानं दोबरवं उन्नो ह्रूस्वाणो वा। द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः मात्रा पादमात्रवशनाद्भवत्र्प्राप्तिरगचादिनाद्य
भ्यमयात्परमद्वर्थ इति स्वार्थे वा आकृः ॥ भागोंशस्य एव भागधेयः नामरूपभागेभ्यो धेयः ॥ कीर्यते क्षिप्यते करः बलतेऽनेन बलिः। राजग्राह्यभागस्य
भागादिर्नाग स्वत्यकं स्थावरजंगमादिदेयः करः। नियोग्योपजीवा बलिरित्यु वाच्त्स्वनद्रोऽयुषाः क्षोकोनाश्रितः ॥ घटनेऽनेन घट्ट
इति वा वहनो नदी तरस्थानं। आदिशब्दात्कुल्मपत्तौल्यादौ प्रावेशन वैश्मायन्येभ्यो राजग्राह्यो भागः शुल्कः शवति शालनि वा शु
संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ॥२५॥ आगोऽपराधो मंतुश्च समे तूद्दानबंधने॥ द्विपाद्यो द्विगुणो दंडो भाग
धेयः करो बलिः ॥२५॥ घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं च प्रदेशनं। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ॥२६॥
यौतिकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत्॥ तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः कालआयतिः ॥२७॥
रवेनया त्पनेनेति। प्रकर्षेणाराधनार्थं भ्रियते ढौक्यते स्म प्राभृतं। प्रदिश्यते प्रदीयते प्रदेशनं। उपसमीपे अयते ऽनेनोपायनं। राम
उपगृह्यते उपग्राह्यः। उपह्रियते उपहारः। उपदाक्वा शलिकं ढौकनंच। उपदीयते उपदा। चत्वार्येके। उपप्रदानं शुल्को वा उपदाने वयु ७७
समाना सुतयोर्वधूवरयोरिदं यौतकं। आदिशब्दाद्धुदनादि। सुष्ठु दीयते सुदायः स्त्रे दायः इत्येके। यद्दा स्वतन्यौतकादि सन
दायो दायोदानं वधूतां क्रियते हरणं। स चासौ कालः॥ ॥

सांदृष्टिकं प्रतिदृष्टं प्रयोजनमस्य सांदृष्टिको समाने हनि सद्यः तात्कालिकं फलं सद्यः परुत्परारीतीति साधुः उद्दृच्यते ऽनिलाषा स्मृयते उदर्कः।
नयानेऽसुन्नेरणायोग्यं। आदिशब्दात्पिशाचशन्पादिः॥ स्वराष्ट्राचोरा टीकाक्खिन्नो परराष्ट्रादाहविलोपादि स्वयंच ॥स्वपक्षात् ज्ञातिपुत्र
देरहीस्वप्रस्थितानृयोप्रारंभा करणं प्रक्रिया। अधिक्रियते प्रसूयते ऽनेनाधिकारः व्यवस्थापनमित्यर्थः॥ चमर्या इदं चारु चामरं। प्रकीर्य
ते विक्षिप्यते प्रकीर्णं। नृपस्य आसनं नृपासनं। भद्रकल्याणं कर्मयं वा आसनं भद्रासनं। हेमन्त इदं हैमं सिंहोपलक्षितमासनं॥ ॥छाद्यते ऽनेन
सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरं। अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजं ॥१८॥ महीभुजामहिभयं स्वप
क्षप्रभवं भयं। प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकं ॥२९॥ नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत्
हैमं छत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ॥३१॥ भद्रकुंभः पूर्णकुंभो भृंगारः कनकालुका॥ निवेशः शिबिरं
षंढे सज्जनं तूपरक्षणं॥३१॥ हस्त्यश्वरथपादातं सेनांगं स्याच्चतुष्टयं॥ ॥
छत्रं आतपात्त्रायते आतपत्रं। तच्छत्रं यत्स्वर्णं च नृपतिः कुकुदं द्वयमूनोसितातपवारणं। ॥ नृपार्थं भद्रा वा कुंभं नानं आनं
वार्षं गारः ॥ सोवर्णा भृंगारुः॥ निविश्यते ऽस्मिन्निवेशो नस्थाप्यते निवेशः सैन्यवासस्त्रशेरतेऽस्मिन्निति शिबिरं क्लीबाचारोपि॥ ॥
सज्जनं जनपतेनेन सज्जनं। सज्यते ऽनेन वा। उपरक्षते ऽनेनोपरक्षणं। सैन्यस्य प्रयाणीकरणं गुल्मको वा ॥ चतुरंगा हस्ति।
पदातीनां समूहः पादातं। मिताद्विधादरणं॥ ॥
राम

अ.टी
७८

दंतोस्तोस्य दन्ती दंतावलः। दंतौ शिखास्य संज्ञायां वलच् वले इति दीर्घः। हस्तोस्तीति हस्ती। हस्तात् नाविनिः। द्विरदः द्वावस्य रदौ द्विरदः। एकेनपिबत्यनेन
कपः द्वाभ्यांपिबतिद्विपः। द्वाभ्यांपिबतिद्विपः। मतंगः। हर्षेण्णोतो मतंगजः गजतिमाद्यति गजः। नगोपनदो नागः। अनेकपो वा। कुंजो कुंज
धोगर्त्तैर्दिष्टं वास्ते सोस्य कुंजरः। खमुखं कुंभोरवोस्येति कुंभी। कुंजेषुरमतेवा। स्तंवेरमः। वारणः एतीनस्तंबेरमः। स्तंबेरमते रमते
रमाः स्तंबक योयारमितनेयाः खतुः। पद्मीनियो वनरन्को बिंदवः सान्त्यस्य पद्मी। सामदंतः सिंधुरः। कुंभीचा। इभः। ध्रेश्यः।
मदेन दानं कुंभ। कलभमनो जाः। कलोभाति के लभने वा कलभः। प्रतिघतेसप्रतिरिभ गजासंज्ञा नास्य गजिनः। उद्भमतिमा
यूथनाथस्तु यूथपः॥२५॥ मदोत्कटो मदकलः करिशावकः। प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्वान्तनिर्म
दौ॥२६॥ हास्तिकं गजतावृन्दे करिणी धेनुका वशा। गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः
॥२७॥ कुंभौ तु पिंडौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्॥ ॥
नः। स्वयूथराजवयस्कस्त्वोपवास्य सन्नाहः सप्रवर्त्तिवित॥ हास्तिनां समूहो हास्तिकं। अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्। गजानां समूहो गज
ता। गजा श्रेणि वत्सा त्यात् तत्। धयत्यनेनो धेनुका। वष्टिकामयते वशा॥ गडिवदने केदेशे। कटीतवर्षीनुमदेकटः। माद्यत्यनेन मदः
मदोद्वृष्यसर्गयोः। धीनिखंडयत्यनेनेति दानं। दाने नि दानं वा। वम्यते वमथुः। द्वितोथुच्। कुंभाकृती मांससंघातौ। वेत्ति संज्ञायस्मात्
कुंभश्यानान्तसविदुः यत्तालकाय्यः। तत्ररत्नाविता नेद्वाविद्वहोथ्रवणगतो। प्राकुवपश्चाद्यतिर्यकपट्टदोकुंभावारणा॥ ॥

राम
७८

अवगृह्यते अंकुशेन अवग्रहः। ईषा लांगलकीलेवद्ईषिका। निर्यात्यनेन निर्याणं। सोल्पतेपादेगमनायां कुशि नास्यां चूलिका॥ वा
धेतनो कुंशवोदनया वाहित्थं। मदवाहिनि स्थाने तिष्ठति वा। वाहस्यापत्रशोयां। अस्य वाहित्थस्य। घः प्रतिमानं। प्रतिमीयते
नेनि। इभेभ्यः प्रदीपणोमीनतिनिमेनेति दीर्घो लिधुं वेत्याद्यैः। आस्यते स्मिन्नासनं। पश्चात्प्रति कतीरक्तं बायषके। तोरणो रोह
स्तिनोदेहरक्तो विंदवः स्युः। हास्तिनां या अथ नागः। हास्तिनः पूर्वापादजंघा। दिनागोगत्वो पश्चाद्भागो अपरं। उघते अनेन वजुम
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका चक्षिकूटकं॥३०॥ अपांगदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका। अथ कुंभस्य वाहि
त्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत्॥३१॥ आसनं स्कंधदेशः स्यात्पद्मकं बिंदुजालके। पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योऽग्र
तः॥३०॥ द्वौ पूर्वपश्चाज्जंघादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्। तोत्रं वेणुकमालानं बन्धस्तंभेऽथ शृंखले॥ अंदुकेऽ
कौ निगडोऽस्त्री स्यादंकुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियां॥ दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे॥३२॥
येन प्रेषणो नेति तोत्रं। आलायते बध्यते आलानं। शृंखलिवेधनेनशृंखलं। अंदतिबध्नाति अंदुः। अंदिवेधनेस्वार्थेकान्
दुकोः। हस्तिपादयोः मालवस्य निगल्यतेवध्यतेऽनेनेति निगडः। अंच्यते गम्यते अनेनांकुशः सृणः सृश्णिः। दूष्यते दूयते वाऽनया दूष्या।
कक्षायां मध्यदेशे न वा वा कक्ष्या। ब्रियतेऽनया वरत्रा। मध्यमध्यवंधनी वर्म्मरज्जुः हास्तिनां सज्जीकरणं सज्जोलंगोरिका दिनाम्
गारणं॥ ॥

अम री
७९

प्रवयत्येनोप्रवेणी॥ आस्तीर्यते हस्तिपृष्ठे आस्तरणं॥ स्वर्णो वर्णो कंबलो नीसरा। परिस्तोमप्ने आस्तीर्यतेनेपरिस्तोमा। वर्णोयपरिस्तोम
इत्येके। कुथ्यते कुथा॥ वेतिस्मयातिसुक्तेवदवीतंविशेषणे। तेनहेवासेनगोद्याअमाहारः॥ वार्यते अनया वारिगजदानत्त्रा। घोटक
इत्यके। घोटयति परिवर्तते घोटकः। वेतिपातिवीतिः। त्वरेणचरिते गच्छतितरगः। अश्नुते। गमरवतिरक्षा अश्नुते अध्वानं अश्वः। वजानितनच्छन्न
श्लोपरिवर्ततेघोटकः। वेतिपातिवीतिः। त्वरं चरितं गच्छति तुरगः। ... गमरवतिरक्षा। अश्नुतेध्वानं अश्वः।
वाजीवाजाः पक्षाः ... स्वस्पतिव। वाह्यते वाहः। अर्वति यात्यर्वा। गंधयते गंधर्वः। हयति याति हयः। सिंधोर्भवः सैंधवः। सप्ति

प्रवेणी आस्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः॥ वीतंत्वसारंहस्त्यश्वं वारीतुगजबंधनी॥४२॥ घोटकेवीतितुरगतुरं
रंगाश्वतुरंगमाः॥ वाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयः॥४३॥ आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवा
हिनः॥ वनायुजाः पारसीकाः कांबोजा बाह्लिका हयाः॥४४॥ ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः॥

षोपिसामान्यवृत्तिःसप्तिसमवेति। सप्तिः। इतारथप्रकरणं। त्यागद्य परिकरः॥ ॥ आजेनक्षेपेणानेयाः आयन्ताइत्य रामु
र्थः॥ विनीताः साधुवाहिनः विनीयन्ते विनीताः सुशिक्षाः॥ वनायुजादिषु देशेषु एते जाता हयविशेषाः॥ एवं तु कत्व ७९
रादयोपि। तद्देवबाह्लिकोश्व॥ यातिययुः। अश्वमेधाय हितोश्वमेधीयः। अश्वमेधाछ्च॥ जवते तच्छीलो जवनः॥
तुवंक्रमेति युद्धं स्वर्गादिरपि। प्रजारिनिरितिप्रजवीत्व॥

पृष्ठ्यस्थौरी ... कर्कः कियतवर्णो त्तराणि
स्यपीति। रथंवहतिरथ्यः। रहतिरथयुगाश्रियतः। कीयते वोभ्यते कश्यते वा किशोरः॥ बाल्ये तुरगं न वामी॥ ... आथो। वामीशत
हारितार्थः वडवतंहयेवा वाजिवल्लवा॥ स्त्रीविषयत्वात्पुंलिंगे नास्ति। अश्वादजादिः अश्वानो नार्थे॥ वडवानां समूहो वाडवं। खडिकादित्वा
त्पञ॥ ॥ अश्वस्येकाहगम इतिरवञ॥ कशामर्हति कश्यो॥ ... निगालत्यनेननिगालः। गलन्तु संधिः
तस्योर्ध्वंप्रदेशःदेवगेता नावर्तस्थाने॥ अश्वानां समूहः। केशाश्वान्यायेनच्छा वन्यतरस्यापक्षेच तुधना दे

पृष्ठ्यः स्थौरी सितः कर्कोरथ्योवोढा रथस्ययः॥४६॥ वालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे। त्रिषाश्वीनयदश्वेन
दिनेनैकेनगम्यते॥४७॥ कश्यंतुमध्यमश्वानां हेषाह्रेषा च निस्वनः। निगालस्तुगलोद्देशो वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्॥४८॥
आस्कंदितंधौरितकंरेचितंवल्गितंप्लुतं। गतयोमूःपंचधारा घोणात्रथप्रोथमस्त्रियां॥४९॥

श्चत्यच्च॥ अश्वानां धारास्त्यागामाः पंचगतयः। धार्यते गतोस्या अथते नया धारा॥ निदादिव्यमाधुमन्त्रा स्कंदनमात्स्कंदितं सरितास्वोति
वाः। धोरणं धोरितं धौर्यगतिर्वा तुर्यो। रचितमत्रभ्रन्नितारथ्यो। क्रमभ्यन्यथा॥ यदाहः। धौरितं वल्गितं धारास्तुन स्वतेजितं क्रमाः ...
रितेचतिपंचशित्वयेषुरंगगती॥ धौरितं गतिमात्रेयधानलवल्गितं तपुर। अथवा वायसनुल्लास। कुंचितारध्यनतत्रिकं। पूर्वापरोन्न
मतयः क्रमादौरोपणांप्लुतं। उन्नमितंमध्यवेगोन्नथवल्गया। उत्तेरितेनिवेगान्मोनशृणोति नपश्यति॥ ॥

अ॰टी ८० बोणातेश्वस्ते नचलते बोणा प्रेवेतवल्गतिप्रोथः। एनो नासान्तप्रदेशः॥ कवते दंत चर्वणं। छटायतनडाति कविका। खलति वलति खलीनं।
खेनाल्लुनिलीनं वा॥ शायते चुवा हन्यते शफं खुरति लिखति भूमिं खुरः। पूयते देशादीन् उत्सारयति पुच्छं। पुतं छादयति वा। लूयते लू
मलं गति वलति लांगूलं। बालहस्त इव देशवारणा। द्वाहस्तः श्रशस्त्रावालावा। वालाबीयत्र प्रस्मिन् वा लधिः परा हन्ते सुरू चुर्दि वि अपि
वन्ते तस्माया कृन्ताः। श्रूयते स्तुत्विनिस्मत्तुतिनः॥ यान्त्यनेनयानं सांपरायिकरथं। शतंगोवकारकं स्यंदते यातिस्पंदनः। रमंतेऽस्मिन्
वन्नेतस्मायाश्रन्नाः। श्रूयते स्तुवति स्मस्तुतिनः॥ यान्त्यनेन यानं सांपरायिकारथं। शतंगोवकारकः स्यंदते याति स्यंदनः। रमन्तेऽस्मिन्
यानृता नदादेः प्रायरथ प्रकरणं॥ असौ पुष्यरथः क्रीडायानं न समरायपत्रं। पुष्टेयात्रोत्सवादौ मंगल्यो रथः पुष्परथः चक्र
कविकातु खलीनोऽस्त्री शफं क्लीबे खुरः पुमान्। पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले वालहस्तश्च वालधिः॥४०॥ त्रिषु प्रायद्य
लुठितौ परावृत्ते मुरुत्तुदि। यानं चक्रिणि युद्धार्थे शतांगः स्यंदनो रथः॥४१॥ असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय य
त्रा कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयं॥४२॥ क्लीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाह्यकं॥ शिबिका याप्यया
नं स्याद्दोला प्रेंखादिकाः स्त्रियां॥४३॥ ॥
नं यानं कर्णीकास्त्रियां॥ पुरुषस्कंधे धृतरथः कर्णीरथः हीर्घोलक्स्यात्। पुंसत्वं घोह्यमानो रथः प्रवहत्यनेन प्रवहणं। डयन्ते विहायसा राम ८०
यान्तीवानेनाविभानाख्यं॥ अनिति वीत्कारोत्यनः श्वसुत्। शक्नोति भारं वोढुं शकटं। गच्छति गन्त्री। गन्त्री शकटिका कंबलिनि
त्रे वीढव्या॥ शिवा प्रयस्करी संज्ञायां कन्। याप्यस्याधमस्य यानं युग्यं रथ्यं वाप्यानमिति गोड। दोल्यते दोला वडमयी रज्जुप्रा जेनस्थ
प्रेख्यति प्रेंखा। हिंदोलाख्या॥ आदि शब्दात्कयानकादि। यथायानान्युक्तानि॥ ॥

द्वीपिनश्चर्मणावृतो रथो द्वैपः। द्वैयवैयाघ्रादयः। पांडुकंबलेन प्रावृतो रथः पांडुकंबलेन प्राच्छन्नो रथः पांडुकंबलादिभिः। परिवृतो रथई
त्याण्। अणुप्रशब्दाद् कूलाद्याः॥ ॥ वाच्यलिंगत्वात्। द्वैपी गन्त्री द्वैपो रथः। द्वैपमनः शकटाद्यपि रथे च नमत्यूने। रथानां समूहे। रथक
गारथादिनि अवाघव वीति यत्कघव॥ धूर्वति हिनस्ति वोढारं धूः। यस्य क्रिय वोढारो वधान्ते। यानमुखं रथादेः। रथारं नर्व चक्रान्त्य
शे। अपकरोति अपस्करस्य अपस्करोरथांगमिति साधुः॥ रथस्य चक्रं तत्र स्यात्। रथांगं॥ तस्य चक्रस्यांते नेमिः नमतीति। प्राप्नोति धीयत इति
उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे। पांडुकंबलसंवीतः स्यंदनः पांडुकंबली॥४४॥ रथे कांबलवास्त्राद्याः कंबला
दिभिरावृते॥ त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकड्या रथव्रजे॥४५॥ धूः स्त्री क्लीबे यानमुखं स्याद्रथांगमपस्करः। चक्रं रथांगं
तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्॥४६॥ पिंडिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः। रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु
युगंधरः॥४७॥ अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासंगो ना युगाद्युगः॥ ॥
प्रधिः॥ पिंड्यतेऽरायस्यां सा पिंडिका। नह्यते हिंस्यतेऽक्षेण नाभिः॥ अक्षस्य नाभिक्षेप्यकाष्ठस्यांतवंधार्थं कीलकः अणाति शब्दाय
ते अणिः। अक्षेपणाणी। वियते गुप्त्यर्थं रथो येन स वरूथो लोहादिमयी वृत्तिः॥ कूयते शब्दायते कूबरः युगं वोढस्कंधे का बध्न
स्यति युगंधरः। संज्ञायां भूत्त्वजीति रघत्॥ अनुकृष्यतेऽनुकर्षः॥ प्रसज्यते वोढस्कंधे प्रासंगः युगेनातनि युगात् रथादि
तस्य युगो न पुमान्। अन्यत्र तु क्लीबे। युगं कालो युग्मं वा॥ युगाद्युगां नरवत्सदमनार्थमिति ढिंडोढः। यन्मुनिः युगाद्दितीयश्चायं गः॥

अ॰टी सर्वं हस्त्यश्वरथादिरोलानां॥ योक्त्रं युगं च पत्र इति साधुः पतंति अनेन पत्रं। दाम्नी शसेतिष्ट्र। धार्यतेऽत्र आधोरणं। बोढृभिः परंपरा
८१ वाह्यते या वंधिकमन्यासास्थिते। विनीता नाम्निदं याथया नादि॥ आघोर्य्यते हस्तीयेराघोरणाः हास्तिनयाजि हास्तिपका। हस्तिनमारो
हन्ति हस्त्यारोहाः निषीदंत्यवश्यं निषादिनः। दोढा नियन्त्रार्थाधितेऽके। आधोपान्तकोपरो द्वयोर्द्वारो॥ नियच्छति नियन्त्रमिति वा नियन्त्रा॥
थो जति प्राजिता। वा तु रंते बीनावो नास्ति। सुवति सूतः क्षत्रेरणः। त्वदति क्षत्ता। सरथस्यापत्यं सारथिः सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठः स

सर्वस्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणं॥४७॥ परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतिकमस्त्रियां। आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारो
हा निषादिनः॥४८॥ नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः॥ सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुंबिनः
॥४९॥ रथिनः स्यंदनारोहा अश्वारोहाश्च सादिनः॥ भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः॥५०॥ सेना
यां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते। बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः॥५१॥ परिधिस्थः परिचरः सेना
नीर्वाहिनीपतिः

वस्थः छेदसीतिठिन्नाडिश्च। स्थास्थूणामिति वक्तव्यात्पचं। रथस्य कुटुंबी वाहकः। रथियोद्धारः॥ अश्ववारास्त्वाः। सीदंत्यवश्यं सा
दीनटीतिको चंतिपुद्धं नटाः॥ युध्यते योधः पवाधव॥ रक्षंतीति रक्षा प्राहरिकाद्याः॥ सेनासमवयन्ति शिष्यान्ति। सेनायावेति प्राठ राम
न्ये॥ बलं सैन्यं। सहस्रं योद्धारा सैत्यस्य तपः सहस्रा भाविनीनौ॥ आद्य॥ परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः। परितः समन्ताच्चरतीति ८१
क्षिप्रं परिचरः॥ सेनां नयति नियुंक्ते सेनानी॥ ॥

कंच्यते बध्यते। कंचुकः वारस्माछादकं वा नमस्य वारवाणः पूर्ववदा संज्ञामिति णत्वं। वाणं वारस्य व्यत्ययेन मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः
सारसनोगातिददातिसारसनं। अधिकं संगादधिकांगः सारसनाधियांगे इत्येकेषु कं यन्मुनिः। अधियोगे सारसनं द्वर्गेरुत्तस्य सारस
नं क्षेये धियांगं वनिवंघनं॥ शीर्षाण्यं प्रकृतिः शीर्षकं। शिरसि भव शीर्षण्यं। शरीरावयवाधन्॥ शीर्षच्छंदसि येवतद्धिते। शिरस्त्रायते
शिरस्त्रं॥ त्राणो तयंगं वर्म। दंशयते वध्यते दंशनं। कंकतया छादयतिकं कनेवा। जागर्ति रविक्रत्वात्॥ जगरः यन्माला॥ उरश्छदो थ नगरः क
वतेकवचः कवचं वपति वा॥ आमुच्यते वध्यते स्म आमुक्तः॥ अपिनह्यते स्म अपिनद्धः। वष्टि वागुरि रल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरिति पक्षे लो

कंचुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकंचुकाः॥५२॥ बध्नंति तत्सारसनमधिकांगोऽथ शीर्षकं। शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ तत
नुत्रं वर्म दंशनं॥५३॥ उरश्छदः कंकटको जगरः कवचोऽस्त्रियां। आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च अपिनद्धोऽपिनद्धवत्॥ स
न्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकंकटः॥ त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे॥५५॥ पदातिपत्तिपदगपादा
तिकपदाजयः॥ पद्गश्च पदिकश्च॥ ॥

पः॥ सन्नह्यते स्म सन्नद्धः वर्मसंजातमस्य वर्मितः॥ सज्जायते सज्जः। दिवास ज्ञ व्यूढो धृतः कंटको येन व्यूढकंकटः॥ ॥ नवेत्यर्थः॥
गच्छ च विनश्चेति वञ्चा पदाभ्यामततिग च्छति पदातिः पदाभ्याम जति पदाजिः॥ पादस्य पद आज्यातिगोपहतेषु इति पदः हलंतपक्षे पद्
पञ्चस्यां। पक्षोनरद्वानमुनिसशिष्यं। पदाभ्यामततिपादातिकः॥ बोणादिक इकः॥ विनयादित्वात्स्वार्थे ठञ्। पद्यते नातिपत्तिः पदाज्यावरात्रिप
दिकः पदादेसन। इकोवरतो पद्वतेबोध्यः॥

अ०टी
८२

पदातीनां समूहः पादातं। अह्नादिराप्॥ ॥ काण्डानि पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठः। आयुधेन जीवति आयुधीयः। ठक्छौ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृत
हस्तः कृतपुंखोऽनेन कृतपुंखवः। अपराद्धा अलक्ष्यलग्ना वाणा अस्य अपराद्धपृषत्कः। धन्वास्यास्तीति धन्वी व्रीह्यादित्वादिनिः। धनुः प्रह
रणमस्य धानुष्कः तदस्य प्रहरणमिति ठक्। इषुसृक्को ना। निषंगस्तूणोऽस्यास्ति निषंगी। अस्त्राणि सन्त्यस्य अस्त्री॥ काण्डीरस्तूणी
रो॥ शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः शक्तिपर्यन्तारी ठक्॥ ॥ पश्वधः परशो नरस्त्रः अतोऽयष्टिधधिति हनिकाविति काश्मीराः पठन्ति

पादातं पत्तिसंहतिः॥५६॥ शस्त्राजीवकाण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः। कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुं
खवत्॥५७॥ अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः। धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्धरः॥५८॥ स्यात्काण्डवा
न्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः। याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपरश्वधहेतिकौ॥५९॥ नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः
स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ। चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः॥६०॥ अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः॥

यष्टिनिः परश्वधः कुठारः स्वधितिः। तदस्य प्रहरणमिति परश्वधाट्ठञ्॥ निस्त्रिंशोऽसिः प्रहरणमस्य नैस्त्रिंशिकः॥ प्रासः कुं
तश्च प्रहरणमस्य॥ ॥ चर्मफारोऽस्यास्ति चर्मी॥ फलति विशीर्यति घातैः फलं निविशीर्यन्ते घातैः फलकः रलयोरैक्यात्। फरकोऽपि
वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः चरतीति ठक्। अनुपश्चात् प्लवते अनुप्लवः। सहाय्यते सहायः॥ राम ८२

पुरो गच्छतीति पुरोगमः। गमेश्चेति डः खच्। अग्रेसरः पुरोगोऽग्रतः सर्तेष्टः। प्रतिष्ठते प्रष्ठः। प्रष्ठोऽग्रगामिनीति निपातः॥ ॥ मन्था[illegible]
मन्थरः जंघास्त्यस्य जंघालः। तुल्यो जंघाकारिकजांघिकौ। जंघैव करोति राजदेयं शासनं जंघाकारिकः। जंघया जीवति जांघिकः। तरो
ऽस्यास्तीति तरस्वी। यस्मायामेधा इति विनिः। त्वरते स्म त्वरितः। प्रजवते प्रजवी। प्रजवे रिनिः। जवते जवनः। जुवक्रमयुच्च
जवते जवः पचाद्यच्। जेतुं शक्यो जय्यः। शक्यार्थे साधुः। जेयो जेतव्यमात्रके। शक्यादन्यत्र तव्यार्थे जेयः। जेता। जेतैव जैत्रः तन्वा प्रज्ञादित्वात्

पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः॥६१॥ पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः। जंघालोऽतिजवस्तुल्यौ जंघा
कारिकजांघिकौ॥६२॥ तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः। जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके॥६३॥ जै
त्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति। सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि॥६४॥ ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य
ऊर्जोऽतिशयान्वितः॥ स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिनो रथी॥६५॥ कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशं॥

राय। जेतु रथं वा फलं तस्तुल्यार्थे च। अभिमुखो नामित्रान् अलंगामी। अभ्यमित्रान् यत्प्रत्ययो अभ्यमित्र्यः। छचेति छः खश्च। अभ्यमित्र
श्च। ऊर्जः ऊर्जा वास्यास्तीति ज्योत्स्नादित्वात् वलच्। ऊर्जोऽस्त्यस्मिन्निति विनि। मत्वर्थे नस्वीति निपातनं मत्वर्थे स्यात्
अस्मायामेधा इति विनिः नासिद्धत्वात्। उरसा बलं लक्ष्यते तदस्यास्ति पिच्छादित्वादिलच्॥ रथोऽस्यास्ति रथिकः अत इनिठनौ॥ म
त्वर्थादि रथिनो वा। रथिन् रतापव्यादेः॥ ॥ अनुकामं यथेष्टं गामी अनुकामीनः। अवारपारात्यन्तानुकामं गामी इति खः। अत्य
न्तं भृशं गामी अत्यन्तीनः॥ खः॥

अ॰टी
८३

विक्रमते स्मा सहते विक्रान्तः ॥ जयनशील इति जिष्णुः जित्वरश्च ॥ एतानि जिसर्मा न्यः करणसंयुगे साधुः सांयुगीनः । प्रतिज
नादिन्यः स्वश्च ॥ वाच्यलिंगा च ॥ ॥ वाहाः सन्त्यस्यां वाहिनी सिनोति सेना । सहइने नवन्नेति वा । पृत्यन्त एतन्यां पृङ् व्यायामे । चा
मत्परीक्षमू । वरूथो रथगुप्तिरस्त्यस्यां वरूथिनी । बलनि प्राणिति बलं । सैनेव सैन्यं । चातुरङ्गसर्पादिच्वात् करोति च कते वा वक्रो च

शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥ ६६ ॥ सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवायुधिकौ ॥ ध्वजिनी वाहि
नीसेना पृतनाऽनीकिनीचमूः ॥ ६७ ॥ वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियां ॥ व्यूहस्तु बलविन्यासो भे
दा दण्डादयो युधि ॥ ६८ ॥ प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंचपदा
तिका ॥ ६९ ॥

नित्यनीकं ननीयते वा । सैन्यैकदेशोयं । व्यूहतेरच्यतेव्यूहः ॥ व्यूहस्येति शेषः । यदाङ्कः दंडो भेउलन्नो गोपुस्मनस्याव लो । राम
ददः । व्यूहास्तेषां विशेषाः सुश्चक्रव्यूहादयोपि वा ॥ प्रत्यासरति निमान्त्र प्रत्यासारः स्थास्थिर इति व्यज्ञ । पार्ष्णिः पश्चाद्भागः । ८३
प्रतिगृह्यते प्रष्ट्यतेऽनेन सैन्यं ॥ पततिपत्तिः सेनांशः यन्नारतं । एको रथो गजश्चैको नराः पंचपदातयः त्रयश्च तुरगास्तद्धेः
पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं वो गजत्रयं ॥ ३ ॥ रथत्रयं ३ अश्वनवकं ९ पदातयः पंचदश १५ मस्त्रिगुणं गुल्मः गजे ९ अश्व २७ पदातिर्४५
सत्रिगुणो गण गणः । गज २७ रथ २७ अश्व ८१ पदाति १३५ सत्रिगुणो वाहयतेवाहिनी गज ८१ रथ ८१ अश्व २४३ पदाति ४०५ सात्रि
गुणा पृतना गज २४३ रथ २४३ अश्व ७२९ पदाति १२१५ सा त्रिगुणा चमूः गज ७२९ रथ ७२९ अश्व २१८७ पदाति ३६४५ सा त्रिगु
णा सात्रिगुणा । नीकिनी गज २१८७ रथ २१८७ अश्व ६५६१ पदाति १०९३५ अक्षाणां रथकाष्ठानां समूहो ऽक्षस्य अक्षौहिन्याद

पत्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ॥ ७० ॥ अनीकि
नी दशानीकिन्योऽक्षौहिण्यथ संपदि ॥ संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ॥ ७१ ॥ आयुधं तु ८
प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकं ॥ ७२ ॥ इष्वासोप्य ॥ १ ॥

क्षिश्या गज २१८७० रथ २१८७० अश्व ६५६१० पदाति १०९३५० संपदा स्त्रियां नावृद्धिश्च श्रयंतितां श्रीः क्षिप्ता लक्ष्मी
क्षिपदी वेश्व ॥ ॥ विपत्तिर्दारिद्यं ॥ ॥ आयुध्यते ऽनेनायुधं धनुरर्थक विधा न स्त्र्याम्नाय विधिवह नियुध्यर्थो शस्पते न
नशास्त्रेदा स्त्रीश्च शरोति स्त्रस्त्रं । अस्यते स्त्रं द्वौ हीनिनी नार्थे ॥ ॥ धन्यते ऽनेन धनुः । अर्द्धर्चादिः । तपस्य वर्णो विकारः चापो धन्वेति
नशास्त्रे धन्वीशरोति अस्त्रं । अस्यते स्त्रं द्वौ हीनिनी नार्थे ॥ ॥ धन्यते ऽनेन धनुः । अर्द्धर्चादिः । कुपस्यवर्णो विकारः चापो धन्वेति
कनिश । शराः अस्यते ऽनेन शरासनं । कुत्सिताः शब्दाः दृष्टाः अस्मात् दंडश्च । कुई इति रिफलोपे कोदंडो कर्मणे प्रभवति कार्मुकं । कर्मण उकञ् ।
इषवो ऽस्यंते ऽनेनेष्वासः । आसोपि ॥

अ॰टी
८४

गांडिः पर्वास्यास्तीति गांडिवो गांडीवमपि। संज्ञायामिति वः गांडिरिदं तत्र दंतस्यापि यत्र प्रसिद्धानिर्दिष्टं पुंनपुंसके इति प्रथमादिव्यत्ययेनम
जहल्लिंगा॥ अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः। कुटतीति। अस्य परतिः अटनीत्येके। गोधा वगोध। गोधे द्वे सव्यसाचिवा॥ गुणपरिवेष्ट
ने। तले चर्म्मादिमयो ज्याघातवारः। लसस्तेषणे॥ सबोरव्यमूरुस्यविकारे मौर्वी जिनति ज्या॥ जीवायावा। शिजि शब्दे शब्द्यते शिजि
नी गुणपतेभ्यासे गुणाः॥ जं बद्धयोर्धारी निष्ठैतोस्थितिः स्थानकमिति तु विशेषः आलीढं प्रत्यालीढं आदिशब्दात् समपादं वैशाखं मंडलं

धकर्मा स्यात्कालपृष्ठं शरासने॥ कपिध्वजस्य गांडीवगांडिवौ पुंनपुंसकौ॥७३॥ कोटिरस्याटनी गोधे त
ले ज्याघातवारणे॥ लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिंजिनी गुणः॥७४॥ स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्या
दि स्थानपंचकं॥ लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च शराभ्यास उपासनं॥७५॥ पृषत्कबाणविशिखा अजिह्मगखगा
शुगाः॥ कलंबमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः॥७६॥

च धनुर्वेदप्रसिद्धं भरतस्त्वन्यथाह। वैष्णवं समपादं च वैशाखं मंडलं तथा। प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षट्क्रमात्॥ ल
क्ष्यत इति लक्ष्यं लक्षं च। शृणाति शरुः हिंस्रः। तस्मै हितं शरव्यं उपगवादित्वाद्यत्। शरैर्वीयते व्याघते वा। अभ्यासे पराः। पर्षीति सि
वतस्तत्प्राणे पृषत्कः। पृथक् षकमस्येति धनुर्वेदः। पुंखः शरस्तथा शल्यं पत्रं स्यात्पुंजः नू निषङ्। वणति वन्यतेऽनेन वाणः। विश्यते विशि
खः शिखा निशाने विविधा शिखा वा॥ अजिह्मगः ऋजुगामी कल्यते क्षिप्यते कलम्बः। मार्गयति न ष्टं मार्गणाः। शृणाति शरः। विभ

प्रक्ष्वेडनेप्रक्ष्वेडनाः क्ष्विदे नूपक्ष्वेडि क्ष्वेडिन्निया॥ नरमंचतिनराचीनराचीएवनाराचः स्वार्थेणः सर्वलोहो यी॥ पक्षपरिस्थेस्वजातगच्छत्य
नेन वाजः न्ये काद्रस्तुत्वे॥ निरस्तो नावाच्यलिंगाः॥ निरस्यते प्रहीयते स्म प्रहितमित्यर्थः॥ विषेणाक्तो प्रदिग्धे दिग्धे तस्मात् लिप्त
स्म॥ तूर्यते तूर्यते तूर्यते शरस्तूणः तूणीति लिंगं तूणी देहार्थ उपास ज्यते निषज्यते स्वाणाः। यत्रेषु पासंग निषंगी॥ इषवो धीयन्ते
षुधिः। कलापा नानार्थे॥ खंडीति निनिरवङ्गः। निष्कान्तास्त्रिंशतोंगुलिभ्यो निस्त्रिंशः चंद्रवद्धासः प्रसास्य चंद्रहासः। अस्यते अ
सिः। अषर्गतपर्या दष्टिः अल्पकइतिपक्षीतिः हिंसार्थाद्रिषे रिष्टिः कुक्षौ न वः कौक्षेयकः। कुलकुजीति दक्कः। मंडलाग्रमस्यम

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचः पक्षो वाजस्त्रिपूत्तरे॥ निरस्तः प्रहिते वाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ॥७७॥ तूणोपासंग
तूणीरनिषंगा इषुधिर्द्वयोः॥ तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः॥७८॥ कौक्षेयको मंडलाग्रः
करवालः कृपाणवत्॥ त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबंधनं॥७९॥ फलकोऽस्त्री फलं चर्म्म संग्राहो
मुष्टिरस्य यः॥ द्रुघणो मुद्गरघनौ॥

स्यं मंडलाग्रः। करेबलनमस्य करवालः। कल्पते कृपाणः। वृत्ति त्सरुणार्थः। त्सरुश्छ्मगतो॥ मीयते मारेण वेष्टे। प्रदीयते मेखला। यश्च
च रुरुनोत्सवात्र निर्याति॥ फलति विशीर्यते प्रहारैः फलं। फलमुनिनारखड्गध्ययं दृष्टं॥ अयं तु लीकान्फलकं भन्यते। यल्ला चर्मनः तो
तस्य शरात्प्रये शुष्टि वफलकं फलं। चर्ममयं चाद्वर्म॥ संगृह्यते अनेन संग्राहः समिमसुत्र। वितिवग्रः। अस्य चर्मणो मुष्टिग्रहणस्थानि॥
दु कुतां गर्हानि द्रुघनः ओवनो वा॥ अयो घनो न्यः मुद्गिरति यसनमुमरः हन्यतेऽनेन घनः। घूर्णी घनइतिमाधुः

अ०टी ईष्यतेऽसौ ईली। एकधारो सिश्चरुक्ताद्युधाकरवालेकल्पेकव्र। नरवालिकेत्येके॥ ॥निहृतः पालयति भिन्दिपालः भिंडिपालो वा। स्फले
८५ यो लगुडः स्व्रव्यनेसरतिवास्पृगः॥परितो हंति परिघः परो वडइतिउव्रवो लोहवद्धो लगुडः॥ ॥कुठा बृहत्यां निपातनं कुठारः। स्वधियां
विनत्तिवा स्वधितिः। परा स्त्रणाति परशुः परश्वधश्च परश्वधोपि। यदाह। याज्ञीकपारश्वधिको यष्टिपरश्वधहेतिको। ॥शस्यते नया शस्
त्री। असेः पुत्रीवा त्यचा। शछुरति छिनत्ति छुरिका। चुरिकापि। शलति विशल्यते शल्यः शीकते स्माच्छंकुः आयुधविशेषः। यच
व्रतः संख्याकीलकयोः शंकुः शंकुः धूहरणा नरो। अन्यत्रापराङ्कल्पो। सर्वा लानि सर्वला। स्वास्पतेव्रस्याद्यते तोमरो तुसो त्रोव॥ ॥प्रा

स्यादीली करवालिका॥९०॥ भिंदिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः। द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्व
धः॥९१॥ स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका॥ वा पुंसि शल्यं शंकुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियां
॥९२॥ प्रासस्तु कुंतः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः। सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंहननार्थकः॥९३॥
लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः

स्यते प्रासः हस्तेनेत्यस्य अल्पः कुणाति कुंतः। कोणा गृहादयो विदिक्षु। अश्वाराचा॥ कुणा श्रवोपकरणाया। पालिः पालिः अस्तु
तेऽश्रिः। कुटीति कोटिः॥ सर्वेण सैन्येनाभिसरणं सर्वाभिसारः। सर्वेषामाघोव हननं सर्वौघः। सर्वसन्नह्यते सर्वसन्नहनं। अस्त्रं
एतान् राज्ञां यात्रायां शास्त्रिकोविधिः प्रस्थानात्। त्याक्रु सलोहाभिसारः। लोहं शस्त्रमभिसार्यते यस्यां नेत्रानिनीराजनमुदकस्पांजन
सेपोऽकनीराजनं। मात्राकाय वाहनायुधादेर्निः श्रेयसे। राजानं वा नीराजना। दूनंतरं कर्म लोहाभिसार इत्यन्ये॥ ॥ राम
८५

अ०टी संशायंति पलायमानो। व्याप्यपदं वा युध्यंते हठान्निश्चयाः संशप्तकाः। पीयते रेणुः री गतो। धूयते धूलिः। पंसयति कचादि पांसुः पिंषेन
८६ शनेः। रज्यते वस्त्रादयो नेन रजः क्लीबे। रजन रजक रजस्सूपसंख्या न मितिनलोपः। चूर्ण्यते क्षोदेद्ध दिरसंपेषणे। धूलिः प्रायोयं यत्र
नेः चूर्ण्यते निसंपेषणाः। शुंत्तू चूर्णो धूलिः सशर्करः॥ पिंजिहिंसायां। आहत्वा समुत्पिंजो निसंकुलः। पतति भूयते पताका। विजयते नावि
नयति अश्रोतादिकोऽझ। तस्यैव वैजयंती। केत्यते संज्ञायतेऽनेन केतनं। ध्वजति धूयते ध्वजः। पताका दंडो ध्वजइत्येके। केतनानां

संसप्तकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः॥९७॥ रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना द्वयोरजः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिंज
पिंजलौ भृशमाकुले॥९८॥ पताका वैजयंती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियां। सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा
॥९९॥ अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियां। आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि॥१००॥ अहमहमिका
तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः। द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च॥१०१॥ शक्तिः पराक्रमः प्राणो

र्थे। वीरा आशस्यंते अत्र॥ अहं अहंपूर्वमस्यां क्रियायामिति सर्वे यत्र ब्रुवते सा अहंपूर्विका। स्वार्थे कन्। मत्वर्थीयो वाठञ्। अहो पुरु राम
षो हमित्यस्यां नः मनो ज्ञादित्वाद्वुञ्॥ अहं शब्दो हंशब्दाः इत्यस्यां अहमहमिका। ठञ्। अहेशब्दो निपातः। इवत्यनेनारि ८६
द्रविणं। तरत्यनेनापदं तरः। सहते अनेनारिं सहः। असेर्नो वाः। शूरस्य भावः शौर्यां। तिष्ठत्यनेन स्थाम। शुष्यत्यनेनारिः शुष्मं
भेत्येके। शाकनं शक्तिः प्राणनं प्राणः॥

नि:। विधिर्नीराजना निवारस्तु राज्ञां नीराजनो नरः। दुर्गे यिनो हि निहारस्तु विधिपरो नीराजना नृपैः। दशम्यां दीपशैनैः कार्य इति। तत्र नीराजनं हि विधिरित्येके पठंति। सत्यापयथा शीतापि च। उपसर्गा स्तु नीतीनिषद्धे॥ यात्रा प्रस्थानं यात्रा। व्रजनं व्रज्या। व्रजय नं वा क्यप्। प्रपूर्वात्तिष्ठतिर्गत्यर्थः॥ यह स्थिकृत्पि गमः। सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः। आस्त्रियते नयनेत्यासारः। चचा गच्छन्नेव सारश्च सैन्यादुद्विस्तृत। नना घर्ष प्रसरणमिति कोद्रव्ययपत्नचूर्णो निष्क्रवी क्षया सार प्रसार। अवड नः॥ प्रस्थितं च कं सैन्यं प्रचक्रं।

यात्रा व्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः॥ स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकं॥८५॥ अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः॥ वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकाः समाः॥८६॥ स्युर्मागधास्तु मगधा बन्दिनः स्तुतिपाठकाः॥

अभिमुखेनारिं प्रत्यभीतस्य यानमभिक्रमः॥ वितालः शब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिकाः। राज्ञो ऽवसरपाठकाः मंगलपाठाः प्रातर्बोधकाः इत्येके। चक्रं राष्ट्रं वेदा घाते न देवता धर्मं वंशं संतीति चाक्रिका ख्याः। वेशादीरणे नयेयायेनो। चाक्रियावैतालिकाश्च कथ्यन्ते सो रथ्यशायिकाः। राज्ञः प्रबोधसमये घण्टा शिल्पास्तु घाण्टिकाः। मागधास्तुतिवंशज्ञः इति। मठायतियाचर्थः करुणादिन्यच्छी नोजः क्रमर्थिनिः कृषुत्पन्नकं मागधं तु मागधाः। कमिषुघ्यां उपज्ञानो रामोराणं तु राणपनि। वंदन्ते स्तुवंनि तन्धीलाः। चचारएकार्था इत्येके॥

विक्रमंते ऽनेन विक्रमः॥ वीराणां मद्यपानं वीरपानं॥ जायते जन्यं न्यच्य गेयेनि साधुः प्रद्ध्वं तिहंति प्रधनं। प्रनिर्मारणं। थौ वितिषवरा। प्रि येते ऽस्मिन्मृधं। आस्कंधते त्रास्कंदनं। संख्यायते ऽस्मिन्संख्यं। सेपूर्वः प्रद्धिवधार्थः। समीयते ऽस्मिन् समीकं। ईडगतौ। संपरायोस्त्युः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं विनयादित्वाट्ठक्। स्वार्थे ठक्वा॥ समित्यस्मिन् संबढंतेऽस्मिन् समरः। अनीयत्तेवाल्पंतेत्रानीकं॥ अनीकमस्त्यत्र वा। रणं तिड्डुनयो ऽत्र रणं। वधिरणो यतिवकत्याद्यच्। कालयतेद्यिथते ऽत्र कलहः। केलं हीनं वलं हतिनिवा। विग्रहणं विग्रहः। ग्रहविड्डित्पग्र

विक्रमस्त्वतिशक्तिता॥ वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे॥९३॥ युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणं॥ मृधमास्कंदनं संख्यं समीकं सांपरायिकं॥९४॥ अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ॥ संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः॥९५॥ अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः॥ समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः॥९६॥

संप्रहरन्त्यन्योन्यं यत्र संप्रहारः अभिसंपतंत्यत्राभिसंपातः। कल्पतेऽत्र कलिः। संस्फुटंत्यत्र संस्फोटः। संस्फोटइति तु युक्तः पाठः। स्फुटश्च नादरे चरने। संस्फोटः। संयुज्यते ऽत्र संगत रयम्। अत्र वा संयुगः। अभ्यामर्द्यत्राभ्यामर्दः समा घ्नंत्यत्र समाघातः। संग्रामयंतेऽस्मिन् संग्रामः। अभ्यागच्छन्त्यत्राभ्यागमः। आह्वयन्तेऽत्राहवः। आङि युद्धे इत्यप्। द्वन्द्वः संप्रसारणं। समुदयंत्यभिमिलंत्यत्र समुदायः। संयतंते संयंति वा सं संयत्। संयंति संगच्छंते ऽत्र समितिः। आजयंत्यत्राजिः। युध्यंते ऽस्यां युत्॥ ॥

अ॰टी॰ निपतं युद्धं नियुद्धं ॥ नाम्यन्य त्र तुमुलं । तुमन्सोत्रो वा ॥ ॥ क्ष्वेडृ अव्यक्ते शब्दे इति धातोः सिंहानामिव नर्दनं नटानां सिंहनादः क्ष्वेला वा ॥ घटा
७ दयः षितइति षिनिदादिन्यो ह् । समंतात् वर्णां संरावः उपसर्गेन्तु वो वः ॥ बृंहि शब्दे ॥ ॥ स्फुरचलने ॥ ॥ पटो हन्यते स्म पटहः ॥ आदम्य
ते आडंबरः । उमडन डुरप उच्चैः । प्रगतासनाः त्र प्रसभं प्रसह्य युक्तायुक्त विचारो लक्ष्यते । प्रसभं प्रसवेवा बलात् इति निपातो हठ

नियुद्धं बाहुयुद्धे ऽथ तुमुलं रणसंकुले । क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥ ६ ॥ क्रंदनं योधसंरावो बृंहि
तं करिगर्जितं ॥ विस्फारो धनुषः स्वानः पटहा डम्बरौ समौ ॥ ७ ॥ प्रसभं तु बलात्कारो हठो ऽथ स्खलितं छलं ।
अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयं ॥ ८ ॥ मूर्छा तु कश्मलं मोहो ऽप्यवमर्दस्तु पीडनं । अभ्यवस्कंदनं त्वभ्यासा
दनं विजयो जयः ॥ ९ ॥ वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥ ॥

थेः हठ प्लुति संक्रु द्वयोः । स्खलनं मार्गाच्चलनं । छ्यति छिनत्ति छलं ॥ जननं जन्यं साधुः अजन्यं । उत्पतत्यकस्माद् आयाति उत्पातः चलनादि राम
वाणे उपसृज्यते उपद्रूयते अनेन उपसर्गः ॥ कशति वैचित्त्यात् कश्मलं ॥ पीडगहने ॥ बलादाक्रमणमित्यर्थः । धाटी वा रात्रौ वा ७
सौप्तिकं ॥ विः स्वार्थे लोचन विलोचनवत् ॥ प्रतीयं करणं प्रतीकारः शुद्धिः । निर्यातं शोधनं । प्रतिनिःकारोपसंस्कारयोः जित कातीति
तारवः ॥

एते अष्टौ पलायनार्थाः । प्रद्रुद्रुस्रुवः । उदि स्त्रयति यौ नि प्रद्रुवः समि युद्रु द्रुवः इति अच् । अपक्रामणं अपसरणं । अन्यत्रोपचारात्
अभिभूतो ऽपि ॥ परिभूतो ऽभिभूतो ऽपि । त्रिषु इत्येव । नश्यते स्म नष्टो ऽदृश्यं । निरोधीयते स्मिन् तिरोहितः गृहीतदिक् उद्दिहिंसायां ॥ अमी
नातिमि नोतीत्याद्यासु । निपूर्वाद्धहं हृंहे बृहि निबर्हणं । निकारणं हज्रहिंसायां ॥ विशारणं शृ हिंसायां । प्रवसतः प्रयुक्तिः प्रवासनं । ए
वं निर्वासनं । असुक्षेपणे । अस्मान्परासनमपासनं च । सूद क्षरणे अस्मात् निषूदनं । जीवत्यालनं ज्ञपमारणतोषणे निमित्त ज्ञवः निः

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥ १० ॥ अपक्रमो ऽपयानं च रणे भंगः पराजयः । पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहि
तौ ॥ ११ ॥ प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणं । प्रवासनं परासनं निषूदनं निहिंसनं ॥ १२ ॥ निर्वासनं संज्ञ
पनं निर्ग्रंथनमपासनं । निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनं ॥ १३ ॥ निर्वापणं विशसनं
मारणं प्रतिघातनं । उद्वासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ॥ १४ ॥ आलंभपिंजविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ॥

ग्रथने ग्रथि कौटिल्ये । निस्तर्हणं तृहहिंसार्था त्रिपूर्वान्र । क्षणनं क्षणु हिंसायां निर्वापणं वैरुवैशेषणे । विशसनं शसु हिंसायां ॥ नो
थनं क्राथ हिंसार्थः जसु हिंसायां । आलंभो लभि राङ्पूर्वो हिंसार्थः । उपसर्गात्वल्ला । बर्जान्तुम् । पिंज पिंजि हिंसार्थः । विशरणं हि
सनं विशारः हननं वधः हन्न्वधइत्यप् । वधादेशश्च । पचो घञ् । घातः । मथ संक्लेशने । व्यापादनं विशनं कदनं च निशुंभनं ॥ ॥

अ॰टी॰ ८८ देहस्याव महाभूतारब्धः मरणं त्वेतस्य पंचभावः प्रत्येकं स्वांशसंक्रमात् कालोऽन्त्यकृतान्तः कारणं क्षयात्मको वा यदाहुः कालः संहरति

प्रजाः तस्य धर्मः कालधर्मः संहारः दिष्टस्य कालस्य जीवितावधेरन्तो दिष्टान्तः प्रमयनं पर्ययनं मरणं मृत्युः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः निधनं

घननिपूर्वो धमिर्मरणार्थ इति सम्याः प्रमयो स्त्री दीर्घे निइ हिंसा संस्था धमीलने । परागता असवो अस्य परासुः संतिष्ठते स्म संस्थ

तः संपूर्वो ष्ठिस्तिर्मरणे वर्तते संस्थिते वाच्यलिंगाः ॥ चीयते स्म चिता चेतनया चित्या । चित्याग्निश्चित्ये वेति साधु चीयते चितिः एते प्रेत

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ॥११५॥ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियां परासुःप्राप्तपंचत्व

परेतप्रेतसंस्थिताः ॥११६॥ मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियां ॥ कबंधोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं ॥

११७॥ श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः शवमस्त्रियां ॥ प्रग्रहोपग्रहौ बंद्यां कारा स्याद्बंधनालये ॥११८॥

हार्थेऽग्न्याधाने वर्तते । कस्य शिरसो बंधोऽत्र कबंधः केन बंधो वा ॥ क्रियया युक्तं रूपम् ॥ अपगतो मूर्द्धा अस्य अपमूर्द्धकलेवरं रुंडोऽपि ॥ श

वशयनं श्मशानं । पितॄणां प्रेतानां वनमिति पितृवनं । प्रेतवनं करवीरं च ॥ कुणति शब्दं पाति कुणपः ध्वनंजयाख्यस्य वायोः शवने सं राम ८८

नवान् । शवति याति अस्मात् जीवः शवः ॥ प्रगृह्यते बध्यते प्रग्रहः उपगृह्यते उपग्रहः । वंदी हठ्ठ्या स्त्री । बलवन्नो हस्तोद्धृता राजपुत्रादि

ग्रहणादाकृष्टः वंदी स्याद्वणे बंधस्थः ॥ ॥ क्रियन्ते क्षिप्यन्तेऽस्यां कारा निदाद्रिः युक्तिश्च ॥ ॥

असंतेऽसवः स्वनाद्बहुत्वे पुंलिंगाः प्राणात्यमीभिः प्राणाः एवं शब्दस्त्वं सिन्नृत्त्रि । प्राणो नाम वायुरित्येकत्वम जीवार्थत्वात् । जीवनं जी

वप्राणधारणं जीवातुः पिं ॥ आयत्यायुः जीवितावधिः असंतेऽसवः जीवो वा इंद्रस्तु दंतोऽपि ॥ जीवत्यनेन जीवातुः जीवनायौषधं जीवनस्तो

पायः यथा जीवातवे विसृजन्मूर्द्धनौ कृपाणं जीवितमौषधं चेत्युपाध्यायः ॥ ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ऊर्वोर्जाता वा शरीरावयवाद्भव

यच्छ्रुतिः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । अरणीयो अर्यः ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति साधुः । विशोऽपत्यं नपुंसि वैश्यः भागादिभ्यो यञ् । भूमिं स्पृश

पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोऽसुधारणं । आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधं ॥११९॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥

॥ ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः । आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ स्त्रियां कृषि

पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः । सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतं ॥२॥

ति स्पृश्यादिक्वा भूमिस्पृक् विशति निविष्टः ॥ आजीवंत्यनेनेति करणे ना वृत्ता साध्यः जीवनं जीविका । रोगाख्यायामित्यत्र धातु

मात्रात् ण्वुल् वृणु वृत्यर्थः । कृष्यादिरूपे वार्त्ता हस्तनं नटं निरस्य वर्त्तनं । प्रज्ञाश्रद्धार्चीवृत्तिभ्यो णः वर्तते ऽनया वृत्तिः वेति स्वार्

थिकेनेन वेतनं । कर्षणं कृषिः इक् कृष्यादिभ्यः पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यं । वणिजः कर्म वाणिज्यं । ब्राह्मणादिभ्यः ष्यञ् ॥

हतवार्त्तानां वृत्तिरिति च कक्ष्या हाणिज्यापि वा कुसीदं । सता नाम् ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु ऋतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या ॥

त्याकथंचनेति। येह्वन्निच्छेदास्तानाह॥ परिपिंडेप्यजी विवादधमेन्यर्थे॥ प्रश्नते कर्षिः नन्नृतमन्नृतेपापिष्ठवाद्। प्रवृत्तमिति तु मन्यःपाठः।
उंछःशिलं ऋतं तुंछो धान्यकणोच्चयः। शिलं धान्यमंजरी॥ समस्तं व्यस्तं विपर्यस्तं चैतद्। वंचनं हतं सत्ये॥ ऋतं निर्जीवमिव। अमृतमनृत
र्। किंचिदयाचितं किंचि द्यासत्यं। अनृतमनु॥ ऋतमुंछशिलं ज्ञेयमऋतं स्यादयाचितं। ऋतं तु याचितं नैवं प्रमृतं कर्षणं स्मृतं। सत्यानृतं तु वाति।
ज्यं तेनापि खलु जीव्यते। सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ अर्थते ऋणं। ऋण। माधमर्णसाधुः। परितः उदंचनं मुत्तमर्णं।

द्धेयाचितयोर्यथासंख्यं ऋतामृते। सत्यानृतं वणिग्भावः स्यादृणं पर्युदंचनं॥ ३॥ उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसी
दं वृद्धिजीविका। याच्ञयाप्तं याचितकं निमयादापमित्यकं॥ ४॥ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात्॥ ॥

उद्धारस्त्वृणग्रहणं॥ अर्थस्य प्रयोगः कल्यान्तरेण दानं। कुत्सितं सीदत्यत्र कुसीदं॥ आपमित्यम्। याचितं। याचितकं॥ विनिमय
त्राणउपरिवर्तनेनादागतमापमित्यकं। मकुचारणेदाने उदीचंमाङ्ग्यति होरक्कामयते तरिद्धन्यमस्य। त्यप्रत्ययः। ततः आगते ऽर्थे
यथार्थमित्यायाचिता न्यांकक्नौ॥ अनिस्तु नियममथ्याख्यितः स्याउद्धारोऽथापमित्यकः। उत्तमर्णाधमर्णौ। उत्तमर्णः प्रयोक्ता। अधमर्ण

हो। अधमर्णो ग्राहकः सुप्सुपेति समासः॥ ॥

कुसीदं वृत्तिरित्ति कुसीदिकः। कुसीदस्य सेका। दस्याः वृद्धये चौर वृद्धिमर्हति प्रयच्छति वार्धुषिकः प्रयच्छति गर्ह्यमिति ठक्। रदेर्वृद्धुषीनाव
श्च। लत्स्यादिःपि तेति। श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि। वार्धुषी। वृद्ध्याजीवाति तस्यां। जीवः। द्वे युतिकोऽपि। वृद्धिर्लीनः कलांत
रे॥ कर्षति क्षेत्रं कर्षकः। आगणादिक ण्वुकः। कार्षिकोऽपि। कृषिरस्त्यस्य कृषीवलः। रजःकृष्यासुतीति वलच्। वल इति दीर्घः। व्रीहीणां
भवनं क्षेत्रं व्रैहेयं। व्रीहिशाल्योर्ढक्। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं। यवयवकषष्टिकाद्यत्। यवकोऽपि यवः। षष्टिका। षष्टिकाषष्टिरात्रेण

कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः॥ ५॥ क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः॥ क्षेत्रं व्रैहेयशा
लेयं व्रीहिशाल्युद्भवोचितं॥ ६॥ यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत्। तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणु
भंगा द्विरूपता॥ ७॥ मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमं॥ ॥

पच्यंते। उपात्यः। यो यवादिनवने हितमिति पाठं परिकल्पयन्तो वा नूवोचं करिष्यामीति ग्रंथं पठामीति॥ तिलानां भवनं क्षेत्रं वि
भाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः इति यत्कृतौ॥ एवं माषादीनां द्विरूपता। माष्यं माषीणं। उम्यं औमीनं। भंग्यं। भांगीनं। अणव्यं। आण
वीनं। भंग्यं। भांगीनं॥ मुद्गानां कोद्रवाणां च भवनं क्षेत्रं। धान्यानां भवनं क्षेत्रे खञ्। आदिशब्दात् चणकानां। शेषाणां व्रीह्या
दीनां। मानि। शाकक्षेत्रं द्वयं। शाकटं। शाकशाकिनं। क्षेत्रे शाकटशाकिनौ वक्ष्याम्॥ ॥

अबीजंसबीजंसेपत्रंबीजाकृते।कृतोद्वितीयतृतीययोस्तुबीजाकृतत्वात्कृष्टमितिडाश्च।आदावुप्तेपश्चात्कृष्टेक्षेत्रमुप्तकृष्टंपूर्वेकालेतिसमासः।सी
तयाहललेखयासमितंसंगतंसीत्यं।नौवयोधर्मेतिसीतयासमितेयत्।हलेनकृष्टंहल्यंमनचनदलात्करणाज्जल्पकर्मेणसीनियत्।त्रि
गुणाकृष्टंद्वन्त्रंगुणाकृते।संख्यायाश्चगुणान्तायाइतिडाच्।त्रिहल्यंत्रिसीत्यंइतिप्राग्वद्यत्।रथसीताहलेभ्योयदित्येषोनदन्तविधि
रिति।सर्वपूर्वेडाच्यत्च।द्वितीयाकृतंद्विहल्यंद्विसीत्यं।शंबाकृतंहिसम्यक्कृष्टमित्यर्थःकृष्यभावः।द्रोणाख्यावापःद्रौणिकउच्यते।

बीजाकृतंतूप्तकृष्टेसीत्यंकृष्टंचहल्यवत्॥८॥त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्यंत्रिसीत्यमपितास्मिंच्चद्विगुणाकृ
तेतुसर्वंशम्बाकृतमपीह॥९॥द्रोणाढकादिवापादौद्रौणिकाढकिकादयः।खारीवापस्तुखारीकउत्तमर्णादय
स्त्रिषु॥१०॥पुन्नपुंसकयोर्वप्रःकेदारःक्षेत्रमस्यतु।कैदारिकंस्यात्कैदार्यंचक्षेत्रंकैदारकंगणे॥११॥लोष्टानिलो
ष्टवःपुंसिकोटिशोलोष्टभेदनः॥ ॥

स्मिन्वापःतस्यवापइतिठञ्।आदिशब्दात्प्रस्थाढ्यः।संनवत्याविहरतिपचतीतिप्रास्थिकोढ्यकःखार्याइकन्॥वाच्यलिंगाख्यास्ते
त्रउप्यतेतस्मिन्वप्रः।केजलेनवार्यतेकेदारःक्षीयतेधान्यैरुप्यतेत्रफलैर्हीयतेनवाक्षेत्रं।क्षिनिवासे।क्षिणुहिंसायांवा।अस्यक्षेत्रस्य
समूहइत्यर्थेएतेस्युःकेदाराद्यञ्चेतियञ्बुञ्चाटञ्कवचिनश्चेतिठञ्।क्षेत्राहिविचित्तहरतीतिठक्।धान्यैर्नेदांदिवादर्शात्लुप्यतेलु
षतिवालोष्टं।लोष्टश्चस्त्रवेउः।कोटिन्यःकोटीःस्यतिभिनत्तिकोटिशः॥ ॥

प्राज्यतेप्रेर्यतेऽनेनप्राजनं।वायाविति।अजेर्वी।प्रवयनंच।तुद्यतेऽनेनेतितोत्त्रं।प्रेषणंवा।खन्यतेऽनेनखनित्रंकुद्दालः।दृणातिदीर्णतिवानेन
दात्रमितिष्ट्रन्।अर्तिलूधूसूखनीतिइत्र।।बध्यतेयूयतेयुज्यतेवाऽनेनेतिचर्मरज्जुः।इतोहलप्रकरणं।आरभ्यमित्यर्थः॥निष्क्रांताईर्
षास्मात्निरीषंकुटतिकुटकं।यस्याग्रेफलोबध्यते।फलतिविशीर्यतेभूमिरनेनफालः।कर्षतिभूमिंकृषकः।फुल्लशिल्पिसंज्ञयोःकुशि
कःफलंच॥लगतिलांगलंहलतिविलिखतिहलं।गौर्भूमिर्दार्यतेऽनेनगोदारणं।सीर्यतेबध्यतेऽनेनसीरः।शाम्यतिशम्या।ईषतिईशा।

प्राजनंतोदनंतोत्त्रंखनित्रमवदारणं॥१२॥दात्रंलवित्रमाबन्धोयोत्त्रंयोक्त्रमथोहलं।निरीषंकूटकंफालःकृषकोलां
गलंहलं॥१३॥गोदारणंचसीरोथशम्यास्त्रीयुगकीलकः।ईषालांगलदण्डःस्यात्सीतालांगलपद्धतिः॥१४॥
पुंसिमेधिःखलेदारुन्यस्तंयत्पशुबंधनाय।आशुव्रीहिःपाटलःस्यात्सितशूकयवौसमौ॥ ॥

ईषतिउंछःस्यतिचसीताहललेखा॥मीयतेक्षिप्यतेमेधिःमथ्यन्तेसंगम्यन्तेस्मिन्।खलेवालीव।खलंतुखल्लवानेषां।खलेदा
व्रीतिहलदन्तोमन्तम्या।अशुद्ध।पशुबंधननिमित्तं।अश्नुतेअश्नुतेवा।आशु।शीघ्रपाकोवा।यद्गौः।आश्वारव्या।शालिशीघ्रयोःपी
ढ।आतिव्रीहिःषष्टिकादिधान्यविशेषःव्रीनरोग।यवाद्रीहिर्येवोमसूरोगोधूमोमुद्गमाषतिलचणकाः।अणवःप्रियंगुःकोद्रवमकु
ष्टकाःशालिराढकःद्वोवकलायकुलत्थोसणसप्तदशधान्यानि।शितःशीघ्नीत्वाशूकःविशरारुरस्यासितशूकःप्रयतेयवः॥

अ॰टी ८१ न्त्र नीलेयवे तुच्यते तो कः त्रीहि सार्थे ॥ कनायती सारभ्यते कलापः कलानिवा ॥ सीदन्य नेन सती नकः साती नोपि ॥ क्रियते हरेणुः
खञ्जुते खंडितकः ॥ कोरं स्नेहं दूषयति कोरदूषः वाद्रवा ॥ केनां नसा उच्यते कोद्रवः ॥ मसीपरिमाणो वनमुद्गो मकुष्टे अनेन मकुष्टः ॥
मीयते मयुष्टकः ॥ सरति सर्षपः ॥ तुदन्ति तंतुभः ॥ कुत्सितं तव कदंबः ॥ सिद्धप्रयोजनो सिद्धार्थः सर्षपः ॥ गुध्यति परिवेष्ट्यते
गोधूमः ॥ गोधूनो निवा ॥ सुष्टु मन्यते सुमनः अकारान्तः ॥ यूयते मिश्रयते यावकः ॥ कोलति कुलेन मस्यति परिणमति ॥ अतसी स्यादुमा क्षु

नोकसतु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ॥ हरेणुखाण्डिकौ चास्मिन् कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ २६ ॥ मांगल्यको मसूरोथ मकु
ष्टकमयुष्टकौ ॥ वनमुद्गे सर्षपे तु द्वौ तंतुभकदंबकौ ॥ २७ ॥ सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ॥ स्याद्यावकस्तु
कुल्माषश्चणको हरिमंथकः ॥ २८ ॥ द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिंजश्च निष्फले ॥ क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णि
काऽसुरी ॥ २९ ॥ स्त्रियौ कंगुप्रियंगू द्वे ॥ ॥

मा ॥ को कुल्माषः अर्धस्विन्नो यवादिः धान्यविशेषस्त्यके ॥ चणति दीप्यते चणकः ॥ हरिं निर्मथ्यते हरिमंथः ॥ तिला ॥ निष्फला तिलं तिलपेजो
पिंजश्च ॥ जर्तिलः स्यादुत्तितिलः ॥ क्षौति अनेन क्षवः ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजननः ॥ कृष्णसर्षपपर्याय ॥ राजते सर्षपत्यारभ्य ॥ राजतेराजिका ॥
कृष्णावर्णा ॥ कर्षति विलिखति वा ॥ असुरस्यते आसुरी असुरस्त्रीवत् ॥ कुत्सितं कच्यते कंगुः कंगुः कंगुस्त्रे तोके ॥ प्रीणाति प्रियंगु राम ८१
गु ॥ ननत सप्ते अतसी ॥ अवते उमा ॥ उः शंभुः ॥ क्षौति अनया क्षुमा ॥ क्षुमा ॥

चनोत्पते मातुलानी ॥ नत्यते नेगा ॥ सणो पिण्याकं गुणो सत्य कर्णवाश ॥ आणी निपर्द्धं त्यने नौतिवा ॥ उवरी तत्र केश्लो नित्या वेरा म कस्त्या
मात्वा ॥ कुत्सितं श्रणाति किं शारुः ॥ शणति शूकः ॥ कणः ॥ संत्यस्य कणिशं धान्यथवादि ॥ शिलः ॥ शिलंच ॥ धन्यते ध्यते धान्यं ॥ स्तंबं
करोति स्तंबकरिः ॥ स्तंबः ॥ स्तनोतीरिश ॥ शीतं पचा ॥ कुसूलो वलते ॥ कोष्टागारे धान्यादिकोष्टकः ॥ तृणदेर्यत्रं तेयोनाल सयुच्यते ॥ ने
ने यु ॥ यं प्रति स्त्रंबो अप्रसिद्ध स्तंबस्य अथा विध्य तद्वाडो कार्थ्यं एवं सर्वे त्रेया ॥ अस्य गुच्छस्य यः कांडं त्यने नकांडः सा नडति ना
ली नलं मेधा सकांडः पलनी तिपलालश्च ॥ कटव्यां ॥ तृणोति ॥ कट्वुग्रं त्रुपमस्य कडंगरः वुसते उच्यते वुसं तृणादिश्लोदः ॥

मातुलानी तु भंगायां व्रीहि भेदस्त्व णुः प्रमानृ ॥ २० ॥ किशारुः सस्यशूकं स्यात्कणिशं सस्यमंजरी ॥ धान्यं व्री
हिः स्तंबकरिः स्तंबोगुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥ नाडी नालं च कांडोस्य पलालोऽस्त्री सनिष्फलः ॥ कडंगरो वुसं क्लीबे
धान्यत्वचि तुषः पुमान् ॥ २२ ॥ शूकोऽस्त्री श्लक्ष्ण तीक्ष्णाग्रे शमीशिंवा त्रिषूत्तरे ॥ ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु वहु
लीकृतं ॥ २३ ॥

ध्यते अनेन अयि तुषः ॥ स्यति शूकः ॥ श्लक्ष्णा अवतीक्ष्णा ग्रे वा ॥ तत्सम्पादे स्यन्त्र ष्ठि कादिकं टकोपि ॥ शूकइति किशारोस्यन्त्र
निर्दिष्टः शूकधान्य शमीधाना नेदार्थे वा पुनरुक्तं ॥ शपाभ्युत्पर्यासम्यं शमी ॥ श्रितोति शिंवी शिवि ॥ शिंवि रित्यपि ॥ शूकैरि
द्याद्यास्त्र योवाच्य लिंगाः ॥ विद्धं सासिद्धं राध्रुः ऋद्धं संपन्नमित्येको ॥ अपेक्षा आवसितं रक्षार्थमाच्छादितं वस आच्छादने ॥ आ
अवसितं निष्पन्नमित्येको ॥ पूयते स्म पूतं निर्बुसीकृतं ॥ वहुल्यते निवहुलं सार ॥ ततातु ॥ माजे ॥ ॥

अ॰टी वर्त्मन इतिशेषः। आदिशब्दान्मुद्गमसूरादयः।। आदिशब्दाद्गोधूमशाल्यः।। शाल्यते शालिः। कल्यते कलमः। आदिशब्दाज्जशाल्याद्या नम
९२ जाः। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते। आदिशब्दात्कलमाद्याः। स्थूलजा अमी इति पुल्लिङ्गनिर्देशः। माषाद्याः शाल्यन्ताः पुंसि। नियैतस्त्रियं
तेनी वाराः। मुन्यन्नं चा... धान्यं। नो ष्टेषितिवज्रः। वक्र... नाम्नामा कादयोपि।। गेधः... निघीयते वेधु। चौ मसुन्यं त्रौ। अयो अयः स्याय्यो
यो। अयोनिरित्येके येहुः। मुस्यते खंडयते नेन मुसलं। ऊर्द्धुखं लाति उद्खलं उलूखलं वन्टपोदरादित्वाडुत्वं।। प्रस्फोट्यते असारं वहिः क्रियते ने

माषाद्यश्शमीधान्येयवाद्यः। शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यपि।।२४।। तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री
गवेधुर्गवेधुका। अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुलूखलमुदूखलं।।२५।। प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान्।
स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ।।२६।। समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे। पौरोगवस्तदध्यक्षः

न प्रस्फोटनं। शीयते शीर्यते वानेन शूर्पं शूर्पमानेन वा। चाल्यतेऽनेन चालनं इति कात्यः। तु इद्धि इ समोपेतं। चालनेति तउः स्यूतः तनोति
सारेति तउः तनोतेर्डउः सचडश्च। परिषवनं च। समानावित्येव। सीव्यते स्म स्यूतः खवाद्या वपवनञ्च। प्रसीव्यते प्रसेवकः। कंड्यते कण्डोलः राम ९२
पिंड्यते पिंडः वेशदलादिमयं नाडं। पिटकोपि। समानौ कत्या वृणोति कटः किल्यते क्षिप्यते किलिंजः। वीरण नलादिमयं कुणालं।
रव्यां रसः आस्वादोस्त्यस्यां रसवती। महदनोस्य महानसं। अनसो पकरणं लक्ष्यते। अनो अस्मय सरसा मिनि समासान्तो नः। पुरोगौर्मांस
जलं वास्याः पुरोगुः तस्याः रसवत्याः अयं पौरोगवः।।

सूपं कुर्वन्तीत्युपलक्षणं। मांस्या कादेः वल्लिः सौत्रः प्रीत्यर्थः।। आरालमेधः ऊदनं च पणम् एषां। सूदयन्ति ताडयन्ति सूदा गुणयन्ति गुणाः लि
ङ्कारश्च। अपूपाः कोऽदुश्चणा पमस्य इत्यनुष्ठानः नाके कोदुक इति न्याय्यं। खर विशदमन्यवहार्यं भक्ष्यं। पौरोगवाद्या वाच्यलिङ्गाः।। अश्मन्
अश्मद्वं उद्धमतेऽत्र उद्धानं। अधिश्रीयते अधिश्रयणी। अश्नूपाके चुल्लकावरणे स्मा चुदेर्वा चुल्लिः अन्तोस्त्यस्या अन्तिका। अन्त्यापि श्रयणी म
वेदितिमाला।। अंगारा धीयन्तेऽस्यामंगारधानी। मत्वा श्विः हसत्यंगौरेः हसनी। अंगत्यगारः लिंगार्थे विधिः। अलन्ति वारयन्ति एतदलातं न

सूपकारास्तु बल्लवाः। आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः। आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे
त्रिषु।।२८।। अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका। अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि।।२९।। हसन्यथ
न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकं। क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो वा कन्दुर्ना स्वेदनी स्त्रियां।।३०।। अलिञ्जरः स्यान्मणिकः क
र्कर्यालुर्गलन्तिका।। ।।

लातिवा। उल्का मुंच उल्मुकं। अर्द्धेदग्धं काष्टं उलनि वा। गलि। सौत्रः। अम्बते अम्बरीषं भृज्यते अस्मिन् भ्राष्ट्रं। वेत्येषा विकल्पेन कंदुर्नपुमा
न्। पचास्त्री। कंदत्येनां कंदुः। स्वेदयति। स्वेदनी।। अलं जीर्यत्यलं जरो मृद्भाण्डं। मणति जलं भ्रियमाणो मणिकः।। किरत्यं बु कर्करी। आ
लात्या नूः। अउधमे स्माद लूर्गालं त्येनोस्या गलंतिका वर्द्धनी यर्थः।। ।।

अ॰टी ६३

पिठतिपिठरः पीठरीच। पिठरश्चवेतिष्ठन्त्यस्यास्थाली। स्थालं कुंभीचा। ऊखत्युखा। कंड्यते पच्यतेऽस्मिन्कुंडो कुंडीचा। कंनातिकायतेवाकलशः। च
घटते घटः कुटितिकौत्यं नसार्वेः कुटः। निपिबंत्यस्मान्निपः। शीर्यमाणो भवतिशरावः। वर्द्धते श्रीपिंड इहर्ध्यते छिद्यतेवाव र्द्धमानः। शालाजि
शोपि। अर्च्यते पाको न्वषाहवीकं ऋजीषमितितंत्रिकः। ऋजप्रजीमर्जनेपिष्टं क्तं नच्चंपच्यतेऽस्मिन्पिष्टपचनं। काम्यतेऽस्मात्कंसः। चषके
शोपि। अर्च्यते पाको न्वषाहवीकं ऋजीषमितितंत्रिकः। ... आघेयमस्मिन्नावपनं। नोडत्याघेयं नांडं। भटिपरिनाम
मल्लिकायारीवाकुम्भितंत न्यतेकुतूः स्नेहस्थम्मेण। ऋस्वाकुतूः कुतुपः कुचाः तुपत्रू। आघेयमस्मिन्नावपनं। नोडत्याघेयं नांडं। भटिपरिना

पिठरः स्थाल्युखा कुंडं कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥३२॥ घटः कुटनिपावस्त्रीशरावो वर्द्धमानकः। ऋजीषं पिष्टपचनं कंसः पा
त्रीपानभाजनं ॥३३॥ कतूः कुतूस्नेहपात्रं सैवाल्पाकुतुपः पुमान्। सर्वमावपनं भांडं पात्रामत्रं च भाजनं ॥३४॥ कलंवस्त्रकंडवस्त्र॥
दर्विः कंबिः खजाकाचस्यात्तर्द्दूर्दारुहस्तकः। अस्त्रीशाकं हरितकं शिग्रुरस्य तुनाडिका ॥३५॥ कलंबश्चकडंबश्च॥ राम ६३
षणो। पात्याघेयं पीयतेस्माद्वापात्रं। अमत्याघेयमामत्रं। भज्यतेऽस्मिन्नाघेयं भाजनं। नोडोवपने पृथगुक्तः। यत्तुनिः उसिकाद्वियकांडं स
र्वमावपनं विदुः। हृणातियाकं दर्विः कम्यते कंबिः खजतिमथ्नातिखजाका। तर्द्दं तुनोति रवडति तर्द्दूः तनोतिवा। दारुमयोहस्तव्रति
हस्तिर्दारुहस्तकः। दर्वीनेदोयं॥ शपतिदेहं शक्यतेवाऽनेनत्नोतुं शाकं। हरितकं नीलत्वान्न। शिनोतिशिग्रुः द्वौर्थौ शिग्रुः श्रो भाजने।
हरितकविशेषस्य। अस्यशाकस्य नडी। कडतिकलंबतेच। शाकविशेषइत्येके। प्राहतेदस्य लडात्के देवस्त्याऊंः कडंबोच॥

विश्वं व्याप्निंराणीतिवेषवारः। कासमर्द्दकस्तुसादिर्येन मांसाद्युपाक्रियतेसाबुपस्करः। समवायेवेतिउद्वातके दुनाह। तितिडी शोला
तितिडीकं। चुक्रचुक्वव्यथने। चुक्रस्याम्लवेतमाकुः। वेल्लेवेला तटेनायते वेल्लजं। वेल्ला। रवः शारवीत्यिके॥ म्रियतेजिह्वाऽनेनमरिचं
सो चमात्कोलकं कुवान्यो। कृष्णं वर्षेन। कार्षतिनैत्यापाद्दा। ऊषतिकनातिऊषणं धर्मपत्तनेनवधामपत्तनं। आरव। मरिचंवनितं सपाम
वेल्लजं कृष्णमूषणं॥ यवनेष्टं सितशुक्लंकोलकं धर्मपत्तनं॥ जीर्यतेऽनेनान्नंजीरकः जरयतीतिजरणः। तितस्याः अजाजाचनाविकमदामम
वेसवारउपस्करः तितिंतिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लमथवेल्लजं। आमारिचंकोलकंकृष्णमूषणंधर्मपत्तनं। जीरकोजरणोजा
तीकणाकृष्णेतुजीरके ॥३६॥ सुखवीकारवीपृथ्वीपृथुः कालोपकुंचिका। आर्द्रकं शृंगवेरंस्याद्दथछत्रावितुन्नकं॥३७॥
कुस्तुंबुरुचधान्याकं॥ ॥
चैत्र्यजनयजाजीथ्वी। कणा। संत्यस्याः कणा। श्रर्शाद्यच्। कणा। कृष्णात्तु पिप्पलीत्येके पेठुः। सुष्टुसुवतिप्रेरयतिदोषान्सुखवी।
कारोतिरियं कारवी पृथ्वीपृथुः ल्काः। कालावर्णेन। उपकुंच्यतेयतन्यीकरोतिदोषानुपकुंचिका॥ आरवाउपकुंचिकोपकुंभीचकालिका
कारोतिरियं कारवी पृथ्वीपृथ्वीपृथुः हल्का। ... आर्द्रसंज्ञायां कन्। शृंगाण्यलक्षितं वेरं देहोऽस्यशृंगवेरं। आरव। महौ
षधं शृंगवेरं कटुः नड्डंनथार्द्दकं। छत्राऽऽतपत्रा। छादयतिदोषान्छत्रा। वितुदतिमंदाग्निं वितुन्नकं। कुत्सितंतुवतिकुस्तुंबुरु। तुबिद्ध
विश्वद्दनिपारस्करादित्वात्सुट्। धान्यमकनिधान्याकं। अस्तुकाधान्यकंच॥ ॥

वै॰ शुंठतिशुष्यतिशुंठी।नागराख्येदेशेभवंनागरं।विश्वंभेषजमनेकदोषजित्‌।विश्वंविश्वाचनीमवत्।आरनालोमूलंतत्कुमारनालं।सुवी
९४ रेषुभायभवंसौवीरं।पुनःअभिषवेत्रस्माद्या।इथकुकुल्माषाख्यानास्ति।अस्तिवेडीमवस्पात्।कुल्माषैर्यवादिभिर्द्धेतिवैरभिषू
यतेपरिवास्यतेस्मकुल्माषाभिषुवंत।अवंतिषुसूयतेअवंतिसोमं।कुंजनातिकुत्सितंमलमस्यवा।कुंजलोकंजतिदीप्यतृप्यतिवधा
तिदोषात्वाकांचिकोवांधुरित्नवंवा।चास्त्व।कांचिकंकांजिकेवीरेकुल्माषाभिषुतंतथा।अवंतिसोमधान्याम्लवारनालंमस्तरसं।सौ

महौषधं॥स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वंनागरंविश्वभेषजं॥आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानिच॥अवंतिसो
मधान्याम्लकुंजलानिचकांजिके॥सहस्रवेधिजतुकंवाह्लीकंहिंगुरामठं॥तत्पत्रीकारवीपृथ्वीवाष्पिका
कबरीपृथुः॥४०॥निशाख्याकांचनीपीताहरिद्रावरवर्णिनी॥सामुद्रंयत्तुलवणमक्षीवंवशिरंचतत्‌॥४१॥

वीरकंसुवीरास्तेनयाशुक्तंउक्षोदकं॥सहस्रंवकुवाधतिसहस्रवेधि।जायतेजतुकं।वाह्लीकरामठाकुदेशे।॥हिनोतिहिंगु।अन्‍तु   राम
वीरकंसुवीराल्लंतथाशुक्तंउक्षोदकं॥सहस्रंवकुवाधतिसहस्रवेधि।जायतेजतुकं।वाह्लीकरामठाकुदेशे।हिनोतिहिंगु।अत्र   ९४
गंधूतनाशनमयूढगंधंवा।तस्याहिंगोःपत्रीपत्रीकारारियंकारवीसंख्कत्रीवाष्यंस्त्रवनिवाष्पिका।कवयीछन्नतिःकवरी।कवरीचपा
ढनेदःनिशाख्यारात्रिपर्यायानाथेरजनीचान्तु।कांचनवर्णाकांचनी।हरिपीतंवर्णंद्रातिगच्छतिहरिद्रा।वरोवर्णोस्त्यस्यावरवर्णि
नी।आहचा।हरिद्रापीतिकापिंडारजनीरजनानिशा।गोरीवर्णवतीपीतावरिताववर्णिनी।लुनातिजाड्यंलवनवर्णनंघादिचास्त्र
णाद्वत्तअक्षतोतियात्रातिअक्षीवं।उश्यतेवशिरं।वशकोपे॥।॥

सिंधुनद्युपलक्षितदेशेभवंसैंधवं।शीतंशिनोतिशीतशिवमुष्णवीर्यचात्।मणिवंधिगिरौभवंमाणिवंधंमाणिमंतंमाणिमंथंवाङ्‌।
त्र।रूवसैंधवंसाधुसिंधूत्थंनादेयीसिंधुजंशिवं।शुद्धंशीतशिवंचान्यन्माणिवंधंशिलात्मकं।रुमायामाकरेभवंरौमकं।वस्तं
गांधिवस्तकंनामलवर्णा।रौमकेवस्तकंवस्त्रितिवमाला।पाकेसाधुपाक्यंपक्तव्यंवाकल्हारख्यं।विलतिभिन्नतिमलाविलं।हत्तकस्यल
वणस्येदंनामनीपाक्यविडलवणाख्यान्देशिषिक्तकत्वादोकांत्यर्थ।पाक्यंविडलवणंस्यकृतारःकाच्छइति॥सुवर्चलाकरभवंसौवर्चलं।सु
सैंधवोऽस्त्रीशीतशिवंमाणिमंथंचसिंधुजे॥रौमकेवस्तकंपाक्यंविडंचकृतकेद्वयं॥४२॥सौवर्चलेऽक्षरुचकेतिल
कंतत्रमेचके॥मत्स्यंडीफाणितंखंडविकारेशर्करासिता॥४३॥कूर्चिकाक्षीरविकृतिःस्या॥ ॥

वर्चलावस्येदमग्निदीपनंलाभिवा।वर्चदीप्तौ।अक्षात्।अक्षाणितिव्याप्नोतत्वात्।रोचतेऽनेनरुचकं।दुष्टगंधंचातिलतितिलकं।
तत्रतस्मिन्मेचकेकृष्णलवणेवर्तते।पूर्वत्रमधुवर्णोऽगंधःकृष्णलवणंतिलकमित्येके।यद्देघाःकृष्णसौवर्चलयुणालवणंभव
ति॥मदस्यंदनेमत्स्यंडी।सामान्यशर्करा।मत्स्यानमतिरुजतिमत्स्यंडीतिवैद्याः।यद्वचंतः।शर्करोत्कामीनाण्डीश्वेतामत्स्यंडिका
सिता।मत्स्यंडिकाखंडसिताःक्रमेणाशुभ्रावत्तराःइतिफाणितं।फाणयतेद्रवत्वात्फाणितं।खंडश्चौतःखोडकंविकृतरसविकारःखंड
वन।शीर्यतेशर्करा।सीयतेसिता।खंडशर्करस्थः।कूर्चस्तन्नमधुनदस्त्यस्याःकूर्चिका।कुचनिकुचिका।कुचीकेत्येके।किलाटिकास्या॥

अ॰टी ८५ रसमन्नतिरसाला मार्ज्यते मार्जिता॥ दधिसितामरिचादिकृतं लेह्यं। यस्य दशांशा अर्द्धाढकं सुदृढपर्युषितस्य दध्नः खंडस्य षोडश
पलानि शशिप्रभस्य सर्पिषः पलं मधुपलं मरिचद्विकर्षं शुंठ्याः पलार्द्धमपि चापलं चतुर्णां॥ सूक्ष्मपटेललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पू-
रधूलिसुरभीकृतभांडसंस्था। एषा वृकोदरकृता सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूदनेन॥ तिम्यति आर्द्रीभवत्यन्नम-
नेन तेमनं। उपसेचनं कोपनाख्यं नितिष्ठत्यन्नमनेन निष्ठानं॥ व्यंजनं च सूपाद्युपचाराच्च॥ इतः प्रभृति वासितांता वाच्यलिंगा॥

रसाला तु मार्जिता॥ स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिंगा वासितावधेः॥४४॥ शूलाकृतं भटित्रं स्यात् शूल्यमुख्यं तु पै-
ठरं प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयतस्तु सुसंस्कृते॥४५॥ स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे॥ ॥

शूलात्पाक इति डाच्। भटत्यनेन भटित्रं। भट भृतौ। शूले संस्कृतं शूल्यं शूलोखाद्यत्॥ नाम्नी उखं च सृष्टं च॥ संस्कृतं सर्पिषा स्वाद स-
पिंड्यादाधिक्ये अभावः। उद्दला वर्णिकं तत्स्याद्यथासिद्धं लवणान्नसा॥ उखायां स्थाल्यां संस्कृतमुख्यं पिठरे संस्कृतं पैठरं॥ संस्कृतं
मन्त्राद्यनया। यूपरसादिनिष्पन्नमन्नं प्रणीयते स्म प्रणीतं। परि अयपाकादिना प्रयत्नेन निष्पन्नं प्रयस संस्कृतमनित्यसाधु॥ वि- राम
द्विवद्विलच्॥ विजते बलाजि विज्जिनं। विज्जलमिति वेधाः॥ वालमक्षिकादिरहितं संमृष्टं स्मृष्टं शुद्धं॥ ॥ ८५

विमितत्वचं कृत्वा कणति चिक्कणं॥ मस्यते मिश्रीक्रियते मसृणं। वितं तुल्ये वाव कल्कनेन वासयते ड्यां तरेण मन्यते॥ धूपपुष्पादिना वा अधिवासित
तेवासितं। यत्तु निःधूपितं वासितं विदुः॥ ईषत्कृष्टं कलायाद्यापक्वं खलमर्जितास्यं पुलनि वदंतेः पौलिः पुल महत्वे उणादेरुजाधीन्यन्त्य-
षः उषेदाहार्थी कृषेरुषभक्ष्ये के। लजंते लाजाः लज भर्जने। नदप्रायेण ते ऽक्षताः॥ बहिश्च क्रमः तेऽपि पुंसि बहुत्वे च वा अक्षता अपि इति प्रणीता न
मतेषु बहुवचनार्थो विधिः॥ आर्द्रभृष्टं सस्यं तद्धिपाकात्पृथुर्जव निचिपिटी भवतिव॥ नीलधान्यं वा भृष्टमूलं खलं त्वं दानाश्चिपिटीभूततंडुला॥

चिक्कणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते॥४६॥ आपक्वं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः॥ पृथुकः स्याच्चिपिट-
कौ धाना भृष्टयवे स्त्रियः॥४७॥ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्करंभो दधिसक्तवः॥ भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दी-
दिविः॥४८॥

पीयंते धानाः भृष्टयवा इति नात्वा स्वायाम एकवचो धाना चूर्णसिक्तवः स्तुबास्तिः स्यान्मांसशष्कुली॥ सूलिरिति डमिडाः॥ पुनाति पूपन्नप्र-
सीयंते धाना भृष्टयव इति। पिष्टाद्वसे ज्ञायां कच्छ निस्तु अपूयः पिष्टपू-
पः न पूयते ऽपूपः। पिष्टान्न कम यार्मडकाख्यः॥ पूपी विशरणो अद्भिः रूप्यते इति निरुक्ता॥ पिष्टाद्यसे ज्ञायां कच्च निस्तु अपूयः पिष्टपू-
वः स्यात्पूपा नद्धाः प्रकीर्तिताः॥ केन रच्यते भील्यते। कीर्यते वा करंभः। दध्युपसिक्ताः सक्तवः॥ भस्यते भक्षते भिस्सा। भससंप्रसार-
णं वा॥ भज्यते भक्तं अनित्य मेनेनांधः सातं॥ अद्यते ऽन्नं। उनत्ति क्लिद्यते ओदनं॥ दीव्यत्यनेन दीदिविः।
स इति विशेषणात्पुंसि॥

अम॰टी ९६

कुत्सितानिस्सृता। यथोदनान्निःसृता॥ नद्यानुरोवादः॥ यथाखट्वायामटिका॥ वधूरिका॥ सर्वेऽष्ववयाणामग्रंसुरवोमं मंडयतिमं
डः॥ मस्वनिपरिणामतितेमासरः॥ स्रावभ्यतेऽस्त्रावामः निस्त्राव्यतेनिस्त्रावः॥ ॥पूयतेपिष्टादिनायवागूः सुप्रवुचीत्यागूः संज्ञितु॥
उष्णाउष्णिका। बाहुणाकोष्णिकेसंज्ञायां। श्रूयतेश्राणा॥ आपाकेविलिंपतिविलेपीतरला। लेष्यचावपला। अद्वाणा। व्यंजनेनेते
दधारावुनिलोदनः॥ गोरिदंगविनवंइत्यादि। षट्सुगव्यंक्षीरादि। सर्वत्रगोरजादिप्रसंगेयत्॥ गोर्विष्टागोविड्। गोम्यपुरीषे

निस्सरादग्रिकासर्वरसाग्रेमण्डमस्त्रियां॥ मासरावामनिस्त्रावाः मण्डेभक्तसमुद्भवे॥४९॥ यवागूरुष्णि
काश्राणाविलेपीतरलाचसा॥ गव्यंत्रिषुगवांसर्वंगोविड्गोमयमस्त्रियां॥५०॥ तत्तुशुष्कंकरीषोऽस्त्रीदुग्धंक्षी
रंपयस्समं॥ पयस्यमाज्यदध्यादिद्रप्संदधिघनेतरत्॥५१॥

मयट्॥ करोत्यग्निकरीषंशुष्कगोमयं॥ दुह्यतेदुग्धं। वस्यतीक्षीरं। घसेःकिच्चेतिरन्। गमहनजनेत्युपधालोपः। खरिचेतिचर्त्वं। शा
सिवसिघसीनांचेतिषत्वं॥ पीयतेपवतेवापयः। स्वपयःसमित्युन्। सममितिपयसोनपुंसकत्वार्थं॥ पयसोविकारःपयस्यं। गोपयसो
र्यत्। आदिशब्दान्नवनीतादिद्रप्यतिद्रप्सं। घनादन्यद्घनमित्यर्थश्वमाला। द्रप्संदृघ्यघनेनच। एतच्चद्रप्सशरमितिनाम्
यं। आदिशब्दान्नवनीतादि। शरं। शरमितिवुधामालाकारोऽप्ताः केचिन्नष्टेस्तुनाशितास्त्वयमपिमानाभावेनविप्रलब्धःयदाहदुर्गः बाणद्रप्सौशरा राम ९६
रिपामं। सरमितिवुधामालाकारोऽप्तःकेचित्त्वष्टेस्तुनाशितास्त्वयमपिमानाभावेनविप्रलब्धः यदाहदुर्गः बाणद्रप्सौशर
विति। क्षीरस्यसर्धस्तरस्त्रउपरिप्लवमानंघनंदधिद्रप्सं॥

जिघ्नन्निह्वतेत्याज्यंजनीयमाज्यं। आह्रूवेस्यांजेःसं ज्ञायांक्यप्। हूयतेहविः। हविष्यंवासर्पतिसर्पिः। इसंग्नोदघ्नोमथिनान्नवेतत्काले
नीतमुद्धृतेनवनीतं। ह्यहयोनिश्च॥ ह्योगोदोहस्यविकारोहैयंगवीनं संज्ञायांसाधुः। कात्यानवनीतमित्याह॥ मथदंडेनाहृतंदण्डाहतं। कल
शंगाग्र्योर्जन्वंकालशेयं। नरिष्यतिनहिनस्तिवारिष्टं। सर्वरोगजिच्चात्॥ तद्विशेषानाह। तेचतिष्ठंतातक्रंशतं। तक्रं। वक्रुनागाम्बुदके
नश्वयत्युदश्विद्मथितं। दधोमथनमात्रसाध्यंमथितं निर्जलं। द्विगुणांबुश्वेततरसमर्द्धोदकमुदश्वितं। तक्रंचिनागमित्राम्बुकेवलंमथितं

घृतमाज्यंहविःसर्पिर्नवनीतंनवोद्धृतं॥ तत्तुहैयंगवीनंयद्ध्योगोदोहोद्भवंघृतं॥५२॥ दण्डाहतंकालशेयमरिष्ट
मपिगोरसः॥ तक्रंह्युदश्विन्मथितंपादाम्ब्वर्धाम्बुनिर्जलं॥५४॥ मण्डंदधिभवंमस्तुपीयूषोऽभिनवंपयः॥ अ
शनायाबुभुक्षाक्षुद्ग्रासस्तुकवलःपुमान्॥५५॥ सपीतिःस्त्रीतुल्यपानंसग्धिस्त्रीसहभोजनं।

स्मृतमितिधत्तंतरिदघ्नोमंडंद्रवोनागःमस्वनिपरिणामनेमस्तु॥ पीयतेपीयूषः। नवप्रसूतगवीक्षीरंक्वथितंसन्॥ अशनेछाश्रश
नायोदन्यत्तिसाधुः। भोक्तुमिच्छाबुभुक्षा॥ क्षुधक्षुभक्षायां। क्षुत्। रोचिकास्त्रीरुचिश्च। ग्रस्यतेग्रासः। केनावनिवलतेकवलः॥ सहपा
नेसपीतिः॥ सहअदनंसग्धिः। क्तिन्। वहुलंछन्दसीतिघस्मः। घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः। झलोझलीतिसलोपः। झषस्तथोर्धो
धः। झलांजशझशि॥ ॥

अ॰टी ८७ उदकेच्छा उदन्या ॥ अशनीयोदन्येति साधुः ॥ तर्पणं तृप्तस्तर्षस्तृष्णा । जिघत्सा पिपासायां ॥ रूपानानार्थ्या चदनं जग्धिः स्यात् क्तिनि जेमे
र्तेमनमप्रुः जमनं जवनं वा ॥ यद्दुर्गः अदनं भोजनं खादिः ॥ न्यदनं निघसः ॥ नौ णावेत्य प्रक्जपो श्रीतिघस्लादेशः ॥ न्यादश्च अत्ता
वसानमवृहास्त्रा ॥ सुहितस्य भावः सौहित्यं ॥ फलति विशीर्यते फेला फेल्टू चलनेस्माद्द्व ॥ काम्यते कामं । पर्याप्तिः श्रूयते
इष्टं ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितं प्राय क्रियाविशेषणानि नानि अत एव वस्ये एतेषो श्रीभोजनो श्रीतः स्यादित्यतः कामं निको
उदन्या तु पिपासा तृट् तर्षो जग्धिस्तु भोजनं ॥५५॥ जेमनं लेप आहारो निघसो न्याद इत्यपि ॥ सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः
फेला भुक्तसमुज्झितं ॥५६॥ कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितं ॥ गोपे गोपाल गोसंख्य गोधुगाभीर
वल्लवाः ॥५७॥ गोमहिष्यादिकं पादबंधनं द्वौ गवीश्वरे ॥ गोमान् ॥ गोमी ॥ कुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजः ॥५८॥
त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ॥ ॥
मेकामास्वा ॥ गाः पाति गोपः ॥ गाः पालयतीति गोपालः । गोसंख्यः गाः संख्याति गोधुक् आभीरः ईरयति आभीरः वल्लयति गाः व
ल्लवः वल्लिसौत्रोवा ॥ पादेन बंधनमस्य पादबंधनं आदि शब्दात् तोरादि पादबंधनमित्येके पठुः ॥ धनेव ॥ आशिता भो
जिता गावो यत्र । आशितंगवीनं अषंडस्यासितं स्वितिस्वार्थे खः आसितंगवीनमिति ख्यानां अभः पच्चारखत्र । गावोय
त्राषिताः पुरेति ॥ ॥ राम ८७

उक्तसुक्ता भेदतेन ड्वलीवर्द इत्यते बलीवर्दः ऋषभ तेगच्छति ऋषभः अनो वहत्यनड्वान् वहेः क्विन सेः उक्षसु रेन शप्त्यं सौरभेया ॥ गच्छ
ति गौः ॥ आवांतरभेदोस्य न विवक्षितः शकृत्करिः शकरो वाड वेयुः शीकरश्च ॥ गोत्रा दोष्ठे त्रिकृत्वः ॥ संहतिरित्येवा खलगोरथादित्यः
इति त्रीकष्वच्छीतिः ॥ गोत्रा दोष्ठे निकुत्वः धेनुनां समूहः धेनुकं ॥ अवतेतयति वेष्ठकं महोक्षः ॥ सावृद्धाव महोक्षः अचतुरविचतुर
नि साधुः एवं वृद्धो रुक्षजातो क्षो ॥ भालावामहोक्षः स्यादुक्षतेरस्कंधिकरकं पश्चाहकः ॥ षोडः षड्युशनो वस्यानुकूटे नञ्विसाग्रकः ॥
उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥५९॥ अनड्वान्सौरभेयो गौरुक्ष्णां संहतिरौक्षकं ॥ गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वो
र्वात्सकधैनुके ॥६०॥ वृषो महान्महोक्षः स्याद्वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥ उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः ॥६१॥ श
कृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ॥ आर्षभ्यः षंडतायोग्यः षंडो गोपतिरिट्चरः ॥६२॥ स्कंधदेशस्त्वस्य वहः ॥
जरंश्वासौ गौः जरद्गवः गौरक्षित्वलुकीति टच् ॥ तर्णोत्यं निकेवलं तर्णकः ॥ शकृत्करोति शकृत्करिः वत्स शब्दं तारि निचितृबीहि
वत्सयोरुपसंख्यानादिन् ॥ वसति वत्सः ॥ दमो हि दम्यः वत्सस्तु उरमस्य पक्षमारः वत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यष्ट्तनु तिष्टस्त्र ॥ ततु पर्वोक्षिती
यवच्च आर्षभिः ॥ षंडकर्मणि तोचितः षंडते त्यैको अत एव तस्य पत्नस्य प्रतिष्ठत्विरार्षभ्यः ॥ ऋषभेणोपानाहो य्यः ॥ सन्यते उच्चस्यनेषंडः
षषाणामिट्चर्यया वरति इट्चरः ॥ स्वच्छचारी ॥ इत्वर इत्येके पठुः ॥ ॥ वहत्यनेन वहः गोवत्सं वहेति साधुः ॥ ॥

अ०टी ९९

सां क्षिस्वपितीवव्याप्रियमाणा वा। शीयते वासास्नः। षसस्यमोचो ष्टेन कर्म्मणि॥ नासायां नस्तः। नसना सिकायास्नच्चुट्
इति नस्य। नस्तः क्रियते स्म नस्तित। श्रातियतिका द्वावर्थ इति णि। नस्तानिष्ठा। नासायां कृतछिद्रो गौरित्यर्थः। नासिकायां चेव
नस्ये नासा। क्लेते रज्जोर ज्वादिना प्रनेमितो नस्योतः॥ प्रष्ठमेष्ठ वावर्षयि हतिष्ठ वाट्युवा गोः वत्सेनितापि। युगस्य स्कंधकाष्ठस्य
पार्श्वे गच्छतियुगपार्श्वगः। हलवोढत्यर्थः। दमनायये जितइत्येवं नद्वयाविलक्षणेना पिये शकतो वहति हाद्यानोक्ता॥ युगं
प्रासंगे शकटं च वहति तद्वहति रय युग्यप्रासंगामि नियत्। शकटा हण्। हले न खनति तेन दीव्यति खनती तिठक्। हलं वहति

सास्ना तु गलकंबलः। स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः॥ ६३॥ युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासंग्यशा-
कटाः। खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकौ॥ ६४॥ धूर्वहे धुर्य्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः। उभावेकधुरी-
णैकधुरावेकधुरावहे॥ ६५॥ स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः॥ माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृं-
गिणी॥ ६६॥ अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादि॥ ॥

हलं सीरं वहति चेति हलसीराट्ठक्। धुरं वहति धुरो यड्ढकौ। एवं सर्वधुरा वनियोग विनागाः खः धुरं धारयति धुरंधरः।
कथं चिन्नसंज्ञा वानवत्। धूर्द्धरोऽन्यथा स्यात्। एकधुरान्यके तिखवो लुक् च लुक् ते च कूरब्ब इतप्रत्य समासांतः॥ सः सर्वधुरा यो
मह्यां तप्यते माहतस्या अपत्यं माहेयी। सुरभ्या अपत्यं सौरभेयी वसाते दीरमस्यां वा। श्रृंगाण्यादयः सामान्यपि पिथ्रुये
षवर्त्तते। अर्जुनीति शुक्लागवी। न हंतव्या॥ अघ्न्या। दयश्चेति साधुः। रोहिणी शबला अनड्वाही गौरनडुही च शक्ता गौमनोस्ना

श्री कृष्णाय नमः॥

राम ९९

नीदैस्यूरतिनैचिकीठक्। अव्ययानां च मात्रे टिलोपो वक्तव्यः। इनोगवाधिकारे स्याद्युक्षाद्र॥ धवलीत्यन्यते ङीषा धवलानोदान्तः
त्यच्चूडा न चामा वा ङीष्। नास्ति आद्यादादिशब्दा एवं ताम्रा आद्याः। द्वितीया ह्रस्वा कपिलाद्याः॥ द्वौ हायनौ वयः प्रमाणमस्याः।
इत्यादीयस्याठञ्। अध्यर्द्ध पूर्वत्यादिना लुक्। छदाम हायनान्तेत्यत्र हायनाद्वयसीति ङीषा नास्ति। कालसंख्या च न परिमाण-
मिति। त्रिचतुर्भ्यां हायनाद्वयसीति णत्वं। एकं च यद्वादि हायणी। सृष्टिकामयते परं वशा। वध्नाति प्रसूतिं वध्या वधनीया वा॥ अ-

स्यात्तु नमा गोषु नैचिकी वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवली धवलादयः॥ ६७॥ द्विहायनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहाय-
नी॥ चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी॥ ६८॥ वशा वंध्यावतोका तु स्रवद्गर्भाथ संधिनी। आक्रांता वृष-
भेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी॥ ६९॥ काल्योपसर्या प्रजने प्रष्ठौही बालगर्भिणी। स्यादचंडी तु सुकरा बहुसूतिः प-
रेष्टुका॥ ७०॥

अवस्कन्नं तोकं अपत्यं अस्याः अवतोका। अपत्य वं नीस्यन्वर्स्रा स्रवद्गर्भेति मालां॥ संधानं संधा गर्भेऽस्य हरमस्या अस्याः सं-
धिनी। अकुघाद्दोहकाले तु संधिनीति कात्य। संध्ययेनं कालं कुघा गोर्वृषाक्रांता च वृषभेनीति शाश्वतः॥ विहंति गर्भं वेहत्। वेहद्वय-
त्रे प्रश्नाद्व। वेहद्गर्भोपघातिनीत्यमरः॥ प्रजने गर्भग्रहणाय प्राप्तकाला वृषभाणां उपसरणीया उपसर्या। उपसर्या काल्या प्रजनेति निपा-
तः। प्रष्ठं वहति प्रष्ठौही। वहश्चेति णिः वाह ऊठ्। एत्येधत्यूठ्सु इति वृद्धिः पष्ठौही गर्भिणी। ऋतिसर्वथा स्यावालिनी गर्भिणी।
निम्मला। अचंडा साकोपनेत्यर्थः। वक्रादित्वान्ङीष्। सुखेन क्रियते सुकरा। सुकुत्ययाम्॥ परमिकानि परेष्टुः सकृत्प्रसूतागौः॥

श्रीदी
९९

रक्षणे। तिक्रमतिवष्कयणीरकालः प्रभादिवात्मवं। सोस्त्यस्या वष्कयिणी। न्युटिवष्कयणीनिसन्यः। मयन्येनोथेनु। सुशीलेत्यर्थः। पीनमूधोस्याः पीनोध्नी। कथसोनङ्। वहुव्रीहेरूधसोङीष्। पीवरस्तनी स्वांगाच्चोपसर्जनाड्डीष्। डुहः कन्हश्च। संज्ञायां घेनुष्येतिसाधुः। अन्ये त्वाशु द्वेयां बंधकेस्थापितापीतदुग्धारव्या। समांसमां विजायत इति खः। उत्तम्नूधः आप्यायते पीने प्यायःपी सोपसर्गस्य च। आङूधसाः क्यात्। ऊद्विवान्निष्टानत्वं। हस्वा। रावोपावाधनिः। शिवाल्कन्। शिनोतिशिवकः। कील्यते वध्यतास्मिन्कीलकः। दीयते रक्ष्यते ने न धतिर्वा

चिरप्रसूता वष्कयणी धेनुः स्यान्नवसूतिका॥ सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोध्नी पीवरस्तनी॥७१॥ द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा धेनुष्या बंधके स्थिता॥ समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते॥७२॥ ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ॥ न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी॥७३॥ वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके॥ कुठरो दण्डविष्कंभे मन्थनी गर्गरी समे॥७४॥

दाम॥ दामास्त्रीसंदीयतेरक्ष्यतेऽनेनेतिसंदानं बंधनेरज्जुः॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोरितिङीप्॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः विशाखस्यायं वा। मंथ्यतेऽनेनमंथः पुंसि संज्ञायांघः प्रायेणेतिमंथानः चानशिः माथिशाखस्यइतोसर्वनामस्थाने। थोथः मंथानार्थोदाडोमंथदंडः॥ खजकस्तु वोपि॥ कुटतिकुठरः कुटकोवा। दंड कटके वर्तते। दंडं विष्कंभातिवध्नातिदंडविष्कंभः यस्मिन्नवधादंडः। रुध्यतामंजीरापि दंडकरोटकमित्येके॥ मंथ्यतेस्यां मंथनी॥ गिरतिदधिगर्गरीकलशिश्च॥ ॥ राम
९९

उष्यते ददते मरावुष्ट्रः क्रमानेलयतिक्रमेलकः मीनात्युहीमथः मयते गच्छतिवा॥ मर्यत इत्येके। दाशेरकोदीर्घकूर्चोपीवीरवण। धूम्रकेकेशिरार अनेन उन्नमयति करभोवा लोष्ट्रः॥ श्रृंखलमस्य बंधनं। करभ इति कन्। विकारे नित्यं वृद्धश्शरादिन्य इति मयट्। दासमयट्। दारुमयैरितिन्नविद्युन्॥ अजतिगच्छति व्यायामशीलत्वादजा॥ अजाद्यतष्टाप्। छ्यतिरोगं छागी। जाते स्त्री विषया दयोपधात्ङीष्। स्त्रीप्रत्ययविशेषार्थं पृथक्पाठः॥ शोभनं तेस्तुनः शुभः। निवृंड्डुः। क्लेवस्तः स्यतिरोगा नूछागः छगलः छगोपि हेमतिमेढ्रः। ऊरु अभ्यतिरभ्रः ऋग्निः रनतेवाउः स्वरप्रतिरूपकोनिपातः एव सुवरणोः स्यउरणः उरणपतिदेवता प्रीणातिइतिश्रीनोजः केञ्च दिपाठान्। ऊर्णास्त्यस्यासाधुः

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः करभाः स्युः शृंखलका दारवैः पादबंधनैः॥७४॥ अजा छागी शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे॥ मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके॥७५॥ उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकं॥ चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः॥७६॥

ऊर्णायायुस्॥ मेषतिवासनेमेषः॥ पचाद्यच्॥ वर्षति वृष्णिः॥ आएडंते अनेनदेवाएडकः॥ ऊदुष्ट्रा अविर्नानार्थौ॥ रमसस्तमेषीकुरीवे इति एडकः। भिस्तुराहकः॥ गोत्रोक्षोष्ट्रेतिवुञ्॥ चक्रमस्त्यस्य तैलिकादिवत्कचभ्रमणा॥ चा॥ आसेदीवदष्टीवच्चक्रीवदितिसाधुः॥ वक्तवालेयइनिमाला॥ वालेवनल्नेनवोवा॥ रासतेरासभः रास्रुशैशब्दे। गर्दतिगर्दभः गर्दशब्दे। खं शब्दं रातिखरः। खमस्त्यस्य बालक्षुरएकुचेन्यारः कूरो वा। कुकलीपि॥ षड्गित्येयोः पशुत्यः खड्गः मध्यगोयुगोवयरो। यथामेघषड्गवो गोगोयुगपक्षुनामन्यो द्विवेगोयुगवत्वत्यः षड्गवश्च॥ अविसोढमविमरीसं नतर्थाविदूसंपयोमिथ्याः अवदुग्धसेदट्टसमरीसचोवक्तव्याः॥ ॥

अ॰टी विदेहेऽपत्ये नवो वैदेहः सार्थैः सघनः सरतो वा यं या वा वहति सार्थवाहः निगमे आपणे भवो नैगमः पणेन वणिक् प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अ
१० ण् ॥ आपणः प्रयोजनमस्यास्य आपणिकः क्रयविक्रयाभ्यां जीवति क्रयविक्रयिकः। वस्त्रक्रयादीन्निति संघातविगृहीतादपि॥ विक्रीणाति तांडेन
मूल्यं गृह्णाति विक्रेता। क्रीणाति मूल्येन तत्तांडं क्रायकः। क्रयेण जीवति क्रयिकः॥ वणिजो भावः वाणिज्यं ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्॥ इत वणि
ज्यां वणिक्त्वाद्यञ्॥ मूलेनानाम्यं मूल्यं नौवयोधर्मेति यत्॥ वसत्यस्मिन्नर्पणं वस्नः अवक्रीयते नेनावक्रयः॥ नीवी वरहस्तेऽर्प्यते म

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्॥ पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः॥७७॥ विक्रेता स्याद्विक्र
यिकः क्रायकः क्रयिकः समौ॥ वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः॥७८॥ नीवी परिपणो मूलधनं ला
भोऽधिकं फलं॥ परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि॥७९॥ पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणं॥

णत्वात्॥ परिपणायते ह्यर्थं प्रयुज्यते परिपणः मूलं नाम कारणं॥ मूलधनादधिकं निष्पन्नं स लाभः फलं च कालांतरादि॥ परि
वर्तादानं परिदानं विनिमये परिवर्तनीयं नवा नैमेयः॥ निमानं निमयः मेङ् प्रणिदाने॥ उपस्थत्य समीपे निधीयते प्रत्यर्प्यते उपनि
धिः उपसमीपे निधीयते निक्षिप्यते न्यासः निक्षेपोऽपि प्रमाणं चैषां नेदोस्ति॥ वासनस्थमनाख्याय हस्तेन्यस्य यदर्पितं ड्व्य
मुपनिधिर्न्यासः प्रकाशप्रस्थापितं तयत्तु निक्षेपः शिल्पिहस्ते शिल्पिहस्ते तु तांडं संस्कर्तुमर्पितं॥ तस्यान्यासस्य निक्षेपप्रतीयं राम
दानं प्रतिदानं॥ परिदानमित्येके॥ प्रत्यादानात्स्वीकारो वक्रयः क्रय्यं चैतत्॥ ॥ १०

क्रयनिमित्तमापणे न्यस्तं क्रयस्तदर्थ इति साधुः॥ यथा क्रेयो योर्वर्ततेनान्वक्रय्योस्ति॥ अवधपणापवर्येत्तु साधुः॥ वाच्यलिंगा इत्यर्थः॥ अवश्य
मयेतद्विक्रेयमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं॥ सत्यापपाशरूपेति णिच्॥ अर्थवेदसत्यानामापुक्कारः सत्यागदस्येति सूत्रः सत्या द्रव्या
थ इति डाप्॥ विपणनं विपणः॥ द्वयाधकं नादशत्॥ अन्यतो विपणः स्यात्॥ एकाद्या दश तासंख्याः संख्येषु वर्तमानाः त्रिलिंगाः॥ एका शाटी
एकः पटः एकं कुंडं दश स्त्रियः दश पटाः दश कुंडानि॥ आदशेत्युष्टादशांताः॥ विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येयसंख्यायां च नित्यमे
कवचनांताः एव वर्तन्ते इत्यर्थः॥ आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च॥ विंशतिः पटाः विंशतिः पटानां॥ शतं गावः शतं

क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके॥ विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु॥ क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्या
कृतिः स्त्रियां॥८०॥ विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु॥ विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः
॥८१॥ संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः॥ पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरं॥८२॥

गवां॥ संख्यामात्रेऽर्थे वर्तमानाया विंशत्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने पि स्तो न वनः एकशेषात्॥ द्वे विंशती तिस्रो विंशतयः गवां वि
शतिर्मिथां विंशतयः॥ विंशत्याद्या नवत्यंताः स्त्रीलिंगाः॥ द्वौ पंचतो पङ्क्तिः दशाख्या॥ पंक्तिर्विंशतिस्त्रिंशति साधुः दश पंक्तयः शतं॥
दश शतानि सहस्रं दश सहस्राण्ययुतं॥ अर्थ्यपरार्द्धान्ता अष्टादश गणितस्थानानि॥ यदाहुः एकं दश शतं सहस्रमयुतं प्रयुतं लक्ष
मथ लक्षमथ नियुतं अर्बुदं कोटिं न्यर्बुदं पद्मं खर्वं निखर्वमिति दश निर्गुणानामभ्रान्ते शंकुः समुद्रमध्यांतमथ परार्द्धं च॥ स्वस्तंप
रार्द्धमिति तस्य स्वरूपं तत्पूर्णनि संख्या इति॥ प्रयुतसंज्ञं लक्षं अर्बुदसंज्ञा कोटिरित्यर्थः॥ ॥

अ०टी पुनातीति पोतः शोधकः पोतवाणिज्यव्यवहारस्य तस्येदं पौतवं । द्रुविकारं द्रुवयं द्रुममानेनवयः पानीयं पाय्यं पाय्यसान्नाय्येति साधुः मीयतेऽनेन
१०२ मानं पौतवं तुलादि । द्रुवयं प्रस्थादि । पाय्यं हस्तादीति गौडः अन्ते ॥ मितिर्मानं मीयतेऽनेन वा तत्र तुलाद्युन्मानं अंगुल्यादि प्रमाणं । प्रस्थादि
परिमाणं । यदाहुः ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या भिन्ना तु सर्वतः । गुंजा रक्तिका । आद्यो मुख्यः
धान्यकणाद्दशमाषकः तथाहि हस्तलेखमाष इत्यपि दर्शनात् । अस्मिन्काले षोडशमाषकः । यदाहुः माषकं सप्तहस्तलाः । अस्मात्पंचाक्षः

पौतवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयं ॥ मानं तुलांगुलिप्रस्थैर्गुंजाः पंचाद्यमाषकः ॥८५॥ ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री
पलं कर्षचतुष्टयं । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुबिस्तस्तु तत्पले ॥८६॥ तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥८७॥

ह्वेति कर्षः ॥ पलं द्वयोः ॥ सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्णः अर्शआदित्वादच् ॥ विस्यते विस्तः । विस उत्सर्गे । अक्षे षोडशमाषके माने द्वाव
त्रैतौ । यस्मृतिः पंचकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ कुरुदेशप्रसिद्धो विस्तो हेम पलं । यन्मालापले नहि सुवर्णास्य कुरु राम
विस्तः । तुल्यते तुलाविन्नपूर्त्तीति वकारादङ् । उत्करणसामर्थ्यादिगुणाभावः ॥ भ्रियते भारः पुंसि हि द्विपलसहस्रे वाटंशक्योनोऽस्त्रीवी १०२
ते आचितः सवशाकटेनवोढः शकटः अनेन द्वि विंशतिपलसहस्राणि आचितमाहुः । शाकटो भारः स्त्रूनोतिरिक्तो वाप्याचितएव । अतएव
शाकटारव्योप्याचितइतिपुराचितशब्देन घोत्यते ॥ ॥

कर्षसंबंधिनाणपतेव्यवह्रियते तेनेन रूप्यरूपके । कार्षापणः कर्षप्रमाणमस्य कार्षिकः ॥ ॥ताम्रमयं कर्षप्रमाणं रूपकं रूप्यं पणः
तन्मूल्यं वोपचारात् । अशीतिः श्वृतकाः । पृथिगित्येषामपर्यायत्वं परिमाणविशेषत्वात् । यदाहुः पलं प्रकुंचकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयं ।
चत्वारः कुडवाः प्रस्थः चतुः प्रस्थमथाढकं । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प्य उच्यते ॥ सार्द्धसूर्प्या भवेत्खारी द्विसूर्प्या गोणपुदाहृतः ।
तामेकनारं जानीयाद्वाहोभारस्व चतुष्टयं । सुक्रमेयविदं मानं द्विगुणं तद्द्रवपुत्रात् भन्देशभेदात्संख्यान्यथाचोतथा । चतुरढको भवे

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ॥ अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुंचकः ॥ कुडवः प्रस्थइ
त्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥ पादस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वंटकः ॥८८॥ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं
धनं वसु ॥ हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थरैविभवा अपि ॥८९॥

द्रोणाः षोडशद्रोणा खारी विंशतिद्रोणः कुंभः दश कुंभो वाहः ॥ रूपका देशस्तुर्थोशः पादः पदरुजेति कर्त्तरि घञ् ॥ अंशपते अंशः अ
ण्यते भागः वंधते विभज्यते वंटः । उवंटच भज्य इतिसाधुः द्विं दत्ते न द्विंन्नं वित्तं भागप्रत्ययोरितिसाधुः । स्वपतौ साधुः स्वापतेयं । पथ्य
निधिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ अच्यते न स्तूयते अत्थं । रिचविरेचने अस्मात्थक् रिच्यते विभज्यते रिक्थं दधाति धनं । वस्ते छादयति वसु । वसतीश्च
स्यहेवासु । हिथतिहिरण्यं द्रवति द्रविणं द्युयते द्युम्नं । द्युअभिगमने । अर्थ्यते अर्थः रात्यते रा रैः स्त्रीत्येके । विभवति विभवः ॥ ॥

अ०टी २०२ कूप्यते शाद्वलकोशात् कुप्यते आस्यते आयस्थाने न्यः कोश इत्येके। हेमकृता कृतो घटितो घटितं रूप्यं वै वा हेमरूपान्यां अन्यत्र तैजसं कु
प्यं राजरूपस्वर्णरेखायां घकुप्यकुप्येति साधुः। आहन्यते आहतं रूप्यं रूपादाहतप्रशंसयोर्यत्र तद्द्वयं कुप्या कुप्यं॥ गरुत्मत इदं जातं विषहं
तु गारुत्मतं। मरकं न रत्यनेन मरकतं। अश्मगर्भो अश्मयोनिः हरित् नीलवर्णो मणिः। शोणं चतद्रत्नं लोहित एव लोहितकः। माणिक्य
इ। उच्यते शुक्तिभिः मुक्ता॥ विनयादित्वात् स्वार्थे वा ठक्॥ विशिष्टो द्रुमः विद्रुमः व्यधो वा। प्रवलते प्रवते वा अर्धर्चादि वा प्रवालं। सूर्य

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते॥ ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं तद्द्वयमाहतं॥ ९०॥ गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो ह
रिन्मणिः। शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकं॥ ९१॥ मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकं। रत्नं मणि
र्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च॥ ९२॥ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकं। तपनीयं शातकौम्भं॥

कान्तस्य मणिर्वैदूर्यं वालवायनं। रमन्ते स्मिन्निति रत्नं मणयते शब्दायते मणिः पुंस्त्रीलिङ्गः अश्मजातीये मरकतेन्द्रनीलादौ। आदिश
ब्दात् विद्रुमादि। वज्रपद्मरागादिवत्पानीयतोऽश्वादि॥ शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णं सुवर्णं। सभासंवर्णोऽस्य वा वलोपमक्कः। यथा पंचास्मि राम
त्रः कनति कनकं॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु। हिनोति हेम। हरति हाटकं। हट दीप्तौ॥ तपति तपनीयं। शातकुम्भे गिरौ नवं शातकौ २०२
म्भं। अनुशतिकादित्वाद् उभयपदवृद्धिः। शातकुम्भमित्येके॥ ॥

गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयं। भ्रियते धार्यते भर्म। कर्वति लोकमध्ये दर्पयति कर्बुरं नानारूपं वा। चामीकरभवं तत्स्वर्णं वा करो। नवेगा जातरूपम
हत् करूपं नादेशस्त्रो महद्रजतं रजतं। कचति कोचने। कचि दीप्तौ। रोचते रुक्मं। जंबूद्वीपे जंबुफलरसोत्थनद्यां जाते जांबूनदं।
अष्टासु लोहपदं प्रतिष्ठं अस्यमष्टापदं। अष्टनः संज्ञायां दीर्घः। कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं वै दैवस्तु वा॥ श्रृङ्गीयं कारमकारिका।
यदर्थं कनकं। दुर्वर्णं स्त्रियां वा आपेक्ष्य। रज्यते हस्मात् रजतं। रूप्यति रूप्यं। रूपस्तुप विमोचने। खर्जंति व्यर्जूरं। खर्जनं व्यथने। हतिशब्द।

गाङ्गेयं भर्म कर्बुरं॥ ९३॥ चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने॥ रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियां॥ ९४॥ अलं
कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः। दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि॥ ९५॥ रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ
ताम्रकं। शुल्वं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च॥ ९६॥

सिता सिन्धुपिशङ्गा नारं कल[illegible]तमीयते स्रवते रीतिपस्त्रीत्वरं तस्य कूटं पित्तलाख्यो। आरोपि। कपिलो हेवा। आली पिङ्गा ब्रह्म
रीति। कोस्यं घोषोपादि लोहकं। न[illegible]ताम्रं। शवति द्रवतिस्मुल्वं। म्लेच्छदेशोद्भवं मुखं मुख्यमस्य। द्व्यष्टमरूप्यं अष्टस्तद्घष्टं।
अतिशयेन वरं वरिष्ठं। कालिका निष्टंस्तास्वर्णं हितन्त्र। अतएव उदुंबरसमूहनो वरमिति निरुक्ताः। औदुंबरमित्येके। रक्तधातुकं
वा सौराष्ट्रकं पंचलोहं वर्णलोहं च वार्त्तकं॥ ॥

अ॰टी १०३ लुनाति लोहं। लुह कांक्ष नादे वा। शस्यतेऽनेन शस्त्रं शसु हिंसायां। नेज्यतेऽनेन जयति वा तन्त्रं॥ शस्त्रांतरच्छेदकत्वादेकत्वे नैकार्थे तेनन
निजनिशाने पिंडिते पिंडं। कालेव नदयः कालायसं। अनोझायः सरसामितिटः अयते नेधमयः अश्मनः सारः। अश्मसारः य
स्मृतिः। अश्मन्यो लोहस्तु स्थितं पा[illegible]वंव नेव। मंडते मंडूरं। हिनस्ति सिंहानं ध्मा[illegible]स्मा नस्यायसो मलः। तैजसो विकारस्तैजसं हि
मान्यपि लोहं। यदाहुः। सवर्णं र[illegible]रीतिकांस्यं तथा त्रपु। सीसं च चीनमं चैव वस्त्वष्टौ लोहानि व्युच्यते। शस्त्रं विशेषो लोहे॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी। अश्मसारोऽथ मंडूरं सिंहानमपि तन्मले॥८७॥ सर्वं च तैजसं लोहं
विकारस्त्वयसः कुशी। क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे॥८८॥ गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले।
स्रोतोंऽजनं तु सौवीरं कापोतांऽजनयामुने॥८९॥

कुत्सितं श्यति कुशी फालः यच्छाखूतः। कुशोदनः कुशीफालः जानपदकुंडेति अयोविकारे कुशा रुलिषु॥ क्षरति गलति क्षारः कचति
काचः। चपलोऽस्थैर्यात्। रस्यते रसायनार्थिभी रसः। सूते हेमायुषी सूतः। शिवात्प्रसूतो वा॥ पिपर्ति पारं तपारं तनोति वा॥ गा आल
ति वा रयत्यनेन गवलं गवलं वा॥ अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकं गिरिजं तदमलं गिरिजामलं। गौर्यामलमिति धातुविदः। अञ्ज्यतेऽनेनाक्षि अञ्जनं। राम
यमुनास्रोतसो जातं। सुवीरदेशजत्वं सौवीरं कापोतवर्णं कापोतांऽजनं॥ धाव्यं नारिखं। अंजनमेव कं कस्य सौवीरस्य सुवीरजं॥ का १०३
पोतं यामुनं तथा धौतांऽजनमुदाहृतम्॥

तुदत्याक्षिरोगं तुत्थं। शिखिग्रीवं मयूरग्रीवाभं। वितुदति रोगान् वितुन्नकं। मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकं। कल्प्यते रोगान् कर्परं तेन कर्परी॥ दारुह
रिद्रा क्वाथोत्थं तुत्थं च तद्रसाञ्जनं तुत्थरसांजनं। दार्वीरसस्य गर्भोऽस्य रसगर्भं। तार्क्ष्यशैले कृतं तार्क्ष्यं। नवे रसजातं रसाग्रं च। गंधाश्मा क्षी
नि गंध्यको गंधपाषाणः। रसयत्थ गंधकोऽस्य। चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादा वा। कुलमलति कुलाली। कुले तिष्ठति कुलत्था। कुलत्थ
प्रतिकृतिर्वा। लोको क्लोताऽकारव्या। आहवा कुलालीलोचनेहिता दृक्प्रसादा कुलत्थिका। रीरिधा पमानस्य पुष्पा नेमनं तीति पु

तुत्थांजनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके। कर्परी दार्विकाक्वाथोद्भवं तुत्थं रसांजनं॥९०॥ रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गंधाश्मनि
तु गंधिकः। सौगंधिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका॥९१॥ रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं कुसुमांजनं। पिंजरं पीत
नं तालमालं च हरितालकं॥९२॥ गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु। बोलं गंधरसप्राणपिंडगोपरसाः समाः॥

ष्पं पुष्पप्रतिकृति पुष्पकं। पद्मरस्वार्थे रारा। पिंजरि हिंसायां घेऽपि पिंज्यते पिंजरं पीतं वर्णं नयति वा। आल्यते शोभामालं। आलयति भूषयति वा॥
हरः पीतवर्णस्य तालः पतिस्थाल्मिन् हरितमलति भूषयति वा। तालं च नीमवत्। यद्वृक्षेतरिति। हरितालं वंगोद्देत पीतके नटमं
डने। आलेवतालगौरेव पिंजलं विस्त्रगंधिके॥ गिरौ रिद्गैरेयं। अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यं। शिलाजातं स्वेदं जतु। कर्मि शिलाज
तु॥ बोल्यते बोलः कुलति मज्जनो गंधप्रधानो रसोऽस्य गंधरसः प्राणितानेन प्राणः पिंड्यते अस्मात् तैः पिंडः पिंडसह वारः। पिंडइत्येके।
गां पाति रसोऽस्य गोपरसः गोपारसोऽपि नीमवत्॥ ११

अ०टी १०४ डिंडीतिशब्दमीरयतिडिंडीरः ददर्दिवादिंडिमिवत् ।अब्धेःकफइवाब्धिकेनवह्निभ्यसरादब्धिकफःसमाःसागरमलः रव्यः नद्यादोत्पवाराब्रः ।स्फायते
फेनः ।श्विनेतिवध्नातिवेतःसिंदूतेवासिंदूरं ।नागाःसीसान्यत्रनेवाऽस्य नागसेनवं ॥ चीनपिष्टंगाधारस्येकोपि ।धुच्चंनरिखं ।सिंदूरंरक्तरेणुश्च
नागरक्तंचनागरं ।शृंगारभूषणंश्रीमद्वसंतोत्सवमंडनं ।इसपादोहिंगुलके ॥ ननगच्छतिवलचाचनागः सिनोतिवध्नातिपारतसीसं ।सीसं
पत्रंवहेन्नावर्णोन्तिकषार्थयोगेश्लेषेइष्टं ।अप्यतेवपंवर्णोत्कर्षवीजत्वात् ।त्रपतेइवाथेरा शुक्तेत्रपु ।पिप्यतेकुध्यतेपिच्चटं ।रज्यतेनेनरंगं ।वेगातिवंगं ।
आलीनमपि ।पंचतेस्सूत्रभमस्मात्पिचुःपिचयतिवापिविगतोऽस्यतेफलात्तूलः तूलनिष्कर्षे ॥ निर्वीजःकार्पासोऽयं ।रंगवंगेथपिचुस्तूलइतिवत्

डिंडीरोब्धिकफःफेनःसिंदूरंनागसंभवं ।नागःसीसकयोगेष्टवप्राणित्रपुपिच्चटं ॥ २५ ॥ रंगवंगेथपिचुस्तूलोथ
कमलोत्तरं ॥ स्यात्कुसुंभंवह्निशिखंमहारजनमित्यपि ॥ २५ ॥ मेणवंवलऊर्सायुःश्रा शोणोशशलोमनि ॥
मधुच्छोदंमाक्षिकादिमधूच्छिष्टंतुसिक्थ[illegible]कं ॥ २६ ॥

स्यसेशाविस्पष्टः पाठः ॥ कमलेभ्यउत्तरंवर्णाधिक्यात्वाम लोत्तरंकुस्यतिकुंसुभं ।कुसश्लेषणे ॥ कोसुंभ्यतेनिकुध्यतेवा ।सुंभिःसौत्रः ।वह्नेः
शिवशिखास्यवह्निशिखं ।महद्वतदरजनेरज्यतेनेनेतिरजनंरजकरजः पूर्वसंख्या ।नाल्लोपः ।काम्यतेशीतार्त्तैः कंवलः कंवलःकमनीय ।
नवतीतिनिकृतं ।ऊर्णा ।स्यात्तिऊर्णायुः ।शशस्यऊर्णा शशोर्णं ।शृहस्थूराबतक्लीवे ।मन्यतेमिलष्यतेमधुःपुष्परसः रवो ।दुडानिर्मोदिकं राम १०४
निष्कृतंत्थुडा अमरेत्यत्र ।सारघ्रंच ।आदिशब्दात्पौत्तिकचामरादि ।अमाणितावांतरभेदाग जनिमीलकथ्यते ।यन्निमिः ।माक्षिकंतैलव
र्णाद्यपौत्तिक ।विज्ञेयं अमरं श्वेतक्षौद्रंतुकपिलंमतं ।मधुनोध्यष्यतेत्यज्यतेमधूच्छिष्टं ।सिवतिसिक्थकं ॥

मनोवायाश्विलाःमनःशिला ।मनःशब्देनह्यतेमनोह्वा ।नागजिह्वाप्रतिकृतिर्नागजिह्वाप्रतिकृतिर्नागजिह्वाशिलाचा ॥ ॥ नेपाल
देशेभवामनःशिलानेपाली ह्रिसंज्ञा ।ब्रमेदानेपाली ।पालीवाकौनटतिकुनटी ।गंतिगोला ।गुडतिवा ।सैनेकार्थाइत्येके ॥ रुधा
यावांकुरा ।भुज्यतेयवक्षारः पचनीयःपाक्यः ॥ स्वर्जिका दघाक्षार स्वर्जिकाक्षारः कापोतः कपोतवर्णः कपोतस्यायमितिवाइषा
त्पूयतेवचर्वदीप्तो ॥ सुवर्चलाख्या करस्पंदसौवर्चलं ।रुच्यतेदीप्यतेजाठराग्निरनेनरुचकंक्षारपसंगात्तुनरुनौ ।एवंग्रंथिकपत्र
गादि ।वचोवंशा ।त्वक्क्षीरमस्यत्वक्क्षीरी ।त्वक्चीरंच ।वेशो ।यारोचनावेशरोचनः ।स्त्री ।हच ।स्याद्वशरोचनावांसीरुगा ।क्षीरितुका

मनःशिलामनोगुप्तामनोह्वानागजिह्विकानेपालीकुनटीगोलायवक्षारोयवायजः ॥ २९ ॥ पाक्योथ
स्वर्जिकाक्षारःकापोतःसुखवर्चकः ।सौवर्चलंस्याद्रुचकंत्वक्क्षीरीवंशलोचना ॥ २० ॥ शिग्रुजंश्वेत
मरिचंमोरटंमूलसंज्ञवं ।ग्रंथिकंपिप्पलीमूलंचटिकाशिरइत्यपि ॥ २१ ॥ गोलोमीभूतकेशोनपत्रा
जंरक्तावंदने ।त्रिकटुत्र्यूषणंव्योषंत्रिफलातुफलत्रिकं ॥ २२ ॥ वैश्यवर्गः ॥ ॥
श्रुनाचत्वक्क्षीरीवंशजा ।तुचावंशाक्षीरीत्रुवेणवी ॥ शिनोतितैक्ष्ण्यात्पाद्धिग्रुः ।शोभांजनवीजं ।मुरतिमोरटं ।मुरसंवेष्टने ।ग्रंथिवंप्रनि
क्षतिर्यग्रथिकं ।चटिकाशिरोनूपचा ।चटिकाशिरः ।गोरिवलोमान्यस्याःगोलोमी ।भूताःकेशाः अस्यांभूतकेशः ।भूतस्येवकेशाअस्यावा ।
प्रमाद्य ।पत्राणिअस्यांगोपत्रा ।अपत्राचेवपत्रांगं ।त्रीणिकटूनित्र्यूषणानि ।चशुंठीपिप्पलीमरिचानिसमाहृतानिविशेषणत्र्यूषणानिदहनिवा
ष ।कटुत्रिकंच ।त्रयाणांफलानांहरीतक्यामलकानांसमाहारः त्रिफला ।अजाविधाः श्राघ्र ॥ इतिवैश्यवर्गः ॥

अ°टी
२०५
सुपूजितं कृत्वा। उदंतिपुरींसोदर्यंतिशूद्राः। शीर्यंतेवा। वृषान्खलु नश्चिर्वृषलाः। नारदस्तु। वृषोहिभगवान्धर्मस्तस्ययःकुरुतेव
लं। वृषलंतंविजानीयात्। जघन्याज्जाताजघन्यजाः। यच्छ्रुतिः पद्भ्यांशूद्रोअजायत। पद्भ्यां पन्नाश्च। चंडालोब्राह्मण्यांशूद्राज्जातस्त्र
संकीर्णाः प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः। यस्मृतिः विप्रान्मूर्द्धावसिक्तास्तुक्षत्रियायांविशःस्त्रियां। जातोंबष्ठस्तुशूद्रायांनिषादः
पार्शवोपिवा। माहिष्योर्याप्रजायेतेविट्शूद्रांगनयोर्नृपात्। शूद्रायांकरणोवैश्यद्विजाश्चपविधिःस्मृतः। ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः॥ आचाण्डालात्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः॥१॥ शूद्रा
विशोस्तुकरणोऽम्बष्ठोवैश्याद्विजन्मनोः॥ शूद्राक्षत्रिययोरुग्रोमागधःक्षत्रियाविशोः॥२॥

क्षत्रियामागधंवैश्यात्शूद्रात्क्षत्तारमेवच। शूद्रादायोगवंवैश्याजनयामासवैसुतं। माहिष्येणकरिण्यांतुरथकारःप्रजा
यते। असत्संतस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः। सिंहावलोकितन्यायेनसुतइत्येव। शूद्रायांवैश्याज्जातः करोतिप्रेष्यकर्म राम
णीतिकरणः। लपुःएवंसर्वत्र। आहारात्तुर्भंगादि। अंबांटतिष्ठत्यंवष्ठः। अंबांवगोम्बासंबेकत्वोनिर्देशात्। द्विजन्मात्रविप्रःवैश्ये २०५
नियत्रश्चेतिङीप्नास्ति। लज्जात्। शूद्राद्वामहत्पूर्वंतपजादिवास्तश। अत्यतिउग्रः। उग्रसमवायेः। मगध्यतिस्त्रैतिमागधः॥ ॥

महिष्यांसाधुर्माहिष्यःसधुतःप्रुरव्दिनेति। स्मार्तेनार्यावैश्या। क्षदतिक्षास्थचादात्तात्रस्तृशौचंतिक्षदाऽस्यइत्यनिट्त्वात्क्षद
स्त्वोणादिकोधाउः। क्षदादिपाठात्। सुवतिप्रेरयतिअश्वान्सूतः। ब्राह्मण्यांवैश्याज्जातोवाणिकर्म्मा॥ माहिष्यात्वैश्यात्क्षत्रिया
त्जाताकरण्यांशूद्राविश्यजानार्यांसूतोरथकारस्तत्ता॥ चंडकुत्यकर्मालतिपर्य्याप्नोतिर्चांडालः। करोतिकारुः। कृवापाजीति
श्यण। शिल्पकलास्त्यस्यशिल्पी॥ समानजातीयकारुसंज्ञः। श्रीयतइतिश्रेणिः। प्रल्लिंगः॥ कूलेकायतेकुलकः। कुलिकइत्यन्ये।
माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोःक्षत्तार्याशूद्रयोःसुतः। ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतस्तस्यांवैदेहिकोविशः॥३॥ रथकार
स्तुमाहिष्यात्करण्यांयस्यसंभवः॥ स्याच्चाण्डालस्तुजनितोब्राह्मण्यांवृषलेनयः॥४॥ कारुःशिल्पीसं
हतैस्तैर्द्वयोःश्रेणिःसजातिभिः॥ कुलकःस्यात्कुलश्रेष्ठीमालाकारस्तुमालिकः॥५॥ कुंभकारःकुला
लःस्यात्पलगण्डस्तुलेपकः॥ तंत्रवायःकुविंदःस्यात्तुन्नवायस्तुसौचिकः॥६॥

श्रेणपादेधिष्ठार्थेकुलेवणिक्कटदेथेष्ठिचमस्त्यस्यकुलश्रेष्ठी॥ तदस्यपण्यमितिठक्॥ ॥कुलतिःघ्नन्यनतिकुला
लःकुंभदेलाद्यतिस्त्रड्रातिवा॥ पलेनमीसेनेवस्त्रादिनागंडुतसंहेतियलगंडोलेप्यकृत्॥ तंत्रंतेचातानम्यतितंत्रवा
यः। कुावाभश्रेत्यण्॥ कुंकिरतिकुविंदः। तुन्नंविद्धंवयतितुन्नवायःसूचिवानेशिल्पमस्यसौचिकः॥ ॥

डारी
२९६

रंगानिरक्तपीतान्याजीवतिरंगाजीवः। चित्रं करोतीति चित्रकरः। दिवादिभ्योपदिनाटः। शस्त्रं मार्ष्टि निजयतीति शस्त्रमार्जः॥ असीन्धा वतिशोधयत्यसिधावकः॥ पादूःपादत्राणं निकरोतिपादूकृत्। पादकृदित्यपि केचित्। विशेषेणाकसमवायमियर्त्तिव्योकारः। व्योरितित्र यःपर्यायइतिश्रीभोजः॥ नाडीधमतिनाडिंधमः। नाडीमुख्योश्चेतिश्वः। कलांश्चादत्ते कलादः। कलंसुवर्णं कालिकामाद्यत्यारवंडय तिवा। अतएव कलधौतं। यत्रेति कलधौतं रूप्य हेम्नोरिति कोषः॥ कंबुछेदनेशिल्पमस्य। कांबविकःशंखवलयादिकृत् स्याद्रूस्य

रंगाजीवश्चित्रकरःशस्त्रमार्जोसिधावकः। पादूकृच्चर्मकारःस्याद्व्योकारोलोहकारकः॥७॥ नाडिंध मःस्वर्णकारःकलादोरुक्मकारकः॥ स्याच्छांखिकःकाम्बविकःशौल्विकस्ताम्रकुट्टकः॥८॥ तक्षातुव र्द्धकिस्त्वष्टारथकारश्चकाष्ठतट्। ग्रामाधीनोग्रामतक्षःकौटतक्षोऽनधीनकः॥९॥ क्षुरीमुंडीदिवा कीर्त्तिर्नापितान्तावसायिनः॥ ॥

कादेशानाकः। शुल्वघटनंशिल्पमस्यशौल्विकः। भाण्डकारोवैकटिकः। तक्ष्णोतितक्षा। वर्द्धयतिवर्द्धकिः। वर्द्धछेदने। त्वक्षतित नूकरोतिदारुत्वष्टा। काष्ठंतक्ष्णोतिकाष्ठतट्। स्थपतिश्च॥ ग्रामस्याधीनस्तक्षा ग्रामतक्षः। ग्रामकोटाभ्यां चतक्ष्णाइतिटः॥ कुट्यांस्व नूकरोतिदारुत्वष्टा। कौटतक्षः स्वतंत्रःशालायांकर्मकरोतीति। अनधीनकः॥ क्षुरमस्तीतिक्षुरी। मुंडयतिमुंडी। दिवाकीर्त्त्यतेदिवाकीर्त्तिः। रात्रौक्षुरकर्मनि षेधात्। नाप्यतेनापितः। नश्चक्षतः। अन्तमवस्यतीत्यन्तावसायी। वंडिलोपि। सेवात्वकोश्चमर्दस्यात्॥ राम
२९६

निर्णेनेक्ति निर्णेजकः। रंजयतिरजकः। शिल्पिनिष्वुन्नारजनस्नकरजश्चसूपसंख्यानान्नलोपः। कश्चिद्वशुएएवधावकःसएवरजकः स्मार्त्तेषुनिन्नावेतो। शुण्डापानमदस्थानंसुरावापापर्णमस्यशौण्डिकः। मंडमद्यमकसुरांहरतिमंडहारः। सुराजीवीकल्पपालाश्च॥ जवलतिजवालःछागः। तस्यायंजावालः। अजपालापरोशौर्य॥ देवाजीवीचदेवलः॥ मायास्यांशिवमायाशावरारव्यस्या सुरस्ये शांवरी॥ शंबरोतिशंवरोव्याजइतिचयुक्तं॥ इंद्रजालेतुकुस्टतिःकुहकंकुहिकाच॥ प्रतिहरणंव्याजःप्रयोजनमस्यप्रातिहारिकः

निर्णेजकःस्याद्रजकःशौण्डिकोमंडहारकः॥ जाबालःस्यादजाजीवोदेवाजीवस्तुदेवलः॥ स्यान्मायाशां वरीमायाकारस्तुप्रातिहारिकः॥१०॥ शैलालिनस्तुशैलूषाजायाजीवाःकृशाश्विनः॥ भरताइत्यपिनटाश्चारणा स्तुकुशीलवाः॥११॥ मार्दंगिकामौरजिकाःपाणिवादास्तुपाणिघाः॥ वेणुध्माःस्युर्वैणविकावीणावादास्तुवैणि काः॥१२॥

ऐंद्रजालिकः। शिलालिनाप्रोक्तनाट्यशास्त्रमधीतेशैलाली। कृशाश्वीच। पाराशर्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोरिणिः। कर्मन्दकृ शाश्वादिनिः॥ शिलूषस्यापत्यंशैलूषः। भरतस्यापत्यंविदादित्वादञ्। लुक्। नटतिनटः। चरणस्यचरणमपत्यंवाचारणाः। यतोदेशान्तरभ्रमणंजीवति। कुत्सितंशीलंवातिकुशीलवः। मृदंगमुरजवादनंशिल्पमेषां। पाणीस्तहंतिपाणिघाः। पाणिघता उच्चेशिल्पिनीतिसाधुः। वेणुंधमतिवेणुध्मो। वांशिकः। वीणावादनंशिल्पमस्यवैणिकः॥

अमरी ९७ शकुनीघ्नंहंतिशाकुनिकः पक्षिभस्यम्रगा च हंतीतिठक्। एकार्थाविति विशेषः वागुरया मृगवेधनरज्ज्वा चरतिवागुरिकः। वीतंस्पनेवीतंसः प्राणिबंधोपकरणं। कूटः कूटयंत्रं। तान्योजीवतिचरतिवेतिठक्। मांसं पण्यमस्यमांसिकः सौनिकाद्याः इत्येके। म्रियते स्म मृतकः स्वार्थेक चरतिवेतनं भुक्ते इतिष्ठक्। कर्मकरः कर्माणि करोतीतिटः। वेतनेनजीवतिवैतनिकः। वेतनादिभ्योजीवनातिठक्। षट्त्रिंजीविकास्त्रं स्योवार्त्ता। भृत्यः। प्रशस्त्रोद्यात्रेति णः वार्त्तायावहो वार्त्तावहः। विवध्यंतेविवधोनारः पर्याहारोवा। वधसंयमने। पुंसिसंज्ञायांघः

जीवांतकः शाकुनिको द्वौवागुरिकजालिकौ॥ वैतंसिकः कौटिकश्चमांसिकश्चसमंत्रयं॥१४॥ भृतकोभृतिभुक्कर्म करोवैतनिकोपिसः। वार्त्तावहोवैवधिकोभारवाहस्तुभारिकः॥१५॥ विवर्णःपामरोनीचः प्राकृतश्चपृथक्जनः। निहीनोपसदोजाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्चसः॥१६॥ भृत्येदासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः॥ ॥

तेवहतिवैवधिकः। विनाषाविविधवीविधादितिठक्। भारोस्त्यस्यभारिकः। विरुद्धोवर्णोऽस्यविवर्णः वर्णोनरलचांत्र॥ पामाः संत्यस्या धमत्वात्पामरः पामोरातिवा। निम्नंमंचतिनीचः प्रकृतौ भवः प्राकृतः गुणासंस्कृतः। पृथग्जनेभ्यः पृथग्जनः। नियतंहीयतेनिहीनः अप शीयते अपशदः। जलतिजाल्मः। गजधाने। क्षुद्रंलातिक्षुल्लकः क्षुल्लश्चारइतंरात्यपिवाइतरः। वर्धशेपि। भारतोदौरफशाकारो॥ नरान्ति राम ९७
योन्यतः स्वस्वसंज्ञायां कप्रदासस्यापत्यंदासेरोदासेयश्च। क्षुद्राभ्योवेतिठक्दृको। दीयतेदासः। गोपनीयोगोप्यः। चेटतिचेटः। विरूपेण।

प्रयोजयनियोज्योऽशकार्थेसाधू किंकरोमीत्याज्ञाप्रतीक्षकः किंकरः द्विवाविनाप्रेनीतिटः। प्रेषणीयः प्रेष्यः प्राद्धपोढोढ्योपौष्येनदीति वृद्धिः उषधुं छन्दस्मात्प्रेष्यः। भुजैत्यंस्वाम्युच्छिष्टंभुजिष्यः परैवीयतेवर्ध्यतेपराचितः परिस्कंधते त्राक्रम्यतेदयाभुज्यतेपरिस्कंदः प्राध्यी भरतेष्ठ। परैरेध्यतेवर्ध्यतेपरैधितः। मेदेतेस्वपितिवामंदः क्वतएवमदिजाड्यइतिचो डोधातुः। नंदपरिमर्पितंदपरिमृजः तुंदश्चोकयो। परिमृजापन्तुंदोरितिसूत्रेआलस्यसुखाहरणयोरितिवक्तव्यात्कः। चालसमस्त्यालस्यः अर्शआदिद्वाद्य। शीता वनसेशीतलाप्रेन्यो कारिणीतिकत्वन लस्यत्यलसः। स्वजेदक्षः विज्ञेनकर्मेचतुरः। पिशतिपिषतिवापेशलः। पिशिअवयवेरिपिगतो। पटतिपाटयतिवा ॥

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः॥१७॥ पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः। मंदस्तुंदपरिमृजआ लस्यः शीतकोलसोऽनुष्णः॥१८॥ दक्षेतुचतुरपेशलपटवःसूत्थानउष्णश्च। चण्डालाप्लवमातंगदिवा कीर्तिजनंगमाः॥१९॥ निषादश्वपचावंतेवासिचाण्डालपुल्कसाः॥ ॥

पटुःसुष्ठुत्थानमुद्योगोस्यसूत्थानः। उषतिदहतिवोष्णः उष्णोनोपिचेडतेचंडालः। प्लवतेप्लवः मीनिषगतिमातंगः श्वमानोमातृ तिपंघमंतंगापत्यमितिपौराणिकाः। दिवाकीर्त्यनेदिवाकीर्त्तिः। जनंगच्छतिजनंगमः। ग्रामश्चेनिस्वस्त्रनिषसामसिन्यातकमिति निषादः निषीदतिवाकालादिभ्यः। णः स्वानंपचतिश्वपचः। पचादिभ्यादणोपचाचोऽश्व। ग्रामांतेवसतिअंतेवासी। अंतावसायी। कुत्सा लवरुडवंडालनिषादमित्राभिन्नयोद्धैदस्युपसंख्यानात्स्वार्थेण। कुत्सितं कषतिपुल्कसः। पुक्कसइत्येके। अर्वातरनेदोनादंतः यतः

पचि... [illegible]

अ॰टी॰ किरातादयस्तथा म्लेच्छजातीयाः ॥ दसु इमे दादयः ब्लेच्छ ल नेदाः किरतिशरान् किरातः ॥ शवत्यप्रणां शवरः पालनतिभ्रमति पुलिंदः एते अरण्यचर
१९ देशस्थे दक्षिणात्ये कुत्रापि बन्धि ॥ छ शिष्टाचारहीना म्लेच्छ जातयः पृथक् ॥ विध्यतिव्याधः व्यधयति ॥ मृगाच्च पानिमृगयतेवा
मृगयुः लुभ्यते लुब्धकः मांसे लुब्ध कः ॥ कुले गृहे भवः कौलेयः कुलकुक्षीति ढक् ॥ सरमायाः अपत्यं सारमेयः कोकते कुक्कुचारयादिकुक्कु
रः कुकुरति कुक्कुरः कुरशब्दे । मृगान् दशति मृगदंशः शुनति शुनकः शुनगतौ भषते कुत्सितं वा भषते भषकः शवतेः स्वयतिवा श्वा ॥ मंडली

भेदाः किरातशवरपुलिन्द्राम्लेच्छजातयः ॥२०॥ व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपि सः ॥ कौलेयकः सारमेयः
कुक्कुरो मृगदंशकः ॥२१॥ शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु सयोगितः ॥ श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी
॥२२॥ विट्चरः शूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ॥ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियां ॥२३॥ दक्षिणारुर्लु
ब्धयोगाद्दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ॥ ॥

वारण्यास्मृगादेश्यो ॥ सश्वासं ज्ञातगरप्रयोगो भ्यते वार्यते दशनक्षयाद् अलर्कः उन्मत्तः श्वा ॥ विश्वं केदतीत्याह्वयतेविश्व वा कुः विगतं कद्रु
नमस्येत्येके ॥ विश्वं केऽवतिवा ॥ सरमा शुनी ॥ सरतिसरमा देवशुनी विशेषवृत्तिरपि सामान्ये निघानात् ॥ विषं भूयं चरतिविट्चरः सूयते
सूकरः ॥ वर्कते वर्करः ॥ छकमादने ॥ आवाधते त्रास्यते प्राणिनोत्रेत्याच्छोदनं ॥ छुदे छदयो मृगा ॥ मृग्यतिमृगव्यं ॥ तिमृनिः ॥ वृत्संवरणे ॥ आखेट्य राम
ते प्राणिनो त्रा आखेटः खेट उत्रासने ॥ मृग्यंते प्राणिनो स्यां मृगया ॥ राक्षस ऊपा पर्द्धिश्चा लुब्धसंवंधात् दक्षिणोपार्श्वे ऽरुर्व्रणमस्य दक्षिणारुः ॥ १९
दक्षिणेर्मा लुब्धयोगाइति साधुः ॥ व्रणोस्त्रियामीर्मरुरित्युक्तं ॥ ॥

चोरयति चोरः स्वार्थेण ॥ चुराशीलो वा ॥ छत्रादित्वात् णः एकस्मिन्नसहायेश्चागारेन्नवएकागारिकः एकागारिकेत्वौरस्तिनयतिस्तेनः स्ते
नचौर्ये स्त्वास्त्यात्पृत्त्ययि इतीन स्तेन्ये नः स्यात् ॥ दस्यत्युपक्षिणोति दस्युः तत्करोति तस्करः तद्धस्तो स्करपत्यो चौरे देवतयो रितिसुट् ॥ मो
षः ॥ मुष्णाति मोषकः ॥ प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधी परान्नास्कंदति परास्कंदी ॥ पाटयं चरतिपाटच्चरः पटच्चरे जीर्णवस्त्रे नेवा वा मलिनेः स्लोचय
ति मलिम्लुचः स्तुवरस्तेय करणे ॥ परिपंथकेः पश्यतो हरश्च ॥ वाक्किदिश्य पश्यतो युक्तिहरः धिति षष्ठ्या अलुक् ॥ व्यली कंवाति संधानं व्यंजने वप्र

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥२४॥ प्रतिरोधिपरास्कंदिन्याटच्चरमलिम्लुचाः ॥ चौरिकास्तैन्यचौ
र्येवस्तेयं लोप्त्रं तुतद्धने ॥२५॥ वीतंसस्तूपकरणं वंधने मृगपक्षिणां ॥ उन्माथः कूटयंत्रं स्याद्वागुरा गवं
धना ॥२६॥ शुल्वं वराटकः स्त्रीतु रज्जुस्त्रिषु वटीगुणः ॥ ॥

तारणं ॥ चौरस्य भावश्चौरिका मनोज्ञादित्वाद्बुञ् ॥ ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि चौर्यं ॥ स्तेनस्य भावः कर्मवा स्तेनादितियोगविभागात् ष्यञ्
स्तेनाघनलोपश्चेति स्तेयं ॥ लुप्यते लोप्त्रं चौर्यधनं ॥ मृगादिवंधनमित्येताः लवाधुरादि साधनं वित न्यतु इति वीतंसः वितस्यते वध्यते ऽ
नेन वीतंसो त्र ॥ ऊर्द्धपातनं मथ्यते ऽनेनोन्माथः छले नयम्यते ऽनेन कूटयंत्रं पाशयंत्रमित्येके ॥ रज्जुरिति शेषः ॥ अव गूर्यति मृगाः वा
गुरा जालाकृतिः ॥ शुल्व प्रसार्थो वयये ॥ प्रज्ञितं मीयते शुल्वं शुल्वं वा ॥ वधते वेध्यते वटारकः सरीव ॥ सज्यते रज्जुः ॥ गुणपते भ्यस्यते गुणः वगुण
इति पृथगाहुः येर्वटार नेर्द्विगुणा त्रिगुणा वा रज्जुर्वेष्ट्यते वटी गुणः इत्येके ॥

अ॰टी॰ उद्घाट्यते प्रकाश्यतेऽनेनेनोद्घाटनं ऊर्ध्वं रज्यते नेनोद्घाटनमिति कौटिल्यः प्रहे रज्जवादेर्जलसंबंधे वाह्यते नेनोद्वाहनं ॥ पादावर्त्तोपि ॥ वय्य
२०९ त्यनेन वेवाउय्यते पीड्यते यंत्रसूत्रं येनेति वाय्यः न्दर्त्यादि उः वायदंडइति त्रयुक्तं ॥ सूयते सूत्र्यते वा पटो नेन सूत्रे तन्यते नेन तंतु नरि पुंसि
वाणं वाणिः वयनम्वा अतएव निष्ठ्रवाणि नेव पटा वय्य ने व्यूतिः स्मृति यूतिरिति साधु इत्युत्पात्तु त्यात्तु ल्य ॥ पुस्यते अनि मर्द्यते स्म दत्त पुस्तं
पुस्त आदरे वा । पंचालदेशे वा पंचालिका य्यावालाः खेलन्ति पुत्रा इव कृत्रिमइति कन् ॥ आदिशब्दा द्वर्म्मलेपाधेः स्याम्म लेन जिकास्तेन

उद्घाटनं घटीयंत्रं सलिलोद्वाहनं प्रहे ॥ २८ ॥ पुंसि वेमा वायदंडः सूत्राणि नरि तंतवः ॥ वाणि व्यूतिः स्त्रियौ
तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्म्मणि ॥ पांचालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदंतादिभिः कृता ॥ पिटकः पेटकः
पेटा मंजूषाथ विहंगिका ॥ २९ ॥ भारयष्टिस्तदालंबि शिक्यं काचो ॥ ॥

लेप्येना ञ्ज लिकारिका ॥ त्र तु त्र पु विकारे तु ॥ जातुषं त्रापुष्यं त्रिषु ॥ त्रपु जतुनोः षुक् ॥ पेटतीति पिटः पिटसंघाते कः ॥ एवुलि पे स्कः पीउग
लेप्येना ञ्ज लिकारिका ॥ ...पेटतीति स्त्री नोजः ॥ मेञ्जुमनो ज्ञं कच्या वस्त्रा घेरुते त्रमंजूषा ॥ आद्योपेटा रिकार्थ्या ॥ पेरो महत्यां ॥ विहंगम प्रति
हनेऽस्मात्पेडा ॥ पीडपाने स्मात्पेटेति स्त्री नोजः ॥ ... प्रथाणके च संचार्यते नारोढ्हनाय यष्टिः चतुर्दा अर्कित स्याः शिक्या धार स्त्री राम
लति श्रमादिभर्यीया लंबमाना नित्यादे स्थाप्यते ॥ प्रयाणके च संवार्यते नारोढ्हनाय यष्टिः ... शिक्यं अथ आदि ॥ कच्यते नेन काचः केच २०९
धर्या न्यो लयुअति डेमि ॥ विहंगमे प्रेके ॥ तदालंबो नाराल बः तस्याः अवलंबते वा ॥ शक्नोति वोढुं शिक्यं अथ आदि ॥ कच्यते नेन काचः केच
वंधने यत्तु रज्जुयं जरेवो टथमास्ते ॥

कुलपत्तसि पद्यते स्वार्थे कन् ॥ के नइति कन्ये उपनह्यति पादस्तु पानत्त्रा नहि वृत्ति रूषी ति दीर्घत्व नपास्त्राणि वा ॥ अनुपदं पादायामेन बद्धा अनुप
दीना ॥ अनुपद मायाम इति खः ॥ नह्यति नाति वध्री वर्द्धते दीर्घी भवति चर्म्मरज्जवाद्वध्री ॥ व्रियते नया वरत्राः चैत्र वेणावीरिति वा ॥ कशः
सूत्राद्यश्वेतउपचरादारष्यन् ॥ कषति कषा चर्म्मयष्टिः ॥ चंडालस्य वेडालिका ॥ कथ्यते तं त्रीनिरा न्नियतेकटोलवीणा ॥ किन्नरारव्या ॥ न
रमेव नि नराट् तस्य पेय नाराची ॥ अविष्यते वर्सोऽनयेति ईषणिका ॥ स्वर्सा तु लेनी हयुक्तो ॥ स्पतितन्तूकरोति शाणः ॥ निष्यते नानि कषयो

ड्याडुका ॥ पादूरुपानत्स्त्रीसैवानुपदीनापदायता ॥ ३१ ॥ नध्री वध्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ॥ चांडालिका
तु कंडोलवीणा चांडालवल्लकी ॥ ३२ ॥ नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ व्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका
तूलिका समे ॥ ३३ ॥ तैजसावर्त्तनी मूषा भस्त्रा चर्म्मप्रसेविका ॥ आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्त्तरी समे ॥ ३३ ॥

कंस्मवेरी निवकाराभाधुः पुंसि संज्ञायां वा ॥ एवं कषः निकषणोपल इत्येके ॥ याचा घञा मारणी कारादि ना णा उमा कृत्य स्तुनिः शाण
स्तुनिकषो लः ॥ व्रश्चति छिनत्ति व्रश्चनः ॥ पत्राकारः पत्राणां वा परशुः ॥ एकति एषीका ॥ ईषगतौ ॥ काष्ठलोहमयी शलाका तूलिका तूलनि
कर्षइषीकेत्येके ॥ शलाकृषीकपोस्तूलिरिति ॥ र्योनेदनाह ॥ तैजसं हेमादिवर्त्यते द्रवीक्रियते ऽस्यां मूषते स्यां मूषा ॥ मूष स्तेये ॥ भस्त्रा भस्मेन
स्यती वस्थाप्यं नस्त्रा चर्म्ममयी ॥ प्रसीव्यते प्रसेविका ॥ प्रसेव कोपि ॥ आस्फोट्यते वेध्यते वा नाया मोत्तिकादि ॥ कल्प्यतो छेद्यते नया कृपा
णी ॥ कर्त्यते नया कर्त्तरी ॥

श्री ११० वृक्षो धतेछेद्यते ऽनेन शस्त्रकेण वृक्षादनः ॥ टंक्यते ऽनेन टंकः । टकि बंधने ॥ दृश्यमानः टंकशब्दः कातिवा ॥ क्रकचशब्दः पुंलिंगे ॥ क्रकचोऽस्त्री करपत्रं
वार्थं शस्त्रपत्रं करशब्दः । आरा ॥ न पततिवा ॥ इयर्त्यनयेत्यारा ॥ निदादो आरा शब्दः ॥ साधुः चर्म्मसीवनी ॥ सुवति सूर्म्मी शोभनो मीरित्यर्थे
तिष्ठति स्थूणा ॥ यच्छाद्यत स्थूणाः स्तंभेन थ सूर्मी च स्त्रियां मयी प्रतिकृति स्य स्मृतिः ॥ सूर्मी ज्वलंती मा लिंगे स्त्र्यत्वेषु रुतल्प ग ॥ शिनोति
शिल्पं शिल्पि निशाने ॥ शिलच्छे धस्माद् ॥ कला गीतादयस्तु चतुःषष्टिकलाः आदिशब्दः प्रकारे ॥ प्रतिमीयते ऽनेन प्रतिमानं प्रतिमा

वृक्षादनो वृक्षभेदी टंकः पाषाणदारकः ॥ क्रकचो ऽस्त्री करपत्रं स्यादारा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥ सूर्मी स्थूणा ।
यः प्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकं ॥ प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमा प्रतियातना ॥ ३५ ॥ प्रतिछाया प्रतिकृतिरर्चा पुं
सि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ वाच्यलिंगाः समस्तुल्यः सदृशः सदृक् ॥ ३६ ॥ साधारणः समानश्च ॥ ॥

प्रतिनिधीयते ऽन
नं प्रतिमानं प्रतिबिंब्यते प्रतिबिंबं बिंबेन सदृशं वा ॥ प्रतियात्यनया प्रतियातना यतनिकारोपसंस्कारयोः ॥ अर्च्यते अर्चा ॥ प्रतिनिधीयते प्र
तिनिधिः पुंस्यसदृशः यतिरूपं प्रति बिंबं प्रतिकारश्च ॥ उपमीयते उपमा ॥ केचिदेतत्सूत्रैः संबध्नंति ॥ समयति समः तुल्यया संमितस्तु तुल्यः राम ११०
नोबयोधर्मीतियत्र ॥ समानस्य सः समानमाधरतांमा ॥ इव दृश्य तत्यदादिषु दृशोरालोकने कश्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यात् क्स ॥
कत्रद्विश् ॥ दृग्दृशिवत्तुश्चेति समानधरणामानं वास्यसाधारणः समानश्च ॥

वाच्यलिंगास्तुल्यार्थाश्चैते ॥ यथा वेदानिनेत्रस्त्रं ॥ पद्मसंकाशं ॥ नियतनाति निभं ॥ समं काशते संकाशः आदिशब्दाद्वेदप्रतिमः ॥ पितृरूपः
आयः सत्रूतश्चयादि ॥ वेदाणि निन इत्यादी ननवैति समासएवो नरपद्वस्य रूढः ॥ कर्मणि साधुः कर्मण्यः करणाया वा ॥ विधीयते ऽनया
विध ॥ लद्देनोजनपिंडरूढ ॥ स्त्र्यते ऽनेन संज्ञायां क्त शब्दिवर्येति नु मनिन् ॥ स्तुष्ट्वीयतेयतं वेतनं ॥ वीगत्यादी नरणो साधुनरणं मूल
ननाभ्यं मूल्यो नो वयो धर्मीतियत्रो निर्विशयते तुल्येन निर्वेशः पणायते आनाय्यते पणः नित्यं पणः परिमाण इति साधुः ॥ सूयते परिस्त्रि

स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥ कर्मण्यात्रविधा भृत्या भृतये नर्म्म वेतनं ॥ भ
रण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥ सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा ॥ गंधोत्तमा प्रसन्नेरा कादंब
र्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥ मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणं ॥ शुंडापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

परिस्रवति परिस्रुत् परिस्रुता ॥ वा
सूयते सुरा ॥ हलिनो चलस्य प्रिया ॥ जहाति निलज्जा भनया ॥ स्खलति विलखति वा गंन्धाला दिचास्यः ॥ परिस्रवति परिस्रुत् ॥ परिस्रुता ॥ वा
वरुणात्मजा वारुणी ॥ समुद्रोत्थ श्चाभ्येनोत्तमा ॥ प्रसीदति प्रसन्ना ॥ श्रेष्ठसुरा ॥ प्रतिश्राभ्यत्यनया इरा ॥ कुत्सितं वस्त्यं नीलवासा ॥ इ
र्यं कादंबरी सहार्थेर्न तृतीया ॥ माद्यत्यनया मदिरा ॥ कशा देशन्नं वा कश्यं मद साधुमद्यं माद्यंत्यनेन वा ॥ कश लुठो बकुल भित्तिकरण ॥ गदमदेति
यत्न ॥ स्वाद्ररसा मदिष्ठा कल्य शरा हरा ॥ कापिशायनश्च ॥ अवदश्यते पानरुचि भक्षणार्थश्च वदंशः ॥ खरविशदमन्यवहार्यं खर्वणा सुयदंशश्च ॥
सुरापते शुंडा ॥ शुणगतौ ॥ पानमदयोरास्पदं कल्यका पालगृहे कदेशः ॥ शा शुतस्तु कुंजराणां करः शुंडा शुंडाकारवरी मना ॥ क्रमणा मधुपानवसरः ॥
शौंडी पैष्टी तथा माध्वी चफला त्याव सुरास्मृतेति ॥

अ॰टी॰
१२१

सुरानेदानाद्। काश्चिकमिश्रश्चास्यते मद्यासवः। मधुनो विकारो मधुना कृतो वा माधवकः। कुलालादित्वाद्वुञ्। मन्यते मधु। माद्धीत्यनेन वा मृद्वी
कायाविकारो माद्वीकं। माद्वीकमित्युपाध्यायः। मध्वास्यो मध्वाकश्च द्वयोरित्येके पेठुः। तत्र सामान्यविशेषरूपत्वात्। मीरा पादेशो मवो मोद्योः सुराया
विशेषो मैरेयः। शेरतेऽनेन शीधुः। शीङो धुक्। शीधोऽपि केपठि चासौ प्रकृतिक इति व्याख्यातं। यद्वाङः मद्यासवमैरेयाणि त्रयं न्मालाभेरयोग
दितः सीधुः पक्वरसोऽपि। मद्यति स्निह्यत्यनेन मेदकः। श्शंगलति जगलः स्वच्छः सुरासंस्थानद्रव्यपकः॥ संधीयते संधानं। विंशो कुरफलादी

मध्वासवो माधवको मधुमाद्वीकमद्ययोः॥ मैरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ॥४१॥ संधानं स्यादभिषवः कि
ण्वं पुंसि तु नग्नहूः॥ कारोत्तमः सुरामण्डः आपानं पानगोष्ठिका॥४२॥ चषकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्षणम्॥ ॥११

नग्रकाले संधार्य क्रियते अनिषूयते चिरं क्लेद्यते निपद्यतेना वा संधानं वा द्वौ सुरासंधौ वर्तेते॥ किण्वति कीयते वा सुरानेन किण्वं॥ माध
दलन्यादिसुराबीजाख्यं। अग्नेनाकृष्यते स्पर्द्धते सुरा छादनानावान्नग्नहूः। नग्नहूर्मीलाख्यं। करोत्क्रियावशान्मुख्यः। कारोत्तमः। सुरोर्घ्व
स्वच्छो भागः॥ आपीयतेऽस्मिन्नापानं। पानायगोष्ठी आसनबंधः पानगोष्ठी वा। नानाविधा वष्टित्वं चेति वा चषंत्यनेन चषकः। गल्वर्कोऽपि स्फा
टिकपात्रे ऽयं रूढः। विवक्षातो विश्रस्तवादः। सरति सरकः। अनुतृष्यत्यनेनानुतर्षणं। सुरापरिवेषणं चषकपर्यायौ वेता वित्येके। अन्यन्तु
निः चषकस्थानुतर्षश्च सरकश्चेति॥

राम
१२१

अ॰टी॰
१२२

धूर्वति हिनस्ति धूर्तः। अक्षैर्दीव्यति विजिगीषते वा अक्षदेवी। किं न वा स्त्रीति पणेनेति कितवः। द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ। आद्ययोः सर्वसामान्यास्य
श। दीव्यतेऽस्मिन् द्यूतं कितवस्य कर्म कैतवं। पणेन पणः। डुरोदरं नानार्थपणं अक्षेषु ग्लहः पणपतेः पणः। वेषकः। ग्लहेते ग्लहः। अक्षेषु ग्लह
इत्यपि। भ्रमणात्सद्दीव्यन्तेनेन देवनाः पस्यते वा धातेन पाशकः प्राशिक इत्येके॥ वामदक्षिणयोः शारीणां परिनयणं परिणायः
परिन्यानीणाम् तात्रेषयोरिति ष्ठा। शृणाति शारी खेलनी॥ अष्टौ पदान्यस्याष्टापदं शारफलं। तत्र शालिफलके खेलननाधारः। अत्र

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः॥४३॥ स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः॥ द्यूतोऽस्त्रियामक्षव
ती कैतवं पण इत्यपि॥४४॥ पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते॥ परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रि
याम्॥४५॥ अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः॥ उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः॥४६॥ तद्धर्मीद्या
मू॰ तोऽन्यत्रोद्या लिङ्गान्तरेऽपि ते॥ शूद्रवर्गः॥ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने द्वितीयो भूमिकाण्डोऽयं साङ्ग एव समर्थितः॥

रंगफलकादि आकर्षो नानार्थे॥ प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभिर्द्यूतं सद्भिर्वर्णयते आह्वयंते अत्र समाह्वयः। यत्र संबंधिशब्दाल्लब्धवाऽऽत्मलाभा
कस्मिन्नर्थे लिंगे उक्तास्ते तद्गुणयोगादन्यत्र वर्तमाना लिंगान्तरे प्युक्तव्याः। यथा कर्मण्या भृतिः। कर्मण्यं वेतनं। हलिप्रिया सुरा ह
लिप्रियं पद्मं। क्षत्रवती सेना क्षत्रवद्धृतं। एवं माकारी स्त्री। तथानुपदीनं। पदत्रे॥ ॥इति श्रीक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेऽमरकोशोद्धा
टने भूम्यादिकाण्डो द्वितीयः॥ ॥४॥